SULTAN II. ABDÜLHAMİD

ARAFTA BİR HÜNKÂR

NECMETTİN ALKAN

Kronik

SULTAN II. ABDÜLHAMİD
Arafta Bir Hünkâr

—

NECMETTİN ALKAN

KRONİK KİTAP: 380
Osmanlı Tarihi Dizisi: 54

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

EDİTÖR
Can Uyar

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Nisan 2023, İstanbul

ISBN
978-625-6989-45-0

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 34569

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın tüm yayın hakları Kronik Kitap'a aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

ARAFTA BİR HÜNKÂR

NECMETTİN ALKAN

Kronik

NECMETTİN ALKAN

Gümüşhane'de doğdu. 1990'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. Doktorasını *Freiburg Albert Ludwig Üniversitesi*'nde yaptıktan sonra akademik kariyerine 2003 yılında *Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*'nde başladı, 2009'da Doç. Dr. ve 2014'te Prof. Dr. kadrosuna atandı. Hâlen *Sakarya Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü*'nde görev yapıyor.

Başlıca ilgi ve çalışma alanları; *Yakınçağ Osmanlı Tarihi, Osmanlı Modernleşmesi, Osmanlı-Alman İlişkileri, Balkan Tarihi, Medeniyet Tarihi* ve *Tarih Felsefesi*'dir. 16 kitabı, 100'ün üzerinde makalesi ve sempozyumlarda sunduğu 40 tebliği olmak üzere çok sayıda akademik ve popüler yayını bulunuyor.

Başlıca kitapları:

1. *Selanik İstanbul'a Karşı: 31 Mart Vakası ve Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011. (2. Baskı 2016)
2. *Selanik'in Yükselişi: Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı 1908 İhtilâli*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012. (2. Baskı 2017)
3. *Ve Selanik Düştü: 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimeti*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
4. *Ali Şükrü Bey'in Makaleleri: Medeniyet, Tarih ve Siyaset*, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2016.
5. *Ali Şükrü Bey: Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
6. *Ortadoğu'da Casuslar Savaşı NİLİ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017. (4. Baskı 2021)
7. *Karikatürlerle Sultan II. Abdülhamid. Propaganda ve Gerçek Arasında Bir Padişah*, Kronik Kitap, İstanbul 2018. (3. Baskı 2020)
8. *İmparatorluğun Son Savaşı: Birinci Dünya Savaşı'na Neden Nasıl Girdik?*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

Oğullarım
M. Tarık,
Ahmed Ali
ve
Mustafa Salim'e...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 11
GİRİŞ 13

I SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN DOĞDUĞU VE YETİŞTİĞİ ZAMANIN RUHU: ÇÖZÜLMEYE ÇÖZÜM BULMA YOLUNDA DEĞİŞİM 23
Modernleşen Avrupa: Model Olan Rakip 25
Osmanlı Geleneksel Düzeninin Bozulması: İşler İyiye Gitmiyor 27
Çekirdek Coğrafyaya Dayanan Geri Çekilme ve Çözüm Arayışları 27
Avrupa'ya Karşı Avrupa'ya Rağmen Modernleşme 30
Ara Değerlendirmeler 34

II ŞEHZADE, VELİAHD VE SULTAN ABDÜLHAMİD'İN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ: HÜKÜMDARIN ANLAŞILMASINDA İPUÇLARI 35
Zekası ve Hafızası Kuvvetlidir: Herkesin Takdir Ettiği Özellikler 37
Çalışkandır: Ölçü ve Zaman Tanımayan Bir Hız 38
Vefalıdır: Ama Sosyal Çevresiyle Sınırlı 41
Naziktir: Eşinin Sigarasını Yaktıran Nezaket 42
Dindardır: Tövbeyle Gelen Dindarlık 46
Yeniliklere Açıktır: Modern Avrupai Kültürü Sever 50
Modern Bilim ve Teknoloji Alınmalıdır Görüşündedir 51
Müzikte Tercihi Klasik Batı Müziği ve Opera 53
Entelektüel Zevkleri Romanı ve Tiyatro 58
Her Şeyin Fotoğrafını Çektiren Merakı 64
Milliyet ve Vatanseverdir: Vatan İçin Çalışmak Tatlıdır 70
Millet Bilinci Olan Bir Şahsiyet 71
Vatansever Olarak Yardımları 73
Pragmatist ve Oportünisttir: Duruma Göre Hareket Eder 74
Kime, Nerede ve Nasıl Davranacağını İyi Bilir 75
"Âlim Bir Zat" Herzl ile Pazarlık 77
Risk Alır ve Maslahatçıdır: Günü Kurtarma Gayretleri 80

Vehimlidir ve Şüphecidir: Devlet Yönetimini Etkileyen Özellikler 84
Etrafındaki Herkesten ve Her Şeyden Şüphelenir 84
Ara Değerlendirmeler 87

III *ŞEHZADE* ABDÜLHAMİD EFENDİ:
ÖKSÜZ ÇOCUĞUN HÜZÜNLÜ YILLARI 89
Doğumu: Modernleşen Dedenin Torunu ve Modern Babanın Evladı 90
Babasıyla İlişkisi: Tartışmalı Baba Sevgisi 96
Küçük Yaşta Annesinin Vefatı: Boşluğu Hep Hissedilen Bir Kayıp 97
Analığına Teslim Edilen Çocuk 100
Temel Eğitimi: Standart Eğitime Rağmen Zeki Bir Çocuk 102
Eğitimi Hakkındaki Tartışmalar 103
İngiliz Sefirin Küçük Şehzade'yi Öpmesi: İngiliz Gerçeğiyle İlk Karşılaşma 105
Küçük Abdülhamid'in Bazı Anıları: Düşünceli Çocuk 108
Ara Değerlendirmeler 110

IV GENÇLİK YILLARI: "ÇIRAKLIK" GÜNLERİNDE
TİCARET VE SİYASETLE TANIŞMASI 111
Modernleşmenin Tavan Yaptığı Yıllar: Genç Şehzadeyi Oluşturan Süreç 111
Babası ve İlk Çocuğunun Ölümü: Travmatik Kayıplar Devam Ediyor 113
Babasının da Annesi Gibi Veremden Vefatı 114
İlk Çoğunun Yanarak Ölmesi 115
Sarayın Dışında Serbest Hayat: Eğlenceyle, Sporla ve
Siyasî Temaslarla Geçen Günler 118
Eğlenceyle ve Mobilyacılıkla Meşgul Olması 119
Şehzadenin Gençlik Aşkları Sâfinâz ve Belçikalı Güzel Flora 123
Paris ve Londra'yı Ziyareti: Avrupa'yla Doğrudan Temas 125
Ticarî Faaliyetleri: Potansiyelini Keşfetmesi 129
Osmanlı Piyasasına Yeni Giren Borsada Oynaması 130
Ara Değerlendirmeler 132

V *VELİAHT* ABDÜLHAMİD EFENDİ:
"KALFALIK" YILLARI VE HÜKÜMDARLIĞA YÜRÜYÜŞÜ 133
Taht Yolunun Açılması: Çok Yönlü ve Çok Aktörle Yürütülen Süreç 134
İki Yıl Öncesinde Gelen Müjde 134
Sultan V. Murad'ın Akıl Sağlığını Yitirmesi 135
Midhat Paşa ile Temaslar ve Pazarlıklar 137
İngilizler Sefiriyle de Hükümdarlık Yolunda Görüşmeler 140
Ve Veliaht Abdülhamid Efendi Tahta Çıkar 144
Ara Değerlendirmeler 146

VI *SULTAN* II. ABDÜLHAMİD'İN HÜKÜMDARLIĞI: YÖNETİMDE "USTALIK" YILLARI 149
İç Siyaseti ve Yönetim Anlayışı: İçe Kapanma ve Restorasyon 149
Abdülhamidi İç Siyasetin Dönemlendirilmesi Sorunu 150
1. Çift Başlı Yönetim: Ama Sultanın Ağır Bastığı (1876-1881) 151
Midhat Paşa'yı ve Kendisini Hükümdar Yapan Ekibi Tasfiye Etmesi 156
Midhat Paşa'nın Görevden Alınmasında İngilizlerin Rolü 158
Sultan Hamid'in İngilizlerden Korunma ve Sığınma İstemesi 160
Büyük Dünyasını Yöneteceği Yeni Merkezi Yıldız Sarayı'na Taşınması 163
Meclisi Tatil Etmesiyle Mutlakî Yönetime Dönmesi 166
Her Beş Ayda Bir Değişen Sadrazamlar 171
2. Yönetimi Bütünüyle Kendinde Toplaması: Hassas İstikrar (1881-1908) 173
Yirmi Sekiz Ayda Bir Değişen Sadrazamlar 173
Sultan Hamid'in Yönetimdeki Layiha ve İstişare Mekanizması 176
Riskli Araçlar Olarak İç Siyasetin Kontrol Mekanizmaları İstihbarat/Jurnal ve Sansür 179
Yönetim Karşıtlarından Korunma Amaçla İstihbarat ve Jurnal Sistemi 179
Jurnalciliğin Toplumsal Sorun Hâline Gelmesi 186
Jurnalciliğin Aldığı Boyutu Gösteren İlginç Örnekler 189
Hafiyeciliğin ve Jurnalciliğin Siyasî ve Psikolojik Nedenleri 191
Siyasî Düşüncelerden ve Kavramlardan Korunma Gayreti Olarak Sansür 194
Sansürde Abartılı İddialar ve İspat Edilemeyen Yasak Listeler 195
Sansürlendiği İddia Edilen Kavramların Aslında Sansürlenmediğine Dair Örnekler 196
Sansürün Psikolojik Siyasî Nedenleri 199
İç Siyasette Muhalif Jön Türkler: Derin Bölünme ve Amansız Mücadele 201
Abdülhamidi Mutlakî Yönetim Karşıtı Jön Türk Hareketi 202
Yönetim, Sürgün ve Meşrutiyet Üçgeninde Jön Türkler 207
Abdülhamidi Mutlakî Yönetim İçin Sonun Başlangıcı 1908 Jön Türk İhtilâli 211
3. Yönetimde Başa Dönüş: İktidarın Yeniden El Değiştirmesi (1908-1909) 212
İki Buçuk Ayda Bir Değişen Sadrazamlar 213
İhtilâlin Ardından İç Siyasette Sağlanamayan Sükûnet 217
Darbeler Zinciri 31 Mart Vakası: Bir Bahaneyle II. Abdülhamid'den Kurtulma 221
Meşrutiyet Karşıtı Olmayan Avcı Taburlarının İsyanı ve Hükümet Darbesi 221
Meşruti Yönetimi Kurtarma Adına Hareket Ordusu'nun Darbesi 227
Sultan Hamid'in Hareket Ordusu'na Karşı Asker Çıkarmaması 228
İsyanla Alakası Olmayan Hükümdarın Tartışmalı Hal' Fetvası 230
Fetvanın Takdimi ve Selanik'e Sürgün Edilmesi 235

Abdülhamidi Dış Siyaset: Yeni Aktörle Eski Denge Diplomasisi 237
1. Çift Başlı Diplomaside Eski Müttefik İngiltere'yle Denge Diplomasisine Devam (1876-1880) 238
İngiliz Gerçeğini Tecrübeyle Öğrenmesi 238
Berlin Kongresi Diplomasisinin Ağır Mirası 240
2. Saray Merkezli Diplomaside Oturan Yapı ve Almanya ile Yakınlaşma (1880-1908) 241
Eski Aktörler İngilizler ve Ruslar Hakkındaki Olumsuz Düşünceleri 242
Diplomaside Yeni Aktör Almanya Farkı 247
Almanya ile Yakınlaşmaya Rağmen "Tarafsızlık Siyaseti" ve Çatışmaktan Kaçınma 256
Avrupalı Büyük Devletlerle Çatışmama Adına Vazgeçilen Topraklar 259
3. Dış Siyasetin ve Diplomasinin Yeniden Hükümete Geçmesi (1908-1909) 261
Abdülhamidi Geleneğin Almanya'yla Sürdürülmesi 262
Bütün Olarak Abdülhamidi Dış Siyasetin Değerlendirilmesi 263
Abdülhamidi İslamcı ve Panislamcı Siyaset: Hayalle Gerçek Arasında Bir Şey 265
Köken Olarak Yabancı Bir Kavram Panislamizm ve İslamcılık 266
İslamcı ve Panislamcı Kabul Edilen Faaliyetleri 267
Gerçekten Panislamcı Bir Siyasetten Söz Edilebilir mi? 273
"Pan İngiliz" veya "Pan Protestanizm" Siyasetinden Bahsedilmiyor 278
Sosyal Kültürel Modernleşme Faaliyetleri: Modern Toplum İnşasına Devam 281
Cumhuriyeti Kuran Kadroları Yetiştiren Eğitim Faaliyetleri 281
Sansüre Rağmen Basın-Yayın Alanındaki Gelişmeler 287
Modern Kütüphaneciliğin Kurulması ve Kütüphanelerin Yaygınlaşması 289
Modern Tarih Kültürü Yolunda Müzecilik ve İlk Arkeolojik Kazılar 291
Modern Avrupai Eğlence Kültürünün İki Önemli Aracı Tiyatro ve Opera 294
Avrupa'dakilerle Aynı Sıralarda Film Gösterimi ve Sinema 296
Modern Sporlar ve İlk Olimpiyat Oyunlarına Katılma 299
Türkiye'de Futbolun Başlaması 300
İlk Olimpiyatlara Katılma ve Kazanılan Madalyalar 302
Ara Değerlendirmeler 304

SONUÇ 307
KAYNAKÇA 315
ŞAHIS DİZİNİ 327
ÜLKE, ŞEHİR VE YER DİZİNİ 329
KAVRAM DİZİNİ 330

ÖNSÖZ

"Ne yapalım, kader böyle imiş."
Sultan II. Abdülhamid

"*Kişi* olarak Sultan II. Abdülhamid'i ne kadar tanıyorsunuz ve *hükümdarlığı*nı nasıl biliyorsunuz?" sorusuna, onu çok iyi tanıdığını düşünen insanlar genelde; "ne demek, elbette yeterince ve hatta fazlasıyla" diye cevap verirler. Siz de böyle düşünüyor olabilirsiniz. Haklısınız, zira her gün hakkında bir şeyler duyduğunuz, okuduğunuz ve sosyal medyada bir şeyler gördüğünüz II. Abdülhamid'i nasıl tanımayasınız ki? Fakat hiç de öyle değil.

İlk cümlelerini okumaya başladığınız elinizdeki eserde; *Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği, günlük hayatı ve hükümdarlığı hakkında mikro düzeyde yeni bilgileri ve yorumları* bulacaksınız. Ve fark edeceksiniz ki bu II. Abdülhamid, size anlatıla gelen Sultan Hamid değil. Bunu; onun hayatının çocukluğundan gençliğine, gençliğinden hükümdarlığına kadar bir bütün olarak kurgulanan elinizdeki bu eserle çok daha iyi idrak edeceksiniz. Yine, *kişisel bazı özellikleri üzerinden veliahtlığının ve hükümdarlığının izahında psikolojik ve sosyal psikolojik bazı yorumları ve değerlendirmeleri* bu çalışmada okuyacaksınız. Daha da önemlisi *Sultan II. Abdülhamid'in hayatının ve yönetiminin, Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki tarihinden ayrı değil, tam olarak onun bir izdüşümü ve yansıması şeklinde anlatıldığını* göreceksiniz.

Özetle *bütünden parçaya ya da tersine parçadan bütüne; Osmanlı'dan Sultan II. Abdülhamid'e uzanan takriben bir asırlık tarih* anlatısı sizleri bekliyor. Eserin son cümlesini okuduğunuzda ise, aslında II. Abdülhamid'i yeterince tanımadığınızı ve yukarıdaki soruların ne kadar anlamlı olduğunu farkına varacaksınız.

Bir eserin olmazsa olmazı katkı ve teşekkür bahsidir. Çalışmamızın ilgili bölümlerini okuyarak psikolojik yorumlarımıza katkı sağlayan Psikoloji Bölümü Öğretim Üyesi *Dr. Öğr. Üyesi Fatih Bal* ve *Dr. Öğr. Üyesi Sümeyye Derin*'e müteşekkirim. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi *Doç. Dr. Muhammed Hüküm*'e ve yüksek lisans öğrencim *Fatih Yüce*'ye teşekkür ediyorum. Öğrencim *Suzan Butasın*'ın da ismini ayrıca zikretmek isterim. *Suzan*, eseri dikkatli bir şekilde okuyarak yerinde eleştirileriyle katkı sağladı.

Necmettin Alkan
Serdivan/Ocak 2023

GİRİŞ

"Ben din ve memleket için çok çalıştım.
Bu kadar işler yaptım."
II. Abdülhamid

Tarihî süreci teşkil eden yüzbinlerce yıllık zaman zarfında milyarlarca insan, yaşanmış bir hayatı ardında bırakıp geçip gitse de kimileri başarılarıyla kimileri de başarısızlıklarıyla tarihteki yerlerini almıştır. Tarihin konusu olsalar da bazıları gündemi hâlâ meşgul edebiliyor. Bunlardan bazıları ise çocuklukları, gençlik yılları, günlük hayatları ve kişilikleriyle günün konusu olabiliyor. Sultan II. Abdülhamid de [d. 1842-ö. 1918; h. 1876-1909] bunlardan biridir. Gerek kişiliği ve gerekse yöneticiliği ile belli aralıklarla gündemde olan tarihî şahsiyetlerin başında geliyor. *Henüz 8 yaşındayken annesini kaybeden küçük Abdülhamid Efendi'nin hissettiği derin üzüntüsü, aynı yaşlardayken bir muhallebicinin peşi sıra "bicibici" diye koşuşturması, günlük ibadetlerini itinayla eda etmesi ve devlet işleriyle meşgul olurken megafondan klasik musiki dinlemesi bugün dahi konuşulabiliyor.* Hükümdarlığı ve dönemi hakkında yazılanları ve çizilenleri belirtmeye gerek bile yok.

Kimi tarihî şahsiyetler, diğer hemcinsleri gibi kendi hayat hikâyelerini yaşamakla birlikte, mensubu oldukları toplumun hayatını doğrudan etkileyebilecek kararlar alabiliyor veya mevcut düzeni değiştirecek icraatlarda bulunabiliyorlar. *Böylesi şahsiyetlerin diğer insanlardan farkı ise*, yüzyıllar sonra dahi tarihin unutulmuş raflarından indirilip tozlu sayfalarından çıkarılarak akademik çalışmalara veya günlük tarih muhabbetlerine konu olmaları. Fikirleriyle, siyasetleriyle ve faaliyetleriyle tarihî süreçteki yerleri âdeta tapulu gibidir. Bunlar arasında daha az sayıdaki insan ise, tarihe geçmekten öte kendilerinden sonraki dönemleri etkileyerek âdeta yaşayan çağdaş bir şahsiyet gibi gündemi meşgul

edebiliyor. Hükümdar, devlet adamı, komutan, bilim adamı ve hatta isyancı bir köle fert olarak hayatıyla veya faaliyetleriyle bir tarihçinin zihninin ve kaleminin nesnesi olabiliyor; hakkında araştırmalar yapılıp bir şeyler yazılıp çizilebiliyor. Yaşadığı yüzyıllarca yıl öncesiyle bugün âdeta bir "zaman yolcusu" gibi her ân dolaşabiliyor. *Zira tarihi bir karakter çalışmanın konusu olduğu andan itibaren yeniden hayat bulur ve okunmaya başladığında ise anlatıldığı sayfaların arasında sıyrılıp aramıza karışır.* Böylece aslında dün ile bugün arasında hiç de öyle kesin bir çizginin olmadığını, aksine her ikisinin de âdet bir bütün olduğunu gösterir.

Araştırılan Konu Mutlak Tarihî Gerçeklik Olarak Tam Ortaya Konulamaz

İnsanlık tarihi dikkate alındığında tarihçilerin ilgi alanına giren tarihî karakterlerin sayısı böylesine çok az olmakla birlikte, aynı zamanda bunların hayat hikâyeleri de bütünüyle bilinemez ve tarihçiler tarafından tam olarak araştırılamaz. Çünkü *tarih; ancak kayıt altına alınabilen, günümüze kadar ulaşabilen ve nihayetinde ortaya çıkartılabilen kaynaklardan elde edilen veriler kadarıyla icra edilebilir.* Dolayısıyla tarihî bir şahsiyet ne kadar önemli olursa olsun, kendisiyle ilgili günümüze intikal eden kayıtlı hususlar hiçbir zaman tam olmaz ve olamayacaktır da. Özellikle de hayatlarının çocukluk ve gençlik gibi erken dönemleri, genel olarak kayıt altına alınamadığı için çoğunlukla eksik kalabiliyor. Akyıldız da bu gerçeği, padişahlar gibi ileri gelen devlet adamlarının "*devlet kayıtlarına girebildikleri ve ön plana çıkabildikleri yetişkinlik döneminin öncesinde kalan ailesi, doğum, çocukluk ve eğitim çalışmalarıyla ilgili kısımlar ve biyografi için önemli ve değerli olan sosyal arka plan, veri ve bilgi yokluğu yüzünden biyografi yazarı için neredeyse tamamen meçhul*" kaldığı tespitiyle dile getiriyor.[1] Bu durum, tarihî aktörlerin çoğu için geçerlidir.

Buna da şaşırmamak gerek. Zira araştırılan şahsiyetin tarihin nesnesi olmasının nedeni olan özelliğinin veya durumunun öncesindeki hayatı hakkında, günümüze ulaşan kayıtlar âdeta ya hiç ya da sağa sola serpilmiş kırıntılar kadardır. Bu kırıntı bilgileri, hatta çoğu zaman

1 Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 50/50, İstanbul 2017, s. 226.

iddiaları tam anlamıyla toparlamak imkânsız gibidir. Daha öncesindeki dönemleri kayıtlı olarak takip edilemediği için bu eksiklik, geriye doğru hatırlanarak sonradan yazılan bazı iddialar vasıtasıyla mümkün olabildiğince giderilmeye çalışılır. Kaldı ki bunlar da hiçbir zaman tarihsel olgu olarak kabul edilemez. Çünkü *bunlar, daha ziyade ilgili şahsiyetin mevcut durumunu destekleyen ve tamamlayan olumlu veya duruma göre olumsuz rivayetlerden hareketle geriye dönük olarak derlenir.* Sonuçları itibarıyla bu tür rivayetler yeterince sağlıklı olmasa da eksik kalan noktalarda bütünü tamamlama adına göz ardı edilemezler. Genel kurgu içinde mümkün olduğunca kullanılmalıdırlar.

Kırıntı nispetinde dahi olsa mümkün olabildiğince elde edilebilecek bu bilgilerin biyografi çalışmaları için önemi büyüktür. Neden mi? Çok basit; ilgili *tarihî şahsiyetin tarihin nesnesi olmasından, dolayısıyla da hayatının kayıt altına alınmaya başlanmasından önceki dönemlerini teşkil eden çocukluk ve gençlik yılları aslında onun daha sonrasındaki hayatının sosyal psikolojik zeminini teşkil eder.* Onu tarihîn bir nesnesi yapan özellikleri; yani tarihî performansı doğrudan bu zeminle ilgilidir. Bunlar bilinmeden ilgili şahsiyet ve faaliyetleri yeterince anlaşılamaz ve yorumlanamaz.

Araştırılan Konu, Tarihî Bir Gerçekliğin Ancak Kesiti ve de Türevidir

Biraz iddialı olacak ama *tarihçilik; bir "kurgu", tarihçi "kurgulayan" ve ortaya çıkarılan veya üretilen metin ise ele alınan tarihî olguyla ilgili "kurgulanan" bir kesittir.* Dolayısıyla tarihçinin araştırdığı herhangi bir olay veya şahsın hayatı kaleme alındığında ortaya çıkan eser, hiçbir zaman o hadisenin kendisi veya şahsın hayatı ile ilgili mutlak gerçeklik olmaz. *Araştırma metni, tarihçinin elinde var olan; ulaşabildiği kadarıyla kaynaklarda geçen bilgilerden hareketle zihninde kurguladığı, kendisine göre yeniden inşa ettiği ve anlam yüklediği kesitten başka bir şey değildir.*

Aslında alan olarak tarihin belli özellikleri olarak da görülebilecek kesit ve türev, araştırılan tarihî konuyla ilgili eldeki belgelerin ve dolayısıyla da verilerin eksik olmasıyla doğrudan ilgilidir. Bu eksikliklerin farkında olarak tarihçi, devamında kendine göre bir kurgulama ve yeniden inşa etme gayretine girişir. *Zira eldeki bilgilerin ve verilerin, tutarlı şekilde bir araya getirilebilmesi ve bunlara anlam yüklenebilmesi*

için tarihçinin zihnine ihtiyaç var. Yani âdeta cansız bir şekilde kıyıda köşede duran kaynaklara, hayat veren tarihçinin kendisidir. Ve burada *tarihçinin algısı ve algı gücü âdeta bir süzgeç* işlevi görür. Bundan dolayı tarih araştırmalarıyla ilgili yayınları okurken bazı bilgilere ve yorumlara, sanki tarihî hakikatin veya olgunun mutlak kendisiymiş gibi çok da fazla anlam yüklemek doğru değildir. Çünkü tarihçinin zihniyeti, ideolojisi ve şahsî özellikleri; kısacası algısı bu metinlerin sınırlarını belirler. Sözün kısası bu yayınlar, nihaî olarak tarihin mutlak kendisi değildir, en iyi ihtimalle gerçeğe yakın veya gerçeğin bir kesiti olma özelliğine sahiptir. Bunlar, araştırılan tarihî olgunun bir parçası veya ondan esintisidir; onun yeniden kurgulanmış hâlidir. Bu kurgudan hareketle bütün, zihinsel olarak anlaşılmaya gayret edilir; tıpkı güzel bir manzaranın çekilen fotoğrafı gibi. Fotoğraf, hiçbir zaman o manzaranın tam kendisi değildir ve bütününü vermez, makinenin kalitesine ve kalibresine göre çekenin yakaladığı bir karedir. Bu kareden veya kesitten hareketle bütün, hayal gücünün yardımıyla zihinde tamamlanmaya çalışılır.

Tarihçi, Araştırdığı Konu Hakkında Sorduğu Soruya Göre Cevap Verir

Tarih araştırmalarında, "*nasıl*", "*neden*" ve "*neden böyle oldu*" gibi üç temel sorunun cevabı bulunmaya çalışılır. "Nasıl oldu?" suali, araştırılan konunun doğrudan görünür kısmıyla ilgilidir. Bu sorunun cevabı, araştırılan vakıanın/tarihî olgunun cereyan etme süreci hakkında elde edilen verilerle bulunmaya gayret edilir. Bu cevap aynı zamanda konunun oluş sürecinin izahıdır. "*Neden oldu?*" ve "*neden böyle oldu?*" sualleri ise, *tarihi olguların o mekanik seyri veya görünür kısmından ziyade bunların arka planının anlaşılması ve izah edilmeyle bağlantılıdır.* Böylece bir hükümdarın veya komutanın faaliyetleriyle ilgili kararlarının nedeni gün yüzüne çıkartılır. Yani olayların görünmeyen kısmıyla ilgilenilir. Buna aynı zamanda *tarihin felsefesi* de denilebilir. "Neden?" ve "neden böyle?" sorularının cevaplarının aranması, tarih severler için büyük pençeler açar. Öncelikle tarihî sürecin bütünlüğü içinde dün, bugün ve yarın arasındaki o interaktif dinamik ilişki böylece anlaşılabilir. Bu şekilde tarih yardımıyla, dünün geçip gitmiş ve tozlu sayfalarda kalmış bilgiler veya iddialar yumağı olmadığı fark edilebilir. Yine tarihin, *dünün bugünü bir gölge gibi takip ettiği ve bugünün ise yarını nasıl*

şekillendirebileceği; bunların birbirleriyle aslında nasıl etkileşimi içinde oldukları ayrıntısını yakalayabilir.

Tarihin, geçmişten ders çıkarmak ve mâziden ibret almak için olduğu kabul edile geliyor. Genel hatlarıyla doğrudur da. Fakat tersine bir yaklaşımla, yani bugünden geçmişe bakarak tarihî hâdiselerin/olguların daha iyi anlaşılıp anlaşılamayacağı sorusu da sorulabilir. Evet, bugünkü insanların bizzat şâhidi oldukları veya içinde oldukları gelişmeler, tarihî olayların anlaşılması ve yorumlanması noktasında yardımcı olabilir. *Şu an içinde yaşanılan zaman diliminde şâhidi olunan gelişmelerden ve çağdaş devlet adamlarının bazı icraatlarından ve kararlarından hareketle, geçmişteki olaylar ve devlet adamlarının faaliyetleri daha iyi anlaşılabilir ve yorumlanabilir.* Çünkü insan ve toplumla ilgili gelişmeler özelde bazı farklılıklara sahip olsa da genelde benzerdir. Aynı nedenlerle ve benzer şekillerde cereyan ederler. Anakronizme düşülmediği sürece, tarih/geçmiş ile bugün arasındaki bu tür yaklaşımlar hiçbir zaman sorunlu değildir. Sorundan öte, tarihî olayların ve olguların anlaşılmasında ve yorumlanmasında önemli ipuçları verebilirler. Dedik ya; *dün/geçmiş, bugün/an ve yarın/gelecek aslında bir bütündür ve bu bütünlük doğrudan insanlığın karakterinde var olan temel özelliklerindeki değişmezlik* ile ilgilidir. Nitekim Nietzsche'nin tarihin gerekliliği ve işlevi hakkındaki, "*biz tarihe yaşam ve eylem için gereksiniyoruz, yaşamdan ve eylemden rahatlık içinde yüz çevirmek için değil, bencil bir yaşamı ve ödlekçe ve kötü bir eylemi güzel göstermek için değil. Tarih yaşama hizmet ettiği ölçüde, hizmet etmek istiyoruz biz tarihe*",[2] tespiti tam da buna işaret ediyor. *Tarih, modern insana bir şeyler söyleyebildiği ve hayatına dokunabildiği kadarıyla anlamlıdır ve bu nispette gereklidir.* Gerisi ya ilgili kaynakların tozlu sayfalarında bekleyen ya da bir tarihçinin zihin süzgecinden geçerek ardı ardına sıralanarak yayınlanan kuru bilgi yığını ötesinde bir öneme ve etkiye sahip değildir.

Sultan II. Abdülhamid'in Kişiliği Üzerinden Hükümdarlığını ve Dönemini Anlamak

Elinizdeki çalışma, Osmanlı ve Türk tarihinin önemli tarihî şahsiyetlerinden ve aktörlerinden biri olan Sultan II. Abdülhamid'in ve dönemini

2 Friedrich Nietsche, *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, Mustafa Tüzel (Ter.), 2. Baskı, İstanbul 2018, s. 1.

konu ediniyor. II. Abdülhamid hem kendi saltanat yıllarındaki yönetimiyle hem de daha sonraki dönemlere etkisiyle tarihe geçmiş devlet adamlarından biridir. Tıpkı kendisinden önceki hükümdarlar gibi çok kritik ve zor bir süreçte tahta çıkar. Osmanlı Devleti'nin, âdeta freni boşalmış bir kamyonet gibi uçuruma doğru hızlı bir şekilde yuvarlandığı günlerde kendisi dâhil hiç kimsenin beklemediği ve hesap etmediği bir sürecin ardından hükümdar olur. *Aslında bu tür çetin ve sıkıntılı süreçler, aynı zamanda fırsattır. Yetenekli ve iddialı bir insanın meziyetlerini sunabilmesi için bu tür problemli dönemler bir imkândır.* Yeter ki, bu fırsatı fark etsin ve risk alarak mevcut sorunlara karşı çözüm üretme gayretine girsin.

Sultan II. Abdülhamid de bu fırsatı değerlendirerek hükümdarlık tahtına oturur. Hükümdarlığı, genel olarak kendi dönemi ve şartları dahilinde başarılıdır. Hatta II. Abdülhamid, takip ettiği iç ve dış siyasetle ve her alandaki modernleşme faaliyetleriyle sadece dönemi zarfında değil, aynı zamanda kendisinden sonraki yıllarda da toplumsal hayatı ve devletin kurumsal işleyişini etkilediği söylenebilir. Bugün Türkiye gündeminde olan siyasî, toplumsal ve kültürel tartışmaların birçoğu bir şekilde 33 yıllık Abdülhamidi saltanatla alakalıdır. *Sultan Hamid'in modernleşme faaliyetlerinin Cumhuriyet Türkiyesi'nin ve Türk Toplumu'nun oluşmasına doğrudan katkı sağlaması, artık göz ardı edilemeyecek bir olgudur.* Bir de hükümdarlık yaptığı dönemdeki baş döndürücü iç ve dış hâdiseler yumağı, sorunlu devlet ve toplum yapısı, onun devlet yönetimi ve karmaşık kişiliği hakkındaki tartışmaların günümüzde dahi sürüp gitmesi, diğer bir özelliğidir. Bu bağlamdaki son neden ise, Türkiye'nin hem siyasî ve hem de toplumsal olarak hâlen güvenli bir limana demirleyememiş olması ve sürekli bir arayış içinde bulunmasıdır. Bu minvaldeki tartışmalar ister istemez onu ve dönemindeki siyasî birikimi gündeme getiriyor. Kısacası Sultan II. Abdülhamid ve dönemi olumlu veya olumsuz yorumlarla Türk tarihçiliğinin ağırlıklı ve en popüler konularının başında geliyor.

Hakkında çok fazla yayın yapılmasına rağmen, Sultan II. Abdülhamid'i konu edinen yeni bir çalışmayı yapmanın makul bir nedeni olmalıdır. Diğerlerinden farklı bir yaklaşımla kaleme alınması gerekir. *Evet, elinizde bulunan biyografi çalışması diğerlerinden farklı olma iddiasındadır. Çalışma, öncelikle II. Abdülhamid'in kişiliği ve zihniyeti üzerinden yönetimini ve dönemini ele alma ve izah etme gayretindedir.*

Çocukluğundan itibaren başlayarak "psikolojik tarihî" ve "sosyal psikolojik" yorumlarla Sultan Hamid ve dönemi ele alınıyor. Bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid'in iç dünyası ve kişiliği üzerinden yönetiminin ve hükümdarlığının nasıl olduğu tespit ediliyor. Bunun için öncelikle çocukluk ve gençlik dönemlerinden başlayarak şahsiyetiyle ilgili bilgilere ulaşılıyor. Zihniyetinin anlaşılması noktasında ise doğrudan kendisinin toplum ve devlet hakkındaki görüşleri de dikkate alınıyor; sık olarak bunlara da atıfta bulunuluyor. Bütün bunlardan hareketle hükümdarlığı ve yönetimi anlaşılmaya ve izah edilmeye çalışılıyor. Bunlar yapılırken döneminin yoğun olaylarıyla ve gelişmeleriyle ilgili detaylarda kayıp olunmuyor. Onun şahsiyeti ve zihniyeti merkeze alınarak döneminin hâdiselerine gerektiği kadarıyla yer veriliyor. Bütün bunlar dikkate alındığında elinizdeki eser, *konu olarak tipik II. Abdülhamid biyografisi olmayıp, daha ziyade psikotarih türünde bir örnektir.* Bütün bu özellikleri okuyucular da ilerideki sayfalarda fark edeceklerdir.

Bu muhtevanın ortaya konulabilmesi için yoğun olarak döneminin birinci el kaynaklarından istifade edilmiştir. Dönemin Türk, Alman ve Avusturya gazetelerine baş vurulmuştur. Ağırlıklı olarak bizzat Sultan II. Abdülhamid'i tanıyan ve uzun süre yakın çevresinde bulunan zevatın kaleme aldıkları hatırat kullanılmıştır. İlk Mabeyn Ferikî Eğinli Said Paşa, Küçük Said Paşa, Başkâtibi Tahsin Paşa, Doktor Hüseyin Âtıf Bey, Ayşe Sultan, Paris Sefiri Münir Paşa ve Vambery gibi birçok önemli şahsiyetin yazdıkları üzerinde bir II. Abdülhamid resmi çıkartılmıştır. Bu kaynaklarda örtüşen önemli iddiaları ihtiva eden bilgiler geçiyor. Çok daha önemlisi kendi görüşlerini ortaya çıkarabilmek için muhtıraları başta olmak üzere yakın çevresindeki kişilerle yaptığı sohbetler sırasındaki tespitleri kullanılmıştır. Bütün bunların yanı sıra Osman Nûrî, İbnülemin İnal, Vahdettin Engin, François Georgeon, Ziya Şâkir ve Orhan Koloğlu gibi müelliflerin kaleme aldıkları ikinci el kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin mevcut siyasî, askerî, iktisadî ve diplomatik durumu genel hatlarıyla tespit ediliyor. Takip eden bölümde II. Abdülhamid'in çocukluğu, gençliği ve kişiliği anlatılıyor. Buradaki bilgiler onun yönetim anlayışının izah edilmesinde belli ipuçları verecek. Çalışmanın ağırlıklı bölümü Abdülhamidi dönemde Osmanlı'nın durumu belli alt başlıklarla tespit ediliyor. İç siyaseti, dış siyaseti

ve modernleşme faaliyetleri gibi konular bağımsız olarak ele alınıyor. Abdülhamidi istihbarat ve Panislamizm gibi konular da eleştirel bir bakış açısıyla tartışmaya açılıyor.

Çalışmanın Olmazsa Olmazı Cevabı Aranan Sorular

Genel çerçevesi çizilen bütün bu konulardan hareketle bazı sorular sorarak, aslında bunlar aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid ve döneminin sorunlarıdır, çalışmanın okuyucu ve meraklıları için hangi katkıları sağlayacağı daha da somutlaştırılabilir. *II. Abdülhamid'in çocukluğunun ve gençliğinin nasıl olduğu* ile *kişisel özelliklerinin neler ve kişiliğinin nasıl olduğu* öncelikli olarak tespit ediliyor. Bu bilgileri anlamlı kılacak soru ise *kişiliğinin hükümdarlığını nasıl etkilediği*dir. Bu üç sorudan hareketle kişilik analizi üzerinde devlet yönetimi anlaşılmaya ve izah edilmeye çalışılıyor. Özellikle de onun *Şehzadelik ile veliahtlık yıllarının hükümdarlığını nasıl etkilediği*nin cevabı da aranıyor. *Sultan Hamid'in devlet yönetiminde iç ve dış siyasetinin nasıl olduğu* çalışmanın ağırlıklı konularını teşkil ediyor. Bu sorunun cevabı, doğrudan onun dönemindeki Osmanlı Devleti'nin durumunu ve hükümdarlığı hakkındaki verileri sağlıyor. *Abdülhamidi modernleşme faaliyetlerinin toplumsal dönüşümdeki rolünün ne kadar olduğu* sorusuna da cevap aranıyor. *Dönemin gerçekten etkili istihbarat teşkilatının* ve *Panislamcı siyasetinin gerçekte olup olmadığı* gibi tartışmalı konular teferruatlı bir şekilde ele alınıyor. Bu sorulara verilen cevaplar mevcut kabullerin aksine farklı yaklaşıma sahiptir.

Açık yüreklilikle dile getirelim ki, bu çalışma bir biyografi olsa da Sultan II. Abdülhamid'in hayatını tam ve pür hakikat olarak verme iddiasında bulunmuyor. Çünkü eser, birinci ve ikinci el kaynaklara dayanarak belli verilerden hareketle kaleme alınsa da yukarıda dile getirildiği üzere tarihçinin zihinsel kurgusudur. Bu kurgu ve inşa sonuçları itibarıyla, Kırmızı'nın da haklı tespitiyle, "*çok ihtimalli bir hayatın sonunda geldiği noktayı referans alarak, teleolojik bir şekilde o hayatın bilinen sonuna doğru akıtma, yontma ve düzleme çalışmasıdır.*"[3] Başka bir ifadeyle neticelenen bir sürecin bilinen sonundan hareketle bu sonu geriye veya başa doğru anlayabilme; neticesinde izah edebilme amacıyla

3 Abdülhamid Kırmızı, "Oto/Biyografi Vebal: Tutarlılık ve Kronolojik Sorunları", Abdülhamid Kırmızı (Haz.), *Otur Baştan Yaz Beni. Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 25.

girişilen gayretin ürünüdür. Elde edilen çoğu zaman eksik veriler; *eksiltilerek yontma, törpüleme ve düzeltme yoluyla kurgusal bir metne dönüştürüldüğü için II. Abdülhamid'in hayatının bizzat kendisi değildir; olsa olsa hayatının sınırlı kurgusal bir kesiti veya türevidir.* Bu durumun aslında sadece bu eser için değil, aksine bütün tarih çalışmaları için de geçerli olduğu gerçeğinin altının kalın fosforlu kalemle bir kez daha çizilmesi gerekir.

Neden "Sultan II. Abdülhamid Arafta Bir Hünkâr"?

İbn Hazm'ın "*mecaz câhilin elinde hakikate inkılâb eder*"* tespitini bilirsiniz. Yani mecazın anlaşılmaması, tarihçinin anlattıklarına haksız ve abartılı eleştiriler yapılmasına neden olabiliyor. Bu nedenle başlıktaki sorunun cevabının ne olmadığının izahıyla başlamak çok daha kolaydır.

Burada araf, geleneksel İslami inanıştaki iyi ve kötü amelleri eşit olduğu için kişinin cennet veya cehenneme konulmayıp, ikisi arasında bir müddet bekletildiği yer anlamında kullanılmıyor. Yani Sultan II. Abdülhamid'in ahiretteki durumuyla ilgili herhangi bir iddiada bulunulmuyor. Başlıktaki araf, *doğrudan onun dünya hayatıyla ve devlet yönetimiyle ilgilidir.* Bir insan olarak II. Abdülhamid'in gerek şahsî özelliklerinde ve gerekse 33 yıllık hükümdarlığı süresince takip ettiği siyasetindeki tercihlerinde fazlaca değişkenlikler, gelgitler ve çelişkiler vardır. Bundan dolayı Sultan Hamid'in şahsiyeti ve hükümdarlığı hakkında tarihçiler arasında ve kamuoyundaki tartışmalar bir hayli fazladır. İşte "*Sultan II. Abdülhamid: Arafta Bir Hünkâr*" başlığı; *onun karmaşık şahsiyetini, günlük hayatındaki çelişkili durumlarını, ikilemli yönetimini, döneminde devletin durumunu ve tarih camiasının hakkındaki bölünmüşlüğü sembolize ettiği* düşüncesiyle tercih edilmiştir.

Aslında farkında olalım veya olmayalım her an böyle bir araf hâliyle iç içeyiz. Bazen duygusal tepkiler gösterirken, bazen kritik kararlar alırken ve bazen de tercihlerde bulunurken her insan az veya çok kendi içinde kendi arafını yaşar. Elinizdeki kitabın okuru olarak kendinizi yokladığınızda, böylesi durumların sizin için de geçerli olabileceğini fark edeceksiniz. İşte herkes gibi *zamanının çocuğu olan Sultan II. Abdülhamid'in de arafı vardır.* Takip eden sayfalarda da görüleceği üzere, *diğer insanlarla arasındaki fark onun arafının özelde kendisiyle ve genelde*

* Katkı için meslektaşım Muhammed Hüküm'e teşekkür ediyorum.

ise devletle ve toplumla ilgili olması; bunların çoğu zaman iç içe geçmesidir. Bu da onun arafını diğer insanlarından farklı kılıyor. Zira sade bir insanın arafı özelde kendisi ve sosyal çevresiyle sınırlıyken, hükümdar olarak Sultan Hamid'in arafı ise kendisini, sosyal çevresini, toplumu ve devleti 33 yıl boyunca, hatta bazı kararları ve faaliyetleri dikkate alındığında sonraki dönemleri dahi etkileye bilmiştir.

Sizleri çalışmamızla baş başa bırakırken, *bütün eksiklikleriyle birlikte elinizdeki bu biyografinin, öncelikle bir insan ve de hükümdar olarak Sultan II. Abdülhamid'in dönemiyle birlikte daha tutarlı ve makul bir seviyede anlaşılmasına katkı sağlamasını* ümit ediyoruz.

I

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN DOĞDUĞU VE YETİŞTİĞİ ZAMANIN RUHU: ÇÖZÜLMEYE ÇÖZÜM BULMA YOLUNDA DEĞİŞİM

"Akıntıya kapıldık, gidiyoruz."
Sultan Hamid

Bireylerin psikolojik ve sosyal gelişimi, şahsi bazı özelliklerinin ve toplumsal kimliklerinin oluşması küçük yaşlardan itibaren başlar. İlk etapta anne ve babanın merkezinde yer aldığı aile, ardından ailenin parçası olduğu toplum ve toplumun kurumsal yapısını teşkil eden devlet; en küçükten büyüğe doğru iç içe geçmiş daireler misali insanın şahsiyetini inşa eder. Bunlar hem ayrı ayrı hem de duruma göre birlikte etkili olarak şahsın zihniyetini, davranış kalıplarını ve kültürel kimliğini oluştururlar. Burada fert, toplum ve devlet şeklinde en basitten karmaşığa doğru sıralanan bu üç yapı birbirini tamamlayacak şekilde işlev görür. Bunlar, aşağıdan yukarıya veya yukarıdan aşağıya doğru bir döngü içinde doğrudan ferdin sosyal çevresiyle ilgili oldukları için "iç çevre" olarak adlandırılabilir.

Bireyin kişiliğinin oluşmasını tamamlayan bir de "dış çevre" vardır. Küresel anlamda yaşanılan döneme hâkim olan "Zamanın Ruhu", dış çevre olarak görülebilir. Asıl itibarıyla Herder'e atfedilen, fakat Hegel'le birlikte yaygın kullanılan "*Zamanın Ruhu*/*Zeitgeist*", felsefî metinlerdeki zengin içeriği bir tarafa, "*belirli bir çağa mahsus olan, o zamanın mahiyetini tayin eden bir tinsel*" ve "*insana-topluma gelecek zamanlar için yol gösteren manevi güç*" olarak tarif ediliyor.[1] Zamanın Ruhu; ferdi,

1 Tanıl Bora, "Zamanın Ruhu", https://birikimdergisi.com/haftalik/8810/zamanin-ruhu, 18 Eylül 2021.

toplumu, devleti şekillendiren belli bir döneme hâkim olan düşünce, anlayış veya uygulama olarak da yorumlanabilir. Köken itibarıyla belli bir coğrafyaya ait ve hâkim olan bazı düşünceler, anlayışlar ve kültürler, zamanla yaygınlaşarak dünyanın diğer bölgelerini etkileri altına alabiliyorlar. Hatta etkili olmaktan öte girdikleri yabancı toplumları da dönüştürebiliyorlar. Takriben 18. ve 19. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve Avrupa dışındaki farklı bölgelere de yayılan modern düşünceler ve kültürel yenilikler çeşitli vasıtalarla Osmanlı coğrafyası gibi Avrupa dışındaki farklı bölgelerde de uygulama alanı bulması, bu bağlamda bir örnek olarak verilebilir.

Osmanlı Modernleşmesi, modern dönemlerin Zamanın Ruhu'nu teşkil eden mevcut düşüncelere ve yeniliklere uyum sağlama adına girilen bir değişim ve dönüşüm süreci olarak görülebilir. Devletin ve toplumun içinde bulunduğu sorunlara pratik ve pragmatik olarak çözüm bulabilme adına Batı Avrupa'nın mevcut kurumsal ve kültürel yenilikleri model alınmaya çalışılır. Bu yenilikler, belli bir süre sonra günlük ve toplumsal hayatın dönüşümüne neden olurlar. Modernleşmenin etkisiyle dönüşen toplum, insanların da kişiliklerini birkaç nesil zarfında, bir dantelin ilmek ilmek işlenmesi gibi şekillendirir. Birileri danteli nasıl işliyorsa, birey de sosyal çevresinin işlediği kişilik olarak düşünülebilir. Kendisinin içinde bulunduğu coğrafya ve sosyal çevresini teşkil eden yakınları, bütün oluşum süreçlerini psikolojik ve kültürel olarak etkiler. Yani kişilik; fizikî ve psikolojik olarak gözlerin açıldığı andan itibaren aile, toplum, millet ve mevcut kültürel unsurlar tarafından oluşturulur.

Tarihî şahsiyetin biyografisi araştırılırken ailesi, toplumu, devleti ve zamanı/dönemi hakkında bilgilere de sahip olunmalıdır. Şahsiyetin kişiliğinin çözümlenmesinde ve faaliyetlerinin izahında bunlar, doğrudan katkı sağlar. Zira devlet adamı da bir fert olarak yaşadığı ve havasını teneffüs ettiği zamanın, mensubu olduğu ve kültürel olarak beslendiği toplumun ve idare ettiği devletin bir izdüşümüdür.

Zikredilen bütün hususlar, Sultan II. Abdülhamid için de geçerlidir. Doğduğu, çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği süreç hayatını ve hükümdarlığını etkiler. Yaşadığı tecrübelerle oluşan bu zemin üzerinde günlük hayatını yaşar ve hükümdarlığını yürütür. Gerek kendi şahsıyla ve gerekse yönetimle ilgili aldığı kararlar ve yaptığı faaliyetler bütün bu sürecin tezahürüdür. Bundan dolayı, II. Abdülhamid'in hükümdarlığı öncesinde toplumun ve devletin durumunun nasıl olduğu üzerinde

kısaca duruluyor. Ayrıca Osmanlı Devleti ile Avrupa'nın sürekli etkileşim içinde bulunmalarından ve karşılıklı ilişkilerinin seyrinin mevcut durumlarıyla yakinen alakalı olmasından dolayı da Avrupa'daki duruma öncelikle temas ediliyor.

Modernleşen Avrupa: Model Olan Rakip

Küresel ölçekte son 300 yıldaki gelişmeler dikkate alındığında, modern dünya tarihinde Avrupa'nın her anlamda merkezî bir rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu bağlamda modern Avrupa'nın gücünü temsil eden Avrupalı Büyük Devletlerin yürüttükleri emperyalist siyasetin sonuçları, dünyanın en ücra köşelerinde görülebilir. Aslında Batı Avrupa'nın ürünü olan insan, toplum ve devlet hayatına yönelik modern siyasî ve felsefî fikirler, eğitim ve hukukî kurumlar, kültürel ve teknolojik yenilikler ya işgal ya da modernleşme yoluyla dünyanın önemli bir kısmının kılcal damarlarına kadar nüfuz ettiği bir gerçekliktir. Osmanlı coğrafyası da bu etkileşimi, fiilî işgal yoluyla olmasa da modernleşme yoluyla yaşar.

Avrupa'nın böylesine siyasî, askerî, kültürel ve teknolojik bir güce dönüşmesi, aslında hikâyesi daha gerilere giden bir modernleşme sürecinin ürünüdür. Fakat sonuçlarıyla birlikte bunun kendisini göstermeye başlaması 18. yüzyıldan itibaren cereyan eden bilimsel, siyasî, askerî ve teknolojik gelişmelerle olur. Avrupa'nın modernleşmesinin son önemli kilometre taşlarını; Aydınlanma, Fransız ihtilali, Sanayi İnkılâbı ve Emperyalizm olarak adlandırılan gelişmeler teşkil ediyor. Bu gelişmelerin doğurduğu bilimsel, düşünsel, siyasî, iktisadî, askerî ve teknik gibi alanlardaki yenilikler Avrupa'yı model hâline getirmiştir.

Avrupa'nın zihinsel ve bilimsel modernleşmesi yolunda Aydınlanma, en önemli adımdır. 18. yüzyıla denk gelen Aydınlanma; vahiy ve din esaslı düşünme, bilme ve açıklamanın yerini aklın ve bilimin alması olarak görülebilir. Bir başka ifadeyle de bilim, siyaset, hukuk ve eğitimi gibi doğrudan toplumu ve devleti oluşturan alanlarda genel geçer ölçü olan Tanrı'nın/vahyin/dinin yerini, insanın/aklın/bilimin almasıdır. Metot ve uygulama olarak da deney ve gözleme dayanan fen bilimlerinin daha da gelişmesi ve yaygınlık kazanması, bu sürecin zihinsel parçasıdır. İkinci gelişme 1789 Fransız İhtilâli, Avrupa'daki kadim yerleşik toplum ve devlet düzenin yıkılarak yerini modern laik ve seküler sistemin almasıdır. Yönetimde dinle iç içe geçmiş olan krallık

kaldırılarak cumhuriyete geçilir. Kurumsal ve toplumsal yapı buna göre yeniden şekillenir. Böylece din ve dinle ilgili her şey, devlet ve toplum hayatından ayrılarak kamusal alanın dışına itilmeye çalışılır. Milliyet, vatan, devlet, vatandaş, hâkimiyeti, anayasa, demokrasi, milliyetçilik ve liberalizm gibi modern devleti ve toplumu inşa eden siyasî kavramlar bugünkü seküler anlamlarında kullanılmaya başlanır. Avrupa'daki ihtilaller sürecinin üç etkili sloganı olan "eşitlik, adalet ve kardeşlik" kavramları; Osmanlı dâhil dünyanın birçok yerinde siyasî muhalif hareketlerin de sloganı olur. Mevcut yönetimleri değiştirmeye yönelik siyasî hareketlerin, anarşiyi ve ihtilali bir yöntem olarak alması da bu sürecin bir sonucudur.

18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Sanayi İnkılâbı, Avrupa'daki iktisadî ve sosyal dönüşümü sağlayan en önemli gelişmedir. Dokumacılıkla başlayıp diğer alanlara da sıçrayan üretimde makineleşme ve fabrikalaşma bu sürecin ürünüdür. Tarımla uğraşmak istemeyen köylülerin yeni üretim merkezleri fabrikalarda çalışmak için buralara göç etmesiyle zamanla sanayi şehirleri ortaya çıkar. Artan şehirleşme Avrupa'nın kültürel dönüşümünü hızlandırır. Daha önemlisi üretimin ve tüketimin artmasıyla birlikte modern kapitalist iktisadî sistem ortaya çıkar. Artık modern iktisadî güç, ağırlıklı olarak kapitalist sistemi kontrol eden fabrika ve finans sahiplerinin eline geçer.

Bu arada kapitalist Avrupalı belli devletlerin aktörü oldukları Emperyalizm başlar. 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği kapitalist sanayi devletleri, Asya ve Afrika gibi bölgelere yönelik ya doğrudan işgal ya da dolaylı kontrol yoluyla sömürgecilik yarışına girerler. Bunları Avrupalı diğer devletler de takip eder. Böylece bu devletler, dünyanın önemli bir kısmını kendi aralarında doğrudan işgal ya da nüfuz bölgeleri şeklinde paylaşırlar. Burada Emperyalizm bir de dinî ve kültürel yöne sahiptir. Hristiyan Avrupalı Emperyalist Devletler, bir Hristiyanlaştırma ve medenîleştirme misyonuna da sahip olduklarına inanmaya başlarlar. Radikal Fransa dâhil emperyalist devletler ne kadar laik ve seküler olduklarını iddia ederse etsinler, kadim Hristiyan bölgeleri dâhil dünyanın dört bir yanında Katolik ve Protestan Hristiyan Misyoner faaliyetlerini doğrudan destekledikleri biliniyor. Yine vahşi veya ilkel olarak gördükleri bölgelere ise sözde medeniyet götürdüklerini iddiasındadırlar. Böylece âdeta gövdesi modern Batı Avrupa olan dev ahtapot; üç kolu Emperyalizm,

Hristiyanlaştırma ve medenileştirme ile yeryüzünü sarmış ve kıskacına almıştır.

Avrupa'nın modernleşme hikâyesini zihniyet olarak anlatan iki kavram önemlidir: "Pozitivizm" ve "İlerleme". Pozitivizm, maddi dünyanın gerçeklerini esas alan modern Avrupai düşünsel ve bilimsel gelişmeyi anlatan popüler kavramdır. İlerleme ise, insanlık tarihinin son dönemine denk gelen modern Avrupa Medeniyeti'nin maddî ve manevî olarak gerçekleştirdiği gelişmişlik seviyesini ifade eder. Aynı zamanda insanlığın ilkel geçmişinden bugününe kadar akan tarihî süreçte bilim, teknoloji, siyasî ve toplumsal alanlardaki gelişmelerin Avrupa Merkezci Tarih olarak modern ileri seviyeye ulaşmasını anlatır. "Tarihin Sonu" tezi de benzer kurgunun ve anlatının bir başka ifadesidir.

Avrupalı Büyük Devletlerin şartlar uygun olduğunda ve gerekli gördüklerinde Osmanlı iç işlerine sıkça müdahale etmelerinin, ayrılıkçı etnik ve dinî hareketleri doğrudan desteklemelerinin reel politik nedenleri dışında kendilerinde var olan üstünlük, özgüven ve misyon duygusu da zikredilebilir. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı öncesinde ve sırasında bu devletlerin büyükelçilerinin Osmanlı hükümdarları ve hükümetleri karşısındaki cüretkâr hareketleri ve müdahaleleri doğrundan bunlarla ilgilidir.

Osmanlı Geleneksel Düzeninin Bozulması: İşler İyiye Gitmiyor

Kaybedilen savaşlar ve istikrarlı toprak kayıpları; siyasî, iktisadî ve toplumsal krizler; Osmanlı Devleti'nde artık bazı şeylerin iyi gitmediğini gösteriyor. Özellikle de takriben son 200 yılı bu anlamda bir hayli sıkıntılı geçer. Fakat kötü gidişi durdurabilmek için karşı tedbirler alınması ihmal edilmez. Bütün bu süreç, belli başlı kırılma noktalarıyla birlikte takip eden sayfalarda özetleniyor.

Çekirdek Coğrafyaya Dayanan Geri Çekilme ve Çözüm Arayışları

Osmanlı Devleti'nin 622 yıllık tarihindeki hareketliliği izah etmek için ***kum saati*** uygun metafordur. Osmanlı için kum saatinin tersine çevrilmesinin başlangıcı, 1683 yılındaki başarısız İkinci Viyana Kuşatması'dır. Öncesinde kum saati Osmanlı tarafına akarken, bundan

sonra tersine diğer tarafa akmaya başlar. Tersine akmanın anlamı ise bu süreçte istikrarlı toprak kayıplarının yaşanmasıdır. Öyle ki gelinen noktada Anadolu'nun hemen kuzeyinde bulunan ve kalkan gibi koruyan Kırım'ın 1783'te Rusya tarafından ilhakı ve 1798 yılında bu kez de Fransa'nın başarısız Mısır işgali yaşanır. Geniş Osmanlı coğrafyasının ilk olarak en batısında ardından en kuzeyinde ve nihayetinde ise güneyinde olmak üzere üç farklı köşesinde takriben 115 yıllık süre zarfında cereyan eden bu hâdiseler, âdeta birbirini tamamlayan olumsuz gelişmelerdir. 1683'teki mağlubiyet, Osmanlı'nın Avrupa karşısındaki askerî psikolojik üstünlüğünün kaybedilmesi bakımından önemlidir. Takip eden süreçte eski üstünlüğü yeniden kazanmak bir tarafa ve nihayetinde psikolojik üstünlük karşı tarafa geçer. Bu kez tam bir asır sonra 1000 senelik Müslüman Tatar-Türk memleketi Kırım'ın düşman eline geçmesi ilk büyük varoluşsal travmadır. 1798'de ise bu kez güneyde halkın çoğunluğunun Müslüman olduğu Osmanlı toprağı Mısır'ın kısa süreli de olsa işgali benzer endişeleri daha da besler. Günün sonunda tehlike, devletin kurulduğu ve çekirdek coğrafya diye adlandırılabilecek Anadolu'nun kapısına kadar dayanır. Buranın da kaybedilme korkusu, siyasî-psikolojik anlamda bir bekâ endişesini doğurur.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sınırlarını gösteren siyasi harita.

Bu üç gelişmenin neden olduğu olumsuz sonuçlar her yönüyle ağırdır. Viyana'nın ikinci kez düşürülememesinin ardından başlayan geri çekilme Belgrad'da kadar devam eder. Fakat Belgrad sınırı da güvenli bir hat olarak kalmaz. 19. yüzyıldan itibaren Balkanlar doğrudan Avusturya ve Rusya'nın tehdit, nüfuz ve rekabet sahası olur. Bölgedeki Hristiyan milletlerin de bağımsızlık mücadelesine girişmesi, burasını daha kırılgan bir duruma getirir. 1804 Sırp, 1821 Mora, 1875 Hersek ve 1876 Bulgar İsyanları gibi iç gelişmeler tehditte başka bir boyut katar. Balkanlar'a yönelen bu dış ve iç tehlike aslında aksine, tam anlamıyla iç içe geçmiştir. Yeri geldiğinde Avusturya ve Rusya bu isyanlarda doğrudan hem müdahil olabiliyorlar hem de dolaylı destekte bulunabiliyorlardı. Avrupalı Büyük Devletlerin, bu saldırgan siyasetlerinin olumsuz sonuçları özelde Osmanlı ve genelde ise İslam coğrafyası üzerinde olumsuz etkilerini fazlasıyla gösterir. Hegel de bu gerçeği, "*Hristiyan Büyük Devletlerin rekabeti sayesinde sadece Avrupa'nın bir köşesinde varlığını sürdürmesi mümkün oluyor*" tespitiyle dolaylı da olsa dile getiriyor.[2] Artık Osmanlı çekirdek coğrafyasının kapısına dayanan bu varoluşsal tehlike, Osmanlı hükümetlerinin başını ağrıtan sorunların başında geliyordu.

Avrupalı Büyük Devletler arasına katılmanın Osmanlı coğrafyası üzerinden geçtiğine inanan ve bunu varoluşsal siyasetlerinin olmazsa olmazı olarak gören Rus devlet adamları, bu uğurda son ana kadar gayret ederler. Rusya'nın Kırım'ı kendi sınırlarına dâhil etmesi bu siyasetin veya amacın gerçekleştirilmesi yolunda sadece bir adımdır. Nitekim Rus Çarlığı, ilerleyen yıllarda Kırım'ı Osmanlı'ya karşı askerî ve istihbarat üssüne getirerek doğuda Kafkaslar'a, güneyde Anadolu'ya ve batıda ise Balkanlar'a yönelik faaliyetlere girişir. Özellikle Balkanlar ve Anadolu'da Rus gizli faaliyetleri etkili olur. 1806-1812, 1828-1829 ve 1853-1856 harpleriyle doğrudan sahada istediğini almak ister. Rusya'nın bu saldırgan siyasetinin Osmanlı'ya getirdiği toprak ve insan maliyeti çok ağırdır. Bu anlamda Türk-Rus ilişkileri fazlasıyla travmatikdir.

Kısa süreli olsa da Mısır'ın Fransa tarafından işgali batıdaki ve kuzeydeki kadar doğrudan tahripkâr sonuçlara yol açmaz fakat daha uzun vadede neden olduğu dolaylı sorunlar Osmanlı hükümetlerini aynı şekilde meşgul eder. Özellikle de Fransız işgalinden dolayı endişelenen İngiltere'nin de bölgeyle ilgilenmeye başlamasıyla Osmanlı'nın

2 *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichete*, Eduart Gans (Yay.), 3. Baskı, Berlin 1848, s. 437.

en güneyinde Akdeniz'in çevresinde özellikle Ortadoğu'da büyük bir rekabet başlar. Bu rekabet ilk etapta İngiltere-Fransa arasında olsa da sonrasında İngiltere-Almanya arasında 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na kadar süre gelir. Bu arada kısa vadede kontrol edebilme amacıyla geniş Osmanlı coğrafyasını kendi nüfuz bölgeleri olarak dolaylı da olsa paylaştıkları söylenebilir. Yasamee de Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Büyük Devleler karşısında düştüğü durumu anlatırken, bu devletlerin Osmanlı'yı "*ya nüfuz sahaları oluşturarak ya da bölgelerin özerklik ve bağımsızlık elde etmelerini sağlayarak içeriden yıkmak üzere gayet iyi*"[3] konumlandırdıkları ifadesini kullanıyor.

Sonuçları itibarıyla askerî alandaki zaafiyet, savaş kaybetme ve istikrarlı geri çekilme zamanla Osmanlı'nın zihninde varoluşsal endişelere neden olur. Zira artık başşehir İstanbul ve iç kale Anadolu da içeriden ve dışarıdan tehdit altındadır. Bu travmatik korkulardan dolayı çözüm arayışlarına girişilir. Bunlardan ilkini ve ağırlığı askerî alan teşkil ederken daha sonrasında modern diplomasi de bu çabalara dâhil edilir. Nitekim modern diplomasinin araçlarından Avrupalı devletlerle ittifaklar ve denge siyaseti, Avrupa başşehirlerinde daimî elçiliklerin açılması ve modern Hâriciye Nezâreti'nin teşkil edilmesi ardı ardına gerçekleştirilir. Bütün bu araçların kullanılması aslında aynı zamanda devletin modern Avrupa'ya eklemlenmesi anlamına da geliyor. Böylece Osmanlı Devleti, modern Avrupa devletler sistemine dâhil olur.

Aslında burada paradoksal bir durum söz konusudur. Osmanlı devlet adamları, bu şekilde bir taraftan Hristiyan Avrupalı Büyük Devletlerin tasallutundan kurtulmaya çabalarken diğer taraftan da onlara yanaşmaya ve onların bir parçası olmaya gayret ediyorlardı. Problemin ve çözümün aynı kaynaktan çıktığının kabul edilmesi karmaşık ruh hâlidir. Avrupalıların tasallutundan kurtulabilmek için yine onların mevcut gelişmişlik düzeyinin model alınması ve Avrupa'ya eklemlenmeye çalışılması, Osmanlı'nın araf durumunu gösteriyor.

Avrupa'ya Karşı ve Avrupa'ya Rağmen Modernleşme

Geri çekilmeye ve mevcut sorunlara karşı pratik ve pragmatik çözüm modernleşme olmuştur. Avrupa'nın mevcut gelişmişliğinin model alınmasının pratiği olan modernleşme iki aşamada gerçekleşir: İlki; kadim

3 Feroze A. K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası. Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, Yusuf Selman İnanç (Ter.), İstanbul 2018, s. 72.

Osmanlı zihin dünyasının Avrupa karşısındaki üstünlük duygusunun aşınması ve modernleşme yolundaki sosyal-psikolojik eşiğin aşılması. Yani Avrupa karşısındaki kadim üstünlük duygusu törpülenerek mevcut Avrupa gerçeği kabul edilir. Bu psikolojik eşiğin aşılmasında Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahati önemlidir. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, seyahatten önce ondan "*hizmet-i siyâsiyenin haricinde Fransa'nın vesait-i umran ve maarifine dahi lâyıkıyle kesb-i ıttıla iderek, kâbil-i tatbik olanlarını*" yazmasını ister.[4] Devletin başındaki hükümdarın ardından en etkili ikinci kişi olan İbrahim Paşa'nın Fransa'nın mevcut medeniyet ve eğitim vasıtalarını yeterince öğrenmesini ve uygulanabilecek olanlarının yazılmasını Mehmed Çelebi'den istemesi üzerine meşhur sefaretnamesini 1727'de yayınlar.[5] Bu risâle, Osmanlı'nın Avrupa karşısındaki konumunun değiştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İbrahim Müteferrika'nın 1731'de yayınladığı *Usûlü'l- Hikem fi Nizâmi'l- Ümem* risâlesi,[6] Osmanlı'daki zihinsel dönüşümü gösteren diğer metindir. Devletin içinde bulunduğu olumsuz durumdan rahatsız olan Sultan I. Mahmud [d. 1696-ö.1754; h. 1730-1754], tahta çıkmasının ardından, "*küffârın ekser zamanda galebesine ve ehli İslam'ın mağlubiyetine sebep nedir diye sual tahtında galibiyete vesile olacak*" bir tarih kitabını yazmasını Müteferrika'dan istemesi üzerine bu risâleyi kaleme alır.[7] Şimdi de devletin en tepesindeki hükümdarın ve halifenin doğrudan adres göstererek düşmanı tanımaya yönelik bir istekte bulunmasıyla birlikte bu risale yazılır. Bir öncesinde Mehmed Çelebi, Avrupa'daki değişimi dışarıdan bir göz olarak görebildiği ve idrak edebildiği kadarıyla anlatırken en nihayetinde ise içeriden Macar kökenli biri olarak İbrahim Müteferrika, çok daha somut bilgilerle ve yorumlarla tehlikenin kendisi Avrupa'nın mevcut durumu anlatarak karşı tedbirin alınması için hükümdarı ikaz eder. Bu şekilde her iki metin de aslında düşünce ve işlev olarak birbirini tamamlayan bir bütünlüğe sahiptir.

Bunlarla birlikte Sultan III. Selim'in [d. 1761-ö. 1807; h. 1789-1807] henüz veliahtken Fransa Kralı XVI. Louis [d. 1754-ö. 1793; h.

4 Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, Cilt 1, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 19.

5 *İşbû Risâle Elçilik İle Fransa'ya Azimet İtmiş Olan Mehmed Efendi'nin Sefâretnâmesidir*, Paris 1841.

6 İbrâhim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller*, Ömer Okutan (Yay.), İstanbul 1990.

7 Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 75.

1774-1791] ile yazışması da bu bağlamda gündeme getirilebilir. "*Avrupa ahvaline vukuf peyda ederek askerî sanayi ve fünûn tahsil*" etme isteği ile krala mektubu hocası İshak Bey'i 1786'da Paris'e gönderdi.[8] Osmanlı sadrazamı, padişahı ve veliahdının 1721-1784 yılları arasında Avrupa'nın mevcut durumu hakkında bilgi talepleri, Avrupa gerçeğinin artık doğru bir şekilde öğrenilmesine duyulan ihtiyacı gösteriyor. Nitekim daha sonrasında gerek geçici ve gerekse daimî elçilerin kaleme aldıkları sefaretnameler modern Avrupa hakkında yeni bilgilerin Osmanlı'ya intikalinde önemli işlev görür.[9] Takip eden süreçte yapılan 1718-1730 Lâle Devri, 1793-1807 Nizâm-ı Cedid, 1839-1856 Tanzimat ve 1856-1876 Islahat Dönemleri gibi modernleşme faaliyetlerinin zihinsel arka planı, bu tür metinler vesileyle değişen ve dönüşen olumsuz geleneksel Avrupa algısının bir sonucudur.[10] Böyle bir zihniyet değişimi gerçeği dikkate alınmadan modernleşme faaliyetlerinin izahını tam olarak yapmak zordur.

Askerî ve diplomasi alanlarında yapılan modernleşme faaliyetleri, ilerleyen yıllarda toplum ve toplum hayatını da kapsayan geniş bir boyut kazanır. Burada eğitim alanında girişilen yenileşme faaliyetleri asıl etkili olandır. Özelikle de geleneksel toplumun dönüştürülmesine açılan ve yaygınlaştırılan modern eğitim kurumları doğrudan önemli rol oynar. Bunun için modern Avrupai eğitim kurumları esas alınarak eğitim en alt kademelerden başlayarak yukarıya doğru yeniden şekillendirilmeye çalışılır. Bu arada toplumun günlük ve kültürel hayatıyla alakalı modernleşme faaliyetlerine de girişilir. Özellikle de Sultan II. Mahmud'la [d. 1785-ö. 1839; h. 1807-1839] başlayıp 1839 Tanzimat Fermanı ile zenginleşen bu faaliyetler, saray ve çevresinde başlayarak dışa doğru yayılır. Modernleşmenin önemli isimlerinden II. Mahmud'un oğlu Sultan Abdülmecid [d. 1823-ö. 1861; h. 1839-1861] günlük modern Avrupai hayatı temsil ve yaşama hususunda; kıyafetten eğlenceye kadar çıtayı bir hayli yükseltir. Oğlu Şehzade Abdülhamid Efendi dâhil çocuklarına da bu kültürü vereme ye çalışır.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Selim III'ün Veliahtı İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleri", *Belleten*, Cilt 2, Sayı 5-6, Ankara, 1938, s. 191-246.

9 Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Sefaretnameleri ve Diplomasi Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya/Uğur Kurtaran (Yay.), Ankara 2018, s. 11-37.

10 Necmettin Alkan, "18. Yüzyılda Kadim Avrupa Algısının Dönüşmesi ve Osmanlı Modernleşmesi", *Osmanlı Modernleşmesi. Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Ahmet Dönmez (Yay.), İstanbul 2019, ss. 57-78.

Dönemin devlet adamlarını yoğun olarak meşgul eden iç ve dış sorunlar aynı sıralarda ardı ardına veya aynı anda yaşanıyordu. Çoğu zaman modernleşmeyi zaafa uğratan ve kurumsal anlamda bir istikrar kazanmasına engel olan bu sıralardaki savaşların ve iç isyanların sayısı bir hayli fazladır. Devletin sonuna kadar devam edegelen bu sorunlar, aynı zamanda modernleşme yolundaki engeller arasında zikredilebilir. Bu anlamda Osmanlı Modernleşmesi, Rus veya Japon modernleşmesinin göreceli başarısına neden olan iç ve dış olumlu şartlara sahip değildir. Avrupa ile coğrafî yakınlık ve Avrupa ile mücadele, coğrafî büyüklük ile dinî ve etnik çeşitlilik gibi unsurlar, Osmanlı devlet adamlarının modernleşme faaliyetlerinin kısa ve orta vadedeki başarılarını sekteye uğratan faktörler arasındadır.

Osmanlı Modernleşmesi, başlangıçta daha ziyade iç dinamiklerle yürüyen bir süreçken 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte dış aktörler de dâhil olur. Fermanın, 1856 Paris Kongresi'nde madde olarak geçmesi reformların uluslararası bir mesele şeklini almasına ve dolayısıyla da Osmanlı hükümetlerine dayatılmasına yol açar. Bu ise, içişlerine müdahil olma anlamına geliyor. Bu tür müdahalelerin olumsuz neticeleri ise, her anlamda fazla oldu. Model alınmaya çalışılan modern devletlerin Osmanlı iç işlerine karışması ve Osmanlı karşıtı ayrılıkçı iç ayaklanmaları desteklemeleri modernleşme faaliyetlerinin başarısının önündeki engellerden biridir. Avrupalı devletler bu faaliyetlerden dolayı memnun olduklarını ve bunları yapmaya çalışan Osmanlı hükümetlerini desteklediklerini diplomatik olarak dile getirseler de yeri ve zamanı geldiğinde hükümetlere siyasî ve diplomatik krizler çıkarmaktan geri durmazlar. Osmanlı gibi yapısal iktisadî ve askerî sorunları olan bir devletin hem bu tür siyasî ve diplomatik krizlerle uğraşması ve hem de aynı sıralarda modernleşme faaliyetlerini yürütmesi gerçekten zorlu bir süreçtir. Uzun süren savaşların neden olduğu ağır masraflar, kaybedilen toprakların ve nüfusun iktisadî hayattan eksilmesi ve ardı arkası kesilmeyen iç isyanların neden olduğu kayıplar ile masraflar eskiden beri süre gelen asıl sorunlardı. Bütün bunların üzerine bir de kapitalist iktisadî sistem, geleneksel iktisadî yapıyı, araçları ve kesimleri olumsuz etkileyerek devleti ve toplumu daha da sarsar.

Önce İngiltere ile imzalanan 1838 Balta Limanı Anlaşması ve daha sonrasında Avrupalı diğer devletlerle de yapılan benzer anlaşmalar, Osmanlı geleneksel sanayi ve ticaret erbabının durumu daha da kötüleştirir. İngiltere gibi Sanayi İnkılabı'nı gerçekleştiren devletlerin ucuza

ürettikleri sanayi mamullerini gümrük vergilerinin indirilmesiyle ucuz şekilde iç piyasaya girmeye başlar. Geleneksel usullerle daha pahalı maliyetle üretim yapan yerli zanaat ve esnaf grupları orta ve uzun vadede bunlarla rekabet edemez. Nihayetinde 1854 yılında İngiliz ve Fransız bankerlerle yapılan dış borç anlaşmaları tuzu biberi olur. Anlaşmalar belli bir sıcak paranın temini noktasında yardımcı olsa da bunlar istikrarlı yatırıma ve üretime dönüştürülemez. Takip eden yıllarda da sıcak para ihtiyacını karşılamak için iç ve dış borçlanmaya devam edilir. Artık art arda alınan borçların anaparası bir tarafa faizi dahi ödenemez. Hükümet, en sonunda 1875 yılında mâlî iflasını açıklamak zorunda kalır. Bu şekilde devlet, ekonomik olarak dibe vurduğunu ilan etmiş olur.

Osmanlı siyasî hayatında da önemli gelişmeler yaşanır. Devletin ve toplumun geleneksel aktörlerinin çözülmesiyle birlikte ortaya çıkan bürokratlar, subaylar ve aydınlar artık modern zamanların en etkili aktörleridirler. Teşkil ettikleri Genç Osmanlı Hareketi (1865-1876), modern siyasî ve entelektüel fikirleriyle devletin ve toplumun yeniden yapılandırılmasında merkezî rol oynar. Hem örgütlenme ve hem de fikir olarak daha sonrasında ortaya çıkacak hareketlere de ilham kaynağı olur. Genç Osmanlılar, merkezi yönetime karşı örgütlü muhalefeti başlatmalarıyla birlikte yönetimi değiştirmek adına 1876 İhtilâli'ni yapan kadrolara katılırlar.

Ara Değerlendirmeler

Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecinde sorunun ve çözümün kaynağının Avrupa merkezli görülmesiyle birlikte girişilen modernleşme faaliyetleri, orta ve uzun vadede geleneksel devletin ve toplumun dönüşmesine neden olur. Modernleşmenin etkileri ilk olarak doğrudan saray ve hanedan mensupları arasında görülür. Bu süreçte cereyan eden askerî, siyasî ve iktisadî gelişmeler ise aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in doğduğu, çocukluğunu ve gençliği geçirdiği zemini de şekillendirir. Nihayetinde hükümdarlık tahtına oturduğu süreci de doğrudan belirler.

Daha da önemlisi yukarıda genel çerçevesi çizilen süreç, Şehzade, Veliaht ve Sultan olarak Abdülhamid'in zihniyetinin oluşmasını ve şahsiyetinin temel özelliklerini kazanmasını da inşa eder. Takip eden bölümde örneklerle izah edilmeye çalışılan kişisel özellikleri, insan olarak sadece onun günlük hayatını değil aynı zamanda hükümdar olması hasebiyle yönetimini de etkiler. Etkilemekten öte, II. Abdülhamid'in hükümdarlık sınırlarını bütünüyle çizer.

II

ŞEHZADE, VELİAHD VE SULTAN ABDÜLHAMİD'İN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ: HÜKÜMDARIN ANLAŞILMASINDA İPUÇLARI

"Sakalımı değirmende ağartmadım."
Sultan II. Abdülhamid

İster sıradan insan ve isterse bazı özellikleriyle öne çıkan biri olsun fark etmez; herkesin günlük hayatını şekillendiren kararlarının ve faaliyetlerinin ardında yatan unsurların başında "kişiliği" ve "kişisel özellikleri" gelir. Kişiliğin; "*bireyin iç ve dış çevresi ile kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimi*"[1] ve aynı zamanda "*insanların kendilerine özgü davranış, duygu ve düşünce biçimleri*" olduğu[2] tanımları dikkate alındığında, kişilik ile günlük hayat arasındaki bağlantı daha iyi anlaşılabilir. İnsan hayatında yatay boyutta görünmeyen kişilik, dikey boyutta görünür faaliyetlerin ardındaki karar alma süreçlerini ve neticesindeki davranış biçimlerini belirler. İnsanoğlunun varlığında böylesine bir yere sahip olan kişiliği belirleyen dinamikler ise "*biyolojik*", "*ailevi*", "*sosyal*" ve "*kültürel*" faktörler olarak kabul ediliyor.[3] Tıpkı *denize atılan taşın oluşturduğu iç içe geçmiş daireler* gibi, mikro düzeyde anne karnında başlayan kişilik oluşum süreçleri; aile,

1 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları. Psikolojinin Temel Kavramları*, 9. Baskı, İstanbul 1999, s. 404.

2 Kasım Tatlılıoğlu, "Beş Faktör Kişilik Kuramı Bağlamında Kişilik Kavramına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3/3, Bingöl 2013, s. 127.

3 Ezgi-Toplu Dermirtaş, "Kişilik ve Kişiliğin Temel Kavramları", *Kişilik Kuramları. Gerçek Yaşamdan Kişilik Analizi Örnekleriyle*, Dilek Gençtanırım Kurt/Evrim Çetinkaya Yıldız (Yay.), Ankara 2017, s. 11-20.

sokak, devlet ve nihayetinde makro düzeyde ise küresel kültürel çevrenin etkileşimiyle tamamlanır. İşte bütün bu bileşenlerin ortak paydası veya ürünü, kişilik ve kişisel özelliklerdir.

Hükümdar gibi tarihî şahsiyet de kişisel belli özellikleriyle sıradan insan olarak günlük hayatını yaşar. Fakat aynı zamanda devlet adamı olarak da yönetimle ilgili kararlar alıp faaliyetlerde bulunur. Şahsî ve yönetimle alakalı faaliyetler arasında ortak bir bağ vardır: Kişiliği teşkil eden özelliklerle belli zihinsel süreçler neticesinde kararlar alır ve nihayetinde harekete geçer. Bundan dolayıdır ki tarihî süreçte çeşitli icraatlarda bulunmuş ve iz bırakmış devlet adamının hayatı araştırılırken, şahsî özelliklerinin de mümkün olabildiğince tespit edilmesi ve dikkate alınması gerekir. Bu tür verilerden hareketle ilgili şahsiyetin icraatları hakkında psikolojik ve psikolojik-siyasî yorumlar yapılabilir. Daha da önemlisi tarihî olayların ardındaki sosyal psikolojik zemin daha iyi anlaşılabilir. Bu şekilde ilgili şahsiyetin kendisi, siyaseti ve dönemi bir bütün olarak değerlendirilebilir. Şahsî özelliklerin tespitinde, olumlu veya olumsuz ayırımına girilmeden görünür olan ve kayıtlara geçenler tercih edilmelidir. Çünkü ilk etapta olumsuz veya zaafiyet diye göz ardı edilebilecek bazı özellikler dikkate alınmadığında tarihî vakaların izahı eksik kalabilir. Yaşanmış bir hayat eğrisi doğrusuyla bir bütün olduğuna göre, olumlu olumsuz özellikleriyle de şahsiyet böyledir.

Bütün bu anlatılanlar özelde sıradan insan ama aynı zamanda bir devletin başı olan hükümdar için de geçerlidir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in kişiliği de devlet yönetiminin ve icraatlarının anlaşılmasında ve izah edilmesinde yardımcı olabilir. Buna göre onun ve dönemi hakkında psikolojik siyasî bazı yorumlar yapılabilir. Bunun için öncelikle dönemin kaynaklarında geçen somut bilgiler ışığında II. Abdülhamid'in şahsiyetinin çözümlemesinin yapılarak kişisel özelliklerinin tespit edilmesi gerek. Ardından bunların devlet yönetimine yansıması veya etkileri tartışılabilir. Takip eden sayfalarda Sultan Hamid'in önemli bazı somut kişisel özellikleri veriliyor. Fakat burada bir sınırlamaya gitmek icap ediyor. Cüceloğlu'nun da tespitiyle Türkçe'de ifade edilen 10.000-15.000 kişilik özelliği var olduğu[4] dikkate alınırsa, bunlarda seçici olup çok daha az sayıda temel özelliklerin dikkate alınması elzem oluyor.

4 Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışları*, s. 419.

Zekası ve Hafızası Kuvvetlidir: Herkesin Takdir Ettiği Özellikler

Sultan II. Abdülhamid zeki bir insandır ve hafızası da kuvvetlidir. Kendisini tanıyan yerli yabancı birçok kişi, onun ne kadar zeki olduğu konusunda ortak kanaate sahiptir.

Yıllar boyu en yakınında bulunan Başkâtibi Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in "*fevkalade denmeye layık olan kuvve-i hafızası*"ndan bahsediyor.[5] Dâhiliye Nâzırlığı'nı yapan Memdûh Paşa da Sultan Hamid'in "*hiç inkâr edilemez fıtraten zeki yaradılmış*" olduğundan dolayı yabancı hükümdarların katında şahsi öneminin büyük olduğunu söylüyor.[6] Sık olarak göreve getirdiği sadrazamlarından Kâmil Paşa onun hafızasını, "*kuvvei hafızası son derece metin idi. Vaktile bir kere gördüğü bir şahsı ve işitdiği bir sözü unutmazdı*", şeklinde tasvir ediyor.[7] Tahttan indirilmesinin ardından uzun süre yanında kalan doktoru Âtıf Hüseyin Bey, Sultan II. Abdülhamid'in "*zekaveti var. Hafızası da mükemmel*"dir diye söylüyor.[8] II. Abdülhamid'in muhaliflerinden İrtem de onun hafızasının "*pek kuvvetli*" olduğunu, "*bir okuduğunu, bir gördüğünü unutmazdı, bir söylediğini seneler sonra*" dahi hatırladığını yazıyor.[9] Avusturyalı Şarkiyatçı Vambery'in raporlarında onun zekası hakkındaki; "*Ne zaman bu adamın asabi ve çarpıcı yüzüne baksam onun yüz hatlarındaki enerji, zeka ve kurnazlık beni korku ile titremeye yetmiştir*" tespiti dikkat çekicidir.[10] Tahta çıktığı günlerde *Neue Freie Presse*'de çıkan bir değerlendirmede, Sultan Hamid'in "*keskin bir zeka*"ya sahip olduğu söyleniyor.[11]

Tarihçilerden Danişmend'in Sultan II. Abdülhamid'in zekası hakkındaki tespitleri bir hayli olumludur. Onun "*fevkalâde bir zeka ile hayret edilecek kuvvetli bir hafızaya*" sahip olduğunun "*düşmanları*"

5 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Ali Ergenekon (Yay.), 3. Baskı, İstanbul 1996, s. 7.

6 Mehmed Memdûh, *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, İstanbul 1329, s. 42.

7 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, 3. Baskı, İstanbul 1982, s. 1288.

8 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, M. Metin Hülagü (Yay.), 3. Baskı, İstanbul 2010, s. 90.

9 Süleyman Kâni İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid. Hususi ve Siyasi Hayatı*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), İstanbul 2003, s. 57.

10 Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus. Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, 4. Baskı, 2013 İstanbul, s. 89.

11 *Neue Freie Zeitung*, Sayı 1421, 5 Eylül 1876, s. 5.

tarafından kabul edildiğini dile getiriyor.[12] Karal, II. Abdülhamid'in "*zeki*", "*kavrayıcı*" ve "*çok kuvvetli*" bir hafızaya sahip olduğunu yazıyor.[13] Karpat da onun için "*fevkalâde zekiydi*" ve "*olağanüstü bir hafıza*"ya sahipti,[14] tespitini yapıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in zekası ve hafızasıyla ilgili bu iddiaların sahadaki uygulamasına dair örnekler Şehzadeliği ve saltanat yıllarında yeterince görülebilir. Henüz Şehzadeliği sırasında kendisine tahsis edilen ödeneği tarım, hayvancılık ve madencilik gibi farklı alanlarında değerlendirmesi zeki olduğunu gösteriyor. Kazandığı paraları borsada değerlendirmesi hâkeza yine bu yeteneğiyle ilgilidir. Veliaht olmasıyla başlayan süreçle birlikte hükümdarlık yıllarındaki siyasî ve diplomatik faaliyetleri zekasını gösteriyor. Veliahtlığı sırasında farklı kesimlerle irtibata geçmesi, Mevlevî Şeyhi Osman Dede, Midhat Paşa ve Mehmed Rüşdü Paşa ile yaptığı görüşmeler, yine aynı günlerde İngiltere Büyükelçisi'yle temasa geçerek İngiliz dostluğu mesajı vermesi, hükümdarlığının hemen başında yönetimi kendi sorumluluğuna alması ve devlet işlerini takipteki yeteneği ondaki zekanın gücüne işaret ediyor.

Çalışkandır:
Ölçü ve Zaman Tanımayan Bir Hız

Sultan II. Abdülhamid'in çalışkanlığı hakkındaki görüşler gerek Osmanlı ve gerekse yabancı zevat tarafından ortak bir tespit olarak ifade edilegeliyor.

Bunlardan Osman Nûrî, Sultan II. Abdülhamid'in "*fevkal'âde çok*" çalışkan olduğu tespitini yaparak bu konuda önemli bilgileri veriyor. Sabahları erken kalktığını, erken kalkabilmek için de erkenden yattığını söylüyor. Acil durumlarda uyandırılmasına da müsaade ettiğini, gerektiğinde sabahlara kadar beklediğini ve işleri çok olduğunda gece yarılarına kadar çalıştığı olduğunu da ekliyor. Her gün güneş doğmadan önce kalktığını, günlük banyosunu yapıp, sabah namazını kılıp,

12 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul 1955, s. 287.

13 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Cilt 8, Baskı 2, Ankara 1983, s. 246.

14 Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Şiar Yalçın (Ter.), 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 292.

kahvaltı yaptıktan sonra Selamlık'a geçerek günlük çalışmasına başladığını belirtiyor. Vaktini doğru kullanabilmek için her işini saate göre yapacak şekilde son derece disiplinli bir çalışma sistemine sahip olduğunu dile getiriyor. Bütün bu iş yoğunluğuna rağmen her gün iki üç saatini saraydaki kütüphanesinde geçirdiğini de ekliyor.[15] II. Abdülhamid ve dönemi hakkında olumsuz düşünceye sahip olan Osman Nûrî'nin bu tespitleri yapması önemlidir.

Yanında bulunan ve birlikte çalıştığı kişiler de Sultan II. Abdülhamid'in çalışkanlığı ve disiplini hakkında benzer şeyleri söylüyorlar. Tahsin Paşa, Yıldız Sarayı'ndaki Başkitabet Dairesi'ndeki iş yoğunluğunu ve hareketliliğini anlatırken buraya gelen meseleleri "*bizzat*" II. Abdülhamid'in kendisinin "*kontrol*" ettiğini söylüyor. Verilen iradeler hakkında günlük olarak ona hesap verildiğini de ekliyor.[16] Kâtiplerinden İsmail Müştak, Sultan Hamid'in sabahları erkenden kalkıp bahçede kısa bir süre gezdikten sonra "*ölçüsü ve zamanı malum*" olmayan bir tempoyla çalışmaya başladığını yazıyor. Dairesini Mabeyn'den ayıran büyük kapının bütün gün "*arı kovanı*" gibi işlediğini belirterek Sultan II. Abdülhamid'e verilen "*zarfların, resmî tezkerelerin, şifreli şifresiz telgrafların, irili ufaklı jurnallerin, ariza namı verilen istek mektuplarının haddi hesabı*" olmadığını iddia ediyor. Hatta "*Sultan Hamid bunları bizzat okur yahut getirene veya o aralık huzurda bulunan herhangi bir adama okutur, birçoğunu hülasa ettirerek dinlerdi. Ajans telgrafları, gazete tercümeleri bundan hariçti*" diyor.[17]

Dâhiliye Nâzırı Memdûh Paşa da Sultan II. Abdülhamid'in "*işden üşenmez, didinmekten bıkmaz, istirahat zemanları muayyen, taam, menam ve hamam evkatı müretteb idi. Sıhhati bedeniyyesine daima itina*" ettiğini söylüyor. Bunu aktaran İnal da devamında, "*arz edilen evrakı temamile okur ve müvafık görmediklerini- esbabı mucibe ile- iade ederdi. Gece yarısı gelen müstacel maruzat- kendi uykuda da bulunsa- takdim edilmek mecburi idi. Uykuyu terk eder, maruzatı okur, lâzım gelen emir*"i verdiğini söylüyor.[18]

15 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 2, İstanbul 1327, s. 477-479.

16 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 5.

17 Mayakon, İsmail Müştak, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi. Yıldız'da Neler Gördüm*, Ali Yılmaz (Yay.), İstanbul 2010, s. 95.

18 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1287.

Yabancılar da benzer tespitleri yapıyorlar. Sultan II. Abdülhamid'i yakından tanıyan Vambery, onu Osmanlı sultanları arasında "*kesinlikle en gayretlilerden, yeteneklilerden, vatanseverlerden ve yorulma bilmeyenlerden biri*" olarak tarif ediyor. Hatta "*basireti, dayanma gücü ve çalışma arzusu*" bakımından da onun bir benzerinin Avrupa'da bulunmasının zor olduğunu ekliyor.[19] Son derece olumlu ifadelerin geçtiği bir Avusturya gazetesindeki makalede, "*hayran olunacak cinste bir çalışma arzusu ve gücüne*" sahip olduğu dile getiriliyor.[20] Yine bir başka gazetede II. Abdülhamid'in "*bütün vaktini*" devlet işlerine hasreden bir kişi olarak "*devletinin ilk hizmetçisi*" olarak tarif ediyor. Yine aynı makalede "*durmak bilmeyen çalışma arzusu*"nun kendisine günde birkaç saat uyku için zaman bıraktığı dile getiriliyor.[21] Sultan Hamid'in çalışkanlığına dair yorumlara *Leipziger Anzeiger*'da da rastlanıyor. Bir makalede, "*hayret edilecek bir çalışma kuvvetine sahip*" diye başlayan değerlendirmeler, "*çok erken çalışmaya başlıyor ve geç bırakıyor*" şeklinde devam ediyor. Hatta "*önemsiz şeylerle*" dahi ilgilendiği belirtilerek örnek olarak İngiliz Sefir Layard'dan rivayeten, Pera'da Cafes Chantants'da şarkı söylenecek şarkıların listesini dahi gözden geçirdiği aktarılıyor.[22] Bütün bu yorumların sadece yakın çevresindekiler tarafından yapılmıyor olması, böylesi özelliklerinin gerçekçi ortak tespite dayandığını gösteriyor.

Sırbistan'ın Büyükelçisi Mijatoviç, Sultan II. Abdülhamid'in çalışkanlığını ve çalışma disiplini hakkında, "*ancak kuvvetli inisiyatife ve olağanüstü enerjiye sahip bir adam bütün hükümet işlerini kendi uhdesine*" alabileceğini belirterek şöyle devam ediyor: "*Sadece hükmetmek istemiyor. Yönetiyor da. Her türlü küçük işle ilgileniyor. Sadrazam ve Nâzırlar gerçekte sultanın kâtipleridir. Vuku bulan her olayı kendisine bildirmek ve ilgili emirleri almak için gelirler.* [...] *Abdülhamid'in günlük olarak hallettiği işin onda birini hiçbir Avrupalı hükümdar halledemez. Bu yoğunluk her Avrupalı monarkı birkaç yıl içinde hasta ederdi.*"[23] Bu

19 H. Vambery, "Türkische Reformen und die Gefahr eines Weltkrieges", *Cosmopolis*, Sayı 17, Berlin 1897, s. 524.

20 Dionys Rosenfeld, "Abdul Hamid und sein Hof", *Tages Post*, Sayı 264, 11 Kasım 1894, s. 1.

21 "Abdul Hamid II.", *Pester Lloyd*, Sayı 207, 30 Ağustos 1900, s. 2.

22 "Ueber den Sultan Abdul Hamid", *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 410, 18.Ağustos 1897, s. 3.

23 Chedo Mijatoviç, "Abdul Hamid", *Zukunft*, Sayı 64, Berlin 1908, s. 293.

şekilde II. Abdülhamid'in enerjisini ve çalışkanlığını, Avrupalı krallarla mukayese ederek onlardan üstün olduğu iddiası dikkat çekicidir.

Sultan II. Abdülhamid'in şahsiyetini tarif eden somut kavramlardan çalışkanlığına dair örnekler hem şehzadeliği ve hem de hükümdarlığı sırasında fazlasıyla görülebilir. Nitekim şehzadeliği sırasındaki ticarî, ziraî ve hayvancılık faaliyetlerini bizzat kendisi takip eder. Dairesinin en ufak masraflarıyla ilgili her işi kontrol eder ve gözetim altında tutar. Aynı çalışma hızını hükümdarlığı sırasında devlet işlerinde de devam ettirir.

Vefalıdır: Ama Sosyal Çevresiyle Sınırlı

Şehzadeliğinden başlayarak saltanat yılları dâhil vefatına kadar geçen günlerinde Sultan II. Abdülhamid'in vefalı olduğu anlaşılıyor. Bu anlamda ilk örnek, anneliği Perestû Kadın hakkında kullandığı ifadeleri ve ona Valide Sultan unvanı vermesi zikredilebilir. Selanik sürgünü zamanlarında belli günlerde ziyarete gelen doktoruna, hanımlarından Müşfika Kadınefendi'nin hastalığından bahsederken kullandığı ifadeler, bu anlamdaki diğer örnek olarak gösterilebilir. "*Bu kadını pek severim*" diye başladığı görüşlerini, "*kendisi ile 30 seneden ziyadedir beraber yaşarız. Allah razı olsun. Beni bir gün incitmedi. Bana muhabbeti riayeti vardır. Allah'tan peygamberden korkar. Musalliyedir. Beş vakit namaz ve niyazdadır*" şeklinde sürdürür.[24]

Kızı Ayşe Sultan, babasının hizmetinde bulunan Nerkisnihal Hanım'la ilgili anlattıkları zikredilmeye değer. Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'a gelen muhacirlerden dul ve kimsesiz olan kadınlardan bazılarının saraya alındığını söyleyerek bunlardan iki küçük kızıyla saraya kabul edilen Nerkisnihal'in Tirîmüjgân Kadınefendi tarafından küçük oğlu Abdülhamid'in hizmetine verildiğini anlatıyor. Tirîmüjgân vefat etmeden önce, "*evladım sana emanet. Onu bırakma. Ölünceye kadar ayrılma. Kapısının önünde yat*" vasiyeti üzerine bu kadın Abdülhamid Efendi'ye bakmaya devam eder. Ayşe Sultan, bu vasiyeti "*sadık ve vefalı*" bir şekilde yerine getiren Nerkisnihal'in ileriki yıllarda da Sultan II. Abdülhamid tarafından her zaman sahip çıkıldığını anlatıyor. II. Abdülhamid ve saraydaki herkesin kendisine "*nine*" diye hitap ettiklerini ve "*efendimizin emektarı nine*" diye herkes tarafından saygı gördüğünü

24 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 179.

de ekliyor. Hatta Sultan Hamid'in Nerkisnihal'in saraya getirdiği iki yetim kızına da sahip çıktığını ve bunları evlendirerek çoluk çocuk sahibi olmalarını sağladığını da zikrediyor.[25] Aşçısı Veli Efendi'nin hastalığını yakından takip etmesi ve vefatı sonrasındaki ifadeleri, bir başka örnek olarak verilebilir. Aşçısının ardından, "*Melek gibi bir adam idi. Bize çok hizmet etti. Emektar idi. Allah taksiratını affetsin. Rasim beye haber yolladım. Yahya Efendi Dergâhı'na defnetsinler. Orda bendegândan kapı yoldaşları vardır*" diyerek, doktoruna anlatıyor.[26] Aşçısının ardından bu kadar samimi ifadeleri kullanması onun vefalı oluşuyla ilgilidir.

Bütün bu rivayetlerin ortak özelliği, daha ziyade doğrudan sosyal çevresinde bulunan ve siyasî ilişki bağlamında herhangi bir sorun yaşamadığı kişilerle sınırlı olmasıdır. Aksine siyasî çevresini teşkil eden zevata karşı, gerektiğinde vefa göstermediği de vakidir. Nitekim tahta geçiş sürecinde etrafındaki ve bu süreçte kendisine doğrudan yardımda bulunan şahısları çeşitli nedenlerden dolayı çevresinden uzaklaştırır. Örneğin tahta çıkmasında doğrudan yardımı olan Mevlevî Şeyhi Osman Selahaddin Dede, Midhat Paşa, Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ve eniştesi Damad Mahmud Paşa gibi sembolik şahsiyetler uzaklaştırmadan nasiplerini alırlar. Dolayısıyla onun vefalı olması noktasında seçici davrandığı söylenebilir. Bu aynı zamanda çelişkili bir tercih olarak da görülebilir. Fakat kişisel, hükümdarlık ve hatta daha genel olarak ise devlet güvenliği ile ilgili endişelerinin ve şüphelerinin burada etkili olduğu iddia edilebilir. Ancak şahsî ve devlet güvenliği ile ilgili endişelerinin öyle net çizgilerle ayrılamadığı; bunların fazlaca iç içe geçtiği de bir gerçektir. İster doğrudan kendi tespitiyle ister bir jurnal vesilesiyle çevresindeki şahsiyetlerden şüphelenilecek bir durum söz konusu olsun bunları saraydan ve başşehirden uzaklaştırmaktan çekinmez. Bu tür tercihleri ve davranışları aslında onun araf hâliyle de yakinen ilgilidir.

Naziktir: Eşinin Sigarasını Yaktıran Nezâket

Bir hanedan mensubu olarak sarayda aldığı terbiyenin ve eğitimin bir sonucu; Sultan II. Abdülhamid naziktir ve zariftir. Ne kadar nazik olduğu hakkındaki gözlemlerini, birebir şahit oldukları örneklerle çocukları veya hizmetinde bulunanlar dile getiriyor.

25 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 9. Baskı, İstanbul 2016, s. 43.

26 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 411.

Kızı Şadiye Osmanoğlu'nun babası hakkında anlattığı bir hatırası bu bağlamda en dikkat çekici örnek olarak anlatılabilir. Annesi Emsalinur Valide Sultan bir kabın içinde dikkatlice korunmuş yüzlerce içilmiş sigarayı göstererek; "*Efendimiz her sigara içtiğinde bana da verirdi. Evvela benim sigaramı sonra kendisininkini yakardı. İşte görüyorsunuz, bunların hiçbirini atmadım. Böylece muhafaza ettim*" diye anlatır.[27] Bugünkü kültürde sigara olumsuz bir alışkanlık olarak görülse de eskiden yaygın ve prestijli bir keyif içeceği olarak yaygın tüketilirdi. Bu anlamda Sultan II. Abdülhamid'in iyi bir tütün tiryakisi olduğu bilinmesine karşın, karısına da sigara ikram etmesi ve önce onunkini yakması ilginç bir ayrıntıdır. Vambery ziyareti sırasında II. Abdülhamid'in kendisine sigara ikram ettiğini ve "*kibriti de kendi elleriyle çaktığı*"nı anlatıyor. Hatta bu jest karşısında düştüğü durumu, "*bu mutlak hükümdarın, padişahın, Hz. Muhammed'in halifesinin ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesinin lütufkârlığının altında ezildiğimi de fark ettim*"[28] şeklinde itiraf ediyor. Theodor Herzl de Sultan Hamid'le görüşmesinde el sıkıştıktan sonra rahatça bir koltuğa oturduğunu, sultanın sigara kutusundan iki adet sigara çıkararak birisini kendisine ikram ettiğini ve ikincisini ise kendisi aldığını belirterek tercüman olan kişinin önce hükümdarın ardından da kendisinin sigarasını yaktığını anlatıyor.[29] Herzl'in anlattıkları da ortak tasvirlerle birebir örtüşüyor.

Ayşe Sultan, babasının çevredeki insanlarla münasebetini anlatırken, onun kimseye "*sen*" diye hitap etmediğini söylüyor. Özel hizmetindeki cariyelerine dahi "*getiriniz*" ve "*götürünüz*" diye emir verdiğini belirtiyor.[30] Selanik sürgünü günlerinde yanında bulunan İttihadçı Fethi Bey de Sultan II. Abdülhamid'in nezâketi hususunda olumlu düşünüyor. "*Hayatımda*" diye başlayan tespitlerini "*Sultan Hamid kadar nazik, terbiyeli ve buna rağmen karşısındaki ile mesafesini koruyan bir şahsiyet görmediğimi söyleyebilirim*" ifadesiyle sürdürüyor.[31] Son günlerine kadar hizmetinde bulunan doktoru Âtıf Hüseyin Bey'le görüşmeleri sırasındaki hitabı ve davranışı aynı şekilde oldukça naziktir.

27 Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid. Saray ve Sürgün Yılları*, İstanbul 2007, s. 17.

28 Arminius Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, Kadri Mustafa Orağlı (Yay.), İstanbul 2022, s. 169.

29 *Theodor Herzls Tagebücher*, Cilt 3, Berlin 1923, s. 13-24

30 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 31.

31 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Cemal Kutay (Haz.), İstanbul 1980, s. 58.

Doktoruyla karşılaştığı sırada, "*Size zahmet veriyorum, merdiveni çıkarken yürüyorsunuz. Lâkin yukarıda oturmayı tercih ediyorum. Buyurunuz oturunuz*" diyerek sigara ikram etmesi ilginç bir örnektir.[32] Bazı günler doktorun sarayda kalması gerektiğinde Âtıf Hüseyin'e "*Yine sizi rahatsız ettim. Burada alıkoydum*" gibi ifadeleri sık olarak kullanıyor.[33] Doktorun İttihadçı olması bu anlattıklarını daha da önemli kılıyor.

Sultan II. Abdülhamid, doktoruna çocuklarına karşındaki nazik davranışın altındaki bilincin yüksekliği hakkında şu önemli bilgiyi anlatıyor: "*Ben çocukları tekdir etmem. Amour probrelarını gözetirim. Zira bir insanda en ziyade dikkat edilecek amour probredir.*"[34] Amour probrenin Türkçe'deki karşılığı olan çocukların "*şeref ve haysiyet*"inin korunması ilkesi eğitim psikolojisi bakımından önemlidir. Bu ifadelerinin pratiğini bizzat kendi kızına uyguladığı anlaşılıyor. Ayşe Sultan, henüz küçük yaşlarındayken babasıyla alakalı şu güzel hatırasını anlatıyor: Ayşe Sultan, Verdi'nin "*Traviata*" ve "*Trovador*" parçalarının piyanoda nasıl çalındığını müzik hocası Lombardi'den öğrendikten sonra bunu, babasına çalmak ister. Annesiyle birlikte heyecanla babasının dairesine girer. Piyanonun başına geçer ve çalmaya başlar. Fakat bir şekilde parçayı çalamayıp mahcup olunca ağlamaya başlar. Bunun üzerine babası onu yanına çağırır ve dizine oturtarak, "*Ağlama kızım. Dikkatsizlik etmiş, notaları ezberlememişsin. Onun için çalamıyorsun. Artık bundan sonra iyi çalışır, öğrenir, yine bana gelip çalarsın*", der. Bunu anlatan Ayşe Sultan, annesinin ise asla merhamet göstermediğini de ekler.[35] Bu örnek, onun çocuklarına yaklaşımındaki nezâketi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Şadiye Sultan da babasının zarafetini bizzat kendileriyle ilgili hatıraları üzerinden zikrediyor. Sarayda küçük kızların teşkil ettikleri ve keman, piyano ve çeşitli sazlardan oluşan bir orkestraları varmış. Orkestranın icra ettiği müzik ile bale gibi dansları Sultan II. Abdülhamid "*alaka*" ile izlermiş. Şadiye Sultan, bir Fransız dergisinde gördüğü arp aletini beğenmiş fakat İstanbul'da ancak eski bir tanesini temin edip babasına bir gösteriyle sürpriz yapmak istemiş. Hazırlıklarının ardından sonra bu orkestra ve arpla konserlerini yaparmışlar. "*Babam, beni görünce şaşırdı. Alaka ile dinledi ve seyretti*" diyerek anlatmaya devam

32 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 93

33 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 375.

34 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 195.

35 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 19.

ediyor; "*Bir hayli güldü ve tebrik etti. Fransa'dan yeni bir arp getirteceğini vaat etti ve ayrıca beni altın bilezik ve yüzükle taltif etti. Bir müddet sonra harem ağaları, babamın vaat ettiği yeni arpı göğse takılacak küçük bir modelini getirdiler. Bu telleri altından, kıymetli taşlarla süslenmiş harika bir broştu. Babam zarif, ince ruhlu ve kadirbilir bir insandı. Kendisine "çocuğum, senin güler yüzünün ve ahlâkının meftunuyum*" şeklinde hitap edermiş.[36] Abdurrahman Şeref de onun bu özelliğini dile getirirken, etrafındakileri ve kendisiyle görüşenleri "*tatlı dil*" ve "*nezâketi*"yle etkilediğini söylüyor.[37]

Yabancılara karşı da Naziktir. Bu anlamda eski Sırp Kralı Milan Obrenoviç'in, tahttan indikten sonra Kudüs seyahati günlerinde Yıldız Sarayı'nda misafir edilmesi ve Sultan II. Abdülhamid'le görüşmesi iyi bir örnektir. Sırbistan'ın Büyükelçisi Mijatoviç, bu ziyareti Kral Milan'dan naklen anlatıyor. Osmanlı'ya karşı iki kez isyan ederek Rus Harbi'nin çıkmasına neden olduğunu ve bu savaşın Türkler için "*tam bir felâket*"le sonuçlanmasından dolayı "*II. Abdülhamid tarafından muhteşem ve samimî*" bir karşılama beklemediğini belirtiyor. Kral olarak değil de sıradan bir şahıs olarak Sultan Hamid'i ziyareti esnasında çok güzel karşılandığını şöyle tasvir ediyor: "*Aksine nasıl bir sürpriz benim için hazırlanmıştı! Yıldız'a geldiğimde, etrafındaki asker ve devlet adamı bütün ekâbir ve sultan sarayın girişinde beni bekliyordu. Bunlar üniformalarını giymişler üzerinde madalyaları ve nişanlarını takmışlardı. Sultan bir adım öne çıkarak elini bana uzatarak dedi ki: "Sırp krallığını teslim etmiş olan dostumu selamladığıma samimi bir şekilde seviniyorum. Osmanlı devlet adamı ve Türk Ordusu'nun komutanı olarak, Sırp halkının pek çok çocuğu vasıtasıyla benim devletimin kuvvetine ve şanına katkıda bulunduğunu tarihten öğrendiğimde, bu samimi sevincim daha da artmıştır.*"[38] Dorys de, Sultan II. Abdülhamid'in nezâketini anlatırken sadece Müslümanlara değil kendisini ziyaret eden Avrupalılara karşı "*gerçek bir misafirperverlik ve nezâket sanatı*" gösterdiğini; "*saygın yabancıların dünyanın hiçbir yerinde olmadığı gibi Yıldız'da şahâne karşılaşılandığı*"nın altını çiziyor.[39] Devrik krala önem verip iltifat etmesi, onun genel zerafet anlayışına

36 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 26-27.

37 Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye Dâir*, İstanbul 1918, s. 3.

38 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 292.

39 Georges Droys, *Abdül-Hamids Privatleben (Abdul-Hamid İntime)*, Münih 1902, s. 65.

uyuyor. Aynı zamanda diplomatik nezâkete örnek olarak da gösterilebilir. Benzer muameleyi kendisini ziyaret eden yabancı misafirleri de anlatıyor. Yukarıda geçen Sırp çocuklarının devletin kuvvetine ve şanına katkı sağlaması ifadesiyle Sırplardan devşirilen Yeniçerilerin ve devlet adamlarının uzun süre hizmet etmesine atıfta bulunuyor.

Sultan II. Abdülhamid'in ne kadar nazik bir şahsiyete sahip olduğu; çekirdek aile fertleri, hizmetinde bulunan kâtipleri, devlet adamları ve yabancı diplomatlar ile Avrupalı ziyaretçileri tarafından ortak bir kanaat olarak anlatılıyor. Onun bu nezâketi aynı zamanda, devlet adamlığıyla da örtüşen özelliğidir.

Dindardır: Tövbeyle Gelen Dindarlık

Hanedan mensubu olarak temel dinî eğitimini alan Sultan II. Abdülhamid, İslam'ı anlama ve yaşama noktasında geleneksel Sünni ve tarikat mensubu bir Müslüman'dır. İbadetlerini düzenli ve dikkatli bir şekilde yapar. Kaynaklarda buna yönelik bilgiler sık olarak geçiyor.

Dindarlığın en somut göstergesi olan beş vakit namaz kılmaya hangi yaşında başladığı tam olarak bilinmese de gençlik yıllarına denk geldiği anlaşılıyor. Osman Nûrî, aksine gençlik yıllarında hocalarla ve şeyhlerle görüşse de farz olan ibaretleri yerine getirmediğini iddia ediyor.[40] Veliahtlığının son ayında *Vossische Zeitung*'da yayınlanan bir makalede ise, Sünni bir Müslüman olduğu, ibadetlerini "*titiz ve açık bir şekilde*" yaptığını; dışarıda bulunduğu sırada namaz vakti girdiğinde seccadesini çimenlerin üzerine sererek namazını kıldığı iddia ediliyor.[41] Bir başka Alman gazetesi *Dresdner Nachrichten* da yine aynı günlerde tahta çıkacağının konuşulduğu günlerde Veliaht Abdülhamid Efendi'nin dindarlığının derecesini "*katı Müslüman*" olarak veriyor. "*Fanatik Müslümanların arasında sadece kendi popülaritesine sevinen*" bir karakter olarak tarif ediliyor.[42] Bunlardan hareketle, düzenli ve cemaatle namaz kılmasının gençlik yıllarından itibaren başladığı söylenebilir.

Gençlik yıllarında vakit namazlarını camilerde kılar. Ramazanları Süleymaniye Camii'nde vakit namazlarını eda eder. Namazlarını "*birçok kere*" cemaatle kılar ve imamlık da yapar. Namaz kılmayanlara

40 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 2, s. 424.

41 Vossische Zeitung, Sayı 178, 2 Ağustos 1876, s. 4.

42 Dresdner Nachrichten, Sayı 212, 30 Temmuz 1876, s. 1.

cemaatle namaz kılma teklifinde bulunmaz.[43] Ehli-i tariktir. Kadirî Tarikatı'na girdiğini bizzat kendisi Âtıf Hüseyin Bey'e anlatır. Bir tarikat mensubu olarak din anlayışını; "*Ben Kadirî tarikatine mensubum. Hazret-i Pir'in tarikine sülük edenler her şeyi hoş görürler. Hatta bazı mahrumiyetlere katlanmanın sevabı bile vardır. Halimize hamd eyleriz. Dua ederiz*",[44] şeklinde tasvir ediyor.

Babasının dindarlığı hakkında Ayşe Sultan, "*doğru ve tam dini itikada sahip bir müslüman*" olduğunu; gençliğinde Şazelî Tarikati'ne girdiğini ve daha sonrasında Kadirî Tarikati'ne de intisap ettiğini, beş vakit namazını kıldığını ve Kur'ân-ı Kerim okuduğunu anlatıyor. Saray halkı dâhil, çevresindekilerin de namaz kılmasını istediğini de ekliyor.[45] Benzer şeyleri diğer kızı Şadiye Osmanoğlu da söylüyor. Babasının şafaktan önce kalktığını belirten Şadiye Sultan, "*beş vakit namazını kılar, daime Kur'ân-ı Kerim ve Buhari-i Şerif okurdu. Dindar, Allah'ına bağlı, büyük bir Müslüman idi. Abdestsiz yere basmazdı*", diyor. Ayrıca babasının içki içmediğini ve içenleri de hoş görmediğinin de altını çiziyor.[46] Mijatoviç de onun dindarlığı hakkında, "*Samimi ve çok dindar bir Müslümandır. Kur'ân-ı Kerim'in müminlere emrettiği bütün ibaretleri yerine getirir. Tedbirli, mütevazi, yardım sever ve sâkindir. Allah karşısında sorumluluğunun şuurunda olduğu için suçluları ağır bir şekilde cezalandırmaktan çekinir*", diyor.[47] Yıldız Sarayı'nda hizmetinde bulunan Ali Said Bey de bunları teyit ediyor. Beş vakit namazını zamanında kıldığını, "*bütün hareketlerini*" şeriata uygun yaptığını, tereddüt ettiği hususlarda da "*ilim ve faziletine itimat ettiği*" şahsiyetlere danıştığını, bu tür hususları bir kişiye değil de birkaç kişiye birden sorduğunu, "*her iyiliğin Muhammedî şeriata uygun olduğunu ve İslam dininin güzel ahlâktan ibaret olduğunu*" belirtiyor.[48]

Saray kâtiplerinden İsmail Müştak da Sultan II. Abdülhamid'in dindarlığını dile getirmekle birlikte farklı yorum yapıyor. II. Abdülhamid "*oruç tutar, namaz kılar, ağzına şarap ve domuz eti koymaz, camilerle meşgul olur*", fakat gerçekten saf ve tam inanca sahip olmayıp bunları "*bir ahiret işi olmaktan ziyade bir siyaset*" için yaptığını da iddia ediyor.

43 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 3.

44 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 397.

45 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 28.

46 Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 25-26.

47 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 293.

48 Ali Said, *Saray Hatıraları*, s. 58.

Bu iddiasını ispat için Ramazan'da Yıldız Sarayı'nda oruç tutanlarla tutmayanların; kendi ifadesiyle "*elinde tespih ve dilinden dua düşmeyen koyu mutaassıplarla, ağzından yemek lokması ve bundan sigara dumanı eksik olmayan kızıl dinsizlerin birbirini hiç rahatsız etmeden diz dize oturabildikleri yegâne*" yerin Yıldız Sarayı olduğunu söylüyor. Şehzadelerden yaverlere oruç tutmayanların ve namaz kılmayanların da bulunduğunu ekliyor.[49] Mayakon'un anlattıkları Sultan Hamid hakkında dile getirilen diğer rivayetlerle örtüşmekle birlikte devamındaki şahsî yorumu da aslında çok da farklı değil. Zira ailesi dâhil diğer saray mensuplarına dinî sorumluluklarını yerine getirmeleri için baskıda bulunmaması ve serbest bırakması, onun dindarlığının tartışmaya açılmasıyla değil de aslında nazik bir kişiliğe sahip olmasıyla pekâlâ izah edilebilir.

Sultan II. Abdülhamid, düşünce olarak dönemin geleneksel dinî inancına sahiptir. Hastalığının *Sahih-i Buharî* hadis kitabını hatim edene kadar geçeceğine inanması, bu anlamda somut örnektir. Doktoruna bu inancını anlattıktan sonra *Sahih-i Buharî*'yi bastırıp, "*hayrat olarak sevabıma isteyene verdirirdim*" diyor. Çanakkale Savaşı'nın başladığı günlerde doktoruna söylediği şu görüşleri onun geleneksel İslami anlayışıyla alakalıdır: "*Siz itikad etmezsiniz ama. Bana iki kere vâki oldu. Şifâ-i Şerif okuyorum. Orada peygamberin evsafından bahis var. Vücud-ı mübâreklerinde lâtif kokular hissettim. Bunlar düşmanın Çanakkale'de geçemeyeceğine işarettir. Artık gayretullaha dokundu. İnşaallah geçemeyecek.*"[50] Bir başka vesileyle, "*Hastalığım iyi olsun diye Buhari'ye başlayacağım. Çanakkale harbinde hep Buhari okudum. Cenâb- ı Hak vakit bizi himaye ve siyanet etti. Yine eder*", diyerek samimi itikadını açıklıyor.[51] Beş vakit namazda "*mutlaka Kazâ-i hacet duasını*" okuduğunu ve bunun "*çok faydasını*" gördüğünü de belirterek "*ne vakit başım sıkışsa okurum*" diye de ekliyor. Devamında bu duayı kendisine Arapça yazılmış bir mektuptan öğrendiğini ve mektubu yanındaki bir hoca ile okuduğu sırada uykuya daldığını; belli bir süre sonra sırtında bir sıcaklık hissettiğini ve sırtındaki çıbanın patlamasıyla ameliyat olmaktan kurtulduğunu da anlatıyor.[52] 1905'de bombalı suikast sırasında gösterdiği metaneti takdir eden Avusturya Sefiri'nin "*korkmadınız mı*

49 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 85-86.

50 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günler*, s. 306.

51 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günler*, s. 438.

52 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 422.

Şevketpena!" sorusu üzerine verdiği "*Biz Müslümanlar, kaza ve kadere itikat ederiz*" ifadesi onun itikadi inancını göstermesi bakımından bir başka delildir.[53] Osman Nûrî de onun kadere olan inancının "*pek ziyâde*" olduğunu söylüyor.[54] Bu örnekler onun geleneksel Sünni Hanefi inanca sahip olduğunu gösteriyor.

Avrupalıların ve Avrupalı Büyük Devletlerin Türkiye'ye karşıtı tavırlarını Müslümanlık'la izah etmesi, Sultan II. Abdülhamid'in İslam'ı içselleştirmesiyle ilgilidir. Bu tespiti destekleyecek görüşlerini, hükümdarlığının henüz başlarında 1877-1878 Rus Harbi'nden bahsederken dile getiriyor. II. Abdülhamid, "*Zaten bizim kabahatimiz Müslüman olmaktadır. Bundan dolayı Avrupa bize düşmandır. Bunu çocuk dahi bilir. Fakat yazılmaz*", diyerek Avrupalıların Türkiye karşıtı tavrını izah ediyor.[55] Bu kez de hükümdarlığından sonra Birinci Dünya Savaşı sürecinde, "*Allah millet-i İslamiye'ye acısın. Hep mesele Müslümanlık. Bize karşı umum devletleri düşman etmiştir*" benzer tespiti dile getirir. Aynı günlerde özellikle de Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yaklaşımını anlatırken, "*kabahatimiz İslam olmaklığımızdır. Ne yapalım onunla iftihar ederiz. Âdeta Osmanlı hükümetinin hukuk-ı medeniyetleri yokmuş gibi davranıyorlar*",[56] ifadesini kullanıyor.

Sultan V. Murad'ın sarayında görevli bir kadının Yunanistan'a kaçırarak bir doktor vasıtasıyla rahibelere teslim ettiği 5-6 yaşındaki bir kız çocuğunun akıbetini dert edinmesi, Sultan II. Abdülhamid'in hassasiyetini gösteriyor. Kızın kaçırılmasından 15 sene sonra kızın kurtarılmasını sağlaması ve Yıldız Sarayı'na getirtmesi, bu özelliğinin en belirgin örneklerinden, hatta getirtmekle kalmayıp eğitimi ile ilgilenmesi dikkat çekici başka bir hususdur. Burada kızın eğitimiyle ilgilenir. Türkçe öğrenen kız bir daha Fransızca konuşmaz ve hatta Fransızca bir kelimeyi dahi ağzına almaz. Sonrasında bu kızı birisiyle evlendirdiğini anlatan II. Abdülhamid, "*bir Müslüman hiçbir vakit başka bir dini kabul edemeyeceğini ispat*" olarak bunu zikrediyor.[57] Yine Boğaziçi'nde bir kilisenin Rum piskoposunun eskiden beri gizli Müslüman olduğunu, artık İslam'ı açıkça yaşamak istediğini ve kurtarılmasını kendisinden

53 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, s. 201.

54 Osman Nûri, *Abdülhamd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 413.

55 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 238.

56 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 280.

57 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 145-146.

rica ettiğini anlatıyor. Bunun üzerine piskoposu kurtarıldığını ve bir kışlaya yerleştirilerek bundan sonraki hayatını Müslüman olarak sürdürmesinin temin edildiğini söylüyor.[58] Birinci Dünya Savaşı sırasında Kadıköy tarafındaki Müslüman kadınların dekolte kıyafetle Alman askerleri arasına girmelerini; "*Buna hükümet veya zevceleri nasıl müsaade ediyor. İhtimal şehir haremleridir. Âdeta hududullah tecavüz olunuyor. Bu sebeple de hava kurak, içecek, yiyecek bulunmuyor*",[59] diyerek eleştirmesi de bu minvalde değerlendirilebilir.

Yukarıdaki bilgilerden Sultan II. Abdülhamid'in inanç ve ibadet olarak geleneksel Sünni ve Hanefi olduğu anlaşılıyor. Bu arada devletin sınırları içinde ve dışında uyguladığı iddia edile gelen "Panislamizm" ve "İslamcılık" siyasetinin varlığından bahsedenlerin onun dindar kimliğinden etkilendikleri de söylenebilir. Evet, bu anlamda II. Abdülhamid'in dindarlığı ve sözde Panislamcılığı arasında bir bağ kurulabilir. Fakat aslında geleneksel din anlayışının, öyle iddia edildiği gibi Panislamcı/İslamcı düşünceyle örtüşmediği biliniyor. Aralarında bariz bir zihniyet farkı var. Nitekim Sultan Hamid ile son dönem İslamcı fikir adamları arasındaki ortak nokta sadece günlük ibadetleri olduğu vakidir. Haricinde ise dinin siyasî ve toplumsal alanlardaki pratiği hususunda bir hayli farklı düşünceye sahipler. Kaldı ki onun yönetiminin en radikal muhaliflerinin dönemin İslamcı aydınlarının olduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir.

Bir başka husus ise, Sultan II. Abdülhamid ile halkın geleneksel inanç ve ibadet olarak benzeştikleri belli olsa da modern eğlence kültür algıları ve pratikleri bakımından her iki kesimin ciddi ciddi ayrıştığıdır. Dindar hükümdar klasik Batı müziği, opera ve tiyatro gibi modern Avrupai eğlence kültürlerinin keyfini günlük hayatında rahatça sürerken, geleneksel inançta müziğin haram kabul edilmesinden dolayı halkın belli kesimlerinin bundan uzak durması söz konusudur. Kabul edenler ise bu tür modern Avrupai eğlencelerle değil de daha ziyade geleneksel müzik ve eğlencelerle yetiniyorlar. Burada da aralarında bir fark var.

Yeniliklere Açıktır: Modern Avrupai Kültürü Sever

Sultan II. Abdülhamid'in yeniliklere açık bir şahsiyet olduğu gündeme getirilmesi gereken baskın özelliklerindedir. Buradaki kasıt Avrupa'daki

58 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 399.

59 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 428.

teknolojik gelişmeleri, günlük hayat ve eğlenceyle ilgili Avrupai yenilikleri takip etmesi ve uygulamasıdır. Onun bu özelliğine dair örnekler henüz gençlik yıllarından itibaren rastlanıyor.

Tahta çıkmadan bir ay öncesinde *Vossische Zeitung*'da hakkında çıkan uzunca bir yazıda onun bu özelliği biraz abartılı olsa da dile getiriliyor. "*Avrupa'nın tatlı sularında bulunan*" köşkünde, Kâğıthane kastediliyor, ilkbahar günlerini geçiriyor. Belli "*avrupai zevkleri*" çoktan benimsemiş ve kendisiyle ilgili "*her şeyi mümkün olduğunca Avrupai*" bir şekilde düzenlediği ve hatta elbisesi ve başındaki fesi Avrupai olduğu iddia ediliyor.[60] Tahta çıktığı ilk günlerde de bu kez *Neue Freie Presse*'de çıkan bir yazıda onun, "*kültürlü*" olduğu ve babası ise dedesi tarafından "*liberal gelenekler*"le yetiştirildiği dile getiriliyor.[61] Hükümdarlığının ilk günlerinde İspanyol basınında çıkan yorumlarda da yine onun veliahtlığı günlerinde ailesiyle birlikte "*Fransız hayatı*" yaşadığı yorumu geçiyor.[62] Buradaki "kültürlü" olma ifadesinin doğrudan modern Avrupa ile ilgili olduğu biliniyor. Bir başka Avusturyalı gazetedeki makalede II. Abdülhamid'in kişisel özellikleri sıralanırken "*Batı Kültürü'nün bir dostu*" olarak tarif ediliyor.[63] Bu şekilde yabancı kaynaklar da onun bu özelliğini tasdik ediyor.

Modern Bilim ve Teknoloji Alınmalıdır Görüşündedir

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın 17 Mart 1877 tarihindeki açılışında yaptığı konuşması, onun yenilikçi zihniyetin kökenleri noktasında ipuçları vermesi bakımından önemlidir. Başkâtibi Said Paşa'nın okuduğu konuşmasının girişinde devletin, parlak geçmişini örneklerle hatırlatılarak ardından şer'i şerife ve kanunlara uyulmamasından dolayı gerilemeye yüz tuttuğunu ve öncesindeki kuvvetinin zaafa dönüştüğünü söylüyor. Sultan II. Mahmud'un devletin birkaç yüzyıldır maruz kaldığı düşmenin ve çözülmenin nedeni olan düzensizlik ve bundan çıkan Yeniçeri belasını ortadan kaldırdığını, devlete ve millete zarar veren fesat ve ihtilal dikenlerini ayıkladığını belirtiyor. Ayrıca Avrupa'nın mevcut

60 *Vossische Zeitung*, Sayı 178, 2 Ağustos 1876, s. 4.

61 *Neue Freie Zeitung*, Sayı 1421, 5 Eylül 1876, s. 5.

62 Tufan Turan, "İspanyolların Gözünde Osmanlı Devleti'nde 1876 Darbeleri ve II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 38/65, Ankara 2019, s. 296.

63 Rosenfeld, "Abdul Hamid und sein Hof", s. 1.

medeniyetinin memlekete bir an evvel girmesi için bir yol açtığını da dile getirerek şöyle devam ediyor: "*vâlid-i mâcidim Sultan Abdülmecid Hân-ı merhûm dahi o esere giderek ahâlimizin muhâfaza-i cân ü mâl ve ırz ü nâmûsunu mütekeffil olan Tanzimât-ı Hayriye esâsını ilan etmiş idi. İşte o günden sonra memâlikimizin ticâret ve zirâ'ati tevessü etti ve devletimizin az vakitte vâridâtı birkaç kat artdı ve muhtâc olduğumuz ıslâhâta medâr olacak kânûn ve nizâmlar yapıp tahsil-i fünûn u ma'ârif oldukça tevessü' eyledi.*" Konuşmasının devamında Kırım Harbi ile başlayan sorunlardan dolayı devletin maruz kaldığı sorunlar ve bunların bu tür modernleşme faaliyetlerine olumsuz etkilerini hatırlatıyor. Nihayetinde Kânun-ı Esasi'nin ilanını süreklilik olarak Tanzimat'la ilişkilendirerek onun bir nevi devamı olarak izah ediyor.[64] Genç sultan, devletin gerilemesine ve zayıflamasına karşı çözüm olarak ilan edilen Tanzimat Fermanı ile belli bir toparlanmaya ve ilerlemeye girdiğini düşünüyor. Bu yaklaşımı, Tanzimat merkezli genel modernleşmeyle fazlasıyla örtüşüyor. Zaten Sultan Hamid dönemi modernleşme faaliyetlerinin Tanzimat'ın bir devamı ve hatta ileri aşaması olduğu yorumu tarihçiler arasında dile getiriliyor. Genç hükümdarın bu vurgusu ayrıca Osmanlı'daki Tazimat merkezli modernleşme geleneğindeki sürekliliği gösteriyor.

Sultan II. Abdülhamid'in modernleşme anlayışı daha ziyade bilim ve kültürel alanlarla sınırlıdır. Bu anlamda doktoruyla sohbeti sırasında "*ben terakki taraftarıyım. Avrupa'da ne icat olursa memleketimizde yapılmalıdır. Yalnız bir noktaya dikkat etmelidir. Hem de çok dikkat etmeli. Yalnız İslamiyet'e muvafık olmayan şeyleri edemeyiz. Ettik mi İslamiyet mazaallah dağılır. Ben buna dikkat ettim. Benden sonra Rumeli gitti*", şeklindeki düşüncesi önemlidir.[65] Bir başka gün ise Avrupalıların, Müslümanlara mutaassıp demelerini eleştirerek, "*Din-i İslam hiçbir vakit mâni-i terakki değildir. Mâni-i terakki derler ama yalandır. İslam dini kadar serbest bir din yoktur*", diyerek buna karşı çıkar.[66] Kızı Ayşe Sultan ise babasının kendisine, "*din ve fen" derdi. İkisine de itikat etmek caiz olduğunu*" söylediğini anlatıyor.[67] Buradaki ifadeleri döneminde özellikle de Avrupalı bazı aydınların İslam'ın özelliği gereği modern anlamda ilerlemeye engel teşkil ettiği fikrine bir itirazdır. Fakat ilerlemede

64 *Takvim-i Vekâyi*, 8 Mart 1394 [20 Mart 1878], Sayı 1867, s. 2-3.

65 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 421.

66 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 164.

67 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 29.

yapılacak faaliyetler kapsamında alınacak yeniliklerde dikkatli olunması gerektiğine de inanıyor. İnançta ve ahlâkta Müslüman kalınması fakat Avrupa'nın da modern biliminin ve teknolojisinin alınması fikrindedir. Hükümdarlığı sırasında yönetimine karşı olan İslamcı aydınlarla onun bu düşüncesi aslında örtüşüyor. Burada her iki taraf da özü itibarıyla Müslüman kalınması ve fakat aynı zamanda da modern fen bilimleri ve teknoloji gibi yeniliklerin Avrupa'dan alınmasını istiyorlar. Fakat İslamcıların, dinin belli hususlarda yeniden yorumlanması gerektiğini düşünmeleri noktasında ayrışıyorlar.

Günlük hayatında özellikle de kültürel alanda Sultan II. Abdülhamid'in Avrupai yeniliklere fazlasıyla açık olduğu biliniyor. Monogram, müzik, tiyatro, opera, sinema, resim ve fotoğraf gibi modern kültürel ve eğlencelerle alakalı yenilikler günlük hayatında önemli yere sahiptir.

Hem Arabi ve hem de Latin harflerden oluşan monogram kullanması, bu bağlamda gündeme getirilebilecek ilk örnektir. Özellikle de 19. yüzyıldan itibaren Avrupalı aristokrat kesimlerinde zenginlik, soyluluk ve kuvvet göstergesi olarak yaygın şekilde kullanılagelen isimlerinin ilk harflerinin özel bir şekilde işlenerek yazılması olan monogramın Sultan II. Abdülhamid'in resmi işlerinde veya özel eşyalarında kullandığı biliniyor. *A*bdul *H*amid isminin iki kelimesinin ilk harfleri olan Latin "*AH*", Arabî "ح ع" harfler şeklinde çeşitli eşyalarına işletmiştir. Şehzadeliğinden itibaren yatak örtüsü, masa örtüsü, koltuk, gömlek, pijama, fincan ve tabak gibi günlük hayatında kullandığı çok çeşitli eşyalarında *A*bdül *H*amid isminin Latin harfli "*AH*" sembolü yer alıyor.[68]

Müzikte Tercihi Klasik Batı Müziği ve Opera

Avrupa tarzı kültürel etkileşimin bir diğer göstergesi klasik müziğe olan ilgidir. Sultan II. Abdülhamid'in müzik tercihi, Türk sanat veya halk müziği değil doğrudan Avrupa klasik müziğidir. Fakat bu tercih, sadece dinlemekle sınırlı olmayıp; nota bilgisi, müzik aletlerinin bakımı ve çalınmasına kadar geniş bir yelpazeyi ihtiva ediyor. Daha da önemlisi Avrupa musikisine olan ilgisini kendi ailesine de vermeye gayret eder. Bu hususlarla ilgili en somut bilgileri bizzat kendisi, doktorunun "*müzik sever misiniz?*" sorusu üzerine anlatıyor. "*Pek severim*" diye başlayan cevabında hem piyano hem de diğer müzik aletlerini çaldığını belirtir.

68 İlhami Yurdakul, *Bir Harf Bir Medeniyet. Mim Kitabı*, İstanbul 2022, s. 197.

"*Nota bilmek şarttır. Güzel bilirim*" diyerek şöyle devam eder; "*Doğrusunu isterseniz ben Türküm ama Türkçe havalardan ziyade alafranga havalar, operalar hoşuma gider. Çünkü Türkçe minore'dir. İnsana uyku getirir. Hem de bizim Türkçe dediğimiz makamlar Türkçe değildir. Yunan'dan Acem'den alınmıştır. Türk çalgısı davul, zurnadır. Sözün doğrusu bu. Bizim ailede hemen hemen hepimiz bir saz çalar. Bir isti'dâd vardır.*"[69] Benzer şeyler yine doktoruna yıllar sonra bir kez daha; "*Alafranga müziği çok severim. Alaturka mineurdür. İnsana hüzün verir. Hâlbuki alafranga öyle değildir. Onda bir haylice kaide vardır*" tespitleriyle anlatır. Devamında ise Verdi'nin "Muna", "Traviata" ve "Trovatore" gibi parçalarını "*gayet güzel*" bulduğunu söylüyor. Prima Donna diye bir sanatçının sesini ve kendisini beğendiğini; bu sanatçının da onu sevdiğini, hatta Selanik'te iken kaldığı köşkün etrafından bir İtalya'nın evinden "*benim sevdiğim parçaları piyanoda*" çaldığını anlatıyor.[70] Bir başka vesileyle de Avrupa musikisi hakkında; "*İtalyan musikisi iyidir. Verdi, Kristi gibi meşhur müzisyenleri vardır. Alman musikisi de iyidir. Ağırdır. Avusturya musikisi de fena değildir. İçinden meşhur adamlar çıkmıştır*",[71] şeklinde tespitlerini paylaşır. Bu arada kadın sanatçı olarak hatırladığı Prima Donna, aslında operalardaki baş kadın sanatçı anlamına gelen İtalyanca bir kavramdır. Sultan Hamid, bunları karıştırmış olmalı.

Paris Sefiri Münir Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in alaturka musikiye ilgi duymadığını ve Batı müziğinden hoşlandığının altını çizerek daha ziyada İtalyan bestekârların eserlerinden ve operalarından "*lezzet aldığı*"nın belirtiyor. Hatta piyanoda ara sıra "*İtalyan havaları çalarak eğlendiğine*" bizzat şahit olduğunu da ekliyor.[72] Alman basınında da bunu teyit eden haberlerden birinde II. Abdülhamid, Avrupa tarzı müziği "*seviyor ve biliyor*", İstanbul'da bulanan müzisyenleri sarayına davet ederek konser verdirir, müzik araştırması yapar, piyano çalmasını bilir ve Profesör Dussaf ve Gatielli Paşa gibi iki Avrupalıyı sarayda istihdam eder gibi bilgiler geçiyor.[73] Hatta Sultan Hamid'in "*her akşam*" ya sevgili hanımına piyano çalmayı ya da birlikte "*dört el*" çalmayı ihmal etmediği

69 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 212.

70 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 396.

71 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 408.

72 Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar. II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi. İstanbul ve Paris Hâtıraları*, Ali Birinci/Selma Günaydın (Haz.), Ankara 2015, s. 389.

73 "Sultan und Musik", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Sayı 19, 12 Ocak 1884, s. 3

de yazıyor.[74] Yine Alman basınında çıkan bir haberde, Avusturyalı meşhur bestekâr Johann Dubez'in 1882 yılında çıktığı turnede İstanbul'a da geldiği ve Sultan II. Abdülhamid'in davetiyle Yıldız Sarayı'nda kendisine bir konser verdiği belirtiliyor. Dubez, bu konserini anlatırken II. Abdülhamid'in kendisini büyük bir keyif ve memnuniyetle dinlediğini ve konserin ardından bir kez daha parça çaldırdığını anlatıyor. Hatta bir mukayese yaparak, Sultan Hamid'in konseri dinlerken ki ruh hâlinin, Avrupa'nın diğer saraylarında görülemeyeceğini ve bu memnuniyetini göstermek için de Mecidiye Nişanı verdiğini söylüyor.[75]

Haslip de bu gerçeği, Sultan II. Abdülhamid'in piyano çalmasını iyi bildiğini ve çocuklarının da iyi piyano öğrenmelerini sağlamak için François Lombardi ve Gaetelli Paşa gibi yabancı müzisyenleri sarayda istihdam ettiğini dile getiriyor. Nitekim kızlarından Naima Sultan, İstanbul'a gelen Kaiser II. Wilhelm'in karısı Viktoria'ya haremde Alman millî marşını piyano ile çalar. Viktoria bundan bir hayli memnun kaldığını yazıyor.[76]

Yine modern müzikle olan alakasını gösteren bir başka örneği Münir Paşa anlatıyor. Paris'ten döndüğü sıralarda II. Abdülhamid'e, elektrikle veya ayak pedalıyla çalışan "*Eolian*" müzik aletinden bahseder. Avrupa'daki meşhur opera, beste ve senfonilerden çoğu bu çalgıya mahsus delikli notalara geçirilerek tomar şeklinde bunun içine takılıp pedal çevirmek suretiyle "*pürüzsüz ve kusursuz*" bir şekilde çalınması sağlanıyormuş. Bunu duyan Sultan Hamid, "*sanatlı ve pek eğlenceli bir şey olacak. Aman şimdi git, Paris'e telgraf çek, hemen şimendiferle yollasınlar*" diye emrini verir. Sevdiği operaları ve besteleri de liste olarak vererek teminlerini istemesi üzerine paşa gerekli sipariş yapar. Alet temin edilip Münir Paşa'nın yardımıyla sarayda kurulur. Paşa, sultanın beğendiği notaları da bu aletle çalınacak şekilde monte eder. Münir Paşa bir iki denemenin ardından Sultan II. Abdülhamid aletin başına geçer ve "*kusursuz olarak iki muhtelif fasıl yapar.*"[77] Daha öncesinde görmediği yeni bir aletle başarılı bir şekilde müzik çalması, ondaki yeteneği gösteriyor.

74 *Berliner Börsen Zeitung*, Sayı 6, 6 Ocak 1885, s. 10.

75 "Johann Dubez' Orientreise", *Deutsche Kust Muzik-Zeitung*, Sayı 29, Viyana 1884 s. 16.

76 Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, Nusret Kuruoğlu (Ter.), İstanbul 1964, s. 220.

77 Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 388-390.

Sultan Hamid'in sık olarak dinlediği "Rigoletto"nun bestecisi İtalyan Guiseppe Verdi (1813-1901).

Sultan II. Abdülhamid, modern operayı da sever. Kızı Ayşe Sultan'ın belirttiğine göre, II. Abdülhamid İstanbul'a gelen İtalyan opera gurubundan bir aileyi maiyetine alarak Muzika-i Hümâyûn'a kaydettirmiş ve bunların sarayda opera gösterisi yapmalarını sağlamıştır. Ayşe Sultan, devamında o dönemde sarayda sergilenen operaların orijinal isimlerini veriyor. Bunlar arasında özellikle de "*Rigoletto*"yu II. Abdülhamid'in "*çok sevdiğini*" ve "*daima*" çaldırttığını ifade ediyor. Sarayda en çok oynanan operetleri ise şöyle zikrediyor: "*Traviata, Troubadour, Bal Masque, Barbier de Seville, La Fille de Regiment, Fredidavolo, Mascotte, La Belle Hellene*." Devamında ise bu operaların saray da Türkçe isimler yakıştırılarak şöyle adlandırıldığını anlatıyor: Traviada/Madam Kamelya, Troubadour/Demirci Operası, Barbier de Seville/Berber Operası, Bal Masque/Maskeli Opera, Feridiavolo/Haydut Operası, La Fille de Regiment/Asker Kız Operası, La Belle Hellen/Çoban Operası, Rigoletto/Kral Kızı Operası ve Mascotte/Maskot.[78] İstanbul'a gösteri için gelen yabancı operacılar ve tiyatrocular arasından seçilenlerin, ekseriyetle İtalyan, yüksek maaş karşılığında Muzıkâ-i Hümayun'a kabul edildiğini, yine İstanbul'a gösteri için gelenlerin Yıldız'a davet edilerek bol ihsanla oyunlarını sergilediklerini Osman Nûrî de zikrediyor.[79]

Verdi'nin Rigoletto operası
https://www.youtube.com/watch?v=933hT4HFflE

Verdi'nin "La "Traviata"sı
https://www.youtube.com/watch?v=gVbAdncN3JY

78 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 75-76.

79 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 484-486.

Bu arada Avrupa klasik musikinin Sultan II. Abdülhamid'le ilgisini gösteren bir diğer ilginç bilgi, onun 50. yaş günü nedeniyle Johann Strauss'un bestelediği valsdir. Almanca ismi "*Märchen aus dem Orient, Opus 444*" (Doğu'dan Masal) olan bu valsi 1892 yılında besteler ve Viyana'daki Osmanlı Seferi vasıtasıyla II. Abdülhamid'e takdim edilmesini sağlar. Bunun üzerine 1895 yılında Johann Strauss'a üçüncü rütbeden Mecidiye Nişanı verilir.[80]

Märchen aus dem Orient,
Opus 444'ün bir kayıt örneği.
https://www.youtube.com/watch?v=bCZBKF8YIys&t=8s

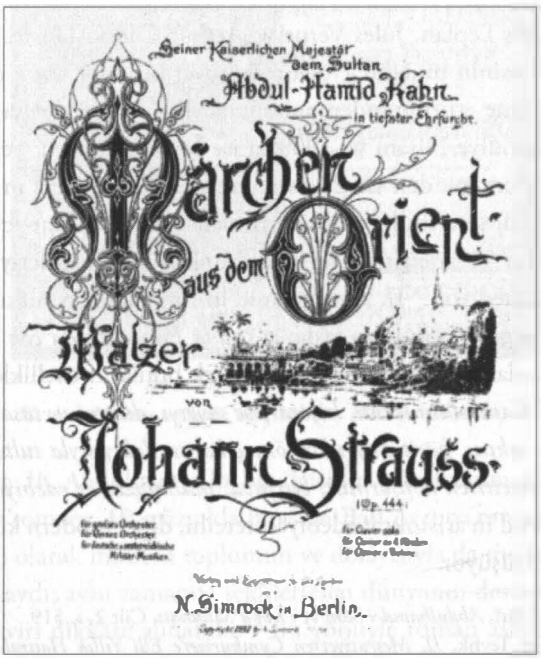

Sultan Hamid'in 50. yaş günü için Johann Strauss'un bestelediği, bestelediği ve karşılık olarak Mecidiye Nişanı aldığı valsin kapağı.

80 Ömer Eğecioğlu, "Doğu Masalları: Johann Strauss'un Sultan II. Abdülhamid'e İthafen Yazdığı Vals", *Sanat Dünyamız*, Sayı 108, İstanbul 2008, s. 14.

Entelektüel Zevkleri Romanı ve Tiyatro

Modern Avrupa edebiyatının bir ürünü olan romana olan ilgisi klasik musikiden hiç de geri kalır değildi. Sultan II. Abdülhamid'in Fransız ve İngiliz romanlara merakı dönemin kaynaklarında sık olarak geçiyor. Osman Nûrî, II. Abdülhamid "*en ziyâde cinâî romanları severdi*" diyerek "*hangi lisanda olursa olsun hiçbir cinâî romanı bu kadar ki Türkçeye tercüme edilmiş olmasın*" ekliyor.[81] Süleyman Tevfik Bey de II. Abdülhamid'in roman merakından bahsediyor. Bu merakından dolayı Fransa'da "*yeni çıkan her romanın*" sefaret tarafından "*derhâl*" Yıldız Sarayı'na gönderildiği ve bunların mütercim dairesi tarafından tercüme edildiğini yazıyor.[82]

Tercih ettiği romancılardan bazıları; Xavier de Montepien, Fortune de Boisgobey, Pierre Zaccone, Michel Zevaco, Alex Bovier, Nick Carter, Moris Leplan, Jules Verne ve Arthur Canon Doyle. "Sherlock Holmes" serisinin müellifi Doyle'a ilgisinin bir hayli fazla olduğu 59 eserini tercüme ettirmesinden anlaşılıyor. Bu ilgiden dolayı kendisine 1907'de Mecidiye Nişânı ve 1909'da ise bu kez karısına Şefkat Nişanı verilir. Montepie'den ise 20 eser tercüme ettirir. Uçar'ın tespitlerine göre tercüme ettirdiği polisiye roman 1.103, hatırat-seyahat 313 ve tiyatro ise 91 adettir ve tezinde, bunları mütercimleriyle birlikte isim isim zikrediyor.[83] II. Abdülhamid'in romana olan tutkusunu dile getiren Georgeon, onun en fazla "*o sırada Fransa'da da çok satan burjuva*" romanlarını tercih ettiğini belirterek bunların özelliklerini şöyle anlatıyor: "*Kanunlara itaati, hiyerarşiye saygıyı, düzeni ve tasarruf zevkini, çalışma aşkını, basit duyguları öne çıkaran dolayısıyla sultanın kendi fikirlerini aksettiren konformist, burjuva, muhafazakâr edebiyattır bu.*"[84] Sultan Hamid'in aristokrat edebiyatı tercihi, diğer modern kültürel tercihleriyle örtüşüyor.

81 Osman Nûrî, *Abdülhamd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 519.

82 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, Tahsin Yıldırım/Şaban Özdemir (Haz.), İstanbul 2011, s. 64

83 Gülistan Uçar, *II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s. 56-173.

84 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Ali Berktay (Ter.), İstanbul 2006, s. 163.

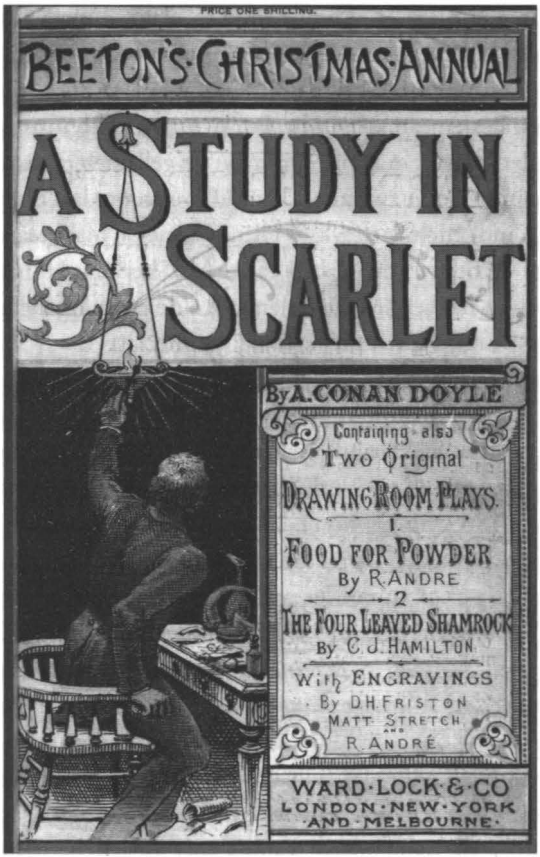

En sevdiği yazarlardan Doyle'un
Sherlock Holmes serisinin ilk kitabının 1887 yılındaki kapağı.

Sultan II. Abdülhamid'in bu ilgisinin yorumlanmasında Dellaloğlu'nun romanı, 19. yüzyılda modern Batı Avrupa'nın yeni bir edebiyat türü olarak modern toplumun ve dolayısıyla da modern hayatın bir nevi kaydı; aynı zamanda sekülerleşen dünyanın destansı anlatımı olarak tasviri dikkate alınabilir.[85] Bu yönüyle roman aslında modern Avrupa'nın mevcut toplumsal kültürünün göstergesinde bir anlatım aracıdır. Konuları itibarıyla dönemin Osmanlı toplumuna yabancı

85 Besim F. Dellaloğlu, *Poetik ve Politik. Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, İstanbul 2020, s. 241-243.

olan bu tür metinlere II. Abdülhamid'in alaka duyması, onun modern popüler kültüre olan merakını ve bunun tatmin edilmesindeki hassasiyetini gösteriyor. Özelde polisiye romanlara düşkün olması ise, şüpheciliğini beslemesiyle ilgilidir. Polisiye roman konusu gereği cinayetin aydınlatılması için şüpheci olmayı ve gelişmelere detaylı yaklaşmayı gerektirir. Okuyucu Sultan Hamid, bu romanları okuyarak veya dinleyerek kendi edebiyat zevkini tatmin etmekle birlikte aslında şüpheci zihnini de besliyordu. Tabiri caizse bir Sherlock Holmes'ün veya Arsen Lüpen'in her şeyden şüphelenerek elde ettiği detaylarla olayları çözümlemesi onun için esin kaynağı; şüpheci ve detaycı kişiliğinde tahkim aracı olabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in modern tiyatroya merakı ortak bir tespit olarak dönemin kaynaklarında geçiyor. Yıldız Sarayı'ndaki tiyatrosunu, Mimar Yanko padişahın oturduğu köşke bitişik ve harem dairesinin hemen altına 1889 yılında inşa eder. II. Abdülhamid, dışarı çıkmadan içeriden merdivenlerden inerek bu salona ulaşır. Kendisinin locası sahnenin karşısında olup, misafirler ve Şehzadelerin locaları ise hemen yan taraftadır. Tiyatronun dekoru "*fevkalade zarif*"; sahnesi "*oldukça geniş, perdeleri ve kulis tertibâtı ve makineleri mükemmeldir. Buradaki eşyanın kısm-ı azâmı Yıldız Marangozhânesi'nde imâl*" edilir."[86] Avrupa'dan gelen tiyatrocular ve operetler burada gösterileri yaparlar.

En fazla tercih edilenler İtalyan oyunculardır. Cuma geceleri sultanlar ve şehzadeler için oyunlar icra edilir. Kadın sultanlar için kafesler konur. Kendisi de oyuncuların yanına iner ve hâl hatırlarını sorar.[87] Ayşe Osmanoğlu, bazen sefirlerin de bu oyunlara davet edildiklerini ve bunların hanımlarıyla birlikte bu davete iştirak ettiğini de yazıyor.[88] Nitekim Sırp Büyükelçi Mijatoviç de bunu tasdik ediyor. Mijatoviç'in anlattığına göre Sultan II. Abdülhamid'in kendisini, Rus Büyükelçisi'ni ve İran Büyükelçisi'ni davet ederek Merasim Köşkü'nde İtalyan topluluğunun "*Şeytan Robert*" operasını birlikte seyrettiklerini anlatıyor.[89] Sultan Hamid, bir gün de Amerika Sefiri'ni, kendi ifadesiyle "*bir meseleden dolayı sefiri taltif etmek*" için iki kızı ile saraya çağırır. Akşam

86 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 484.

87 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 376.

88 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 77.

89 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 294. 289-296.

yemeğinden sonra bunları tiyatroda oyuna davet eder. Tiyatro oynanırken iki şefkat nişanı getirterek kızların boyunlarına taktırır. Bunun üzerine kızlar, "*sevinçlerinden çıldırdılar. Büyük kızı o kadar kalabalığın içinde hemen koştu, boynuma sarılarak hem yüzümü hem gözümü öpüyor hem de teşekkür ediyor. Bunu görenler bize gülmeye başladılar. Hatta aşağıda muzikacılar bile gülmekten kırıldılar. Ben mahcubiyetten kızarıp bozarırken, babası karşımıza geçmiş kah, kah gülüyor ve o da teşekkür ediyordu.*"[90] Bu örnek, operayı diplomatik bir yakınlaşma aracı olarak gördüğünü de gösteriyor.

Tahsin Paşa da Sultan II. Abdülhamid'in tiyatroyu "*çok sevdiği*"ni; çok çalıştığı ve dolayısıyla da zihnen yorulduğu sıralarda tiyatro izlediğini anlatıyor. Bunun için sarayda tiyatro grubunun istihdam edildiğini, Avrupa'dan şehre gelen yabancı tiyatrocuları saraya davet edilerek burada oyunlarını sergilediklerini; padişahın ücretlerini para ve nişan olarak misliyle ödediğini zikrediyor. Hatta "*çok çalıştığı ve fazla yorulduğu günlerde istirahat ve eğlence vesilesi*" olarak tiyatro seyrettiğini yazıyor. Daha da önemlisi, tiyatro seyrederken dahi locasında duruma göre devlet işleriyle de meşgul olduğunu da ekliyor. Bu tiyatroda bazen İstanbul'daki büyükelçiler için de özel oyunlar da gösterilirdi. Cuma Selamlığı'ndan sonra saraya gelen sefirler, tiyatroya geçerek oyunu seyrederlerdi ve bu esnada diplomatik meseleler de görüşülürdü.[91]

Sultan II. Abdülhamid, Fransız Sarah Berhardt'ın operalarını severmiş. Şadiye Sultan, Avrupa'dan gelen özel kumpanyaların cuma geceleri sarayda gösteri yaptıklarını özellikle de "*devrin meşhur artisti Rejane*"nin "*müteaddit defalar*" Paris'ten gelerek opera oynadığını; ayrıca Fransız Sarah Berhardt'ın "*dramlarını da sevdiğini*" söylüyor.[92] Ayşe Osmanoğlu hatıratında Yıldız Sarayı'na davet edilen veya konser veren yabancı tiyatrocu ve operetlerden bahsediyor. Sarah Berhardt, Coquelain ve Jean'ın sarayda eğlenceli oyunlar oynadıklarını anlatıyor. Amerikalı iki tiyatrocunun da son zamanlarda alındığını iddia ediyor. Akordeon ve mandolin çalarak ayak dansı yaptıklarını söylüyor.[93] İsmi sık olarak gündeme gelen Bernhardt, Avrupa ve Amerika'da da turnelere

90 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, s. 209.

91 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 17-19.

92 Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 16-25.

93 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 76-77.

çıkan dünyaca meşhur etkili bir aktrist olarak biliniyor. 1888, 1893, 1904 ve 1908 olmak üzere dört kez İstanbul'da da sahne alan oyuncuyu II. Abdülhamid beğenir ve ona nişan dahi verir.[94]

Yıldız Sarayı'nda sık olarak sahne alan ve sultanın beğenisini kazanan Sara Berhardt'in 1891 yılında oynadığı operadan bir sahne.

Sultan II. Abdülhamid'in ve ailesinin operaya olan ilgisi *Wiener Salonblatt*'ta da konu olur. "*Büyük Sultan*" diye başlayan haberde Yıldız Sarayı'nda tiyatro akşamı düzenlediğini ve buna akredite olmuş büyükelçilerin ve diplomatik erkânın eşleriyle birlikte katıldıkları yazmaktadır. Oyunun ardından Alman Büyükelçi Wangenheim'in kemaniyle eşlik ettiği Şehzade Burhaneddin'in piyano ile klasik müzik çaldıklarını da ekliyor.[95]

Hatta bizzat kendisinin yazdığı "*komediler*"i yabancı tiyatro gruplarına Yıldız Sarayı'nda oynattığını Koloğlu bir İngiliz belgesinden aktarıyor. Bir Fransız tiyatrocunun anlattığına göre Sultan II. Abdülhamid Fransızca yazdığı senaryoyu tiyatro grubuna verir, her birine rollerini dağıtır ve gerekli açıklamalarda bulunur. Tiyatrocular hazırlanarak oyunlarını icra ederler. Oyunlar genelde saray erkânı için hazırlanırmış. Konuları ise saray erkânına bir ders vermek üzere kurgulanırmış.

94 https://dergi.salom.com.tr/haber-604-sahnelerin_Imparatoricesi_sarah_bernhardt.html. 4 Ekim 2022.

95 *Wiener Salonblatt*, Sayı 13, 1 Nisan 1900, s. 5.

Örneğin senaryolarından biri saray mabeyncisinin telaşlı hâliyle ilgiliymiş.[96]

Huzurunda Türkçe oyunlar da sahnelenir. Türkçe oyunların oynanmasının başlangıcı sarayda modern bir tiyatronun inşa edilmesinden öncesine, 1881-1882 yılları arasına denk geliyor.[97] Buradaki tiyatro oyunlarında Ermeni asıllı ve daha sonra ihtida ederek Yakup ismini alan Agop Efendi, Halil Bey, Zatî Bey, Halim Bey, Ali İlyas Bey, Garip İhsan Bey ve Vasıf Bey gibi Türkler aktör olarak görev alırlar.[98]

Sultan II. Abdülhamid'in modern Avrupa eğlence kültürünün en önemli yeniliklerin biri olan sinemayla tanışması bir hayli erkendir. Avrupa'da ilk filmin Paris'te 1895 yılında gösterilmesinden tam bir yıl sonra bir Fransız, 1896'da Yıldız Sarayı'nda ilk filmi oynatır.[99] Dönemin müelliflerinden Osman Nûrî sultanın cuma, pazar ve çarşamba günleri özel olarak sinema, o zamanki adı ile "*sinematoğraf*" seyrettiğini zikrediyor.[100]

Resim çizdiği biliniyor. Ayşe Osmanoğlu'nun iddiasına göre, babası hem manzara ve çiçek resimlerinden hoşlanır hem de portre yapar. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in, karısı Müşfika Hanımefendi'nin, karakalem resmini şehzadeliği sırasında çizdiğini ve onu yazıhanesinde sakladığını yazıyor. Ayrıca XV. Louis tarzında alt camlı dolaplar getirttiğini ve bunların iç tarafındaki arka tahtalarına yağlı boya ile "*güzel manzara resimleri*" yaptığını da anlatıyor. Bunların dışında piyasadan "*güzel tablolar*" toplayarak sarayda bir koleksiyon oluşturduğunu dile getiriyor.[101] Tahsin Paşa da aynı şekilde onun resim yapma merakına işaret ediyor. Yazdığına göre II. Abdülhamid, eski sadrazamlarından Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa'yı bir sandala binmiş olarak gösteren bir tablo yapar. Bu tabloda, sandala oturmuş iki sadrazam da ters yöne kürek çekiyorlar. Tahsin Paşa'nın iddiasına göre bu

96 Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 52-53.

97 Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, İstanbul 1970, s. 140-141.

98 Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, s. 142-147.

99 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 76.

100 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 2, s. 484.

101 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 33.

tablo resim sanatı bakımından "*pek muntazam*" olmamakla birlikte Osmanlı'daki ikili siyasî akımı anlatması bakımından önemlidir.[102]

Her Şeyin Fotoğrafını Çektiren Merakı

Sultan II. Abdülhamid'in fotoğrafa ilgisi bir hayli fazladır. Fotoğrafçılığa sağlıklı bir altyapı hazırlayabilmek için Yıldız Sarayı'nın odalarından bir tanesini 1893 yılında fotoğraf atölyesine dönüştürür ve başına Ali Rıza Bey'i geçirir.[103] Burada yerli ve yabancı çok sayıda saray fotoğrafçısı istihdam eder. Saray fotoğrafçısı diye adlandırılabilecek kişiler, geniş Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafını dolaşarak insan, hayvan, tabiat ve kamu binası gibi pek çok şeyin fotoğrafını çekerler. Böylece II. Abdülhamid, bir rivayet göre 962 albümden müteşekkil 35.535,[104] bir başka rivayete göre ise 911 albümden oluşan 20.000 fotoğraf çektirerek kataloglar şeklinde kayıt altına aldırır.[105] Güven, Sultan Hamid'in bu fotoğraflarını konularına göre dokuz kategoriye ayırıyor: Çeşitli Osmanlı şehirleri, kendi döneminde yapılan kamu binaları, Osmanlı sınırları içinde bulunan kadim medeniyetlere ait tarihî mekânlar; okul ve hastahane gibi sağlık ve eğitim kurumları; câmiler ve Kâbe gibi dinî mekânlar, askerî mekânlar; öğrenciler ve mahkûmlar gibi şahıslar, kendi çiftliklerinde yetiştirilen hayvanlar ile Balıkesir Depremi ve Bağdat Demiryolu gibi gelişmeler kayıt altına alınanlar arasında yer alır.[106]

İstihdam ettiği fotoğrafçıların çektikleri ve piyasadan alınan fotoğraflara, İstanbul Üniversitesi uzantılı internet ortamında ulaşılabilir. Ülke, vilayet ve sancak gibi farklı yerleşim birimleri, doğa manzaraları, insan görüntüleri, kurumlar gibi çok çeşitli alanlardaki fotoğraflar bu arşivde bulunuyor. Bunlar, tarihlerine ve konularına göre aranıp "jpg" formatında görülebilir.[107]

---

102 *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, s. 356.

103 Salih Gülen, "II. Abdülhamid ve Fotoğraf", *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, Mehmet Metin Hülagü/Şakir Batmaz/Gülbadi Alan (Yay.), Cilt 4, Kayseri 2011, s. 380.

104 Mine Çaha, "Sanatkâr Padişah Sultan II. Abdülhamit Han'ın Çağı Yakalama Tutkusu", http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1293, 17 Şubat 2020.

105 Gülen, "II. Abdülhamid ve Fotoğraf", s. 380.

106 Gülen, "II. Abdülhamid ve Fotoğraf", s. 380-385.

107 Fotoğraf katalogları için bkz.: http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu= istanbul&rw=36&lm=IUNEKABDUL&isd=true, 1 Aralık 2022.

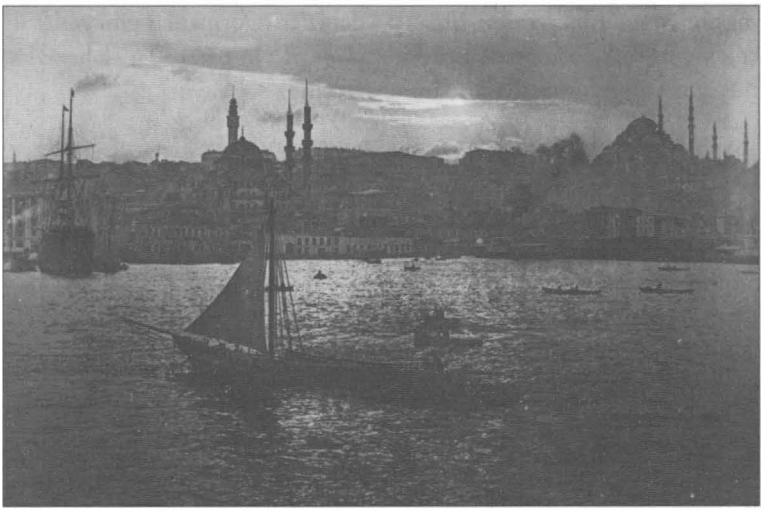

Sultan II. Abdülhamid'in fotoğraf arşivinde bulunan tablo gibi güzel bir İstanbul manzarası.

Bu arada Sultan II. Abdülhamid, çektirdiği fotoğrafların bir kısmını özel albümler şeklinde yurt dışında çeşitli merkezlere gönderir. 1893 senesinde 51 fotoğraf albümünü Amerika'daki Kongre Kütüphanesi'ne ve 47 albümü ise İngiltere'deki Britanya Müzesi'ne hediye eder. Altı fotoğrafçının çektiği bu resimler; Halep, Şam, Bağdat, Selanik, İzmir, Bursa, Trabzon, İstanbul gibi önemli ve kozmopolit vilayetlerin çeşitli mekân, kurum ve insan karelerini içeriyor.[108]

Sultan II. Abdülhamid'in fotoğraf koleksiyonunu daha ilginç kılan özelliği dünyanın çok çeşitli devletlerinden ve şehirlerinden fotoğrafların da bulunmasıdır. Kendisinin mi çektirdiği yoksa dışarıdan mı siparişle temin edildiği belli olmayan, büyük bir ihtimalle temin olsa gerek, bu fotoğrafların ağırlığını Avrupa ülkeleri ve şehirleri teşkil ediyor. Amerika ve Asya'dan da belli sayıda kare yer alıyor. Örneğin İtalya ve Roma'nın tarihî mekânları bir hayli fazla; Fransa ve Paris'in şehir merkezinden çok sayıda; Almanya, Freiburg ve Berlin; İngiltere, Londra; Rusya, Moskova ve Petersburg; İsviçre, Davos; Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Karadağ, İspanya, Amerika, Kanada, Hindistan, Çin, Japonya gibi bölgelerden yüzlerce fotoğraf karesi albümlerde yer alıyor. Bunlar arasında tarihi

108 Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, İstanbul 2013, s. 33.

mekânlar, şehir merkezleri, limanlar, denizler ve ormanlar gibi yerler ile çok sayıda insan fotoğrafı görülebilir. Avrupalı imparatorlar ve hanedan mensuplarının fotoğrafları da bunlar arasında yer alıyor.

Döneminin mütevazi bir sancağı olan
Gümüşhane dahi onun fotoğraf koleksiyonuna girmiştir.

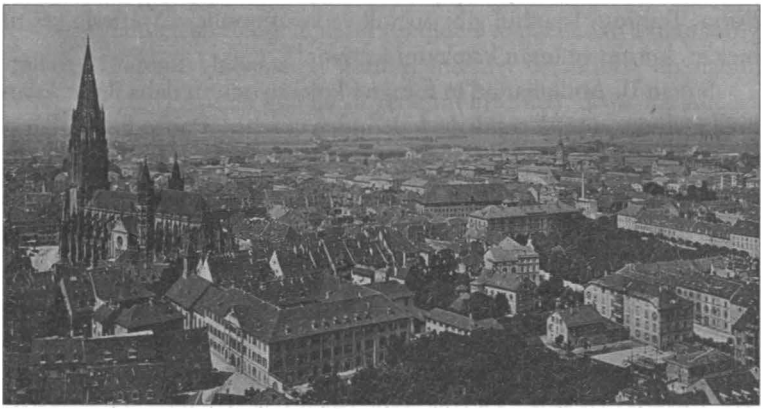

Almanya'nın güney batısında bulunan Freiburg'un
bugünkü şehir merkezini teşkil eden tarihi Münster meydanı.[109]

109 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91496---0020.jpg, 1 Aralık 2022.

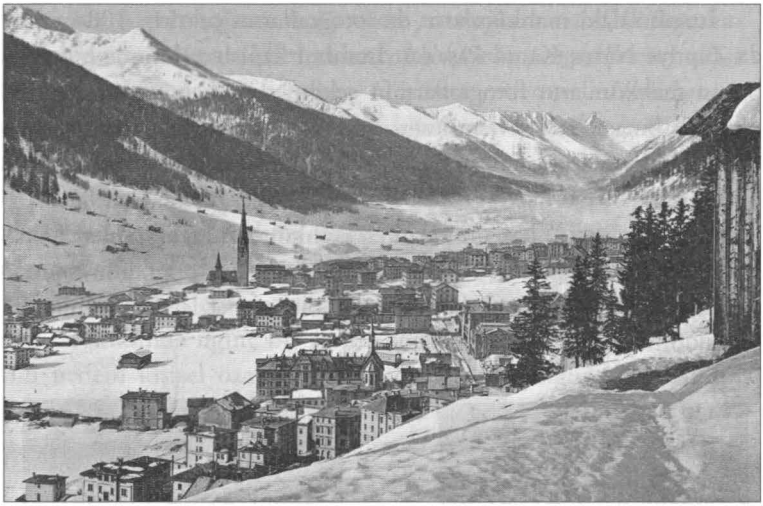

İsviçre'nin meşhur Davos da Sultan II. Abdülhamid'in albümünde yerini alıyor.[110]

Japonya'dan manzara ve insan fotoğrafları renkli olarak görülebilir. Purosunu tüttüren bir Japon.[111]

Amerika'dan bol sayıda fotoğraf karesi var. Bunların çoğu Amerikan yerlileriyle ilgili. Kadın, erkek ve çocuklar geleneksel Kızılderili kıyafetleriyle veya o günkü modern elbiseleriyle katalogda yer alıyorlar.[112]

110 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91445--0001.jpg, 1 Aralık 2022.
111 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91345---0028.jpg, 1 Aralık 2022.
112 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91432--0030.jpg, 1 Aralık 2022.

İstanbul'daki mahkûmların da fotoğraflarını çektirir. 1884 yılında Zaptiye Nâzırı Kâmil Paşa'dan İstanbul hapishanelerinde bulunan bütün mahkûmların fotoğraflarının çekilmesini ve bunların Zaptiye Nezareti binasında arşivlenmesini ister. Boydan çekilen fotoğrafların altına mahkûmların isimleri, suçları ve mahkûmiyet süreleri yazılmış ve bunlar tek tek veya üçerli gruplar olarak albümler hâline getirilir. 1901 yılında ilan edilen af kapsamına giren mahkûmları bu albümlere bakarak belirler.[113] Aslında II. Abdülhamid'in burada yaptığı, günümüzde de mahkûmların fotoğraflı kayıtlarının polis merkezlerinde tutulmasının ilk örneği olarak yorumlanabilir.

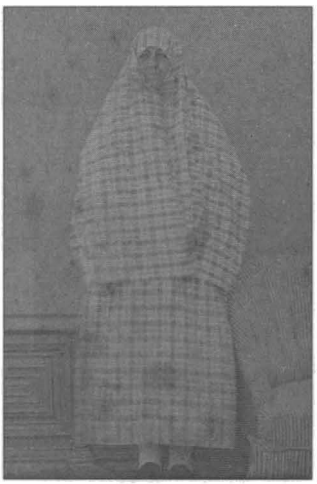

Suçlulara bir örnek "Rençber Emin'in zevcesi Emine binti Mustafa. Tevkifi, 26 Şa'ban 1394." Cinayete yardımdan 15 seneye mahkûm olur.[114]

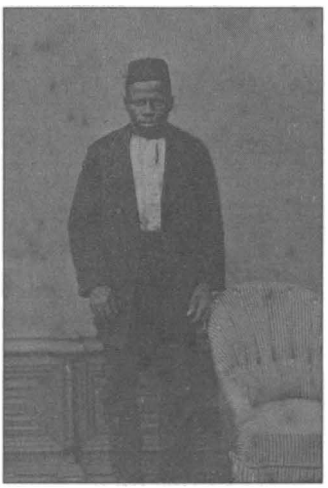

Bir diğer suçlu "Varnalı zenci Said bin Abdullah. Tevkifi, 6 Şa'ban 1393." Cinayetten 15 sene mahkûm olur, fakat 5 yılı indirilir.[115]

Neden böyle bir istekte bulunduğunu doktoru Âtıf Hüseyin Bey'e şöyle anlatıyor: Cinayet olaylarına merakı olduğu için İngilizce'den bazı kitapları tercüme ettirir. Okuduğu bu kitaplardan birinde katillerin ortak özelliği olduğunu fark eder ve şunları söyler:

113 Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, s. 32.

114 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91285---0004.jpg, 2 Aralık 2022.

115 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91285---0023.jpg, 2 Aralık 2022.

"*ekserisinin başparmağının ucu şehadet parmağının ortadaki boğumunu geçiyor, uzun oluyor. Elleri yabancı bir hayvan pençesi şeklini alıyor diye görmüş idim... Merak bu ya... O zaman emrettim... Hapishanede ne kadar kanlı katil varsa hepsinin fotoğraflarını aldırdım... Filhakika başparmak hemen hepsinde uzun idi. Hem de her şeyi benziyor. Lakin eller her şahısta başka şekilde oluyor. Birbirine benzemiyor... Avrupa'da bundan bi'l- istifade cânilerin resimlerinden bi't-tatbik erbâb-ı cerâyimi yakalıyorlar.*"[116] Âdeta bir cinayet komiseri gibi mahkûm fotoğraflarından hareketle potansiyel suçlu profili çıkarmak istemesi kişilik analizi noktasında ilginç bir veridir. Böylesine bir istekte bulunmasının nedeni kişisel özelliklerinden olan şüpheciliğiyle de ilgilidir. Bunlardan elde ettiği bilgiyle veya daha doğrusu fikirle çevresindeki insanları da zihninde tartmış olabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in böylesine geniş bir yelpazede fotoğraf çektirmesi sadece merak duygusunun tatmin edilmesiyle açıklanamaz. Öncelikle geniş Osmanlı coğrafyasında gidemediği yerleri, mekânları ve insanları çektirdiği fotoğraflar vasıtasıyla görmek istemiş olabilir. İmar ve eğitim gibi alanlarda yaptığı faaliyetleri tespit edip görsel kanıt olarak tarihe kayıt düşürmek de amaçları arasında zikredilebilir. Ayrıca çektirdiği fotoğraflar vasıtasıyla dahi olsa Yıldız Sarayı ile sınırlı dünyasının dışına çıkabilme imkânını en azından zihnen bulmuş olabilir. Sarayda kendisine yeni bir hayat alanı veya mekânı oluşturan, dolayısıyla da dış dünyaya kapanan II. Abdülhamid, bizzat gidemediği ve göremediği devletinin en ücra noktaları dahil farklı yerlerini binlerce fotoğraflarla en azından birer kare olarak dahi olsa görme fırsatı elde eder. Yani kapalı veya sınırlı görme alanını, bu şekilde hükümdarı olduğu devletin en ücra noktalarına kadar genişletebilme imkânı bulur. Onun için bu, bir yönetici olarak hem devletini ve vatandaşını görme duygusu ve hem de psikolojik tatmin veya teselli aracı olarak da yorumlanabilir.

Fotoğrafları yurt dışındaki özellikle de ABD Kongre Kütüphanesi'ne ve British Museum'a göndermesi, yorumu hak eden ilginç tercihlerindendir. Gülaçtı, onun bu tercihini Avrupalılardaki olumsuz Osmanlı imajına karşı yapılmış "*kurumsal beyaz propaganda*" olarak görüyor. Sultan II. Abdülhamid'in bunun için, modern bir devleti gösteren belli başlı alanları tercih ettiğini örnekleriyle uzun uzadıya

116 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 118.

anlatan Gülaçtı devamında, "*Avrupalı kamuoyunun Osmanlı Devleti'ne yönelik taşıdığı olumsuz algılar ile bu algıları besleyen oryantalist "geri kalmış", "ilkel", "barbar", Türk imgesini ve "egzotik", "düşsel" Doğu "fantezisi" imgelemini kırıp bu imgeyi Batılı modern bir devlet imgesine dönüştürmeyi hedefleyen devlet destekli ve kontrollü kurumsal bir beyaz propaganda*" olduğu yorumunu yapıyor. Yine bunlar vasıtasıyla, Osmanlı'nın son yüzyılda "*ulaştığı Batılılaşma düzeyini kanıtlayarak Batı evreninde Osmanlı Devleti'ne ilişkin oryantalist imgeyi Batılı bir imgeye dönüştürmeyi*" amaçladığını iddia ediyor. Hatta seçilen fotoğraflardan hareketle de Avrupa'da mevcut olumsuz algının aksine bu fotoğraflar aracılığıyla Batı'nın sahip olduğu "*düzenlilik*", "*sistematiklik*", "*etkinlik*", "*ilerlemeye açıklık*", "*dinamizm*", "*dönüşüm*", "*modernleşmede süreklilik*", "*bilimsellik*", ve "*teknoloji*" kavramlarının da Osmanlı'da var olduğu mesajını vermek istemiş olabilir.[117] Yazarın bu yorumları, II. Abdülhamid'in modern kişiliği dikkate alındığında tutarlı görünüyor.

Yukarıda anlatılanlar, Sultan II. Abdülhamid'in çocukluk yıllarında aldığı geleneksel eğitimle alt yapısı oluşan dindar kimliği ile ve modernleşme sürecinin genç bir haneden mensubu olarak Avrupai kültürden etkilenmesinin bir tezahürü olarak izah edilebilir. Onun, her iki özelliği kendi üzerinde birleştirmek suretiyle Zamanın Ruhu'na uygun kişiliğe sahip olduğu anlaşılıyor. Yani hem dinî vecibelerini yerine getirirken hem de günlük hayatla, yönetimle ve teknolojiyle ilgili Avrupai yenilikleri almaktan geri durmaz. Ömrünün sonlarına kadar bu eklektik anlayışla yaşar. Bu durum aslında onun araf hâliyle de ilgilidir. Zira dindar ve modern kimliğin aynı zamanda hayatında görülmesi kültürel geçişkenliğini ve dolayısıyla araf durumunu gösteriyor.

Milliyetperver ve Vatanseverdir: Vatan İçin Çalışmak Tatlıdır

Gerek çeşitli vesilelerle yaptığı görüşmelerden ve gerekse bazı faaliyetlerden, Sultan II. Abdülhamid'in vatan ve millet bilincinin yüksek olduğu anlaşılıyor. Bunlara yönelik çok sayıda örnek takip eden sayfalarda zikrediliyor.

117 İsmail Erim Gülaçtı, "Sultan II. Abdülhamid İçin Emperyalizm ve Oryantalizm İle Mücadelede Bir Propaganda Aracı Olarak Fotoğraf", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 2, İstanbul 2022, s. 441-444.

Millet Bilinci Olan Bir Şahsiyet

Çok milletli ve dinli bir devletin hükümdarı olmasına rağmen, köken olarak mensubu olduğu milletin bilincine sahiptir. Bununla ilgili ilk örnek Vambery ile yaptığı görüşmede kullandığı ifadelerdir. Kendisi Uygurca yazılan abideler hakkındaki yayınından bahsettiğinde II. Abdülhamid'in "*hayretler içinde*" kalarak, "*atalarımızın İslam'a geçmelerinden önce bile bu garip harflerin ortaya koyduğu gibi bunları yazabiliyor olmaları gerçekten enteresan*" olduğunu söylediğini anlatıyor. Hatta kabul edildiği salonda Söğüt ve Osman Gazi'nin türbesine ait resimleri gördüğünü ve yine II. Abdülhamid'in "*gururla bu resimlerin Türk sanatçısına ait*" olduğunu söylediğini ekliyor. Ayrıca "*Osmanlı hanedanının safiyeti bozulmamış Türk milli karakterini ispat ettiğini düşünerek gayet mutlu olduğunu ve gülümsediğini*" gördüğünü ve buna şaşırdığı şöyle anlatıyor: "*Bu gururlanma beni çok şaşırtmıştı zira çok yakın tarihe kadar Türkler, Türk geçmişlerinden neredeyse hicap duyuyordu. Şimdi ise hükümdarları bunlarla iftihar etmekteydi!*"[118] Yine Vambery ile görüşmesinde 1890'lı yıllardaki Ermeni olaylarından dolayı İngiliz siyasetçilerinin ve kamuoyunun tek taraflı olarak Osmanlı Devleti'ni itham edecek bir tavır içine girmesinden rahatsızlığını dile getirirken kullandığı ifadeler önemlidir. "*Unutmayınız ki*", tembihi ile başlayan ikazı şöyle devam ediyor "*ben bu ülkenin sadece hükümdarı değil, aynı zamanda bir Türk ve Müslüman olduğum için ırkımın ve dinimin resmi lideriyim. Bu nedenle ne milletime ne de dindaşlarıma iftira edilmesini kabul edemem.*"[119] Bu ifadelerini, aynı şekilde sıradan diplomatik bir tepki değil de mevcut ithamlardan dolayı rahatsız olan bir yöneticinin duygusal itirazı olarak yorumlamak doğru olacaktır.

Selanik'teki sürgün günlerinde kaldığı Alatini Köşkü'nde Bulgar Komitacı Sandanski'ye ziyafet verilmesi üzerine köşkün Muhafız Komutanı Rasim Bey'e yaptığı itirazı sırasında kullandığı kavramlar önemlidir. Ayşe Sultan'ın anlattığına göre, Rasim Bey'in 1890'lı yıllarda Osmanlı yönetimine karşı faaliyet gösteren Bulgar komitacı Sardanski ile dost olduklarını söylemesi üzerine babası şu cevabı verir; "*aldanıyorsunuz. Sandanski ve ona benzeyen adamlar hiçbir vakit Türk'ün dostu olamazlar. Gaflet içindesiniz. Aklınızı başınıza toplayınız, yazıktır. Binlerce Türk'ün*

118 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 170.

119 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 130.

kanını bu komitacılar emmişlerdir. Pişman olmamanızı temenni ederim. Ben çekilmiş adamım. Benim felaketim şerefine bir Türk düşmanına verilen ziyafet benden ziyade sizin için acıklıdır. Pek teessüf ederim."[120] Buradaki itirazı ve Türk vurgusu ondaki Türk bilincini bariz bir şekilde gösteriyor.

Sultan II. Abdülhamid'in millet bilincini gösteren tespitlere Tahsin Paşa da örnekleriyle yer veriyor. Kânun-ı Esasi'yle ilgili görüşlerini Tahsin Paşa'ya anlatırken, eğer anayasa ilan edilmesi gerekli ise bu yapılır fakat "*iyi taktbik olunur mu, Türk'ün menfaati mahfuz kalır mı, burasını kestiremiyorum*", endişe cümlesini kullanır.[121] Yıldız Sarayı'nın süvari atlı bölüğünü teşkil eden askerlerin Karakeçili Aşireti'nden seçilen ve Söğütlü Bölüğü adıyla bilinen askerî birliklere olan teveccühü ondaki milliyet bilinciyle ilgilidir. Bölük hakkında "*daima memnuniyet ve sitayişle*" bahsetmesi ve onlara "*öz hemşehrilerim*" olarak hitap etmesi bu anlamda önemlidir.[122] Yine Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in evhamlı oluşunu izah ederken aslında, "*kendi şahsının ve saltanatının muhafazası endişesinden mütevellit olmakla beraber unsur-ı aslî olan Türk milletine halel gelmesi ve bu unsurun zayıflayıp diğer anâsırın dahlinde ve hariçte gördükleri teshilat ve muavenet ile idâre-i i hükümete nâfiz olmaları onu korkutuyordu*",[123] tespitiyle ondaki millî endişeye atıfta bulunuyor.

1905 yılında Yıldız Câmii avlusunda kendisine yönelik yapılan bombalı suikast nedeniyle yapılan soruşturma vesilesiyle kullandığı ifadeler de ilginçtir. Ermeni Taşnak Örgütü'nün anlaştığı Belçikalı bir terörist olan Edward Jorris'in organize ettiği bu saldırıda Sultan II. Abdülhamid yara almadan kurtulur. Daha sonrasında yapılan ilk tahkikatta olayla ilgili olarak bazı Osmanlı subaylarının ve küçük rütbeli yaverlerin de dahli olduğu anlaşılır. Fakat II. Abdülhamid, "*ordunun ismini lekelememek için*" olayı araştıran Necip Melhame'yi çağırarak "*göreyim seni. Bir zâbit ismi meydana çıkmasını istemem*" der. Bunun üzerine yapılan tahkikat neticesinde olayda dahli olan bazı subayların tespit edilmesine rağmen bunlar rapora yazılmaz. Devamında Sultan Hamid şunları ekliyor: "*Hiç meydana çıkarmadan. Ben bu hususta mutaassıb bir adamım. İşin içinde zabit olduğunu şimdi mahrem söylüyorum.*"[124] Bu rivayet kendi başına dikkat çekicidir.

120 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 172.

121 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 337.

122 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 144.

123 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 251.

124 Âtif Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 276.

Vatansever Olarak Yardımları

Sultan II. Abdülhamid, aynı zamanda vatansever bir kişiliktir. Bu tespiti kanıtlayan çok sayıda faaliyeti var. Henüz hükümdarlığının başlarında 1876 Sırp-Karadağ Savaşı'nda yaralanan askerlerin Haydar Paşa Hastahanesi'nde tedavi edilmeleri sırasında bunları ziyaret ederek, teker teker konuşması ve bütün hastalara 100'er lira para vermesi zikredilebilir.[125] Yıllar sona 1897 yılındaki Yunan Harbi'nde aynı şekilde hareket eder. Şadiye Osmanoğlu, babasının "*milletini delicesine*" sevdiğini ve "*Ahmetcik, mehmetcik sözlerini kullandığı vakit öz evlatlarından bahsediyormuş gibi yürekten sevgisi derhal yüzünden okunurdu*" diyor. Devamında Yunan Harbi nedeniyle yaralı askerler için geceliklerin sarayda dikildiğini anlatıyor. Saraydaki kadınların ve çocukların sabah erkeden gece geç vakitlere kadar hummalı bir şekilde çalışarak gecelikler diktiklerini söylüyor. Sultan Abdülhamid ara sıra bunları seyrederken, "*Aferin evlatlarım, Allah sizlerden razı olsun. Vatan için çalışmak ne tatlıdır. Allah vatanımızı düşmanlardan muhafaza buyursun*!" dermiş.[126]

Ayşe Osmanoğlu da Yunan Harbi günlerinde Yıldız Sarayı'ndaki bu hummalı faaliyetleri ve Sultan II. Abdülhamid'in heyecanlı hâlini teyit eden şeyler anlatıyor. Savaş sırasında babasının hareme çok az geldiğini, yemeklerini ayakta hemen yiyip selâmlığa geçerek şerefli telgrafları çektirip emirler verip masanın üzerindeki haritadan askerî harekâtı takip ediyordu. Cepheden zafer haberleri geldiğinde "*hemen secdeye kapanıp dua ediyor*"du. Babası hareme günde iki kez haber göndererek, "*yaralı askerlerime çamaşır ulaştırsınlar, dua etsinler*" diye istekte bulunurdu. Saraydaki bütün dairelere de büyük dikiş makineleri verilerek askerler için çamaşırlar diktiklerini de anlatıyor.[127] Haslip de II. Abdülhamid'in saraylarının çoğunu mültecilerin hizmetine verdiğini, bundan etkilenen zengin paşaların da konaklarını mültecilere açtıklarını yazıyor.[128]

Sultan II. Abdülhamid'in Musahibi Nadir Ağa da 1897 Yunan Harbi ile ilgili benzer bilgileri aktarıyor. Sarayda bulunan eli iğne ve makas tutan kadın efendiler ile sultan efendiler olmak üzere bütün bendegân beyler ve paşa paşalar gece gündüz asker için sargı ve gömlek

125 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880)*, Davut Erkan (Haz.), İstanbul 2011, s. 93.

126 Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 36-37.

127 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 103.

128 Haslip, *Bilinmeyen Tarafları Ile Abdülhamit*, s. 142.

hazırlar. Yunan Harbi'nde yaralanan askerlerin Yıldız Sarayı'nda hususi odalarda tedavi edilmeleri ve II. Abdülhamid'in her gün bunları ziyaret etmesiyle ilgili anlattıkları da ilginçtir. "*Her gün bizzat padişah hazretleri ziyaret ederler, hatırlarını sorar gaziliklerini tebrik ederler, "yüzümüzü güldürdünüz çocuklar" diye iltifat ederlerdi. Memleketlerinde kimleri olduğunu sorar, bunlar için ufak kırmızı keselerde kendi eliyle ihsanda bulunur, bu paralar memleketlerine gönderilip ve bu suretle hayatta kalanların ailelerine ... tembih ederdi.*"[129] Yaralı askerlerle bu kadar yakından ilgilenmesi ve kullandığı ifadeler, sıradan bir hükümdarlıktan öte vatansever bir yöneticinin samimi duyguları olarak değerlendirilebilir.

Çok milletli ve dinli bir devletin hükümdarı olan Sultan II. Abdülhamid'in yukarıda geçen ifadelerinden onun Türk bilincine sahip olduğu anlaşılıyor. Hem de bu tür modern siyasî düşüncelerin sahipleri olan Genç Osmanlı, Jön Türk ve İttihadçı aydınlarının çoğundan da geri kalmayacak bir seviyededir. Fakat onun millet bilincinin ve düşüncesinin bugünkü milliyetçilik anlayışından farklı olduğu söylenebilir. Etnik bir Türk milliyetçiliğinden ziyade zeminini veya sınırlarını İslam'ın belirlediği milliyet duygusu; yani kültürel millet algısına sahip olduğu söylenebilir.

Pragmatist ve Oportünisttir: Duruma Göre Hareket Eder

Kişi davranış özelliklerinden olan "pragmatizim", duygusal veya teorik davranmak yerine içinde bulunulan durumun gerçeklerine uygun olarak "faydacı" hareket edilmesidir. "Oportünizm" ise, zor durumlar karşısında ideal amaçları bir kenara bırakarak duruma göre elde edilecek çıkarların dikkate alınarak "fırsatçı" davranılmasıdır. Bu iki kavram aslında birbirini tamamlar şekilde önce mevcut durumun ve şartların gerçekliğinin fark edilmesi ve en uygun zamanda harekete geçilmesidir. Pragmatist/faydacı ve oportünist/fırsatçı kişi hesap kitap insanıdır; elde etmek istediği sonuç için mevcut şartların ve uygun zamanın oluştuğunu fark ettiği anda gerekeni yapar. Çevresindeki insanlarla ilişkileri de buna göredir. Söz konusu olan kişi hükümdar ise devletin menfaatleri neyi gerektiriyorsa ona göre hareket edilmesi yine bu özellikle ilgidir.

129 "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", *Toplumsal Tarih*, Sayı 50/9, İstanbul 1998, s. 13.

Bu tanımlar üzerinden Sultan II. Abdülhamid'in pragmatist ve oportünist bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. Veliahtlığından itibaren başlayarak hükümdarlığı ve hatta tahttan indirilmesine kadar bu özelliğine yönelik örneklere rastlanabilir. Henüz veliahtken ağabeyi Sultan V. Murad'ın rahatsızlığının ortaya çıkmasıyla birlikte başlayan süreci, pragmatist bir şekilde yürütür. Bu süre zarfında cereyan eden ve onun pragmatist kişiliğine örnek olarak verilebilecek iki hamlesi kayda değer.

Kime, Nerede ve Nasıl Davranacağını İyi Bilir

Midhat Paşa'nın ve arkadaşlarının kendisini bizzat ziyaret ederek hükümdarlığa geçmesi ve meşrutî yönetim hakkında görüşmeleri sırasında muhataplarını hoşnut ve ikna edici hareketi, dikkat çekicidir. Fakat kendisini hükümdarlığa taşıyan bu ekibi, hükümdar olduktan sonra tasfiye etmesi ve doğrudan kendisine bağlı yeni bir kadro kurması onun bu özellikleriyle ilgilidir. Yine veliahtlığı sırasında dönemin İngiliz büyükelçisine, tespit edilebildiği kadarıyla üç farklı İngiliz'i göndererek hükümdar olması durumunda İngiltere ile ilişkilerine dair bazı teminatlarda bulunması da aynı şekilde pragmatist ve oportünist kişiliği ile izah edilebilir. Elçileri vasıtasıyla ilettiği görüşleri arasında İngiltere'ye olan ilgisini dile getirmesinin yanı sıra İngiliz diplomatik çevrelerin o günlerde Osmanlı devlet adamları ve yönetimi için getirdikleri eleştirileri açık bir şekilde haklı bulması; hükümdarlığından belli bir süre İngiltere ile arasına mesafe koyması da pragmatist bir yaklaşıma örnektir.

Bu kez de yıllar sonra aynı tavrı gösterir. Hükümdarlığında 1908 Jön Türk İhtilâli'nin sonrasına kadar bu hareketle mücadele eden Sultan II. Abdülhamid'in ihtilalin başarılı olmasının ardından bunlarla iyi geçinmesi, onun bu kişisel özelliklerinin bir pratiğidir. İttihâd ve Terakki Fırkası'na maddî yardımda bulunur ve hatta kendisinin bu fırkanın fahrî başkanı olduğunu dahi iddia eder. Tahttan indirilmesinde etkili olan İttihadçı liderlerden Talat Paşa ve Enver Paşa hakkında Birinci Dünya Savaşı sürecinde sıkça kullandığı abartılı iltifatlar ve methiyelerdir de ilginçtir. Doktoru Âtıf Hüseyin Bey'in ziyaretleri sırasında yaptığı görüşmelerde, Talat Paşa ile Enver Paşa'nın gerek kişilikleri ve gerekse Birinci Dünya Savaşı sürecindeki diplomatik gayretlerini olumlu niteleyen çok sayıda beyanı var. Enver Paşa hakkındaki, "*doğrusu böyle zamanda pek güzel idare ediyor. Genç olmakla beraber işe aklı*

eriyor. Doğrusu hayret ediyorum. Takdir ediyorum. Ahvâl-i umumiyemiz iyi görünüyor",[130] ifadesi küçük bir örnektir. Bir başka gün bu kez de Talat Paşa hakkında, "*Talat Bey de Allah için çok çalışıyor. Vücudu iyi tahammül ediyor. Dahiliye, maliye, harbiye nezaretlerini idare ediyor. Kolay değil. Bu da zekadan dirayetine delalet eder*", iltifatı da hakeza benzer şekildedir.[131] Bir üçüncü örnek her ikisi hakkındaki, "*gerek Enver Paşa gerek Talat Bey olsun doğrusu zeki adamlar. Güzel idare ediyorlar. Çünkü ben doğru söylerim. Bî taraf bir adamım,*"[132] olumlu ifadeleridir. II. Abdülhamid en azından bu sıralarda iki paşa hakkında gerçekten de böyle mi düşünüyordu, bilenmez. Fakat yine de İttihadçı olduğunu bildiği doktoru üzerinden ilgili İttihadçı liderlere iltifatlar ve sıcak mesajlar göndermek istemiş olabileceği ihtimalini yabana atmamak gerek.

Ondaki pragmatist yaklaşımı bariz bir şekilde gösteren son örnek, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ile yapılan ittifak ve savaşa girilmesiyle ilgili farklı zamanlardaki iki zıt beyanıdır. Alman sefirin 12 Kasım 1914 tarihli raporda, Sultan II. Abdülhamid'in aile üyelerinin bayram ziyareti sırasında Türkiye'nin Almanya'yı tercih etmesinden duyduğu memnuniyeti; "*Türkiye'nin Almanya tarafından İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşmasından duyduğu sevincini dile getirmiştir. Türkiye için benim tarafımdan başlatılan Alman siyasetinin şimdi nasıl uygulandığını görmek memnuniyet vericidir*", diye anlatıyor. Ayrıca takip edilen bu siyasetin Türkiye için hayırlı olmasını dileyerek, Osmanlı Donanması'nın Karadeniz'de gösterdiği askerî faaliyet hakkındaki hayranlığını da dile getirir.[133] Fakat savaşın artık Türkiye aleyhine döndüğü sıralarda bu kez tersine şeyler söylemeye başlar. Ayşe Osmanoğlu, savaşla ilgili olumsuz haberleri okudukça üzülen babasının, "*iki gemi için feda olduk. Üç büyük devlete karşı bu harbe girmemiz akıl kârı değil. Vahim bir neticeden korkuyorum. Nasıl olur bu bir deliliktir*",[134] dediğini anlatıyor. Hatta kendisini ziyarete gelen Enver Paşa'nın ayrılmasından sonra, "*fakat bizim bu işe atılmamız büyük bir cehalet ve tedbirsizlikti. Selametimiz tarafsız kalmaktaydı. Bu hâle geldikten sonra çaresiz sonuna*

130 *Âtıf Hüseyin, Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 311.

131 *Âtıf Hüseyin, Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 348.

132 *Âtıf Hüseyin, Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 368.

133 Necmettin Alkan, *İmparatorluğun Son Savaşı. Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl Girdik?*, İstanbul 2020, s. 267-268.

134 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 230-231.

kadar gidilecektir. Allah, bu devleti bu hâle getirenleri kahretsin!",[135] dediğini de ekliyor. Bu iki zıt ifade, onun pragmatist kişiliği ile ancak izah edilebilir. İlkindeki savaşla ilgili olumlu yaklaşımı henüz harbin başlangıcında hükümet çevrelerine verilen mesaj, fakat ikincisindeki ise savaşın olumsuz seyri artık ortaya çıktığı sıralarda aile içinde belki de gerçek düşüncesi olarak yorumlanabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in pragmatist bir hükümdar olduğunu gösteren bir diğer örnek, bizzat onun anlattığı İstanbul'un fethinin kutlanması talebiyle ilgilidir. İstanbul'un Rumlardan alınmasından dolayı fetih günü "*matem tutmak isterler*" diyerek fethin kutlanması talebini, Rumların "*bu hissiyat noktasını nazara alarak buna müsaade*" etmediğinin altını çizerek, "*bunlar hikmet-i hükümettir. Çünkü hükümet tebaasının hepsinin hissiyatını da rencide etmemeğe çalışmalıdır. Her nedense biz kendi kendimize mesele çıkarıyoruz*",[136] tespitini yapıyor. Bir Osmanlı hükümdarı olarak böylesine askerî bir başarının kutlanması talebini, Osmanlı vatandaşı Rumları rahatsız edeceği hassasiyetiyle kabul etmemesi benzer bir kişisel özelliğini gösteriyor.

İngiliz sefirinin Ermeni olaylarından dolayı Sultan II. Abdülhamid'in huzuruna çıkarak Hristiyanlara şöyle ediyorsunuz böyle ediyorsunuz diye bağırması karşısında öfkesini kontrol etmesi de ilginçtir. "*O kadar hiddet ettim ki içimden ah!*" diyerek o günkü duygularını yılar sonra aynı heyecanla şöyle anlatır; "*Ben senin boğazına sarılır seni gebertirdim. Lakin ne yapayım. Memurum. Osmanlılık damarım o kadar kabarmış idi ki güç tehammül ettim. O huzurdan gittikten sonra adeta hırsımdan gözlerimden yaş geldi. Ağladım. Bizim kadın bazen o günkü halimi hatırlar.*"[137] II. Abdülhamid'in bu şekilde, İngiliz sefirinin kendisini hükümdar olarak rencide etmesine rağmen devletin o sıralarda içinde bulunduğu durumu dikkate alarak öfkesini kontrol etmesi pragmatist özelliğinin bir göstergesi olabilir.

"Âlim Bir Zat" Herzl ile Pazarlık

Sultan II. Abdülhamid'in pragmatist bir devlet adamı olduğuna dair en ilginç örneklerden bir diğeri, Siyonist düşüncenin önemli isimlerinden

135 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 233.

136 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 276.

137 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 310.

Theodor Herzl'le ilişkisinin seyridir. Herzl, Yahudilerin Filistin'e göçlerine müsaade edilmesi için başlattığı siyasî temaslarla hem Avrupalı etkili çevrelerle hem de II. Abdülhamid'le görüşerek gerçekleştirmeye gayret eder. Bunun için beş kez İstanbul'a gelir. Ancak bunlardan sadece bir tanesinde huzura kabul edilme imkânı bulur. İlk teşebbüsünde 18 Haziran 1896 tarihinde İstanbul'da Sultan Hamid'le iyi münasebetleri olan Ritter von Newlinski'den görüşme için aracı olmasını rica eder. Bu isteği ileten Newlinski, "*eğer Bay Herzl senin, benim arkadaşım olduğun gibi arkadaşın ise ona söyle; bu meselede ikinci bir adım atmasın*", şeklinde başlayan Sultan II. Abdülhamid'in şu sert tarihî cevabını alır: *"Ben bir karış dahi olsa toprak satmam, zira bu vatan bana ait değil, milletime aittir. Milletim bu vatanı kanlarıyla mahsuldar kılmışlardır. O bizden ayrılıp uzaklaşmadan tekrar kanlarımızla örteriz. Benim Suriye ve Filistin alaylarımın efradı birer birer Plevne'de şehit düşmüşlerdir. Bir tanesi dahi geri dönmemek üzere hepsi muharebe meydanında kalmışlardır. Türk İmparatorluğu bana ait değildir, Türk milletinindir. Ben onun bir parçasını vermem. Bırakalım, Museviler milyonlarını saklasınlar, benim imparatorluğum parçalandığı zaman onlar, Filistin'i hiç karşılıksız ele geçirebilirler. Fakat yalnız bizim cesetlerimiz taksim edilebilir. Ben canlı bir beden üzerinde ameliyat yapılmasına müsaade edemem."*[138] Bu cevap, ilgili teklifin her türlü pazarlığa ve uzlaşmaya kapalı olduğunun en azından bu aşamadaki ilanıdır. Fakat bu tavrı daha sonrasında değişir.

Böylesine olumsuz ve bir o kadar da ağır cevap vermesine rağmen Theodor Herzl'in gönlünü alma gayretleri onun pragmatist kişiliğini gösteriyor. Sultan II. Abdülhamid, Herzl'e Üçüncü Dereceden Mecidiye Nişanı verir. Mecidiye Nişanı'nı alarak yeniden ümitlenen Herzl; 18 Ekim 1898, 17 Mayıs 1901, 15 Şubat 1902 ve 25 Temmuz 1902 tarihlerinde tam dört kez daha İstanbul'a gelir gider; Yıldız Sarayı'nın yollarını aşındırır. Fakat sadece bir defa 19 Mayıs 1901'de II. Abdülhamid kendisini huzura kabul eder. Sultan Hamid'in, Herzl'den gelen ilk görüşme teklifini sert bir şekilde reddetmesine rağmen beş yıl sonra onu huzura kabul etmesi, ciddî bir tavır değişikliğidir. Bu değişikliğin nedeni Osmanlı borçlarının yeniden yapılandırılması görüşmeleri olabilir. Cuma Selamlığı'nın ardından yapılan bu görüşmenin nasıl geçtiğini hem Herzl hem de Sultan II. Abdülhamid birbirlerini tasdik edercesine

138 Mim Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*, 6. Baskı, İstanbul 2013, s. 50.

anlatıyorlar. Herzl'in zikrettiğine göre, olumlu geçen görüşmede dünyanın çeşitli yerlerinden Yahudilere yapılan zulümlerden bahseder. Sultan ise, kendisinin "*Yahudilere karşı daima dost olduğu, Müslümanlara ve Yahudilere büsbütün dayandığı*"nı söyler. Söz Osmanlı'nın genel borçlarına geldiğinde Herzl, "*aslana saplanmış bir diken*"e benzettiği borçlardan kurtulma konusunda yardım ve Yahudilerin desteği teklifinde bulunur. II. Abdülhamid ise, finans konularında yardımcı olabilecek "*akıllı bir finansçı*" tavsiyede bulunması ve devletin en önemli sorunlarından olan borçların yeniden yapılandırılması hususunda da yardım ister. Bunun üzerine Herzl, borçlar konusunda daha fazla fikir sahibi olmak için bilgiye ihtiyacı olduğunu söyler. Memnun kalan Sultan Hamid ise bunun temin edileceğini belirtir ve böylece görüşme sona erer. İki saatlik görüşmenin ardından bir de Mecidiye Nişanı takdim edilir.[139] Bu, hikâyenin muhatabının anlattıkları kadarıyladır.

Diğer muhatap Sultan II. Abdülhamid de Theodor Herzl ile görüşmesini unutmaz ve yıllar sonra Âtıf Hüseyin Bey'e anlatır. Yahudileri dindar ve birçok yönden olumlu kabiliyete sahip olduklarını belirttikten sonra, "*memleketimiz üzerinde maksatları vardır*" diyerek Yafa ve Kudüs bölgelerinde toprak satın almak istediklerini söyler. Devamında Avusturya'da çıkan *Neue Freie Presse*'nin başyazarı ve "*âlim bir adam*" kişiyi, adını vermeden Herzl'i kastediyor, zengin Yahudiler tarafından kendisine gönderilerek Yafa ve Kudüs bölgelerinde toprak satın alıp, buralara Yahudileri yerleştirmek istediklerini belirtir. II. Abdülhamid; "*adeta orada bir hükûmet tesis etmek istediler*" iddiasıyla başladığı anlatımına şöyle devam ediyor; "*teklifleri de devletin düyûn-ı umûmiyesini kâmilen deruhte etmek idi. Güzel bir şey. Zira bir gün gelir de borçlarımızı ödeyemezsek devletin maliyesini murakabeye almak gibi tehlike mevcuttur. Ben o zaman onlara bazı şerâit teklif ettim. Sonra bu adam öldü. Bilahare inkılap oldu. İş nâ-tamam kaldı.*"[140] Buradan, Sultan Hamid'in kendisinin de aslında Theodor Herzl'le görüşmesinin gayet olumlu geçtiği ve fakat bunun 1908 İhtilâli'nden dolayı akim kaldığı düşüncesine sahip olduğu anlaşılıyor.

Sultan II. Abdülhamid ile Herzl arasındaki görüşmesinin neticesi hakkında Engin, bu sırada gündeme gelen Osmanlı borçlarının ödenmesi konusunda II. Abdülhamid'in istediğini aldığını düşünüyor. Zira

139 *Theodor Herzls Tagebücher*, Cilt 3, s. 13-42.

140 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 74.

bu süre zarfında ilgili finans çevreleriyle görüşerek 75 milyon borcu yeniden yapılandırmayı ve bunu 32 milyona indirmeyi başarır. Herzl bu kez, 32 milyonun %80'nin ödenmesi karşılığında Filistin ve Hayfa bölgesine göçe müsaade edilmesini gündeme getirir. Buna karşın Sultan Hamid, "*Mezopotamya'ya dağınık*" olarak yerleşmeleri teklifini yapar. Fakat görüşmeler burada sona erer. Zira dış borçları yeniden yapılandıran Sultan II. Abdülhamid'in Herzl'e ihtiyacı kalmaz ve 1903'te "*kesin emirler gereği bu şahısla görüşülmesi*"ni yasaklar.[141] Sonuçları itibarıyla devletin içinde bulunduğu mâlî sorunların çözülebilmesi ümidiyle Theodor Herzl'le girişilen görüşmeleri yine bir devlet adamı nezâketiyle sonuna kadar sürdürdüğü anlaşılıyor.

Bu örneklerden hareketle Sultan II. Abdülhamid'in pragmatist ve oportünist kişilik olduğu söylenebilir. Gerek şahsıyla ilgili ve gerekse devletle ilgili hususlarda pragmatist bir yaklaşıma sahiptir. Nihayetinde ise istediği sonucu aldığını hissettiği anda, süreci kesin olarak sonlandırıyor. Onun bu yaklaşımı kişisel bir özellikle izah edilse de aynı zamanda devletin içinde bulunduğu mevcut durumun da böylesine bir yaklaşıma veya hareket tarzına sahip olunmasında rolü ve yeri vardır. Zira gerek II. Abdülhamid'in bizzat kendisinin ve gerekse öncesindeki ve sonrasındaki yöneticilerin böylesine bir pragmatist ve oportünist siyaset ve diplomasi takip etmesi, bir zarurete dayanıyor. Aslında bu tavır, 19. yüzyıldan itibaren diğer devlet adamları tarafından az veya çok istikrarlı bir şekilde gösterile geliyor.

Risk Alır ve Maslahatçıdır: Günü Kurtarma Gayretleri

Sultan II. Abdülhamid, kişilik olarak gerekli olduğunda ya da gördüğünde risk alır. Buna dair örnekler; şehzadeliği, veliahtlığı ve hükümdarlığı sürecinde görülebilir. Şehzadeliği günlerinde kendisine tahsis edilen ödeneği ziraat, hayvancılık, madencilik ve özellikle de borsa gibi çok yeni bir alanda değerlendirmesi risk alma noktasında zikredilebilecek ilk misallerdir.

Hükümdarlık yolunda ise Midhat Paşa ve Mehmed Rüşdi Paşa ile yaptığı gizli görüşmeler de aynı şekilde risk almadır. Daha sonrasında

141 Vahdettin Engin, *Pazarlık. İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen Filistin'de Yahudi Vatanı Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, 7. Baskı, İstanbul 2010, s. 133-136.

bu kez Meclis-i Mebûsân'ı tatil edip Kânun-ı Esasi'yi askıya alması hükümdarlığı sırasındaki siyasî anlamda en kritik ve riskli kararıdır. Yönetimin ağırlığını Bâb-ı Âlî'den kendi sorumluluğuna alması ve dış siyasette geleneksel müttefik İngiltere'ye karşı Almanya'yı çıkarması diğer iki örnek olarak zikredilebilir. Sultan II. Abdülhamid'in risk almasıyla alakalı diğer örnek ise, tahttan indirildikten sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşı sürerken bir ara başşehrin Konya'ya nakledilmesi gündeme getirilmesine karşı tavrıdır. Sultan Mehmed Reşâd, hükümetin teklifini kabul eder. Talat Paşa başkanlığındaki bir heyet bu kararı II. Abdülhamid'e haber vererek İstanbul'un boşaltılarak birlikte Konya'ya gidileceği iletilir. Bunun üzerine Sultan Hamid "*Muhterem ceddim Fatih Hazretleri İstanbul'u alırken son Bizans imparatoru şehirden kaçmayı düşünmemiş, ordusu başında ölmüştü*" diye başladığı cevabını şöyle tamamlar; "*Biz, Bizans imparatorları kadar da mı olamıyoruz ki, şehri bırakmağı düşünüyoruz? Osmanlı hânedânı İstanbulu terk ederse, bir daha oraya dönemez. Muhterem Biraderime selâmlarımı söyleyin, İstanbul'dan bir adım bir dışarı çıkmam!*"[142] Nihayetinde karardan vazgeçilir.

Bu tarihî cevapla birlikte takip eden sayfalarda da görüleceği üzere henüz hükümdarlığının başlarında 1877-1878 Rus Harbi'nin felâketle neticelendiği günlerde İngiliz seferinden kendisi ve ailesi için korunma istediği de biliniyor. Onun özellikle de İngilizlerden koruma istemesinin nedeni, çok genç ve tecrübesiz ve özellikle de iç siyasetin de bir hayli hareketli olmasıdır. Ayrıca sadrazamlık yapmış Midhat Paşa ve Said Paşa gibi iki önemli devlet adamının yine o yıllarda İngilizlere sığındıkları gerçeği de var. Sultanından sadrazamına üç önemli devlet adamının bugün anlaşılması zor bu tür koruma talepleri, o sıralarda var olan ortak belli bir siyasî ve psikolojik endişeyi ve İngiltere'ye karşı duyulan güveni gösteriyor. Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde ise artık görmüş geçirmiş ve yeterince tecrübeli devlet adamı ve daha da önemlisi İngiltere'ye karşı güvenin tamamen kaybedilmesiyle alakalı bir durum söz konusu olabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetim tarzına bakıldığında bu tanıma uygun olarak bazı iç ve dış sorunlarda idare-i maslahatçı davrandığı söylenebilir. 33 yıllık hükümdarlık sürecinde takip ettiği siyaseti ana hatlarıyla, öteden beri süregelen sorunlara kesin bir çözüm üretilemediği için en azından bunların büyüyerek daha büyük sıkıntılara neden olmamasını ve biraz da bu sorunları daha geniş bir zaman dilimine

142 Nihal Atsız, "II. Abdülhamid", *Büyük Doğu*, Sayı 12, 30 Aralık 1949, s. 12.

yayarak vakit kazanma şeklindedir. Bu çerçevede alınan kararlar ve yapılan uygulamalar, kısa vadede olumlu sonuç veriyormuş gibi görünse de aslında orta ve uzun vadede çok daha farklı, karmaşık ve büyük sorunlara evrilebiliyor.

Bu bağlamda ilginç örnek Jön Türklere karşında takip ettiği siyasettir. Kendi yönetimine karşı örgütlenen ve siyasî mücadele yürüten Jön Türklere karşı çok daha sert müdahale etmek veya tersine siyasî taleplerini yerine getirmek yerine bunlara taşrada memurluklar vererek merkezden uzaklaştırma yolunu tercih eder. Böylece siyasî fikirlerini ve yönetim karşıtlığını merkezden uzak tutayım derken devletin geneline yayılmasına neden olur. Neticesinde bu hareketin ilerdeki yıllarda kontrol ve takip edilemez bir boyuta ulaşmasına yol açar. Geniş Osmanlı coğrafyasına sürülen Jön Türkler, gittikleri yerde fikirlerini daha farklı kesimlere ulaştırma ve yönetime karşı memnuniyetsizlikleri yayma imkânı bulurlar. Sultan II. Abdülhamid başlangıçta, muhaliflerin anayasal yönetime geçilmesi ve meclisin açılması gibi özgürlükçü bazı siyasî taleplerini dikkate alıp, bunları yerine getirmek yerine merkezden uzak tutulmasının doğru bir çözüm olabileceğini düşünür. Bu çözüm kısa vadede başarılı da olur. Fakat uzun vadede yönetim karşıtları istediklerini alırlar. Önce 1908 Jön Türk İhtilâli'ni gerçekleştirmeyi, meşrutî yönetime yeniden geçilmesini ve nihayetinde ise 27 Nisan 1909 tarihinde II. Abdülhamid'i tahttan indirmesini başarırlar.

Sultan II. Abdülhamid'in bu tarz siyasetine, 1878 Berlin Kongresi'nin sonrasında Balkanlar'da ortaya çıkan Makedonya Sorunu da misal verilebilir. Kongrede bu bölge reform yapılmak şartıyla Osmanlı yönetimine bırakılır. Fakat reformları bölgede yaşayan Hristiyanlarla doğrudan alakalı olduğu ve bunların yerine getirilmesiyle bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini zayıflatabileceği endişeyle dikkate almaz. Geçiştirir. Bu arada Osmanlı yönetimi karşıtı bölgedeki komitalar, ayrılıkçı ve terör faaliyetlerini devam ettirirler. Avrupalı Büyük Devletlerin, reformların yapılması için Osmanlı Hükümeti'ne karşı diplomatik baskılarda bulunmasıyla bölgesel sorunlar ve çatışmalar daha da karmaşık bir boyut kazanır. Artık Makedonya'da hem terör ve asayiş sorunu hem de diplomatik baskı söz konusudur. Nitekim bu baskı sonucu Avusturya ve Rusya'nın birlikte 1903 yılında kabul ettiği Mürzsteg Programı, önce kabul edilmek ardından uygulanmak zorunda kalınır. Bu şekilde bölge Avrupalı devletlerin doğrudan müdahalesine açılır ve Avrupalı

reformcu subaylar burada resmen görev yapmaya başlarlar. 1908 Jön Türk İhtilâli'nin Makedonya bölgesinde patlak vermesi bu anlamda tesadüfî değildir. Ardından bu kez 1912-1913 Balkan Savaşı cereyan eder ve tam bir felâketle kaybedilen bu savaşla birlikte son Balkan toprakları da elden çıkar. Bütün bunlar idare-i maslahat siyasetinin uzun vadedeki olumsuz sonuçları olarak değerlendirilebilir.

Yine Berlin Kongresi'nde kabul edilen reform maddesine göre Anadolu'daki Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde de reform yapılması gerekiyordu. Anadolu'da Ermenilerin çıkardıkları terör olayları Avrupalı devletlerin dikkatlerini buraya vermelerine neden olur. İlgili reformların yapılması için diplomatik baskıda bulunan Avrupalı Büyük Devletler, Anadolu'daki çatışmaları daha da büyütür. Sultan II. Abdülhamid, bölgedeki Ermeniler lehine yapılan bu reformların Makedonya'da olduğu gibi daha büyük sorunlara neden olmasından korktuğu için bu talepleri uzun süre dikkate almaz. Fakat hem diplomatik baskılardan hem de Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki ayrılıkçı terör olaylarından dolayı 1895 yılında bunları kabul etmek zorunda kalır. Yine de reformların uygulanmasının Anadolu'da Ermeni devletinin kurulması anlamına gelmesinden dolayı, buna karşı direnir. Bu şekilde Ermeni Meselesi, 1915 yılına kadar sürüncemede kalır. Anadolu'daki bu çatışmalar, Balkanlar'daki gibi çok tehlikeli bir boyut kazanmaya başladığı sıralarda Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, süreci tersine çevirir. Abdülhamidi idare-i maslahat siyasetin, bu kez Anadolu örneğinde başarılı olduğu söylenebilir.

Sultan II. Abdülhamid'in idare-i maslahatçı siyaset takip etmesi, bir tercihten ziyade devletin içinde bulunduğu durumun neden olduğu zaruretle izah edilebilir. Devletin eskiden beri maruz kaldığı iç ve dış nedenlerden dolayı istediği şekilde kesin çözümler üretilemiyordu. Özellikle de Avrupalı Büyük Devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahale etmeleri; yönetim karşıtı ayrılıkçı hareketleri desteklemeleri de ciddî sorundu. Bu zaruretler dikkate alındığında idare-i maslahatçı olmasının izah edilebilir nedenleri olduğu söylenebilir. Daha da önemlisi bu tarz hareketin mucidi kendisi değildir. Takriben son 100 yıldır dönemin hükümdarları ve devlet adamları tarafından uygulana geliyor. II. Abdülhamid dâhil bu süreçteki devlet adamları, Avrupalı diplomatların sonu gelmeyen diplomatik baskıları altında günü kurtarma adına kısa vadeli çözümler üretmeye gayret ediyorlardı.

Vehimlidir ve Şüphecidir: Devlet Yönetimini Etkileyen Özellikler

Sultan II. Abdülhamid'le ilgili sıkça dile getirilen özelliği onun vehimli ve şüpheci bir kişi olduğudur. Bir yere kadar vehmi ve şüpheciliği doğrudan kendi hayatını etkilemekle birlikte, hükümdar olması hasebiyle de bu özellikleri devlet yönetiminde de devreye girebiliyor. İç veya dış siyasetle ilgili aldığı kararlar, onun şüpheci ve vehimli kişiliğinin süzgecinden geçerek uygulama alanı buluyor. Daha da önemlisi aynı zamanda devlet adamlarıyla olan ilişkilerinde de yine bu özellikleri bütünüyle etkili olabiliyor. Bu ise geniş anlamda yönetim tarzı anlamına geliyor.

Etrafındaki Herkesten ve Her Şeyden Şüphelenir

Onu yakinen tanıyanlardan Tahsin Paşa, vehmi ve şüpheciliği hakkında, "*Sultan Hamid'in herkesçe malum olan ve her türlü ahval ve icraatında hükmünü gösteren bu vehim onu bütün hayatında bir an bile terk etmemiş; bilumum harekâtında bu vehmin mühim ve bazen acıklı tesiri olmuştur*" gibi net ifadeler kullanıyor. İzahını yaparken vehminin "*kısmen yaratılış*" gereği olduğunu, fakat çevresinin tesiriyle bu huyunun "*tahrik*" edildiğini de söylüyor. Devamında ise, II. Abdülhamid'in vehminin başlangıcının veliahtlığı günlerine kadar gittiğini iddia ederek, kendisini ziyaret gelenlerle sadece genel durum hakkında değil aynı zamanda "*şunun bunun ve bilhassa ricâl ve ekâbirin ahvâl-i husûsiyelerini, servetlerinin derecesini, konaklarının tarz-ı idaresini*" araştırdığını zikrediyor.[143] Vehminin olumsuz sonucu olarak eğer II. Abdülhamid bir kişiden şüphelenirse ve teveccühü kaybolursa, o kişi hakkındaki güveninin de yok olduğunu iddia ediyor. Hatta bunun için devreye girerek eski teveccühü geri vermeye aracı olmak ve bununla "*fazla temas etmek bile tehlikeli*" görülürdü, diyerek uzun vadeli olumsuz sonuçlarını dile getiriyor.[144] Nitekim bu tür şüphelerinin neden olduğu tasfiyeler bir hayli fazladır.

Dâhiliye Nâzırlarından Mehmed Memdûh Paşa da Sultan II. Abdülhamid'in vehimli olduğunu söylüyor. Hatta sarayda "*vehmi artıracak muhteris müfteriler olmasa*" memleketin imarına yönelik emirlerle hükümeti icraatlarında serbest bıraksa devletin gelişmiş ve halkın mutlu olabileceğini de ekliyor. Fakat bu yolda gidilmesinden dolayı devlet

143 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 13.

144 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 49.

ve memleketin "*günden güne müşkilâttan kurtulamadı*"ğını iddia ediyor.[145] Abdurrahman Şeref, II. Abdülhamid'in küçük yaşlarından itibaren tutulduğu "*vehminin tesiriyle saltanat ve hayatını daima tehlikede*" olduğunu zannettiğini iddia ediyor.[146] Genel olarak Sultan Hamid'e olumlu yaklaşan Danişmend de, "*kusurlarının en meşhuru vehmidir ve hatta bütün taksiratının menbaı işe budur. Her şeyden ve her kesten her zaman şüphe ettiği için devletini şüphelerinden aldığı ilhamlara göre idare*" ettiğini düşünüyor.[147]

Beşir Ağa, Sultan II. Abdülhamid'in şüpheci olmasının başlangıcının henüz tahta çıktığı güne kadar geri götürüyor. Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'nın teklifiyle kendisine "*suikast*" yapılma ihtimali üzerine sıkı koruma tedbirleri alınması, cülus günü aynı sıkı tedbirlerle Topkapı Sarayı'na getirilmesi, biat merasimi için tahtın normalde Bâbü's-Saade önündeki saçağın altında olması gerekirken tedbiren kapının iç tarafındaki arz odasının önüne alınması, bazı devlet adamlarının buna itiraz ederek tahtın yeniden saçağın altına nakledilmesi ve bütün bunlardan Veliaht Abdülhamid'in haberdar edilmesi gibi abartılı tedbirleri delil olarak anlatıyor. Merasim herhangi bir olay olmadan yapılsa da "*işte o günden sonra artık Sultan Hamid'in dimağı, her gün biraz daha tesirini artıran meşum bir fikir yerleşti. O da: suikast korkusu*",[148] olarak son tespitini yapıyor.

Bu vehmi ve şüpheciliğinin tahttan indirildikten sonrasında da fazlasıyla devam ettiğini gösteren örnekler fazlasıyla vardır. Selanik'teki sürgün günlerinde ve daha sonrasında İstanbul'da doktoru kendisini ziyarete geldiği sıralarda "*Öksürüyorum, nezlem var. Verem mi oldum?*", "*Şehirde bir hastalık yok ya! Epidemi falan!*" ve "*Kolera şehirde var mı? Rica ederim. Doğrusunu söyleyiniz*" diye endişeli bir şekilde sık olarak sorması ilginç örnekler olarak zikredilebilir.[149] İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'nda kaldığı günlerde, geceleri birkaç kez salonu dolaşarak kontrol ettiğini anlatması da bu anlamda bir diğer örnektir.[150] Bir başka kaynak da aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in Selanik günlerinde

145 Mehmed Memdûh, *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, s. 42.

146 Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye Dâir*, s. 3.

147 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 286.

148 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid*, s. 54-59

149 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s.151, 162, 167, 170, 171, 175. 177, 183, 289, 349, 356, 360, 443.

150 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 331.

şehirdeki kolera söylentileriyle ilgili vesvesesinden uzunca bahsediyor.[151] Hastalıklar karşısında bu kadar hassas olması, ebeveyninin erken yaşta veremden ölmesinin neden olduğu psikolojik endişelerin ne kadar derin olduğunu da gösteriyor.

Balkan Savaşı'ndan dolayı Selanik'ten İstanbul'a nakledilmesiyle alakalı ikna edilmesindeki zorluk bir tarafa İstanbul'a varıldığında gece sahile çıkmayacağına dair ısrarını ve bu noktadaki nedenlerini Şerif Paşa hatıratında uzun uzadıya anlatıyor. Geminin akşamleyin İstanbul'a varabileceğini öğrenen Sultan II. Abdülhamid, Şerif Paşa'ya geceleyin vapurdan çıkarılması konusunda böyle bir emir almadığı noktasında yemin ettirir. Yine de "*ben geceleyin katiyen çıkmam*" diyerek şöyle devam eder; "*Gece hali, bin bir dürlu şey olur. İnsanın ayağı kayar, denize düşer. Sandal sandala çarpar. Kaç dürlu kaza olabilir. Hem vücudum müsaid değildir. Çoluğum da çıkamaz. Gece varsa bile, ben vapurda kalırım.*" Neden çıkmak istemediğini "*ben, şimdiye kadar ne felaketler gördüm. Ne sui kastlara uğradım. Hepsinden Allah tealâ muhafaza etdi. Siz elbet bilmesiniz sizi iğfal ederler*" diyerek açıklar. Hatta en son olarak da "*elhasıl gece vakti ben vapurdan çıkmam. Selanikden çıktığıma kibriya hakkı içün pişman oldum. Hatta ettim*" der.[152] Şüpheciliği ile ilgili ilginç örneklerden biri kunduracısı Barba Yani'nin anlattıklarıdır. Yıldız Sarayı'na davet edilerek üç çift ayakkabı yapılması için II. Abdülhamid'in ayak ölçülerini alan usta, bunları tamamladıktan sonra astarlarına sıra gelince bunların sultanın yanında yapılması istenmiş. Zira "*astardan şüphelenmişler. Astarın altında başka bir madde saklanabilirmiş. Abdülhamid'in gözü önünde yapıştırdım.*"[153] Ayakkabıcının bu anlattıkları da diğerleriyle örtüşüyor.

Sultan II. Abdülhamid'in; "*benin kimseye itimadım yokdur*" ve "*basiret emniyetin babasıdır, evvela basiret! Sonra emniyet!*"[154] ifadeleri doğrudan kendi ağzından şüpheciliğinin ifadesidir. Çevresindeki devlet adamlarını "*parazit*" olarak gören II. Abdülhamid'in vehmi ve şüpheciliği hakkında Vambery'nin tespitleri önemlidir. Bir raporunda olumlu özellikleriyle birlikte şüpheciliği hakkında; "*aklî yetenekleri, enerjisi ve vatanperverliği kuşku götürmediği halde kendisi aşırı vehmi yüzünden en*

151 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, s. 64-65.

152 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1275.

153 Hikmet Feridun, "Abdülhamid'in Kunduracısı Neler Anlatıyor?", *Akşam*, Sayı 5869, 19 Şubat 1935, s. 7.

154 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 81.

iyi niyetli çabalara bile karşı çıkmaktadır",[155] tespitini yapıyor. Devlet adamları için "parazit" tabirini kullanmasa da bu minvalde bir eleştirisini İngiliz Sefir Layard'la görüşmesinde de dile getirir. Layard, bir ziyareti sırasında Sultan Hamid'in her şeyle ilgilendiğini, İngiltere'de işlerin böyle yürümediğini söyleyince kendisine, "*fakat benim güvenebileceğim bakanlar ve memurlara sahip değilim*" diye itirazda bulunduğunu iddia ediyor.[156] Güvenebileceği bir bakan veya memur dahi bulamadığı iddiası, çevresindeki herkesin gerçekten böyle sorunlu olmasıyla mı yoksa kendi şüpheci kişiliğiyle mi ilgilidir? Yüzlerce yıllık Osmanlı devlet geleneği dikkate alındığında güvenilebilecek bir devlet adamının dahi bulunmadığı iddiası abartılı bir durum tespitidir.

Ara Değerlendirmeler

Kişilik ile günlük hayatı arasında doğrudan bir ilişki var olduğu için Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğini karakterize eden 10 özelliği örnekleriyle birlikte tespit ediliyor. Elbette diğer insanlar gibi II. Abdülhamid de çok daha fazla kişisel özelliğe sahiptir. Fakat çalışmanın genel muhtevası bakımından belli bir sınırlandırma yapılarak günlük hayatta çok daha görünür olan 10 özelliği dikkate alınıyor.

Sultan II. Abdülhamid, hem bir insan olarak onun günlük hayatını hem de aynı zamanda hükümdar olması hasebiyle çok daha geniş bir alanda toplumu ve devleti doğrudan etkileyen olumlu veya olumsuz kişisel özellikleri vardır. Genel olarak zeki, hafızası kuvvetli, çalışkan, meraklı; dindar, milliyetperver, yeniliğe açık; şüpheci, pragmatist ve risk alan bir kişiliktir. Devlet yönetimiyle ilgili almak zorunda kaldığı kararlarında ve takip ettiği siyasetinde, şahsî özellikleri de etkili olmuştur. Zira zeki, kuvvetli hafızalı ve çalışkan; aynı zamanda pragmatist ve risk alan farklı kişisel özelliklere sahip olması, onun iddialı kişiliğinin sınırlarını belirlemiş; buna göre de siyaset üretmiş ve faaliyetlerde bulunmuştur. İç ve dış siyasette Bâb-ı Âlî'yi devre dışı bırakarak doğrudan kendisine bağlı Yıldız Sarayı merkezli bir yönetim tarzını tercih etmesinde bu özelliklerinin ortak bir bileşeni olan iddialı kişiliğinin rolünün olduğu iddiadan öte vakıadır. Şüpheciliği ise, kendi güvenliğiyle ilgili kararlarıyla birlikte iç siyaseti katı bir şekilde kontrol etme mekanizmasının

155 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 125.

156 "Ueber den Sultan Abdul Hamid", *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 410, 8.Ağustos 1897, s. 3.

araçları olan jurnal ve sansür sisteminin oluşmasını etkilediği pekâlâ söylenebilir. Kendi şahsî emniyeti ile hükümdar olması hasebiyle de devletin güvenliği fazlaca iç içedir. Her iki güvenlik endişesini ayırmak; birinin nerede bittiğini ve diğerinin ise başladığını tespit etmek zordur. Bundan dolayı II. Abdülhamid'in katı güvenlikçi siyasetinin önceliğinin hem kendi şahsını ve hem de devleti kapsadığı söylenebilir.

Böylesine güvenlik endişeleri neticesinde tesis edilen ve takriben 30 yıl süren mutlakî bir yönetiminin sahadaki uygulaması, siyasî ve toplumsal olumsuz sonuçlara neden olur. Devletin zaten öteden beri süre gelen temel sorunları üzerine bir de Sultan II. Abdülhamid'in kişisel zaafiyetlerini, merkezdeki ve taşradaki yöneticilerin ve memurların ekseriyetinin kendi menfaatleri için kullanmaları, siyasî ve toplumsal mevcut sorunları daha da derinleştirir. Böylesi şartlar altında 30 yıl süre gelen mutlakî bir yönetimin eninde sonunda siyasî ve toplumsal olarak arıza vermesi kaçınılmaz bir sonuçtur. Nitekim belli bir süre sonra ortaya çıkan yönetim karşıtı hareketler bu sosyal ve siyasî zeminden beslenirler. Hatta beslenmekten öte varlıklarını bunlarla sürdüre geldiler.

Sultan II. Abdülhamid'in olumlu ve olumsuz çelişkili ve bir o kadar da karmaşık kişisel özellikleri hakkında Vambery'nin tespitleri önemlidir. "*Bir muamma*" olarak gördüğü II. Abdülhamid'in "*benliğindeki en parlak vasıflar ile en akıl almaz zaaflar mütemadiyen çatışma hâlinde*"ydi diyerek "*içindeki insan ile hükümdar kavga ediyordu ve çağdaş medeniyetin tazyikini giderek artıran ve talepleriyle Doğulu görüşleri de keza aynı şekilde itilafa düşüyordu. Tabiatıyla bu moral durumunun temelinde korku ve şüphe yatmaktaydı*" tespitini yapıyor. Devamında onun bu durumundan istifade etmek isteyen çevresindeki devlet ricalinin neden olduğu "*kaos ortamı*"nın olumsuzlukarını da anlatıyor.[157] Ayrıca muasır bir Alman gazetecinin de, "*birçok zayıflığına ve hatasına rağmen alelâde bir insan değildir. Garip ve açıklanamaz çelişkiler bir bütün olarak onun varlığında birleşiyor. Psikologlar, bu karakterin çözümlemesine yüksek derecede ilgi*" göstermelidir şeklindeki görüşü benzerdir.[158] Dönemin iki kaynağında geçen bu tespitler, Sultan Hamid'in şahsiyetini oluşturan ve dolayısıyla da hükümdarlığını etkileyen kişilik özelliklerinin çelişkili durumlarına işaret ediyor. Aslında onun bu karmaşık ve çelişkili kişiliği, aynı zamanda araftaki durumunun bir tezahürü olarak görülebilir.

157 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 198.

158 "Ueber den Sultan Abdul Hamid", *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 410, 18.Ağustos 1897, s. 3.

III

ŞEHZADE ABDÜLHAMİD EFENDİ: ÖKSÜZ ÇOCUĞUN HÜZÜNLÜ YILLARI

"Zavallı anneciğim pek genç yaşında gitti,
hayali daima gözümün önündedir; onu hiç unutmadım;
hasta olduğu müddetçe karşısına oturtup,
yüzüme bakmakla iktifa ederdi; öpmeğe kıyamazdı."
II. Abdülhamid

İnsanın sosyolojik ve psikolojik kişilik oluşumu, *sıvı bir maddenin konulduğu kabın şeklini almasına* benzetilebilir. Kişiliğin oluşmasında ve şekillenmesinde; dış dünyasını ve çevresini teşkil eden ailenin durumu, toplumun sosyal kültürel yapısı ve devletin eğitim gibi kurumları kuşattıkları insanı, bir kabın içindeki sıvıya şekil vermesi gibi şekillendirir. Toplumun en küçük birimi olan ailenin başlattığı bu kişilik ve kimlik oluşumu ve şekillenmesi, toplumun ve daha kuşatıcı resmî kurumların devreye girmesiyle belli bir siyasî merkezli sistematik olarak devam ettirilir. Böylece insanlar, mikro düzeyde aile-toplum-devlet ve makro düzeyde ise küresel modern kültürel unsurların bileşkesi olarak şahsiyet ve kimlik kazanırlar. Bu oluşumda makro düzlemde rolü olan küresel modern kültürel sistemler ve unsurlar çoğu zaman göz ardı edilirler. Fakat fert, sosyal kültürel oluşumda toplumdan nasıl etkileniyorsa, toplum da dış unsur olarak mevcut küresel kültürlerden etkilenir. Dış kültürlerden etkilenen ailenin ve toplumun bunları kendi üyelerine aktarmasıyla insanlar, mensubu oldukları bütünün bir parçası ve kendi zamanlarının izdüşümleri olarak hayatlarını idame ettirirler.

Bütün bu oluşum ve etkileşim süreçleri; yakınçağ Osmanlı toplumunun bir çocuğu, delikanlısı ve ihtiyarı; kardeşi, kocası ve babası; şehzadesi,

veliahtı ve nihayetinde hükümdarı olan Sultan II. Abdülhamid için de geçerlidir. Dönemin Osmanlı aile, toplum, devlet kurumları ve dış unsur olarak küresel kültür gibi hususlar, toplumun ve devletin bir ferdi olarak II. Abdülhamid'in zihniyetinin oluşmasında ve şahsiyetinin gelişmesinde etkili olurlar. Böylece kazandığı zihin yapısı; sosyal, kültürel ve siyasî kimliği ve şahsiyeti hükümdarlığı süresince ona eşlik eder; farkında olsun veya olmasın onu yönlendirir. Sultan Hamid'in şahsiyeti ile devlet yönetimi arasında ilişkinin var olması, hakkında yapılacak çalışmada öncelikle çocukluk ve gençlik yıllarının tespit edilmesini elzem kılıyor.

Buradaki sorun, Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı öncesi hayatına dair çok da yeterli bilginin olmamasıdır. Ancak genel perspektif verebilecek bazı rivayetler üzerinden değerlendirmelerde bulunabiliyor. Aslında buna şaşırmamak gerek. Zira genelde bu tür tarihî karakterlerin erken dönemleri denilebilecek çocukluk ve ilk gençlik yılları hakkında bilgiler kayıt altına alınmaz. Mevcut konuma geleceği öncesinde bilinmediği için ancak kısıtlı bazı bilgiler günümüze gelebiliyor. Zihinlerde kalan ve sonrasında yazılan az sayıdaki hatıralar yoluyla bir şeyler elde edilebiliyor. Sonuçları itibarıyla sıkı şekilde elekten geçirilmesi gereken bu tür rivayetler değerlendirilerek belli yorumlar yapılabiliyor. Bunlar da tarihî aktörün mevcut durumuna ve konumuna göre gündeme getirilmesinden dolayı aslında sorunlu olabiliyor. Bundan dolayı dikkatli olunması gerekir. II. Abdülhamid'in çocukluğu yıllarına ait bilgiler ve iddialar, bundan farklı değil.

Sultan II. Abdülhamid'in çocukluk dönemi hakkındaki bilgiler ve değerlendirmeler takip eden sayfalarda yer alıyor. Hayatı ve saltanatı, öncesi ve sonrasıyla bütün olduğu için hükümdarlığının izah edilmesinde bunlar belli katkı sağlarlar.

Doğumu: Modernleşen Dedenin Torunu ve Modern Babanın Evladı

Abdülhamid Efendi, 21 Eylül 1842 gecesi doğar. *Ceri'de-i Havâdis* bu doğumu, "*sülb-i pâk-ı hazret-i mülûkâneden Sultan Abdülhamid nâm bir Şehzade-i civânbaht vücûda gelmiş*" haberiyle duyurur. Devamında doğumdan dolayı yedi gün beş vakit tersane, tophane ve kalelerden top atışı ve yedi gece kandil şenliği yapılmasının fermanla istendiği de geçiyor.[1]

1 *Ceri'de-i Havâdis*, Sayı 105, 19 Şa'ban 1258 [23 Eylül 1842], s. 1.

جريدهٔ حوادث

حوادثات داخليه

Ceri'de-i Havâdis'deki padişahın temiz zürriyetinden Sultan Abdülhamid isminde bir Şehzadenin doğduğu haber.

Doğumu yabancı basında da yer bulur. Takriben bir ay sonra *Kölnische Zeigung*'ta, geçen ayın 22'inde sabahleyin top atışlarıyla doğumu ilan edilen Şehzadeye" *Abdülhamid isminin verildiği*" haberiyle duyurulur. Doğumuyla birlikte sarayda şenliklerin yapıldığı, başşehrin Boğaziçi kısımlarında bulunan yerlerin ve Osmanlı savaş gemilerinin "*yedi gün boyunca*" aydınlatıldığı ve karada bulunan bataryalardan "*günde beş kez*" top atışı yapıldığı da geçiyor.[2]

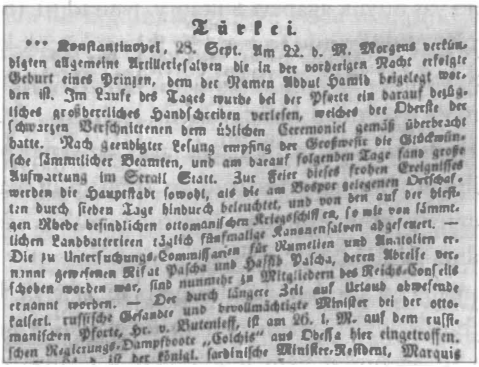
Türkei.

Bir ay geç olsa da Alman Kölnische Zeitung, Şehzade Abdülhamid'in doğumunu haber yapar.

2 *Kölnische Zeitung*, Sayı 289, 16 Ekim 1842, s. 3.

Ortalama 40 yılda üç kuşak arasındaki kültürel değişim. Dede Sultan II. Mahmud'u 1826 öncesindeki geleneksel Osmanlı ve sonrasında 1839'da modern kıyafetleriyle gösteren iki farklı tablo.

Sultan Abdülmecid'in 37 evlâdından biri; sıralamada sekizinci çocuğu ve ikinci oğlu olarak dünyaya gelen Şehzade Abdülhamid'in dedesi Sultan II. Mahmud ve amcası ise Sultan Abdülaziz'dir [d. 1830-ö. 1876; h. 1861-1876]. Bu arada Sultan Abdülmecid'in 16 erkek çocuğundan Abdülhamid Efendi dâhil dört tanesi ardı ardına hükümdar olur. Ondan iki yaş büyük ağabeyi Sultan V. Murad [d.1840ö.1904; h. 1876], Sultan II. Abdülhamid'in kendisi, iki yaş küçük kardeşi Sultan V. Mehmed Reşâd [d. 1844-ö. 1918; h. 1909-1918] ve 19 yaş küçük kardeşi Sultan VI. Mehmed Vahdeddin [d. 1861-ö. 1926; h. 1918-1922] son dört Osmanlı padişahı olarak tarihteki yerlerini alırlar.

1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ve 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan etmek suretiyle modernleşmeyi devletin resmî siyaseti hâline getiren babası Sultan Abdülmecid, reformcu bir hükümdar ve aynı zamdan Batı Avrupa'ya ve modern kültürüne olan ilgisiyle biliniyor. Aslında ondaki bu özellikleri ailenin bir geleneği olarak görmek gerek. Babası Sultan II. Mahmud hem modernleşme faaliyetleriyle hem de saray mensuplarının modern Avrupa kültürüyle doğrudan tanışmalarında önemli bir yere sahiptir. Çocuklarını da bu yönde yetiştirmeye çalışır. Nitekim oğlu Abdülmecid, "*tıpkı Batı Avrupalı bir prens gibi*"

1857'de modern kıyafetleriyle oğlu Sultan Abdülmecid ve 1867'de Londra'da poz veren torunu Şehzade Abdülhamid Efendi.

yetiştirmesinin bir sonucu olarak Avrupalı "*yaşayış tarzına hayran*" bir kişilik olur.[3] Dede ile babadaki bu değişimi somut bir şekilde görebilmek için her ikisinin tablolarını, bizzat II. Mahmud'un 1826 öncesindeki tablosuyla mukayese etmek yeterlidir. Öncesinde sırtındaki kaftanı ve başındaki kavuğu gibi geleneksel Osmanlı kıyafetleri içinde uzun sakallı kadim bir hükümdar gibidir. Fakat sonrasındaki Sultan II. Mahmud'un kendisi ve halefi olan Abdülmecid ise başlarındaki modern başlık, sırtlarındaki pelerin ve pantolon gibi modern kıyafetleriyle ve daha da önemlisi sakalları kısaltılmış olarak görülüyor.

Sultan Abdülmecid modern tiyatroyu, Batı müziğini ve operayı sever. Avrupalı bestekârlar ve orkestralar sarayda klasik Batı müziği icra ederler. Kendi çocuklarının da klasik musiki eğitimi almalarını sağlar.[4] Abdülmecid'in Avrupalı modern kadınlar hakkındaki görüşleri onun zihnindeki modern Avrupa algısını daha bariz gösteriyor. Bu bağlamda 1845-1850 yılları arasında özel hekimliğini yapan Avusturyalı Dr.

3 Cevdet Küçük, "Abdülmecid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1988, s. 259.

4 Hıfzı Topçu, *Abdülmecid. İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl*, 13. Baskı, İstanbul 2009, s. 97-101.

Sigmund Spitzer'le sohbeti sırasında İspanya Kraliçesi II. İsabella'nın bir resminden hareketle Avrupalı kadınlar ile Osmanlı kadınlarının mukayese etmesi ilginç bir örnektir. Dr. Spitzer, divanda Sultan Abdülmecid'in yanında bol resimli Fransız *Illustration* dergisinin birkaç sayısını gördüğünü belirterek sultanın, üzerinde Kraliçe Isabella'nın resminin bulunduğu bir sayıyı kendisine uzatarak, "*Bu resimlerden en çok, Avrupalı kadınların giysileri ilgimi çekiyor*" ve söyle devam eder; "*Bu kıyafetleri çekici buluyorum ve bizim kadınların elbiselerine göre daha çok tercih ediyorum. Eğer bu kadınların toplumsal ilişkilerindeki cazibe dış görünüşleriyle aynı ise, kadınlara yaklaşımınızı sağlayan siz Avrupalıların özgürlüğüne gıpta ediyorum. Sizlerin sosyal gelenekleriniz bizdeki kadınların dini ve ahlâkî bakımdan kapatılmasıyla tamamen çelişse de aksine kültürlü kadınlarla görüşmek erkeği belli sınırlarda koruyacağını ve onun kaba tabiatını asilleştireceğini kabul ediyorum.*"[5]

Sultan Abdülmecid'in, Illustration'da gördüğü ve ilgisini çektiğini söylediği II. İsabella'nın resimlerden biri bu olsa gerek.[6]

Aslında geleneksel dinî eğitimi de alan Sultan Abdülmecid'in bu şekilde Avrupalı kadınların modern kıyafetlerini ve sosyal davranışlarını beğenmesi, zihin dünyasındaki sosyal kültürel değişimi gösteriyor. Bu değişim aynı zamanda Osmanlı Sarayı'ndaki durumu da anlatıyor. Oğlu Abdülhamid Efendi'nin doğduğu ve çocukluğuyla birlikte kişiliğinin şekillendiği sosyal kültürel çevrenin en önemli aktörü sultan baba böyle düşünüyor. Küçük Abdülhamid dâhil bütün hanedan mensupları bir taraftan geleneksel dinî ve kültürel eğitimi, diğer taraftan günlük hayatla ilgili modern Avrupai kültür de alırlar. Bu bir sentezdir ve pratiği doğrudan babası Sultan Abdülmecid'in kendisidir. Zira kişi sosyalleşme sürecinde, uyum sağlamak için toplumsal kuralları öğrenirken

5 S[igmund] Spitzer, "Am Hofe Sultan Abdul Mecid's", *Deutsche Rundschau*, Sayı 99, Berlin 1899, s. 124.

6 *L'Illustration Journal Universel*, Sayı 404, 23 Kasım 1850, s. 325.

aynı zamanda diğer insanlara benzeme çabasında olur. Ancak doğuştan gelen bazı inançlar kendi üzerinde onu diğer kişilerden ayırarak kişilik özelliklerinin oluşumunu etkiler. Bu durum baskın olan kültürün özelliklerini alıncaya kadar devam eder. Kişinin hedefleri ve istekleri bu yapı içinde şekillenir. Batı'nın baskın kültürel unsurları ile bireyin içinde bulunduğu ve yakın çevreden tasdik edilen bir davranış uzun süreli tekrarı durumunda ister istemez çekirdek yapıyı değiştirir. Bu nedenle Sultan Abdülmecid'in bu şekilde Avrupalı kadınların modern kıyafetlerini ve sosyal davranışlarını beğenmesi, onun zihin dünyasındaki sosyal kültürel değişimi gösteriyor.

Sultan Abdülmecid, "*işret ve sefahate*" düşkündür, İnal'ın ifadesiyle de bunlara "*giriftar*"dır. Abdülmecid'in içkiye ve eğlenceye olan düşkünlüğü kendisiyle sınırlı değildir. Oğullarını da buna teşvik eder. Bugün dahi normalde bir babanın çocuklarından istemeyeceği içkili eğlenceyle ilgili bu bilgiyi bizzat Sultan II. Abdülhamid'in kendisi Hâriciye Nâzırlığı'nı yapan Tevfik Paşa'ya yıllar sonra anlatır ve Şehzade biraderlerin babalarının işret yapın isteğini yerine getirdiklerini söyler.[7] II. Abdülhamid'in yıllar sonra dahi olsa bunu bizzat kendisinin anlatması o günkü genel kabul açısından da ilginç bir ayrıntıdır.

Yine bu yıllarda devletin içinde bulunduğu iktisadî krizler ve sorunlar yetmiyormuş gibi, bir de hanedan mensubu kadınların masraflarının neden olduğu israflar da bir hayli fazladır. Bu durum Sultan Abdülmecid'i dahi rahatsız eder. Öyle ki israflarından dolayı "*beni karılarım ve kızlarım bitirdi*" dediği de rivayet edilir.[8] Ahmed Cevdet Paşa da hanedan kadınlarının bu sıralardaki masrafları konusuna atıfta bulunarak, bunların "*israfât-ı feka'l-âdelerine bir böyle devlet daha olsa tahammül edemiyeceği derkâr olduğundan vükelâ-yı devlet dûçâr-ı endişe ve hayret*"[9] içinde kaldıklarını söylüyor. Buradaki ikinci bir devlet dahi olsa saraydaki bu olağanüstü israfa dayanamayacağı tespitinde abartı olsa da durumun ciddiyetine işaret etmesi bakımında önemli bir tespittir.

Babasının içkiye ve eğlenceye düşkün olması ve saraydaki israf, Şehzade Abdülhamid Efendi'nin sonrasındaki hayatını etkiler. Şehzadeliği sırasındaki mütevazi hayatı ve hükümdarlığı sırasında saraydaki israfın önüne geçilmesine yönelik çalışmaları, bu israfa karşı bir tepki olarak

7 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1265.

8 Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, Cavid Baysun (Yay.), 2. Baskı, Ankara 1986, s. 129.

9 Cevlet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 36.

yorumlanabilir. Abdülhamid Efendi'nin buna karşı böylesine tepkili yaklaşmasının bir nedeni, eskiden beri süre gelen israfın ve eğlencenin neden olduğu olumsuzlukları bizzat kendi çevresinde görmesidir. Özellikle de çocukların, genellikle yakın çevrelerindekilerinin davranışlarını ve davranışlarının olumsuz veya olumlu sonuçlarını gözlemleme vasıtasıyla belli şeyleri öğrendikleri dikkate alınırsa, Şehzade Abdülhamid'in benzer şekilde belli şeyleri yakınlarından öğrendiği söylenebilir.

Babasıyla İlişkisi: Tartışmalı Baba Sevgisi

Sultan Abdülmecid'in küçük oğlu Abdülhamid Efendi'ye yaklaşımı hakkındaki rivayetler genel olarak olumsuzdur. Babanın küçük oğluna sevgisinin pek olmadığı; en büyük oğlu Murad'ı daha çok sevdiği iddiaları genel görüş şeklinde zikredile geliyor. Ahmed Sâib, Abdülmecid'in "*en ziyade sevdiği büyük oğlu Murad Efendi*" ve "*en sevmediği de Abdülhamid Efendi*" diye yazıyor. Sultan Abdülmecid'in oğlu Abdülhamid'i sevmemesini fiziki özellikleriyle izah eden yazar, Abdülhamid Efendi'nin eğitim için Avrupa'ya gönderilmesinin dahi düşünüldüğünün duyulduğunu ve burada asıl maksadın Şehzadenin "*gözden atmak*" olduğunu iddia ediyor.[10] Osman Nûrî de, Abdülhamid'i babası "*dahi sevmezdi*" iddiasının ardından bunu ispata yönelik bazı rivayetleri zikrediyor. Sultan Abdülmecid'in diğer oğullarını sevdiği hâlde küçük Abdülhamid Efendi'ye karşı "*soğuk davranması*"nı eleştirenlere karşı; "*Bu oğlandan bıktım. Benim sözüme inanınız. Bu büyük bir hilekârdır. Yüz verilecek mahlûk değildir*",[11] diye cevap verdiği söyleniyor. Yazarların bu iddiaları ne kadar doğrudur bilinmez. Fakat her iki müellifin de Jön Türk olması, bu tür iddialarına ihtiyatlı yaklaşmayı gerektiriyor.

Kaldı ki aslında babasının küçük oğluna olan muhabbetine yorumlanabilecek karşı rivayetler de var. Henüz 10 yaşında öksüz kalan Abdülhamid Efendi'yi karşına alıp onunla duygusal bir konuşma yapması; yanaklarından ve gözlerinden öperek teselli etmesi ona pekâlâ şefkati ve sevgisi olarak yorumlanabilir. Zira şefkat ile sevgi birbiriyle bağlantılı ve birbirini tamamlayan iki duygudur. Sultan Abdülmecid'in söylediği, "*Ağlama oğlum! Allah'ın emrine karşı gelinmez. Senin*

10 Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evvel-i Saltanâtı*, Mısır 1326, s. 6.

11 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanât*, Cilt 2, s. 405-406.

hem anan hem de baban benim" sözleri,[12] oğluna olan şefkatinin ve de sevgisinin aslında hiç de öyle iddia edildiği gibi olmadığını gösteriyor.

Sultan Abdülmecid'in, küçük yaşta annesiz kalan oğlunu saraydaki önemli kadınlardan Dördüncü Kadınefendi Perestû'ya emanet etmesi de bu anlamda önemlidir. Hatta emanetten öte, bunun gerçekleşme süreci kendi başına bir baba şefkatinin varlığını gösteriyor. Tîrimüjgân'ın da tanıdığı, sevdiği ve takdir ettiği Perestû, saraydaki kadınlar arasında "*en değerlisi olan, dindarlığı, ağırbaşlılığı ve gün görmüşlüğü*" ile şöhreti olan bir kadındır. Perestû Kadınefendi hakkında bu olumlu ifadeleri kullanan Ayşe Osmanoğlu devamında Sultan Abdülmecid'in öksüz küçük Abdülhamid'i yeni anneliğine nasıl teslim ettiğini babasından rivayeten anlatıyor. Baba Abdülmecid, oğlunun getirtip karşısına oturtarak bazı nasihatlerde bulunduktan sonra harmanisinin altına alarak Perestû Kadınefendi'nin dairesine götürür ve Abdülhamid'i tanıtarak "*Bak kadınım! Sana güzel bir evlat getirdim*" ifadesini kullanır. Devamında Perestû'ya da "*Allah'tan sonra sana emanet*" diyerek küçük oğlunu öpmesini ister. O da Abdülhamid'i kucaklayıp bağrına basar. Ardından Sultan Abdülmecid, oğluna anneliğine itaatkâr olmasını ister.[13] Bütün bunlar, baba Abdülmecid'in küçük oğlu Abdülhamid'i iddia edildiğinin aksine sevdiğini ve değer verdiğini gösteriyor.

Küçük Yaşta Annesinin Vefatı: Boşluğu Hep Hissedilen Bir Kayıp

Abdülhamid Efendi'nin annesi Tîrimüjgân (1819-1852), aslen Çerkez Şapsih Kabilesi'nden bir cariyedir. Çocukluğunda Kafkasya'dan getirilerek câriye olarak saraya satılır. Daha sonra Sultan Abdülmecid'in haremine katılır ve ikinci kadını olur. Sarayda terbiye alan, güzel, akıllı ve dindar bir kadındır. Tîrimüjgân Kadınefendi'nin iki çocuğunu küçük yaşlarında kaybetmesi, vereme yakalanması ve hastalığının etrafındakilere bulaşması endişesiyle Beylerbeyi Sarayı'na taşınması onun hayatının sonlarındaki hüzünlü yıllarıdır.[14] Bundan sonraki günlerini çocuklarından ayrı olarak Dolmabahçe Sarayı'nın karşısındaki Beylerbeyi'nde geçirmek zorunda kalır.

12 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25

13 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25-26.

14 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*,4. Baskı, Ankara 2001, s. 140-141.

Küçük Abdülhamid belli aralıklarla kendisini ziyarete geldiğinde ona sarılamaz. Zira o zamanlardaki adıyla ince hastalığı bulaşıcıdır. Dikkatli olması gerekir. Hastalığı bulaşmasın diye küçük oğlunu şefkatli bakışlarıyla ve güzel sözleriyle sarılmaya ve sevmeye çalışır. Fakat bu eksikliğini telafi etmek istercesine, her ziyaretinde Şehzade aslanına sürpriz hediyeler verir. Sultan II. Abdülhamid, yıllar sonra bu hediyeleşmeyi hatırlar. Beylerbeyi Sarayı'ndaki ziyaretleri sırasında annesi, odadaki karyolanın önündeki kırmızı kadife minderin altına bir kese lira çeyreği ve bir kese de gümüş kuruş koyarmış ve oğluna, "*arslanım, şu minderlerin altında bakalım ne bulacaksın?*", dermiş.[15] Annesinin dediğini yapan küçük Abdülhamid, keseyi bulunduğunda sevinirmiş ve bunun üzerine annesi çok mutlu olurmuş. Şehzade Abdülhamid'in annesinden aldığı hediye para kesesini unutmaması ve canlı şekilde hatırlatması, onun hayatındaki etkisini gösteriyor. Daha da önemlisi, hükümdarlığı yıllarında çevresindeki insanlara ve yabancı diplomatlara para ve gerekse nişanlar şeklinde hediyeleri sık olarak vermesi bu hatırasıyla ilgili olabilir. Annesinin kendisine verdiği hediyelerden dolayı ne kadar mutlu ve insan kazanmada nasıl etkili olduğunu bizzat kendisi tecrübe etmiş ve bu tecrübesini daha sonrasında kullanmış olabilir.

Fakat Şehzade Abdülhamid Efendi'nin de bu kısıtlı ve şartlı saadeti uzun sürmez, henüz 10 yaşındayken annesi veremden Vefat eder. Küçük Abdülhamid'in annesinin ölümünü öğrenmesi biraz geç olur. Annesinin ölümünün kendisinden saklandığını kızı Ayşe Osmanoğlu'na yıllar sonra anlatır. Annesinin vefatını "*yavaş yavaş hisseden babam bu ilk acıyı bütün derinliği ile anlamış*" ifadesi,[16] Sultan II. Abdülhamid'in yıllar sonra dahi annesinin acısını ne kadar hissettiğini gösteriyor.

Annesi Tîrimüjgân'ın verem olması, ömrünün son yıllarını çocuklarından ayrı geçirmesi, hastalığı bulaşır diye onları kucaklayamaması ve henüz 32 yaşında vefat etmesi, Şehzade Abdülhamid'in hayatındaki dramatik ve de travmatik bir hatıradır. 10 yaşındaki bir çocuğun annesini kaybetmesi ve öncesinde ölümüne kadar annesini sürekli hasta görmesi onu kişi olarak etkiler. İleriki yaşlarında çok daha duygusal, hassas ve naif bir kişiliğe sahip olması yaşadığı ölümlerle izah edilebilir. Amansız hastalıktan dolayı günbegün ölüme yaklaşan "hasta anne" figürü ile mevcut sorunlardan dolayı adım adım yıkıma giden "devlet/

15 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 24.

16 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25.

anavatan" arasında bir bağ da kurulabilir. Henüz küçük bir çocuk olan 10 yaşındaki Abdülhamid'in çok sevdiği annesini iyileştirmeye/kurtarmaya muktedir olmasa da yetişkin bir kişi olarak hükümdarı olduğu devleti/anavatanı dağılmaktan kurtarabilmek için çabalaması ve gayret etmesi çocukluk dönemi travmatik olarak yaşanılan bazı olumsuz gelişmelerin bir sonucu olduğu düşünülebilir.

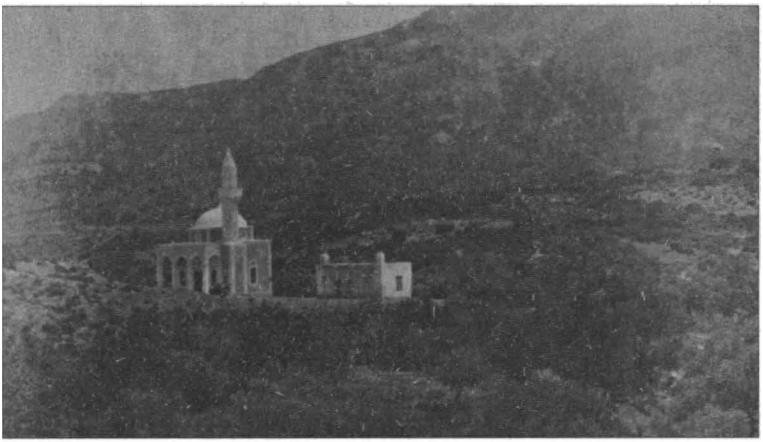

Sultan II. Abdülhamid, annesi için Rodos'ta Kalamina Köyü'nde 1885 yılında yaptırdığı Tirimüjgân Camii. Caminin avlusunda ise medrese açtılarak yeni usulde eğitim verilir. Cami, adanın İtalyanlar tarafından işgal edilmesinden ardından 1927-1929 yıllarında Katolik kilisesine çevrilir.[17]

Beyazyüz/Albayrak da Şehzade Abdülhamid'in annesinden uzak kalmasını onun kişiliğini etkilediğini bir başka yönüyle izah ediyor. Kişi olarak Sultan II. Abdülhamid'in "*karakterindeki çözüm bulma, çare üretme ve sorumluluk üstlenme özelliğini, tek adam olarak davranmaya ve tek başına kalmaya olan eğilimini, tek başına yetebileceğine olan inancını, düşmanlarını veya tehlikeli bulduğu kişileri yüksek aylıklarla sürgüne gönderme davranışlarını ve insan hayatıyla ilgili hassasiyeti*" ortaya çıkar.[18] Buradaki siyasî muhaliflerini yüksek aylıklarla sürgüne göndermesindeki abartı dışında diğer tespitleri makul görünüyor.

17 https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/namik-kemalin-rodosta-yaptirdigi-cami-ve-mektepler-yok-edildi/2020546, 20 Aralık 2022.

18 Murat Beyazyüz/Yakup Albayrak, *II. Abdülhamid. Bir Şehzadenin Ruh Portresi*, İstanbul 2016, s. 49.

Annesi için Aydın Vilayeti'ndeki Tulum Çiftliği Hümayun'da yaptırdığı Tirimüjgân Mektebi ve burada eğitim alan çocuklar görülüyor. Fotoğraf, 1895 yılında çekilir.[19]

Küçük Abdülhamid, annesini hiçbir zaman unutmaz ve üzüntüsünü ömrü boyunca hatırlar. Yıllar sonra kızı Ayşe Sultan'a da annesiyle ilgili olarak kullandığı; "*Zavallı anneciğim pek genç yaşında gitti, hayali daima gözümün önündedir; onu hiç unutmadım; beni çok severdi; hasta olduğu müddetçe karşısına oturtup yüzüme bakmakla iktifa ederdi; öpmeğe kıyamazdı; Allah rahmet eylesin*", ifadesi içindeki anne sevgisini ne kadar kuvvetli olduğunu gösteriyor.[20] Annesinin kendisini çok sevdiği hâlde hastalığından dolayı oğluna zarar verebileceği endişesiyle ona sarılamamasının neden olduğu üzüntüyü, yıllar sonra dahi hissedercesine canlı bir şekilde kızına anlatması ilginç bir ayrıntıdır.

Analığına Teslim Edilen Çocuk

Şehzade Abdülhamid koca sarayda annesiz kalmış yalnız bir çocuktur. Babası Sultan Abdülmecid'in saraydaki durumu bellidir. Devlet işleri, haremindeki 21 hanımı ve ikballeri vesaire derken çocuklarıyla da yeterince ilgilenemez. Nitekim kendisi de bu gerçeği vefat etmeden kısa bir süre önce bizzat oğluna itiraf eder. Abdülmecid, öksüz oğlunun bu

19 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90487—0014.jpg, 20 Aralık 2022.

20 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 17.

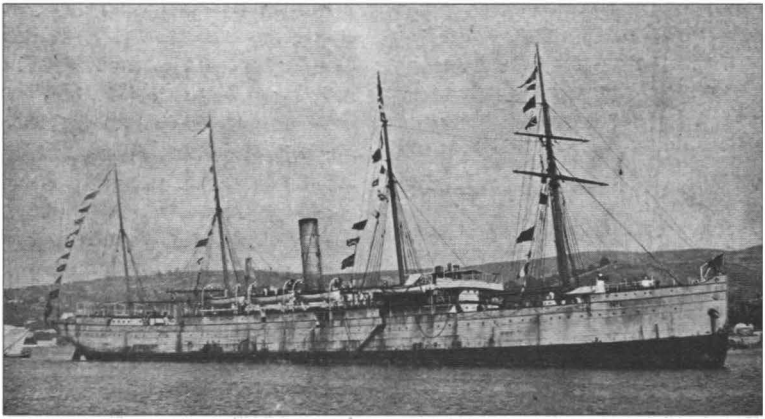

Sultan II. Abdülhamid, 1883 yılında İngiltere'de yaptırdıktan sonra belli bir özel bir şirket adına hizmet verirken 1906'da satın alınan gemiye annesinin ismini verir. Uzun seferlerde nakliyat ve donanma için hizmet veren "Tirîmüjgân Vapuru".[21]

hâlini fark etmiş olacak ki onu alarak çoğu olmayan karısı Perestû Kadınefendi'yi götürür ve ona emanet eder. Perestû Kadınefendi, küçük Abdülhamid'i öz oğlu gibi kabullenir ve onu bağrına basar. Bundan dolayı Abdülhamid Efendi de anneliğini hep minnetle hatırlar ve hükümdar olduktan sonra onu öz annesi yerine koyarak Valide Sultan ilan eder. Abdülhamid'in Perestû Kadınefendi'ye verdiği önemi gösteren somut bilgi hükümdar olduktan sonraki gün elini öperek; "*Siz annesizliğimi bana bir gün olsun hissettirmediniz. Nazarımda öz annemden farkınız yoktur ve mevkiiniz Valide Sultan mevkiidir. Sarayda da Valide Sultanlığın bütün hak ve selâhiyetlerine sahip olacaksınız*" kullandığı ifadeleridir. Fakat devamında yeni Valide Sultanı; "*devlet işlerine müdahaleye kalkıp şunun bunu himayesini üzerinize almaktan ve rütbe ve memuriyet heveslilerine vasıta olmaktan kat'iyen çekinmenizi bilhassa rica ederim*", diyerek tatlı dille ikaz eder.[22] Henüz hükümdarlığının birinci günündeki ikazı, onun daha sonraki yönetim anlayışı bakımından aslında bir işarettir. İkazı, hem böylesi müdahalelerin devlete verdiği zararları fark etmesi ve hem de devlet işlerinde ortak kabul etmemesi şeklinde yorumlanabilir. Nitekim ilerleyen aylarda Bâb-ı Âlî'ye karşı benzer tavrı alır.

21 *Servet-i Fünûn*, "Terakkiyât-ı Bahriye-i Osmanî. Tirîmüjgân ve Bizim Âlem Vapur-ı Hümâyunları", Sayı 787, 20 Temmuz 1322 [4 Ağustos 1906], s. 251.

22 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 19-20.

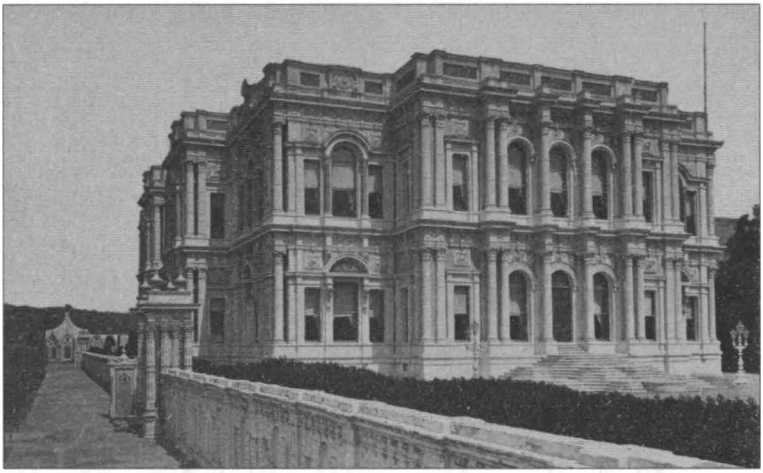

Anneyi ve oğlunu birleştiren kader: Son günlerini geçirdikleri ve vefat ettikleri ortak mekân: Beylerbeyi Sarayı (1865-1875).

Mekânların dili olsa anlatacakları çok şeyler vardır. Beylerbeyi Sarayı, Sultan II. Abdülhamid'in son yıllarını tıpkı annesi gibi geçirdiği ve nihayetin de yine annesi gibi vefat ettiği mekândır. Tirîmüjgân Kadınefendi, iki yıl süren tecrit günlerinin ardından 33 yaşlarındayken 1852 yılında ruhunu burada teslim eder. Yıllar sonra sultan oğlunun da son altı yılını tecrit edilmiş olarak geçirdiği ve 76 yaşında iken 10 Şubat 1918 tarihinde vefat ettiği yer yine bu saraydır. Evet, Osmanlı Hanedanı'nın muktedir hükümdarlarından biri olan II. Abdülhamid'in ve annesi ömürlerinin son ânlarını geçirdikleri ve son nefeslerini verdikleri mekânın, Boğaz'ı gerdanlık gibi süsleyen incilerden Beylerbeyi Sarayı'nın olması ondaki anne sevgisinin derinliğini gösteriyor.

Temel Eğitimi: Standart Eğitime Rağmen Zeki Bir Çocuk

Osmanlı Hanedanı'nın küçük bir mensubu olan Abdülhamid. Efendi, diğer şehzadelerle birlikte o sıralardaki geleneksel saray ve mektep eğitimi alır. Eskiden beri çocukluk yıllarına denk gelen süreçte şehzadelerle, "kalfa" denilen saraydaki kadın görevliler ilgilenir ve belli şeyleri öğretirlerdi. Ardından 3-5 yaşlarına denk gelen oyun çağlarında ise devreye "lala" denen görevliler devreye girerdi. Bu görevlilerin sayısı ise fazladır. Bunlar aynı zamanda mektebe başlayan şehzadelere eşlik ederlerdi. Beş

yaşına gelen çocuklar artık saray dışı eğitim diye adlandırılabilecek, bilenen şekliyle eğitime sultanın ile devlet erkânının da katıldığı dualar ve ilahiler eşliğinde tertip edilen Âmin Alayı ve Bed'-i Besmele merasimiyle başlarlardı.[23] Şehzade Abdülhamid Efendi de beş yaş öncesinde ve beş yaş sonrasında olmak üzere her iki eğitimi bu geleneksel yapı içinde görür.

Küçük Abdülhamid Efendi'nin temel eğitimi, diğer Osmanlı şehzadeleriyle birlikte sarayda özel hocalar tarafından verilir. Gerdankıran Ömer Hulûsi Efendi'den Türkçe, Arapça, Osmanlı Edebiyatı, İslamî Bilimler ve hadis; Ali Mahvî Efendi'den ve Sadrazam Safvet Paşa'dan Farsça; Ferid Efendi'den ve Kazasker Şerif Efendi'den Arapça, Ahmed Lütfî Efendi'den Osmanlı Tarihi; Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'den hat; Kemal Paşa, İbrahim Edhem Paşa'dan ve Gardey'den Fransızca eğitimi alır. Batı musikisi derslerine de küçük yaşlarda devam eder. Sırasıyla Guatelli Paşa, Dussep Paşa, Lombardi Paşa'dan ve Alexandr Efendi'den Batı müziği ve piyano; Hidâyet Bey'den ise keman öğrenir.[24] Ayrıca Ali Efendi'den "*Pend-i Attar*", "*Gülistan*" ve "*Hâfız*" gibi klasik edebî dersleri okur. Farsça çok fazla okumadığını belirten Sultan II. Abdülhamid, Hüsameddin Efendi'den "*Mesnevi*" dersleri alır. Eyüp Sultan'da yapılan *Mesnevi* derslerine Midhat Paşa dahi çok sayıda vükelânın katıldığını da hatırlıyor.[25] Küçük Şehzade'nin Avrupa musikisi öğrenmesi dönemin standart saray eğitimlerindendir. Bu arada *Karlsruher Zeitung*'da çıkan bir haberde Abdülhamid Efendi'nin "*Avrupa'daki askerî durumla*" ilgili eğitim almak için Avrupa seyahatine çıkacağı ve Viyana'ya da uğrayacağı haberi geçiyor.[26] Haber ne kadar doğrudur bilinmez fakat böylesine bir iddianın gündeme gelmesi ilginç bir ayrıntıdır.

Eğitimi Hakkındaki Tartışmalar

Küçük Abdülhamid Efendi'nin aldığı eğitim tartışmalıdır. Karpat'ın da tespitiyle "*derin bilgileri ve devlet işlerinde vukuflarıyla tanınan özel hocalardan*"[27] saray geleneği olarak temel eğitimini almış olmasına rağmen bunun yeterli olmadığı hakkında iddialar ve görüşler var. Vambery, "*yetenekli ve enerjik*" biri olarak tarif ettiği Abdülhamid Efendi'nin iyi bir

23 Cevet Kırpık, *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, İstanbul 2016, s. 82-85.

24 Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid. Zamanı ve Şahsiyeti*, 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 19.

25 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 420.

26 *Karlsruher Zeitung*, Sayı 272, 28 Kasım 1851, s. 2

27 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 292.

eğitim almamasını "*gerçekten büyük bir kayıp*" olarak görüyor.[28] Ahmet Semih Mümtaz'ın bizzat kendi amcası Ali Rıza Paşa'dan aktardığına göre Sultan II. Abdülhamid'in, "*kendi cehlini itiraf ederek bir gün ona: babamın elli küsür çocuğu vardı, bizi okutmaya vakit bulamadı*"ğını söylermiş. Yine Mümtaz'ın anlattığına göre, bazen anlatmak istediği şeyleri istediği gibi ifade edemeyince kendi kendine kızarak, "*ah ben okumuş bir adam olsaydım okumanın yazmanın ne olduğunu size gösterirdim, değil mi Rıza Paşa?*" dermiş.[29] Dönemin muhalif tarihçilerinden Ahmed Sâib, eğitiminin o günkü geleneksel yapı içinde yetersiz olduğunu ve zayıf, "*sakîm bulunan bir tarzda*" olduğunu iddia ediyorlar.[30] Osman Nûrî de, Abdülhamid Efendi'nin "*mesâ'î- i fikriyyeye kat'iyyen hevesi*" olmadığını ve hocalarının da kendisinden "*şikâyetçi*" olduklarını yazıyor. Murad Efendi'nin hevesli ve çalışkan olmasına karşın Abdülhamid'in "*okuyup yazmakta o derece liyakatsizlik*" gösterdiğini ve bundan dolayı "*kendi lisanında dahi câhil kalmış, imlâsını bile düzeltememişdir*" diye de ekliyor.[31] Bu minvalde iddialar özellikle de Jön Türk çevrelerinde genel bir kabul olarak gündeme getiriliyor. Bu gerçeğin altını çizen Danişmend, bu rivayetlerin "*ikinci meşrutiyetten sonra düşmanları tarafından ortaya atılmış efsaneler*"den olduğu tespitini yapıyor.[32]

Bu iddialar, babasıyla olan ilişkisi örneğindeki gibi abartılıdır. Zira Şehzade Abdülhamid'in derslerine ilgisiz kaldığı ve başarısız olduğu, özellikle de muhalifleri Jön Türkler tarafından aleyhinde kullanılarak bunu zeka seviyesiyle ve tembelliğiyle açıklanıyor. Fakat tersine küçük Abdülhamid'in bilgiye alaka duyan ve kuvvetli bir zekaya sahip olduğunu Şehzadeliği ve sultanlığı sırasında kendisini tanıyanlar ortak bir kanaat olarak dile getiriyorlar. Örneğin Fransızca dersi veren Vambery'nin, şehzadenin "*Fransızca öğrenmek için hocasının ağzından çıkan her kelimeyi koparacak kadar ilgi ve hırs*" gösterdiğini Haslip iki yerde aktarıyor.[33] Kaldı ki şehzadeliği sırasındaki faaliyetleri ile hükümdarlığı dönemindeki icraatları onun zeki olduğu noktasında yeterli kanıt olarak gösterilebilir.

---

28 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 186.

29 Ahmet Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, İsmail Dervişoğlu (Yay.), İstanbul 2008, s. 3.

30 Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evvel-i Saltanâtı*, s. 5.

31 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanât*, Cilt 2, s. 405.

32 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 285.

33 Joan Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, Nusret Kuruoğlu (Ter.), İstanbul 1964, s. 50, 56.

Daha da önemlisi ilk ve orta öğretime tekabül eden derslerdeki başarısızlık ile öğrencinin zekası arasında mutlak bir nedensellik bağının kurulmasının doğru olmadığı biliniyor. Birçok zeki insan çeşitli dış nedenlerden dolayı çocukluk yıllarında derslere ilgi göstermeyebiliyor. Ebeveyn baskısıyla okul hayatına devam edip vasat bir eğitim düzeyi ile mezun olan bazı çocuklar, aslında zeki olduklarını hayatlarının ilerleyen aşamalarında farklı alanlardaki başarılarıyla ortaya koyabiliyorlar. Günümüzde de buna dair örnekleri, kendi sosyal çevrenizde görebilirsiniz. Necip Fazıl da benzer yorumu yapıyor. Abdülhamid Efendi, "*tarihi büyük şahsiyetlerin pek çoğu*" gibi, diyor Kısakürek, "*ders sıkıntısından ve bandollu bilgi mükellefiyetinden âzâde bir mizaç göstermiş olabilir.*"[34] Küçük Abdülhamid de bunlardan biri olarak görülebilir.

Abdülhamid Efendi'nin sevdiği dersler daha ziyade tarih ve İslami ilimlerden hadis ve siyerdir. Tarih derslerine meraklıdır. Gerek tarih hocasının etkisi ve gerekse kendi gayretleriyle iyi bir tarih bilgisine sahip olur. Osmanlı Tarihi hakkında, özellikle de Avrupalı Büyük Devletlerle Osmanlı Devleti ilişkileri hakkında değerlendirmeler yaparken tarihî örnekleri zikrederdi. Yeri geldiğinde örnek vermek istediği bazı ayetleri ve hadisleri Arapça ve Türkçe tercümeleriyle birlikte verirdi. Onun Arapça bilgisini gösteren bir diğer örnek İbni Sina'nın hastalıklarla ilgili Arapça kitabını okuduğunu anlatmasıdır.[35] Ayrıca Hatta "*Şirâzî Divanı*"ndan da Farsça beyitler de ezbere okuyabiliyor.[36] Bu anlamda geleneksel bilgilere de sahip olduğu anlaşılıyor.

İngiliz Sefirin Küçük Şehzade'yi Öpmesi: İngiliz Gerçeğiyle İlk Karşılaşma

Şehzade Abdülhamid'in çocukluğuyla ilgili dikkat çekici bir rivayet, İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford Canning'in onu öpmesidir. Bizzat kendisinin anlattığı bu ilginç hatırasını Vambery, Londra'ya gönderdiği raporunda zikrediyor. 1824-1832 ve 1842-1857 yılları arasında uzun süre İstanbul'da görev yapan Canning, hem Sultan Abdülmecid hem de dönemin sadrazamlar üzerinde büyük nüfuza sahiptir. Ahmed Cevdet Paşa

34 Necip Fazıl Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, 4. Baskı, İstanbul 1981, s. 25.

35 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 325.

36 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 90.

Küçük Abdülhamid Efendi'yi öpen İngiliz Sefir Lord Statford Canning (1786-1880). 1825-1828 ve 1842-1852 olmak üzere iki kez uzun süre görev yapar. Döneminde İstanbul'unda en muktedir diplomatıdır.

dahi "*İstanbul'da her istediğini*" yaptığını iddia ettiği[37] Canning bir gün huzura çıkar. O sırada 8 yaşındaki küçük Abdülhamid'in babasının yanındadır. Burada nelerin yaşandığını bizzat Sultan II. Abdülhamid yıllar sonra Vambery'e anlatıyor. "*Türkiye'nin samimi dostu olan bu büyük adamla babam kucaklaştıktan sonra*" diye anlatmaya şöyle devam ediyor: "*Büyükelçi bana doğru yaklaşarak beni de öptü. Hıristiyanlarla samimi olmanın günah sayıldığı o mutaassıplık günlerinde bir Ehl-i Kitab'ın dudaklarının yanağıma değmesi karşısında korku ve tiksinti ile titremekten kendimi alamadım, ağlamaya başladım.*" Bunun üzerine oğluna yaklaşan Abdülmecid, Şehzade Abdülhamid'i şöyle teskin eder: "*Bu kişi tarafından öpülmek seni şaşırtmasın oğlum. Bu adam, Türkleri kardeşleri gibi seven samimi dostlarımız olan bir milleti temsil ediyor" demişti. Bu sözleri duymak beni şaşırtmış ve şaşkın gözlerle Lord Stratford'a bakakalmıştım. İşte bu anda Türk-İngiliz dostluğu içimde gelişmeye başladı.*"[38] Sultan Hamid'in bu ilginç hatırası burada sona eriyor.

Canning'in, Şehzade Abdülhamid'i öpmesiyle ilgili olarak biraz daha farklı rivayeti yine Vambery'den. Küçük Abdülhamid Efendi, babasını "*yaşlı bir Hristiyan beyefendi*" ile bir şeyler konuşurken görür. "*Gelip yanı başındaki yabancının elini öpmemi istedi*" diyerek anlatmaya başlar şehzade; "*bu talep üzerine gözyaşlarına boğuldum, zira bir gâvurun elini öpme fikri bile bana son derece itici geliyordu.*" Bunun üzerine babasının "*öfkelenerek*" Canning'in "*ailemin ve ülkemin en iyi dostudur, İngilizler de her ne kadar bizim inancımızdan olmasalar da en sadık müttefiklerimizdir*" diye izahta bulunması üzerine "*gidip bu yaşlı adamın elini öptüm*" diye belirtiyor. Bunları anlattıktan sonra sözü İngiliz dostluğuna

37 Cevdet Paşa, *Tezâkir*. 13-20, s. 28.

38 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 70-71.

getirerek "*babamın bu sözleri zihnime kazınmıştı ve bu sayede İngilizlerin en dostlarımız olduğu fikriyle büyüdüm,*" diye beyanda bulunur.[39]

İngiliz seferinin küçük Abdülhamid'i öpmesi tahminen 1850'ye tekabül ediyor. Yani bu olay, Mehmed Ali Paşa İsyanı'nın İngilizlerin yardımıyla bastırılmasından ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra; 1853-1856 Kırım Harbi'nden ve 1856 Paris Kongresi'nden ise önce gerçekleşmiş olabilir. Bu süreç, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü savunduğu, Rusya'ya karşı müttefik olarak doğrudan devreye girdiği ve modernleşme tarihi açısından da radikal bir adım atılarak bunun devlet siyaseti hâline geldiği yıllardır. Bundan dolayı Osmanlı ekâbirinin İngiltere'ye teveccühü, bu sıralar bir hayli fazladır. Fakat bu gelişmelere ve babasının İngiliz büyükelçisine, dolayısıyla da İngiltere'ye olan ilgisine rağmen küçük Abdülhamid Efendi'nin Hristiyanlara ve Avrupalılara karşı geleneksel olumsuz bakışını sürdürdüğü anlaşılıyor.

Aslında onun bu hikâyesi ve tavrı, çocuk psikolojiyle de ilgilidir. Zira çocuklar, duygularını ve tepkilerini göstermede kontrollü değil, daha düzdürler. Yaşları ilerledikçe; hayatın gerçekleri ve başka dış faktörler devreye girdikçe benzer durumlar karşında çok daha kontrollü davranış ve tavır gösterilebiliyorlar. Bir de farklı dinlere karşı geliştirilen tutumlar kişinin çocukluk yıllarında çevreden aldığı değerlerden etkilenir. Bu durum gelişim dönemlerinde çocukta kalıcı bir tutum oluşturur. Bireyi ötekileştirir. Tutumlar, beyin kendi sinir sisteminde duygulara dönüşür ve kişi farklı uyaranla karşı karşıya geldiğinde olumsuz tepkilere neden olabilir. Küçük Abdülhamid Efendi'nin tavrı bununla da ilgili olabilir.

Nitekim yıllar sonrasında Abdülhamid Efendi'nin henüz veliadlığının ilk günlerinden itibaren başlayarak hükümdarlığının ilk 10 yılında kadar İngiltere'ye olan yaklaşımı ve İngilizlerle temasları hiç de yukarıdaki tavrı gibi değildir. En azından reel siyaset bakımından babasıyla örtüşen bir siyaseti ve diplomasiyi İngiltere ile sürdürür. Burada babası Sultan Abdülmecid'in bu ifadeleri mi ve onun İngiliz büyükelçisi ile olan samimiyeti mi üzerinde etkili olmuştur, bilinmez. Fakat her hâlükârda 1880'li yıllara kadar İngiltere ile yakın ilişkileri yürütür. Ancak sonrasında çocukluk yıllarındaki İngiliz karşıtlığına döner. Bu dönüşümün nedeni, hem İngiltere'nin o sıralarda takip ettiği siyaset hem de çocukluk yıllarında aldığı o geleneksel eğitimin bilinçaltında onu yönlendirmesi olabilir. Bundan sonra Sultan II. Abdülhamid 8 yaşındaki o

39 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 172-173.

çocuk tavrına geri döner. Ömrünün sonuna kadar İngiltere ve İngiliz devlet adamları aleyhinde olumsuz ifadeleri yeri ve zaman geldiğinde rahatlıkla telaffuz etmekten çekinmez.

Ayrıca bu tavrı, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilan sürecinde Osmanlı devlet adamlarında şuur ve duygu olarak Müslüman-Gâvur ayırımın hâlen devam etmesinin bir tezahürü olarak yorumlanabilir. Fakat bu tezahür farklı olabiliyordu. Yetişkinlerde devlet idaresi ve reel politik söz konusu olduğunda, pragmatist bir tavırla devletin menfaati için İngiltere ile her türlü iş birliği yapılabiliyordu. Özellikle de 1831'deki Mehmed Ali Paşa İsyanı ile başlayan yakınlaşmayı takip eden 1840-1860 arasında reel politik olarak zirveye ulaştı. Dolayısıyla yetişkin Müslüman bilincini temsil eden devletin en tepesindeki yönetici Sultan Abdülmecid, reel politik olarak bu tavrı göstere biliyordu. Fakat oğlu küçük Abdülhamid Efendi böyle değildir. Küçük bir çocuk saf şuura sahip olarak İngiliz dahi olsa Hristiyan bir kişinin kendisini öpmesinden irkilebiliyor. Onun için reel politik önemli değildir. Zaten ne olduğunu da bilmez. Fakat ne vakit babası kendisine bu İngiliz ve İngiltere hakkında bazı gerçekleri izah etti, işte o an reel politik ile saf şuur ikileminin farkına varır. Burada tam bir ikilem veya arafta olma psikolojisini söz konusudur. Babası bir Hristiyan İngiliz diplomata methiyeler dizerken ve devlet için ne kadar önemli olduğunu anlatırken, kendisinin minik bilincinde var olan geleneksel gavûr algısı ondan iğrenmesi gerektiğini söylüyordu. Henüz 8-10 yaşındaki bir çocuk olarak yaşadığı bu ikilem veya araf psikolojisi hükümdarlık yıllarında da sürer.

Küçük Abdülhamid'in Bazı Anıları: Düşünceli Çocuk

Şehzade Abdülhamid'in çocukluk hatıralarıyla ilgili daha başka bilgileri kızı anlatıyor. Küçük Abdülhamid'e çocukluk günlerinde arkadaşlık eden görevli bir cücesi varmış. İbrahim Efendi ismindeki bu cüce hem onu eğlendirir hem de göz kulak olurmuş. Annesi Tirîmüjgân Kadınefendi, İbrahim Efendi'ye; "*evladıma dikkat et, sana emanettir*" diye her sabah tembihte bulunmayı ihmal etmezmiş. Bir diğer hatırasının ise beyaz sarıklı önlüklü Muhallebici Mehmed Ağa'yla ilgi olduğunu söylüyor. Abdülhamid Efendi, Cüce İbrahim'le birlikte Dolmabahçe Sarayı'nın rıhtımına kadar gelerek "*Mehmed kulunuz geldi. Muhallebici. Bicibici*" diye nağmeli bir şekilde bağıran Mehmed Ağa'nın kocaman tablasını içeri aldırtıp bütün muhallebiyi hizmette bulunanların hepsine ikram

ettirirmiş. Kendisi ve kardeşleri de bunlarla birlikte muhallebiyi yerlermiş. Küçük Abdülhamid'in bir de midillisi ve ona binip sarayın bahçesinde dolaşırken Cüce İbrahim Efendi'nin peşi sıra koştuğunu ekliyor.[40]

Şehzade Abdülhamid Efendi örneğinde olduğu gibi, çocukluk döneminde yaşanılan hâtıralar hayatın sonrasındaki dönemlerinde oluşacak davranış ve duygulara etki eder. Zihin oluşumu ya da şekillenmesi erken dönem çocukluk dönemindeki bu tür anılarla da ilgilidir. Küçük Abdülhamid, midilliye binip sarayın bahçesinde dolaşırken Cüce İbrahim Efendi'nin peşi sıra koşması ve henüz küçük bir çocuk olarak hizmetinde bulunanlara muhallebi ikram etmesi, ondaki paylaşma ve hediye verme duygusunu oluşturmasına veya en azından gelişmesine neden olmuş olabilir.

Abdülhamid Efendi'nin 10-12 yaşlarında yaşadığı kaza çocukluk döneminin hatıralarından biridir. Yine kızı Ayşe Sultan'ın onun ağzından anlattığına göre, her sabah atıyla Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarak tek başına İstanbul'un çeşitli yerlerinde dolaşırmış. Yine bir gün gezerken atını zapt edemeyince hızlanmasıyla birlikte küçük kahvehanelerin bulunduğu bir mevkide atı onu yere atar. Yere düşmesiyle birlikte burnundan kan fışkırır. Atı ise tek başına saraya geri döner. Kahvecilerden biri hemen yanına gelerek yerden kaldırır ve tahtaların üzerine yatırır; yüzüne su serperek kanlarını siler. Yaralı şehzade kim olduğunu söylemeden, "*Rica ederim beni Beşiktaş'a götürünüz*" der. Kendi ifadesiyle, "*insaniyetli olduğu anlaşılan*" kahveci, sırtına alarak yola çıkar. Bu arada atın boş dönmesi üzerine annesine haber verirler. Telaşlanan annesi, "*aman efendimiz duymasın*" diyerek aramaya başlar. Yolda kahveciyle karşılaşırlar. Kahveciye sormadan sert çıkışınca kendisini arayanlara, "*Aman bir şey söylemeyiniz, bu adamcağız beni kurtardı. Onu saraya alınız*" diye onları yatıştırır. Bunun üzerine annesi kahveciye hediyeler vererek ona teşekkür eder. Bir İtalyan hekim Abdülhamid Efendi'yi tedavi eder.[41] Annesinin hayatta olduğu sırada bu kazayı geçirdiği anlaşılan küçük Abdülhamid'in bir şehzade olmasına rağmen kendisini kurtaran kahveci karşısındaki nezâketi ve hitap şekli dikkat çekicidir. Bu hâlinde dahi kahvecinin mağdur olmamasına, aksine kendisine yardım etmesinin karşılığını almasına çalışması, ondaki nezaket ve merhamet duygusunu gösteriyor.

Vambery İstanbul'a geldiği ve saray çevrelerine Fransızca dersi verdiği sıralarda Şehzade Abdülhamid Efendi'yle karşılaşır. Bu sıralarda

40 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 25.

41 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 35-36.

takriben 12 yaşlarında olan Abdülhamid Efendi'n ablasının aldığı derslere zaman zaman geldiği "*soluk benizli bir çocuk*" olarak hatırlıyor. Ders sırasında "*sıklıkla gelip yanıma oturur, gözelerini bana diker ve konuşmalarımla ilgilenir intibaını*" verdiğini söylediği şehzadenin diğer "*kardeşleri arasında hayat dolu bir tabiatla tebarüz*" ettiğini de ekliyor.[42] Bu bilgilerden onun küçük çocukken dahi ne kadar meraklı olduğu anlaşılıyor. Merak duygusunu tatmin etmek için bu yabancının yanına sokularak onu dikkatli bir şekilde takip ettiği görülüyor.

Ara Değerlendirmeler

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin annesinin vefatına kadar mutlu bir çocukluk geçirdiği anlaşılıyor. Özellikle de çocukluk yıllarına ait hatıralarının çoğunluğunun daha ziyade annesinin hayatta olduğu sıralara denk gelmesi böyle bir tespiti makul kılıyor. Annesinin kendisini çok sevdiği ve âdeta üstüne titrediği sırada genç bir kadın olarak verem hastalığından vefat etmesi onun için büyük hatta travmatik bir kayıp olur. Yıllar sonra annesi hakkında anlattıkları ondaki anne duygusunun boşluğuna işaret ediyor. İlerleyen yıllarda babasını da kaybeder. Sonrasındaki hayatını etkileyecek olan hüzünlü, duygusal ve güvensiz olma gibi özellikleri kazanması bu kayıplarla ilgili olabilir.

Hanedan mensubu şehzade olarak özel hocalarından geleneksel temel eğitimi almasına rağmen, derslere olan ilgisizliği bazı kaynaklarda geçiyor. Eğitim hayatıyla ilgili tartışmalara rağmen iyi bir zekaya sahip olduğu hakkında ittifak var. Zeki çocuk olduğu için geleneksel eğitimi çok da önemsememiş olabilir. Özellikle de gençlik yıllarındaki ve hükümdarlığı sırasındaki özgüvenli tercihleri ve faaliyetleri, onun kuvvetli bir zekaya ve merak duygusuna sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca çocukluğu sırasında hizmetinde bulunan şahıslara ve saray dışındaki insanlara karşı davranışlarındaki nezâket ve olumlu tavrı, hükümdarlık yıllarında ve sonrasında da görülüyor.

Dönemin İstanbul'unda hükümdarın ve Osmanlı hükümetlerin üzerinde fazlasıyla etkili olan İngiliz sefir Canning'in onu öpmek istemesine gösterdiği çocuksu tepki, çocukluk yıllarındaki en ilginç hatıralarından biridir. Bu hatırası, onun bundan sonraki hayatında özellikle de veliahtlığı ve hükümdarlığının ilk yıllarında takip ettiği İngiltere yanlısı siyasetin izahında önemli bir ayrıntı olarak değerlendirilebilir.

42 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 166.

IV.

GENÇLİK YILLARI: "ÇIRAKLIK" GÜNLERİNDE TİCARET VE SİYASETLE TANIŞMASI

"Kazanmak, iş yapmak da bir hünerdir!"
Sultan Hamid

İnsanın oluşumunda gençlik yılları, tamamlanmamış bir *yapboz*a benzer. Yaşanılarak kazanılan her tecrübe, bahsedilen yapbozun en kritik parçalarını oluşturur; bu parçalar resmin bütününün görülmesinde ve anlaşılmasında önemli detaylar olarak ipucu verir. Bu olgu, Sultan II. Abdülhamid için de geçerlidir. 34 yılını şehzade olarak geçiren II. Abdülhamid'in gençliğinde, özellikle de annesinin vefatının ardından içine kapanık bir çocukluk dönemi yaşamasına rağmen, ilerleyen yaşlarında bunu aşarak daha özgür ve rahat bir hayat sürdüğü anlaşılıyor. Hanedan mensuplarının birlikte yaşadıkları Dolmabahçe Sarayı'nı bu yıllarında sık sık terk edip çevredeki kasırlarda kendisine has bir hayat alanı oluşturur.

Aslında çocukluğu gibi gençlik günleri hakkındaki bilgiler de az olmakla birlikte, temel bazı hususlara bu döneminde daha fazla ulaşılabiliyor. Bunlardan hareketle Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından önceki hayatından bazı kesitler veriliyor ve bunların hükümdarlığına etkileri hakkında yorumlarda bulunuluyor.

Modernleşmenin Tavan Yaptığı Yıllar: Genç Şehzadeyi Oluşturan Süreç

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin gençlik yılları, 1856 Islahat Fermanı döneminin en yoğun yaşandığı bir döneme denk geliyor. Kendisi 14 yaşında iken 28 Şubat 1856 tarihinde ilan edilen Islahat Fermanı, 1876

Kânun-ı Esasi'nin ilanına kadar geçen 20 yıllık süre, modernleşme faaliyetlerinde Osmanlı'daki kurumsal, hukukî ve toplumsal yapının dönüşmesinde önemli bir yere sahiptir. Bürokrasi, diplomasi, eğitim, hukuk ve günlük hayat gibi birçok alanda modern Avrupa'dan mülhem faaliyetler icra edilir. Devletin ve toplumun modern Avrupa'ya kültürel olarak eklemlenmesi noktasında önemli adımlar atılır. Bürokratlar, subaylar ve aydınlar gibi modern zümrelerin teşkil ettikleri siyasî muhalif hareketler doğrudan bu süreçte etkili olmaya başlarlar. Bu gelişmenin iki sonucu olmuştur: Modern siyasî fikirlerin ortaya çıkması ve siyasî muhalif gençlik hareketlerinin yönetim karşıtı faaliyetleri. Bu anlamda 1865'te ilk muhalif modern örgüt olarak ortaya çıkan Genç Osmanlı Hareketi, doğrudan şehzadelere ve veliahtlara ulaşması bakımından önemli bir örnek olarak zikredilebilir.

1853-1856 Kırım Harbi'nde İngiltere ve Fransa gibi dönemin iki önemli Avrupalı devletin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti ile müttefik olarak savaşa girmesi, bu devletlerin İstanbul'daki diplomatları üzerindeki güçlerinin ve nüfuzlarının artmasına neden olur. Gayrimüslimler lehine reformların yapılmasının 1856 Paris Kongresi'ne madde olarak girmesi bu nüfuzun zamanla Osmanlı'nın iç işlerine doğrudan müdahale etme şeklini almasına yol açan neden olarak zikredilebilir. Reformun uygulanmasıyla ilgili taleplerini diplomatik baskı ve nüfuz aracı olarak kullanırlar. Bu durum devamında devlet adamlarının belli önemli mevkilere gelebilmek ve bu mevkilerde kalabilmek için İngiltere'nin ve Fransa'nın büyükelçileriyle iş birliğine girmelerine yol açar. Payitahtta gerek sarayın ve Bâb-ı Âlî'nin ve gerekse devlet adamlarının 1853-1876 arasında Avrupalı Büyük Devletlerin sefirleriyle içli dışlı olması, gelinen noktada bağımsız bir devletin itibarının zedelenmesidir. Nitekim bu durum, orta ve uzun vadede siyasî rahatsızlıklara sebebiyet verir.

Bu sürecin şahitlerinden Ahmed Cevdet Paşa, devletin ve devlet adamlarının içinde bulunduğu bu fasit daireyi veya türbülansı örneklerle *Tezâkir*'de anlatıyor. Sultan Abdülmecid, Fransız Seferi'nin etkisiyle Mustafa Reşid Paşa'yı sadrazamlıktan düşmesinden dolayı "*gücenen*" İngiliz seferi Canning'in gönlünü almak için Tarabya'daki konutunda verdiği baloya katılır. Paşa, sultanın baloya katılmasını bir "*nev-i tarziye yerini tuttu*" olarak yorumluyor.[1] Bir başka yerde, İngiliz

1 Cevdet Paşa, *Tezakir. 1-12*, s. 61-62.

ve Fransız sefaretlerinin İstanbul'da "*nüfuz yarışına*" girmelerinin devleti zor duruma soktuğunu; Canning'in öteden beri hükümetin işlerine müdahale ettiğini; Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz ve Âlî Paşa ile Fuad Paşa'nın ise Fransa siyasetine bağlandıklarını yazıyor.[2] Bütün bunların sonucunda ise devlet ileri gelenlerinin her biri, "*kendisine bir melce' bulmak üzere sefaretlerden birine dehâlet ve iltica' eylediler. Binâen alâ zâlik müdahalât-ı ecnebiyye alenî surette cereyân eder oldu.*"[3] Paşa buradaki tespitinde, devlet adamlarının kendilerine sığınacak yer bulmak için yabancı büyükelçiliklere girdikleri ve böylece yabancıların içişlere müdahalelerinin açık bir şekilde yaşandığına dikkat çekiyor.

Bütün bu gelişmeler, sarayı ve hâliyle de Şehzade Abdülhamid'in gençlik yıllarını ve sonrasını doğrudan etkiler. Bu etki, hanedan mensuplarının ve dolayısıyla da şehzadelerin hayatlarıyla doğrudan ilgili gelişmelere neden oldu. Şehzadelerin ve diğer hanedan mensupları üzerindeki baskı ve kontrol gevşemiş; daha serbest bir hayat sürmeye başlamışlardı. Saray ve harem merkezli hayatları geride kalmış ve dış dünyaya açılmışlardı. Artık sarayın dışında çevre bölgelerde bulunan köşklerde kalabiliyorlardı. Daha da önemlisi farklı sosyal çevrelerdeki insanları tanıyıp yabancılarla da rahatça görüşebiliyorlardı. Bu gelişmenin doğrudan sonuçlarını Veliaht Murad ve Şehzade Abdülhamid'in hayatında görmek mümkün. Sonuçları itibarıyla, dış dünyayı daha iyi tanıyan farklı sosyal çevrelerden gelen insanlarla temasa geçme ve bunlarla birlikte oturup kalkma imkânı buluyorlardı. Bu temas onlara, sarayda belli hocalardan derslerde aldıkları içerik olarak kontrol edilen eğitim yoluyla standart bilgilerin dışında çok daha farklı modern bilgileri ve yorumları almalarını sağladı. Bu arada modern eğlence kültüründen de etkilendikleri biliniyor.

Babası ve İlk Çocuğunun Ölümü: Travmatik Kayıplar Devam Ediyor

Annesinin ardından babasının ve ilk çocuğunun ölmesi, Şehzade Abdülhamid Efendi'nin hafızasında derin iz bırakır. Nitekim yıllar sonra bunları hatırladıkça ne kadar üzüldüğü, çevresindeki insanlara canlı bir şekilde anlatmasından anlaşılıyor.

2 Cevdet Paşa, *Tezâkir. 1-12*, s. 26.

3 Cevdet Paşa, *Tezâkir. 13-20*, s. 15.

Babasının da Annesi Gibi Veremden Vefatı

Genç yaşta veremden vefat eden Sultan Abdülmecid.

Babası Sultan Abdülmecid 39 yaşında iken vefat ettiğinde oğlu Abdülhamid Efendi henüz 19 yaşındadır. Tıpkı karısı Tirimüjgân Kadınefendi gibi verem olan Abdülmecid, sıhhatine dikkat etmeyip sefahatini sürdürmesinden dolayı iyice zayıf düşer ve 1861'de hayata veda eder. Kurban Bayramı merasimine hasta hâliyle iştirak ettiği merasimi zor tamamlayarak bitkin bir şekilde Dolmabahçe Sarayı'na döner. Yakınlarıyla sırayla tek tek vedalaşmak ister. Şehzade Abdülhamid de bunlardan biridir. Babası ile vedalaşma anını yıllar sonra Selanik'teki sürgün günlerinde Âtıf Hüseyin Bey'e âdeta yeniden yaşarcasına anlatır. Etrafı yastıklarla desteklenen bir sandalye üzerinde zar zor oturan babasının bulunduğu odaya girer. "*Zayıflamış. Öhö öh öksürüyor*" diye başladığı anlatımına şöyle devam ediyor; "*Ben dayanamadım. Ağlamaya başladım. Bir temanna edip çıkdım. Arkadan içli çocuk gel gel diye bağırdı. Ben kapının dışarısında gözlerimden çeşme gibi yaş akıyor. Başmâbeynci yanıma geldi. Seni istiyor. Üzülme dedi. Gözlerimin yaşını sildim. Tekrar girdim. Oğlum seni ağlatmaya sebep oldum. Beni affet dedi. Ben de "estağfirullah efendim" dedim. Ellerini, dizlerini öptüm. Merak etme iyiyim dedi. Beni teselli etti. Çıktım. Diğer kardeşlerimi göremedi.*"[4]

Sultan Abdülmecid'in veda cümlelerinde geçen ifadelerinden çocuklarını ihmal eden bir babanın pişmanlığı hissediliyor. Bu eksikliği bire bir yaşayan Sultan II. Abdülhamid'in kendi çocuklarına düşkün olması ve onlarla yakinen ilgilenmesinin nedeni, kendisinin bu eksikliği yaşaması olabilir. II. Abdülhamid'in babasının son anlarında onunla vedalaşmasını ve ölümünü anlatırken kullandığı ifadeleri, annesi kadar olma da babasına olan sevgisini de gösteriyor.

4 Atıf Hüseyin *Bey, Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 144.

İlk Çoğunun Yanarak Ölmesi

Son sözü "babacığım!" olan Ulviye Sultan'ın bu acılı ölümü, babası Abdülhamid Efendi'yi derinden üzer.[6]

Şehzade Abdülhamid'in çocukluk ve gençlik yıllarında ailesinin iki önemli üyesi annesinin ve babasının ardından kendisini derinden üzen bir ölüm daha cereyan eder. Abdülhamid Efendi'nin ilk kadını Nazikedâ Kadın'dan olan çocuğu Ulviye Sultan henüz 6-7 yaşlarında iken yanarak 1875 yılında feci bir şekilde ölür. Ayşe Sultan, babasından dinlediği bu kazayı anlatmadan önce Ulviye'nin ne kadar güzel ve akıllı bir çocuk olduğunu gözlerine ve kaşlarına kadar canlı tasvirle yine babasının ağzından uzun uzadıya anlatıyor. Genç baba kızının fotoğrafını dahi çektirir. Hatta kardeşi Veliaht Murad Efendi de Ulviye'yi çok sever ve gezmelere götürüp hediyeler alır. Okumayı iyice ilerletmiş küçük Ulviye derslerini tamamladıktan sonra annesinin odasına gider. Annesi piyano çalmakla meşgul olduğu sırada Ulviye, masanın üstündeki kibritleri alarak oynamaya başlar. Fakat talihsiz kızın önce tül elbisesi ardından da saçları alev alır. Bunu fark eden anne feryadı basarak kızını kurtarmaya çalışır. Nazikedâ Kadın, alevi söndüreyim derken kendisi de yaralanır. Daha sonra Abdülhamid Efendi'ye haber verirler. Kızının yanına çıkar fakat Ulviye, son kez ona bakarak "*baba*" diyerek can verir. Bunun üzerine Abdülhamid de orada bayılır. Küçük Ulviye'nin yanarak ölmesinin Sultan II. Abdülhamid'de neden olduğu derin üzüntüyü kızı Ayşe Sultan'a "*Allah sizleri bana bağışlasın. Bundan sonra Ulviyem kadar hiçbir evladıma düşkünlük göstermeyeceğim*" cümleleriyle anlatıyor.[5]

Kızının yanarak vefat etmesini hiçbir zaman unutmaz. Bu olayı yıllar sonra farklı zamanlarda Selanik'te ve İstanbul'da Hüseyin Âtıf Bey'e de anlatır. Kibritle oynarken elbisesi alev alarak ağır yaralanmasından

5 Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, s. 39-41.

6 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90952---0014.jpg, 8 Kasım 2022.

dolayı Abdülhamid Efendi hemen saraya çağrılmış. Kızının yandığını öğrenince, "*kendisi bayılmış*" diyerek Âtıf Bey'e anlatmaya başlar: "*Kaldırmışlar. Gitmiş kızının odasına girmiş. Kızı yatağa yatırmışlar. Vücudunun her tarafı harik imiş. Hemen kızını öpmüş. Ölmek için min-tarafillâhi sanki vürudunu bekliyormuş. Kızı tekmil-i enfâs etmiş. Kendisi de yatağın bir tarafına yığılı vermiş. Gözünü açtığı vakitte başka bir daireye kaldırmışlar.*"[7] Daha sonra da bu kez İstanbul'da duygusal bir hâlet-i ruhiye ile kızının Vefatını şöyle anlatır: "*etrafımdakileri elimle iterek, bırakın ben gidip kendisini göreyim dedim. Beni bırakmak istemiyorlardı. Ben ise etrafımdakilere mümanaat etmeyiniz vururum, dedim. O sırada bayıldım. Yüzme su dökmüşler ayrıldım ve doğruca harem dairesine gittim. Odadan girdim ki kızın her tarafı sargı içinde. Yalnız gözleri pamuklar, sargılar arasından görünüyor. Bana doğru baktı. Sanki beni bekliyormuş. O anda vefat etti. Ben de ağlamaya başladım. Gözlerinden öptüm. Sonra amcam da yanımda beraber gelmiş. Beni çekti. Haydi artık burada durma.*"[8] Sultan II. Abdülhamid'in yıllar sonra anlattığı bu üzücü hâdiseden ne kadar etkilendiği cümlelerinden anlaşılıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in henüz 10 yaşında bir çocuk olarak annesini, 19 yaşında delikanlı olarak babasını ve 33 yaşında ilk çocuğu küçük kızını kaybetmesi kendisini psikolojik olarak olumsuz etkiler. Küçük Abdülhamid'in ebeveyninin ilgisine ve yardımına ihtiyaç duyduğu yaşlarda onları kaybetmesi, sonrasında kendi kendine yetmesine ve daha girişimci bir şahsiyet olarak yetişmesine katkı sağladığı iddia edilebilir. Nitekim şehzadelik, veliahtlık ve hükümdarlık yıllarında saraya ve hanedana bağlı kalmadan bazı faaliyetlerini doğrudan kendisinin yapması veya kendi kontrolünde olması oluşan bu kişiliğinin tezahürdür. Müteşebbis kişiliği onun erken yaşta ticaretle uğraşmasına, hükümdarlık sürecinde inisiyatif almasına ve daha sonrasında yönetimi kendine bağlamasına yardımcı olur.

Hatta onun şüpheci olması, anne ve babasını küçük yaşta kaybetmesiyle izah edilebilir. Zira güven duygusunun çocuklarda oluşmasında ebeveynin yeri önemlidir. Abdülhamid Efendi'nin bunları küçük yaşta kaybetmesi ondaki güven duygusunun sağlıklı bir şekilde gelişmemesine ve çevresindeki insanlara daha şüpheci yaklaşmasına yol açar. Sevilen yakın birinin kaybı gibi bazı travmatik tecrübeler, yetişkinlik

7 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 84.

8 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 397-398.

döneminde kişiliği olumsuz etkileyen sonuçlara yol açabiliyor. Gerçek hayatla bağlantılı aşırı şüpheci olma hâli de bu sonuçlardan biridir. Zamanla hayal kırıklıklarının artması, çevresindeki olanakların azalmaya başlamasıyla sınırlanma kişide aşırı şüpheciliği artırır. Kişi, bu sınırlılıkları ve zorlukları telafi edebilmek; böylece daha güvenli sosyal çevre ve hayat alanı oluşturabilmek için aşırı güvenlikçi tedbirler alabiliyor. Nitekim hükümdarlığı yıllarında jurnalcilik, sansür ve güvenini kaybeden insanları çevresinden uzaklaştırması gibi uygulamaları bu anlamda değerlendirilebilir. Bu güvenlikçi tedbirleri dar anlamda kendisi ve geniş olarak ise devlete yönelik olarak görülebilir.

Burada her üçünün de ölüm şekillerinin alışılmışın dışında verem ve yanmak suretiyle olması ayrı bir etkiye sahip olduğu iddia edilebilir. Sultan II. Abdülhamid'in özellikle de ömrünün son ânlarına kadar hastalıklara karşı fazlaca hassasiyet göstermesi ve hastalıklarda hem bilgi hem de tedavi olarak doktorlarından farklı alternatif arayışlara girmesi bu ölümlerin bir sonucu olsa gerek. Daha da önemlisi doktorlarına güvenmeyip hastalıklarını kendisinin kendini tedavi etmek istemesi de hükümdarlığı sırasında devlet yönetimini doğrudan doğruya kendine bağlamasıyla örtüşen bir durumdur. Her ikisi de ortak bir psikolojik durumu, yani başkalarına güvensizliği gösteriyor. Bu durum karşısında ancak kendine aşırı itimatla veya abartılı güvenlik tedbirleriyle hareket etmesi ruh hâliyle örtüşüyor. Yine II. Abdülhamid'in ileri yaşlarındaki şefkat ve merhamet duygularındaki hassasiyeti bu erken ölümlerin neden olduğu hissiyat olarak görülebilir.

Anne ve babasını erken yaşta kaybetmesinden dolayı, ebeveynini yitiren çocukların ne kadar savunmasız ve yardıma muhtaç olduğunu bizzat kendisi yaşayarak görür. Bu tür çocukların korunması ve kollanması gerektiğini kendi tecrübesiyle daha çocuk yaşlarında fark eder. Nitekim hükümdar olunca da bu tür çocuklar için hayır hizmetleri yapar. Bu bağlamda 1896 Dârü'l Aceze, 1899 Hamidiye Etfâl Hastahanesi ve 1903 Dârü'l-Hayr-ı Âlî gibi çok sayıda hayır kurumlarını kendi parasıyla yaptırarak yetim ve sokak çocuklarına eğitim, barınma ve tedavi hizmetlerinin verilmesini sağlar. Kimsesiz ve fakir çocuklar için ıslahhaneler ve mektepler açar.[9] Devletin dört bir tarafında çok sayıda çocuğu topluca sünnet ettirdiği de biliniyor. Sünnet edilen çocukların görüntüleri kendi

9 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Hizmet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İstanbul 2004, s. 195-253.

fotoğraf koleksiyonunda bulunuyor.[10] Böylece Sultan II. Abdülhamid; yetim, öksüz, kimsesiz ve sokak çocuklarını âdeta bir baba ve anne gibi bu tür hizmetlerle korumaya ve kollamaya çalıştığı söylenebilir.

Sarayın Dışında Serbest Hayat: Eğlenceyle, Sporla ve Siyasî Temaslarla Geçen Günler

Şehzadelerin üzerindeki baskıların kalkması, Abdülhamid Efendi'nin hayatını doğrudan etkiler ve şekillendirir. Çocukluk ve gençlik yıllarına denk gelen babası Sultan Abdülmecid ve amcası Sultan Abdülaziz'in hükümdarlık döneminde herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadan Dolmabahçe Sarayı'ndaki dairesinden rahatça dışarı çıkabiliyor ve İstanbul'un farklı yerlerini gezebiliyor. İlerleyen yıllarda kendisine tahsis edilen köşkte yaşamayı tercih edebiliyor. Bazı eğlencelere ve fikrî toplantılara katılabiliyor. Böylece Abdülhamid Efendi'nin saraydaki ve dışarıdaki serbest hayatı, onun kendisini yetiştirmesi ve geliştirmesi noktasında doğrudan katkılar sağlar.

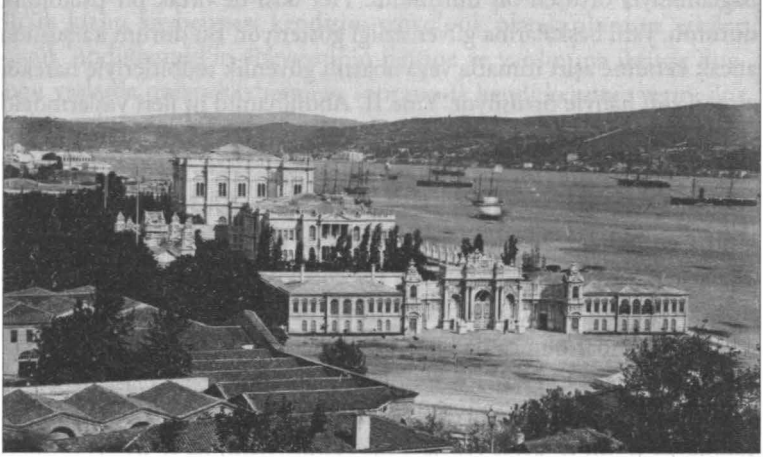

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Dolmabahçe Sarayı'nın bugünkü Kabataş cihetinden görüntüsü.

10 http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu=s%C3%BCnnet&qf= ITYPE %09Materyal+ T%C3%BCr%C3%BC %091%3AFOTOGRAF %09Foto %C4%9Fraf&lm= IUNEK, 15 Aralık 2022.

Çocukluk döneminde yeterli ilgi ve şefkat görmeyen bir çocuk, ergenlik döneminde daha fazla kendini gerçekleştirmeye yönelik faaliyet alanları bulabilir. Kişinin belirli alanlardaki ihtiyaçlarının karşılanması, sonrasında daha üst ihtiyaçları tatmin etme arayışına girebilmesine neden olabiliyor. Abdülhamid Efendi'nin daha sonrasında sanatsal faaliyetlere de yönelmesi bununla ilgili olabilir. Nitekim onun müzik ve resim gibi güzel sanatlar alanındaki bilgisi ve becerisi, ihtiyaçlarının karşılanmasıyla bağlantılı olabilir. Ayrıca bu, onda daha özgür olma ve bağımsız hareket etme gibi özelliklerini de kazandırır. Nitekim Abdülhamid Efendi'nin; serbest yaşamayı bilmesi ve istediği gibi gezmesi, endişesiz ve neşeli bir gençlik sürmesi bu sürecin bir tezahürüdür. Onun yine gençlik yıllarında daha fazla zihin ve beden doyumuna ulaşmasını sağlayacak içki içmesi de bununla ilgilidir.

Eğlenceyle ve Mobilyacılıkla Meşgul Olması

Gençlik yıllarında Dolmabahçe Sarayı'nda kendisine tahsis edilen dairesinde kalır. Fakat fırsat buldukça saraydan çıkar. Yanında kimse olmadan atına atlayıp İstanbul'un çeşitli yerlerini gezer. Atıyla hemen hemen her gün çiftliğinde dolaşır. İlerleyen yaşlarında sarayın dışında da oturmaya başlar. Babasının kendisine hediye ettiği Kâğıthane Köşkü'nde vaktini geçirir. Ayrıca Maçka, Maslak ve Tarabya'daki köşklerde de kalır. Kâğıthane'deki çiftliğinde Alman bahçıvanlar istihdam ettiği güzel bir bahçeye sahipti. Burası ziraat ve hayvancılık faaliyetleri dışında farklı evcil hayvanların beslendiği âdeta küçük bir hayvanat bahçesi gibidir. Kuş, kelebek ve kaplumbağa gibi hayvanlarıyla ilgilenen âdeta "*evcil hayvan dostu*"dur. Ayrıca büyük bir silah koleksiyonuna da sahiptir.[11] Mümtaz da bunları destekler mahiyette Abdülhamid Efendi, gençliğinde "*gayet serbest ve cesurdu. Sokağa çıkmaktan, kırlarda gezinmekten âdeta zevk alırdı. Ata binerdi. Hem atların en sertine biner, saatlerce gezer tozardı. Kayığa ve çatanaya binerdi, denizlerde dolaşırdı. Hatta Marmara'nın ortasında soyunur, denize atlar, yüzer eğlenirdi. Bahçelerinde kuşlar, tavuklar, hindiler beslerdi*",[12] şeklinde genel bir resim ortaya koyuyor. Kısacası Abdülhamid Efendi, şehzadeliği ve veliahtlığı günlerinde Kâğıthane çiftliğinde kurduğu küçük dünyasında çiftlik ve ticari işleriyle uğraşarak; spor ve kültürel faaliyetlerle vaktini geçirir.

11 *Vossische Zeitung*, Sayı 178, 2 Ağustos 1876, s. 4.

12 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 10.

Abdülhamid Efendi'nin gençlik yıllarında cereyan eden bir araba kazası hayatında önemli bir değişikliğe neden olur. Sultan Abdülaziz zamanında çift atlı arabasıyla Maslak'tan gelirken atın geminin bozulması üzerine atını kontrol edemeyince kendini aşağı atarak kurtulur, fakat burnu ve kafası yaralanır.[13] Aynı olayı yıllar sonra Âtıf Hüseyin Bey'e biraz daha teferruatlı anlatır. Süratli bir şekilde giderken atlarından birinin sağ dizginin kopması üzerine kendisini arabadan aşağı atar. Sola dizgini çekse denize düşme tehlikesi varmış. Geçtiği sokak dar olduğu için duvara çarpmasıyla burnu kırılır ve bayılır. Çevrede bulunanlar, yakınlarda bulunan bir eczahaneye götürerek yaralarını sardırırlar. Kazadan dolayı tam üç ay başındaki gürültülerin gitmediğini anlatan Sultan II. Abdülhamid, bir ayrıntı olarak kontrolünden çıkan arabadan, "*kimseyi çiğnediğini görmemek*" için atladığını söylüyor.[14] Bir başka kaynakta ise, "*hayvanları başıboş bıraksam mutlaka birkaç kişiyi arabanın altına*" alacaklarını söyleyerek şunları anlatıyor: "*Hayvanların böyle azgın bir süratle geldiğini görenler kaçışıyordu. Fakat bir çocuğa, bir ihtiyara rast gelmemiz ihtimali vardı. Sonra, önümüzdeki köşeler ve dönemeçler de birer tehlike teşkil ediyordu. Bir facia vuku bulursa gözlerim görmesinde diye kendimi kaldırdım arabadan attım.*"[15] Kaza sırasında metanetini koruyan genç Abdülhamid Efendi'nin bu hareketi, yıllar sonra bu kez hükümdarlığı sırasında 1905 yılında Yıldız Camii'nde yapılan bombalı suikast saldırısı sırasında da görülür. Olayın ilk anlarında hiç paniklemeden metin bir şekilde atını bizzat kendi sürerek Yıldız Sarayı'na gelir. Yıllar geçse de soğuk kanlılığını koruyan bir karakter.

Gençlik yıllarında aktif olarak sporla ilgilenir. Bununla ilgili bilgileri kızı Ayşe Sultan'a; yüzme, kürek çekme, yelken, ata binme, ok ve tabanca atma, kılıç kullanma ve avcılık gibi alanlarda spor yaptığını anlatıyor.[16] Bu tür sporlarla uğraşması, onun planlı ve disiplinli bir günlük ve çalışma hayatı sürdürmesine katkı sağladığı söylenebilir.

Şehzade Abdülhamid Efendi, bu yıllarında mobilya imalatı yapar. Marangozlukla uğraşan babası Sultan Abdülmecid'in vesileyle başlamış. Abdülhamid Efendi "*bu Halil Efendi'den ders alırmış ve onunla*

13 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 38.

14 Hüseyin Âtıf Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 84-85.

15 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, İstanbul 2006, s. 46.

16 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 34.

çalışırmış."[17] Şehzadeliğinde kendi bir marangozhanesinin olduğunu, Osman Nûrî zikrediyor.[18] Hükümdar olduğu hafta *Vossische Zeitung*'da çıkan bir değerlendirmede genç hükümdarın mobilyacılığı dile getiriliyor. Mobilya ustalığı, kendi mobilyacı dükkânı açacak kadar "*ileri*" bir seviyede olduğu belirtilirken, bu ilgisinin nedeninin Alman usta Mecklenburglu Karl Jensen olduğu belirtiliyor. Jensen'in, Abdülhamid Efendi'yi çıraklıktan itibaren başlayarak kendi dükkânını işletecek kadar ustalığı öğrettiği iddia ediliyor.[19] Bu bilgi Türk kaynaklarında geçmiyor.

Hükümdarlığı sırasında sarayda da özel bir marangozhane açar. Bizzat kendisi burada belli saatlerde çalışır. Ürettiği eşyaları Avrupalı hükümdarlara da hediye eder.[20] Yine Tahsin Paşa'nın anlattığına göre Avrupa'dan getirilen olağanüstü güzel mobilyalar satan Beyoğlu'ndaki bir mağazada satılan şık bir yazıhanenin satıldığını duyar. Bunu hemen saraya aldırtır ve kısa bir süre sonra dükkâna iade eder. Belli bir müddet sonra mağaza sahibini atölyesine çağıran II. Abdülhamid, kendinin aynısını yaptığı yazıhaneyi gösterir. Bunun üzerine mağaza sahibi "*iki yazıhane arasında hiçbir fark görmediğini samimi bir hayretle*" ifade eder.[21] Sultan Hamid'in hizmetinde bulunan Ali Said Bey de bunları teyit eden bilgiler anlatıyor. Buhar gücüyle hareket eden büyük bir marangozhaneye sahip olduğunu belirterek, burada istihdam edilen yabancı ustalardan başka Sanayi Mektebi'nden ve Tophane Marangozhanesi'nden gelen çok sayıda usta da çalışırmış Yıldız Sarayı'nın pancu, kapı, çerçeve ihtiyacının karşılanması, bunların tamir edilmesi, masa, konsol ve kanepe gibi farklı mobilyalar imal edilirmiş. Ayrıca marangozhanede üretilen donuk ve parlak cilaların Avrupa'dakilerden çok daha kaliteliymiş.[22] Hükümdarlığı sırasındaki mobilyacılık tutkusu yabancı basında da gündeme getiriliyor. Sultan Hamid'in "*gerçek bir mobilyacı*" olduğu ve sarayda kendisi için bir atölye kurduğu ve günlük devlet işlerinden dinlenmek için burada çalıştığı iddia ediliyor.[23] Hatta tahttan indirildikten sonra da 1913 yılında Beylerbeyi Sarayı'nda kaldığı günlerde burada kendisine bir marangozhane yaptığı

17 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 33.

18 Osman Nûrî, *Abdülhamd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 408.

19 "Türkei", *Vossische Zeitung*, Sayı 206,1 Eylül 1876, s. 4.

20 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 20.

21 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 212.

22 Ali Said, *Saray Hatıraları. Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), İstanbul 1994, s. 42.

23 "Der Sultan als Handwerker", *Neuigkeits Welt Blatt*, Sayı 1, 1 Ocak 1895, s. 8.

ve bazı günler iki ve bazen iki üç saat burada kendi kendine çalıştığını,[24] Ziya Şakir anlatıyor. Sultan II. Abdülhamid'in bu alandaki maharetinin altını çizen Ortaylı, eğer hükümdar olmasaydı "*devrinin en iyi tersim (desigue) sahibi marangozu*" olabileceğini iddia ediyor.[25]

Abdülhamid Efendi gençlik yıllarında, "*serbest yaşamasını*" bilir, "*istediği gibi gezer, korkusuz, endişesiz ferih ve fahur*" bir hayat yaşar. 25 yaşına kadar arkadaşları paşazadelerle birlikte Üsküdar, Beylerbeyi ve Fenerbahçe gibi yerlerde "*alenen türlü türlü sefâhatler icrâ*" eyler. Bunları anlatan Osman Nûrî'nin iddiasına göre, özel doktoru Mavroyani Paşa'nın kendisini bu hayatın olumsuz sonuçlarını anlatarak ikaz etmesi üzerine "*tarz-ı maîşetini birdenbire*" değiştirir. Bundan sonra zevcesinin ve çocuklarının yanına kapandığını söylüyor.[26] Yine bu yıllarında Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosu'na giderek opera seyrettiği de kaynaklarda geçiyor.[27] Karpat da bu konuda kaynak belirtmese de gençliğinde, "*eğlence hayatı, içki ve aşk maceraları dahil, hekimi -Rum Mavroyanı- böyle sefih bir hayatın sağlığı için zararlı olabileceğini*" söylemesi üzerine, bunları terk ettiğini belirletiyor.[28]

Şehzade Abdülhamid Efendi, gençliğinde alkol içtiğini kendisi anlatıyor. Babası Sultan Abdülmecid'in "*işret*" ettiğini ve kardeşi Murad'ın da "*çok işret*" ettiğini ve diğer kardeşi Kemaleddin Efendi'nin ise eğlencesiz "*tek başına içtiğini*" söylüyor. Şehzade Murad'ın çok içmesinin nedeni olarak meşhur Namık Kemal Bey'i sorumlu tutuyor. "*Ahbabı*" olduğunu söylediği Namık Kemal'in Şehzade Murad'la birlikte bir gecede 1.5 flakon rakı içtiklerini iddia ediyor. Bundan dolayı Namık Kemal Bey'i, "*bak iyi bil ki biraderimin manen sebeb-i mevti olacaksınız. O kadar içkiye teşvik etme*" diye uyardığını dahi söylüyor. Hatta Murad'a da "*birçok defalar: Kardeşim bu kadar içme. Vücuduna yazık edeceksin diye rica*" bulunduğunu dile getiriyor. Kardeşi Kemaleddin Efendi'nin eğlencesiz içmesine "*aklım ermezdi*" diyerek kendisiyle ilgili olarak da şunları söylüyor; "*Ne zevk duyarlar bilmem. Bari çalgı, eğlenti ile içse. Ben genç iken birkaç kere içmiş idim. Bir kay ettim. İstikrah ettim. Bir daha içmedim. Bilahara tarikat da girdim. Ağzıma koymadım.*"[29] Bir

24 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, s. 184.

25 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 18. Baskı, İstanbul 2018, s. 59.

26 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 2, s. 423-424.

27 Refik Ahmed Sevengil, "Osmanlılar Devrinde Oplera. Naum Tiyatrosunda 25 Yıl Oynanan Oyunlar", *Cumhuriyet*, Sayı 24/8226, 2 Temmuz 1947, s. 2.

28 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 293.

29 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 140.

başka gün doktoruna içki meselesinde, gençliğinde "*bir iki defa işret kullandım*" diye bir ifade kullanıyor.[30] Babasının içki içtiği ve kardeşi Murad ile Namık Kemal'in sık olarak karşılıklı içtiklerini ufak tefek farklılıklarla birkaç anlattığı görülüyor.

Bunları teyit eden bir başka rivayeti İnal, bizzat Tevfik Paşa'nın kendisine bir iki defa anlattığını söylüyor. Tevfik Paşa, Sultan II Abdülhamid'in; "*pederim, "Murad Efendinin evinde toplansunlar işret etsünler" diye bize haber gönderirdi. Bu emir üzerine Murad ve Reşad Efendilerle toplanır, kilârcı başının getirdiği takımlarla işret ederdik. Bazılarımız fena hâlde serhoş olurdu. Bir akşam Murad Efendinin evinde içdik, serhoş oldum*" diye anlattığını zikrediyor. Ardından o gün kullandığı arabayla yaptığı kaza sonucu yaralandığını ve bundan sonra bir daha işret etmediğini de ekliyor.[31] Gerek hükümdarlık yıllarında Tevfik Paşa'ya ve gerekse tahttan indirildikten sonra da doktoruna benzer şeyleri anlatması, bu bilgileri tutarlı kılıyor.

Genç Osmanlı Hareketi'nin ve aynı zamanda Osmanlı fikir ve edebiyat dünyasının önemli isimlerinden biri olan Namık Kemal'in dönemin iki şehzade ve veliahtı ile doğrudan temasta olması; bunlarla birlikte eğlenmesi, aynı zamanda belli bir siyasî etkileşim anlamına da geliyor. Nitekim Öztuna da bu temasa biraz abartılı da olsa işaret ediyor. Kaynağını belirtmediği iddiasına göre her iki kardeş de başlığı yıl Genç Osmanlı Hareketi'ne dâhil olurlar. Abdülhamid, hareketin "*devlete muzır bulmuş elini çekmiştir*",[32] iddiasında bulunuyor. Fakat bu ne kadar doğrudur bilinmez.

Şehzadenin Gençlik Aşkları Sâfinâz ve Belçikalı Güzel Flora

Genç Abdülhamid Efendi iki kez âşık olur. İlk aşkı, amcası Sultan Abdülaziz'e câriye olarak verilen güzel Sâfinâz'dır. Sâfinâz, Abdülaziz'in kendisini "*zevce yapacağı*" teklifini kabul etmez. Sultanı reddeden güzel câriye günlünü genç Şehzade Abdülhamid Efendi'ye kaptırır. Şehzade de "*sarayda Sâfinâzı görerek ta'aşşuk etmiş ve kızı hatve hatve takip ederek nihâyet gizlice mülâkata ve ilân-ı aşka muvafık*" olur. Fakat ilişkilerini belli bir süre gizli tutarlar. Daha sonra Şehzade Abdülhamid, Pertevniyal

30 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 156.

31 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1265.

32 Öztuna, *II. Abdülhamid. Zamanı ve Şahsiyeti*, s. 21.

Sultan'a giderek, "*Sâfinâz olmazsa yaşayamayacağını yemin kasem*"le ilan eder. Bunun üzerine Valide Sultan, yardımcı olacağını söyler. Sultan Abdülaziz'le konuşarak cariyenin hasta olduğunu sayfiyeye çıkması gerektiğini anlatır ve ikna eder. Bu şekilde saray dışına çıkma izni alan Sâfinâz, Abdülhamid'le rahatça buluşmaya başlar ve birkaç hafta sonra da evlenirler.[33] İrtem, bunlara ilaveten Abdülhamid Efendi'nin, Sâfinâz'ı Çağlayan'daki köşküne götürerek orada evlendiğini anlatıyor. Hükümdar olunca da Sâfinâz'ı Dolmabahçe Sarayı'na alır ve kadınefendi yapar. Hükümdarlığı süresince de uzun yıllar onu sevmeye devam eden Sultan II. Abdülhamid, "*Ömrümde kadın olarak yalnız Safinâzı sevdim. Şehzadeliğimde birkaç sene bütün sıkıntılara onun muhabbetiyle tahammül ettim*",[34] diyerek itirafta bulunur.

Genç Abdülhamid Efendi'nin ilk aşkı câriye Safinâz Nûr Efzûn (1851-1915). Hükümdarlığında İkinci Kadınefendi olur.

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin bir diğer gençlik aşkı Avrupalı sarışın bir genç kızdır. İngiliz belgelerinde geçtiğine göre Beyoğlu'nda moda evi işleten "*gözlerinin içi gülen sarışın güzel kız*" olan Belçikalı Flora Cordier ile gençlik yıllarında tanışır ve evlenir. Haslip, Abdülhamid Efendi ile Flora aşkı konusunda kitabının farklı yerlerinde bilgiler veriyor. Şehzade, kızın Beyoğlu'ndaki dükkânına sık sık gider ve eldiven alır. Zamanla genç kıza "*sonsuz bir hayranlık duyar*" ve evlenme teklifini, "*benimle evlenebileceğinizi zannediyor musunuz?*" gibi dikkat çekici bir cümleyle yapar. Genç kız ise, "*niçin... Elbette*" diyerek bu teklifi tereddütsüz kabul eder. Genç Abdülhamid'in Flora ile evliliği hükümdarlığının ilk yıllarına kadar devam eder. Hatta İngiliz Sefir Layard'ın karısı sarayı ziyaret ettiğinde tercümanlığı bu genç kızın yaptığını iddia ediyor.[35] Dorys de kitabında Abdülhamid Efendi'nin, âşık olduğu Belçikalı "*şapkacı*" Cordier'in İslam'a geçerek "*Fatma*" ismini aldığını ve

33 Osman Nûri, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 534.

34 İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid*, s. 38-39.

35 Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, s. 71-72; 172.

onunla evlendiğini yazıyor.[36] Hükümdar olmasının ilk aylarında Flora ile evliliği Alman ve Avusturya basınının da ilgisini çeker. *Neue Freie Zeitung*'un 22 Şubat 1877 tarihli baskısında Sultan II. Abdülhamid'in "*şu sıralarda genç bir Belçikalı kız Flora Cordier'in gözdesi*" olduğu haberi geçiyor.[37] Bu haber, diğer gazetelerde de yer alıyor.

Necip Fazıl'ın genç Abdülhamid'in Flora'ya âşık olmasını bir şair tarzıyla "*gözlerinin içi gülen sarışın Flaman dilberine kapıldı*" diye tarif ederek devamındaki gelişmeleri şöyle anlatıyor: Şehzadeliği sırasında evlendiği Flora'yı Tarabya'daki köşküne yerleştiren Abdülhamid Efendi, hükümdarlığının ilk zamanlarına kadar onu ziyaret ederek "*huzur ve teselli*" arar. Yine Kısakürek'in iddiasına göre ise aslında Flora, Beyoğlu'ndaki dedikoduları "*günü gününe*" ona ulaştırır. Hükümdarlığının ortalarına doğru Flora'yı boşayarak "*ağır hediyeler*"le memleketine gönderir.[38] Hülagü da bu aşk hikâyesini değiniyor. Atının sırtında Beyoğlu'nda giden Abdülhamid Efendi, güzel Cordier'i görür ve beğenir. Atının sırtından eğilerek Fransızca hitap eder fakat herhangi bir cevap alamaz. Ertesi günü kapısını çalan biri Cordier'e bir mesaj iletir. Mesajda şehzadenin kendisiyle tanışmak istediği yazıyor. Genç kızın, tanışma teklifini kabul etmesiyle görüşmeleri başlar. Sonra Flora Cordier'e evlenme teklifi de yapar. Bunu da kabul ederek Müslüman olur ve Fatma ismini alır. Tarabya'ya yerleşerek birlikte yaşarlar.[39] Padişahlığının ilk günlerine kadar devam eden bu aşk hikâyesi Fatma'nın gözden düşmesi ve saraydan çıkarılması veya uzaklaştırılmasıyla sona erer.

Paris ve Londra'yı Ziyareti: Avrupa'yla Doğrudan Temas

Abdülhamid Efendi'nin 25 yaşındayken çıktığı 1867 Avrupa Seyahati hayatındaki önemli gelişmelerden biridir. Fransa İmparatoru III. Napolyon'un [d. 1808-ö.1873; h. 1852-1870] Paris'te yapılacak sergi için davet ettiği Sultan Abdülaziz, bu davete yeğenleri Veliaht Murad, Şehzade Abdülhamid ve kendi oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin'le birlikte katılır. 21 Haziran-17 Ağustos 1867 tarihleri arasında yapılan seyahate

36 Droys, *Abdül-Hamids Privatleben*, s. 33.

37 *Neue Freie Zeitung*, Sayı 448, 22 Şubat 1877, s. 5.

38 Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, s. 343-344.

39 Metin Hülagü, "Abdülhamid'in İlk Aşkı Matmazel Flora", https://www.superhaber.tv/abdulhamidin-ilk-aski-matmazel-flora-makale-303717. 11 Mart 2022.

vapurla çıkarlar. Önce Avrupa'nın en önemli merkezlerinden biri olan Paris'te 10 gün ve ardından Londra'da 11 gün kalırlar. Paris ve Londra'daki günleri dolu geçer; şereflerine verilen ziyafetlere ve eğlencelere katılırlar, birçok yerleri ziyaret ederler. Geri dönüşleri ise demiryoluyla Belçika, Almanya, Avusturya-Macaristan üzerinden olur.[40]

Veliaht Murad ve Şehzade Abdülhamid biraderlerin Paris'teki günleri hakkındaki bir ayrıntıyı Haslip anlatıyor. Mihmandarları Fransız subayları iki şehzadeyi Paris'teki gece hayatını tanıtmak Maxim Gazinosu'na götürme noktasında ikna ederler. Burada "*varyete kızların*" da katılımıyla "*hususi ve çok samimi*" ziyafetler verilir. Ağabey Murad kendisine ikram edilen şampanya ve konyak gibi içkileri sıhhatine zarar verecek şekilde içerken, Abdülhamid Efendi "*önündeki şarap kadehine asla dokunmadan zaman zaman sarhoş olan kardeşini seyrediyordu.*"[41] Veliaht ve Şehzadenin Paris'te komedi tiyatrosuna da gitmeleri bu seyahat sırasındaki kültürel faaliyetlerindendir. Fuad Paşa, Murad ve Abdülhamid Efendileri bırakıp yaptığı Paris gezisini ballandıra ballandıra anlatması üzerine Abdülhamid dayanamayıp sitemkâr bir tonla "*Buraya hapsolmak için gelmişsek bizi Beşiktaş sarayından çıkarmaya ne lüzum vardı!*" demesi üzerine aynı günün akşamı bir komedi tiyatrosuna giderler. Şehzade "*komediyi harikulade buldu, muhteşem dekorları hayranlık içinde seyretti. Neşesine payan yoktu.*" Murad Efendi, tiyatroya ilgi göstermezken Abdülhamid Efendi iki tiyatroya daha gider.[42]

Bu seyahat Osmanlı diplomasi ve kültür tarihi bakımından özel bir yere sahiptir. Altı asırlık Osmanlı tarihinde hiçbir hükümdarın savaş nedeni olmadan Avrupa'ya ayak basmadığı biliniyor. Şimdi ise III. Napoleon'un teklifiyle dönemin hükümdarı, veliaht ve iki Şehzade; üçü aynı zamanda 1861-1876 arasında ardı ardına tahta çıkan üç padişahtır, Avrupa'yı ziyaret ediyor. Bu gelişme, Osmanlı'nın geleneksel Avrupa algısındaki kırılmayı ve zihniyet değişmesini gösteriyor. Modernleşme yoluyla modern Avrupa'ya eklemlenen ve gelişen diplomatik ilişkilerle de yine Avrupa diplomasisine dâhil olan Osmanlı Devleti'nin hükümdarı Avrupa'nın Paris, Londra ve Viyana gibi üç önemli merkezine bizzat gidiyor. Bundan dolayı bu gelişme, Osmanlı kültür ve diplomasi tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

40 Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana; Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, 3. Baskı, Ankara 2012, s. 33-50.

41 Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, s. 58.

42 S. Nahit Bilgan, "Tülûat Sahnesi", *Servetifünun*, Sayı 52/238, 26 Nisan 1942, s. 11.

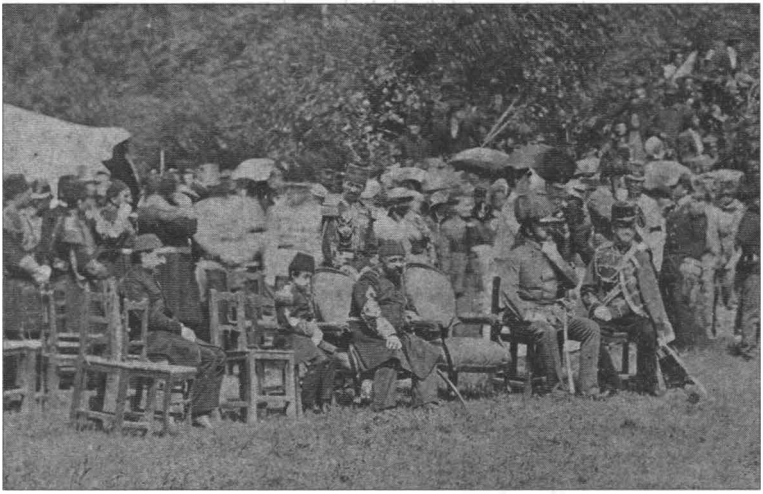

İlk defa bir Osmanlı hükümdarının bir veliaht ve iki şehzade ile katıldığı Avrupa seyahatinin dönüş ayağı olan Avusturya'da Kaiser I. Franz Josep tarafından ağırlanılır. Tuna kıyılarında askerî bir tatbikat düzenlenir. Tatbikatı en önde solda oturan Şehzade Abdülhamid Efendi, bir sonrasında Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi ve nihayet Sultan Abdülaziz ve Avusturya Kasier'i izlerken görülüyorlar. Fotoğraf Paszewski tarafından 30 Temmuz 1867'de çekilir.[43]

Seyahat Fransız basının yeterince alaka görmez. Özellikle de Abdülhamid Efendi ile ilgili haber sadece bir gazetede geçiyor. *L'univers*'te Elysee Sarayı'na ziyaretiyle ilgili kısa bir haberde iki kez ismi geçiyor.[44] Alman ve Avusturya basını da bu seyahate yeterince ilgi göstermez. Bir iki haber dışında herhangi bir değerlendirmeye rastlanmıyor. Örneğin *Kölnische Zeitung*, "*ilk defa*" bir Osmanlı hükümdarının İngiltere sahillerine ayak bastığını; oğlu Yusuf İzzeddin, yeğenleri Murad ve Hamid Efendi ile beraberindeki bakanlarıyla Buckingham Sarayı'nda kalacakları haberini yapar.[45] Bunlardan *Neue Freie Presse*, Sultan Abdülaziz'in Viyana'yı ziyaretiyle ilgili haberde diğer misafirlerle birlikte 25 yaşındaki Şehzade Abdülhamid Efendi'nin de adını da zikrederek Schönbrunn Sarayı'nda 100 kişilik yemek verildiğini yazıyor.[46] Bunlardan bu seyahatin sönük geçtiği anlaşılıyor.

43 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90905—0002.jpg, 29 Kasım 2022.

44 *L'univers*, Sayı 87, 17 Haziran 1867, s. 2.

45 *Kölnische Zeitung*, Sayı, 193, 14 Temmuz 1867, s. 4.

46 "Sultan in Wien", *Neu Freie Presse*, Sayı 1047, 1 Ağustos 1867, s. 5.

Avrupa seyahatinin tesirleri Abdülhamid Efendi üzerinde fazlasıyla olur. Kendisi yıllar sonra Âtıf Hüseyin Bey'e bu seyahatten nasıl etkilendiğini, heyecanlı bir şekilde anlatır. Özellikle de Fransa, İngiltere ve Almanya izlenimleri bir hayli olumludur. Londra'daki demiryollarından bahsederken hayranlığını ifade etmekten geri durmaz. Yine Londra'da tren yolculuğu sırasında en fazla trenlerden ve çevrenin yeşilliğinden etkilenir. "*Oradan iki saat şimendiferlerle giderken Allah bilir hayret kaldım*" diye başlayan anlattıkları şöyle devam ediyor; "*Bizim şimendifer âdeta havadan gidiyordu.* [...] *Diğer şimendifer bizim şimendifer hattının altından çaprazvari geçiyor. Daha ötede diğer hat üstümüzden geçiyor. Ağ gibi şimendiferler. Büyük servet.*"[47] Devamında şunları söylüyor: "*Her taraf çayırlık. Yemyeşil. Yolları çayırlardan parmaklık ile ayırmışlar. Ne güzel manzaradır. Çayırlar. Güzel yetişiyor. Buralarda öyle çayır yetiştiremedik. Ahalide hayvanât merakı var. Bizde yok.*"[48] Londra günleriyle ilgili olarak İngiliz kadınları hakkında kullandığı, "*hele dünyadaki İngiliz kadınları kadar güzel, kibar ve vakarlı kadın yoktur. İnsan ecnebi kadını alacak mı? İngiliz kadın almalıdır*" şeklindeki ifadeleri dikkat çekicidir. Devamında ise İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in kendisine "*güzel bir kızı*" vermek istediğini, fakat kendisinin buna rıza göstermediğini de ekliyor.[49]

Avrupa'ya giden Osmanlı elçilerinin ve devlet adamlarının 18. yüzyılın ortalarından itibaren Paris, Viyana ve Londra gibi merkezler hakkında kaleme aldıkları metinlerin ortak özelliği; gördükleri şehirlerin fiziki güzellikleri, yapıları, eğitim kurumları ve kültürel mekânları gibi modern hususları canlı bir şekilde tasvir etmeleridir. Genç Abdülhamid'in yukarıda anlattıkları da benzerdir. Zira hepsi modern Avrupa'nın görünen kısımlarından etkilenirler ve bunu da kaleme aldıkları metinlerinde açık yüreklilikle dile getirirler. Eğer Abdülhamid Efendi de Paris'te ve Londra'daki gördüklerini günü gününe kaleme alsaydı daha öncesindeki metinlerle fazlaca örtüşecek noktalara sahip olacaktı. Şehzade Abdülhamid Efendi için bu etkileşim, daha sonrasında hükümdarlığı yıllarındaki modernleşme faaliyetleri için de doğrudan katkı anlamına geliyor. Onun alt yapı ve demiryolu gibi modernleşme faaliyetleri yukarıda anlattıklarının Türkiye'ye de uygulanması gibidir, âdeta.

47 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 116.
48 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 197.
49 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 403.

Ticarî Faaliyetleri: Potansiyelini Keşfetmesi

Abdülhamid Efendi'nin şehzadelik yıllarındaki en önemli özelliklerinden biri başarılı ticarî faaliyetlerde bulunmasıdır. Sarayın dışına sıkça çıkan ve çevredeki köşklerde kalan Abdülhamid Efendi, özgür hayata alışır ve kendi başına hareket etme cesaretini kazanır. Bu sıralarda tarım, hayvancılık, madencilik ve borsada yatırım gibi iktisadî faaliyetler yapar. Yaptığı faaliyetlerin hesaplarını kendisi tutar, emlağını idare eder, nakitlerinin tasarrufuna çalışır, çiftliklerinin ve diğer varlıklarının işlerini "*bizzat Kemal-i dikkat ile tedkîk*" eder. Çiftliklerinde yetiştirdiği sebze ve meyve gibi ürünleri pazarlarda sattırır.[50]

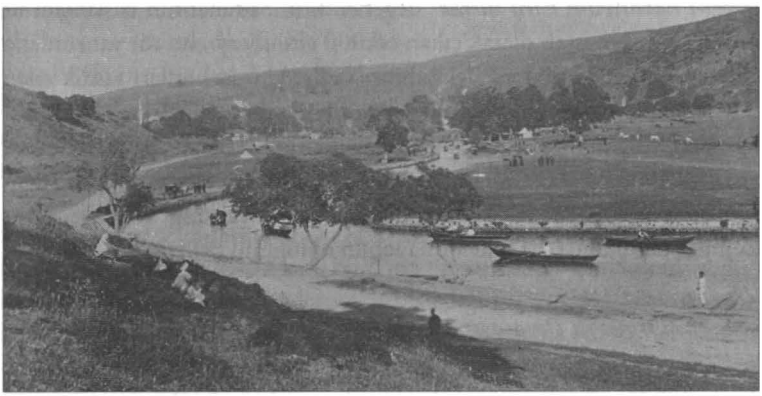

Şehzade ve Veliaht Abdülhamid'in gençlik yıllarında vaktini geçirdiği Kâğıthane'nen bir görüntü.

Bizzat kendisi doktoru Âtıf Hüseyin Bey'e şehzadeliği günlerindeki ticarî faaliyetleri ve kazandığı paraları nasıl değerlendirdiğini anlatır. Hanedan mensubu olduğu için ayda bir alması gereken 100.000 kuruşluk maaşını 3-4 ayda bir alabildiğini, fakat iktisadî sorunlardan dolayı değer kaybına uğramasıyla eline ancak 10.000 kuruş geçtiğini söyler. Aldığı bu parayla koyun ticareti yaptığını, Maslak'taki çiftliğinde bunları yetiştirerek yılda 500-700 koyun sahibi olduğunu ve bunların "*yavrularını, sütünü, yapağını satar ve sonra da kısır edip kasaba*" sattığını belirtir. Koyun yetiştirme ve satma faaliyetlerini her sene yaptığını ve böylece yılda bir koyundan bir lira kâr ettiğini de ekler.[51] İngiltere'den "*merinos*"

50 Osman Nûrî, *Abdülhamd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 410.

51 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 268.

cinsinden koyunları o zamanki İngiliz Veliaht Presi Daniel'in çiftliğinden tanesi 5-6 liradan alır, yetiştirip çeşitli şekillerde değerlendirir.

Şehzade Abdülhamid bu yıllarda maden işletmeciliği ve satışı da yapar. Yine kendisinin anlattığına göre, boyacılıkta kullanılan üstübeç maden ocaklarını işletip elde ettiği üstübeci ucuza satar.[52] Üstübeç Venedik'ten getirildiği için pahalı olduğunu fakat kendisi ucuza sattığı için herkes ondan alır. Hayvancılık, tarım ve madencilikten kazandığı paraları Galata bankerlerinden Georges Zarifi 750 lira aylık maaş karşılığında değerlendirir. Zarifi, Abdülhamid Efendi'nin gelirlerini kendi cari hesabına kaydederek "*bunlara faiz yürüterek gerek bunun hâsılını ve gerek çiftliğinden ve diğer bazı emlâk ve kârından aldığı varidat ile birlikte bütün servet-i nakdiyesini kârlı işlerde*" değerlendirir. Saltanatının başlangıcı sırasında cülus masrafı olarak çıkan 60.000 altın lirayı, bu tür yatırımlarla elde ettiği paradan öder.[53] Musahibi Nadir Ağa da bunları tasdik eden bilgileri anlatıyor. Abdülhamid Efendi'nin şehzadeliği sırasında Maslak'taki çiftliğini ve üstübeç madenini işlettiği; tarlalarında kiraz, çilek, vişne ve hububat yetiştirdiğini zikrediyor. Çiftlikten elde ettiği geliri aynı zamanda ortağı olan Banker Zarifi'nin bankaya yatırdığı ve böylece hükümdar olduğunda 70.000 altına sahibi olduğunu belirtiyor.[54]

Osmanlı Piyasasına Yeni Giren Borsada Oynaması

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin finansla tanışmasıyla ilgili olarak Haslip iki isim üzerinde duruyor. Abdülhamid Efendi'nin abisi Murad'ın Beyoğlu'ndaki kahveleri tercih ederken kendisinin Galata'daki bankerlere gittiğini belirterek, Rum Banker Zarifi ve Ermeni Borsacı Assasin ile "*sıkı dostluk*" kurduğunu anlatıyor. Devamında, "*önce çekinerek, sonra da yavaşa yavaş cesaret göstererek Galata borsasında oynamaya*" başladığını iddia ediyor. Zarifi'nin yönlendirmesiyle borsada yaptığı yatırımlardan memnun kalır ve böylece tahta çıktığı sırada 70.000 lira servete ulaşır.[55] Sultan II. Abdülhamid doktoruna, Mösyö Tanperi adlı bir başka sarrafı olduğunu ve parasını bunun işlettiğini de anlatıyor.[56] Böylece şehzadeliği ve veliahtlığı sırasında üç farklı sarrafla çalıştığı anlaşılıyor.

52 Osmanoğlu, *Babam Sulan Abdülhamid*, s. 34.

53 *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları. Sulta Abdülhamid*, s. 10-11.

54 "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", s. 8.

55 Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, s. 52.

56 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 185.

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlık öncesine ait nadir fotoğraflardan bir tanesi.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk borsa işlemlerinin gayri resmî olarak 1864 yılında Galata Bankerleri tarafından başlatıldığı ve 1866'da çıkartılan bir kararnameyle "*Dersaat Tahvilât Borsası*" ismiyle resmen faaliyete geçildiği dikkate alınırsa,[57] Abdülhamid Efendi'nin borsa işlemlerinin de bu sürece denk geldiği söylenebilir. Bu arada modern yatırım kurumu olan borsada işlemlerinin İslamî açıdan caiz olup olmaması noktasında Osmanlı uleması arasındaki tartışmaların nasıl olduğu ve hatta ne zaman başladığı bilinmiyor. Böylesine bir yeniliği şehzadenin hemen kabul etmesi ve uygulaması ondaki yatırım cesaretini ve risk alma özelliğini gösteriyor. Aynı zamanda bu, modernliğe ve yeniliklere açık kişiliğine de yorumlanabilir.

Abdülhamid Efendi'nin George Zarifi ile nasıl tanıştığı bilinmiyor. Hulkiender'in tespitlerine göre 1866 yılındaki bir belgede, Abdülhamid Efendi'nin Zarifi'ye 2.492 kese borcunu ödeyemediği için Sultan Abdülaziz'in bunun hazineden ödenmesini istediği geçiyor. Bu istek üzerine 1867'den itibaren aylık 100.000 kuruş taksitler şekilde ödemeye başlanır. Borcun nedeni ise, haneden mensuplarına maaşlarının gecikmesinden dolayı bunu Galata bankerlerine belli faizle kırdırmalarıdır. Abdülhamid Efendi de maaşını Zarifi'ye %25 indirimle kırdırır ve geri kalanına faiz işlettirir. Zarifi, Şehzade Abdülhamid'in servetini yatırımla değerlendirmekle birlikte finans konularında da onu bilgilendirir.[58] Aynı konuda İrtem de Zarifi'nin Abdülhamid Efendi'nin hazineden 1.000 altın maaşı 750 altın karşılığında kırarak bunu faizle değerlendirdiğini iddia ediyor. Ayrıca Abdülhamid'in emlaktan ve çiftlikten kazandığı paraları yine Zarifi "*kârlı muamelerle*" işletir. Borsada parasını değerlendiren diğer kişinin ise "*mürabahacı*" Asani isminde bir Galata simsarı olduğunu yazıyor.[59]

57 Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Borsa: Dersaadet Tahvilât Borsası'ndan Eshâm ve Tahvilât Borsası'na Yeni Düzenleme Girişimleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 19/1, Elâzığ 2009, s. 191.

58 Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi (1806-1884)*, İstanbul 2003, s. 93.

59 Süleyman Kâni İrtem, "Abdülhamid'in Borsada Hava Oyunları", *Akşam*, Sayı 6352, 25 Haziran 1936, s. 8.

Gençlik yıllarında ticaret hayatı başarılı geçen Abdülhamid Efendi, yıllar sonra kardeşlerini eleştirerek onların "*borç ve sefalet*" içinde kaldıklarını iddia ederek, aralarındaki farkı şöyle belirtiyor: "*çünkü ticaret bilmezler, çalışıp kazanmazlardı. Kazanmak, iş yapmak da bir hünerdir!*"[60] Osman Nûrî de Abdülhamid Efendi'nin Şehzadeliği sırasındaki ticaret faaliyetlerinden bahsederken, kendi servetini kendisinin idare ettiğini ve Şehzadeler gibi "*borcu yok idi*" diyor.[61] Bütün bu örnekler onun yatırım noktasında cesaretli ve girişimci bir kişiliğe sahip olduğunu gösteriyor. Bu özelliğini hükümdarlığı günlerinde de sürdürür.

Ara Değerlendirmeler

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin gençlik yılları sarayın dışında bir hayli hareketli ve canlı geçer. Önce arınesini ve babasını ardında da küçük kızını kaybetmesinin neden olduğu boşluğu Dolmabahçe Sarayı'nın dışında daha bağımsız bir hayatla; eğlenceyle, sporla ve ticaretle uğraşmakla doldurmaya çalıştığı söylenebilir.

Ticaret ve tarım, gençlik yıllarında başarılı olduğu alanlardır. Bu anlamda kardeşlerine göre iyi bir müteşebbis olduğu anlaşılıyor. Diğer şehzadeler gibi devlet hazinesinde kendisine verilen ödenekleri harcamak ve borç yapmak yerine; risk alarak maaşını çeşitli yatırımlarla değerlendirir. Böylece hem özgüven ve para kazanır hem de kendini geliştirme imkânı bulur. Daha da önemlisi risk almayı öğrenir. Çiftlik kurup ziraat ve hayvancılık yapmakla üretim yapmanın önemini bizzat kendi tecrübesiyle müşahede eder. Bu faaliyetleri vesilesiyle toplumun farklı kesimlerinden insanları doğrudan tanıma fırsatına sahip olur. Kendi işlerini kendisi takip etmekle de saha tecrübesi kazanır. Çiftliklerini idare etmek onun için basit anlamda bir yönetim stajıdır.

Böylece şehzadeliği yıllarında Maslak ve Kâğıthane merkezli olarak kurduğu küçük dünyasının aktörü olarak işlerini kendinin idare etmesi, sonrasındaki veliahtlığı ve sultanlığı için iyi bir tecrübe sağlar. Hükümdar olduktan sonra ise, Maslak ve Kâğıthane'deki küçük dünyasındaki tecrübesini ve örneğini daha sonrasında bu kez Yıldız Sarayı merkezli olarak bütün Osmanlı coğrafyasına uygulamaya çalışır. Bu anlamda şehzadeliği ve hükümdarlığı arasında iddia ve uygulama olarak bir devamlılığın ve istikrarın olduğu söylenebilir.

60 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 268.

61 Osman Nûri, *Abdülhamd-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 410.

V.

VELİAHD ABDÜLHAMİD EFENDİ: "KALFALIK" YILLARI VE HÜKÜMDARLIĞA YÜRÜYÜŞÜ

"Sakalımı değirmende ağartmadım."
Sultan II. Abdülhamid

Art arda dizilmiş domino taşlarının ritmik bir sesle zincirleme şeklinde peş peşe düşmesinin nedeni, ilk domino taşına dokunuştur. Buna *domino etkisi* denir. Şehzade Abdülhamid Efendi'nin hayatına domino etkisi yapan gelişme ise 1876 Darbesi'dir. İstanbul'un tenha bir köşesinde gözden uzak kendi küçük dünyasında ziraî ve ticarî işleriyle uğraştığı günlerde, bu ilk modern askerî darbe cereyan eder.[1] Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın başını çeken ekibin gerçekleştirdiği 1876 Darbesi'nin amacı Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip yerine Veliaht Murad'ın geçirmek. Düşündükleri gibi de olur. Fakat birkaç gün sonra Sultan V. Murad'ın akıl sağlığının bozulmasıyla domine etkisi devam eder ve çiçeği burnunda Veliaht Abdülhamid Efendi için saltanat yolu açılır. Çerkez Hasan'ın hükümetin toplantısını basarak Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı katli, Balkanlar'daki isyanlar, 1876 yılında Sırbistan ve Karadağ Prensliği'nin Osmanlı'ya savaş ilanı gibi gelişmeler Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlık sürecini şekillendiren diğer domino taşlarıdır.

Böylesine hareketli geçen üç aylık veliahtlığı sürecinin fazla devam etmeyeceğini ve hükümdarlık tahtına çok daha erken oturacağını Abdülhamid Efendi de farkındadır. Nitekim sayılı veliahtlık günlerinde

1 Necmettin Alkan, "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", *DoğuBatı*, Sayı 51, Ankara 2010, s. 51-67.

küçük dünyasındaki olağan ziraat ve ticaret faaliyetlerine artık bir de hükümdarlık yolunda siyasî hamlelerini ekler.

Taht Yolunun Açılması: Çok Yönlü ve Çok Aktörle Yürütülen Süreç

Aslında Veliaht Abdülhamid Efendi, hükümdar olacağını çok daha önceleri haber aldığı iddiaları kaynaklarda geçiyor. Hükümdarlığından en az iki yıl öncesinde görüştüğü bazı şeyhlerin böylesi bir haberi, dolayısıyla da müjdeyi kendisine verdiği iddia ediliyor. Doğruluğu tartışmalı olsa da bu ilginç iddia ile hükümdarlık süreci başlatılabilir.

İki Yıl Öncesinde Gelen Müjde

Rivayet odur ki; yıllar öncesinde Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyâl Kadınefendi'nin Şehzade Abdülhamid'le görüştüğü sıralarda bazı büyücüler ve müneccimlerle tanıştırır. Bunlar Abdülhamid Efendi'nin "*bir gün padişâh olub müddet-i medîde hükümrân olacağını*" söylemeleriyle kendisinde hükümdarlık hevesi uyanır. Bu kez de tahta çıkmadan iki yıl evvel, takriben 1874 olsa gerek, tanıştığı dönemin meşhur şeyhlerinden biri sohbet esnasında kendisine, "*Şehzadem, inşâallah yakında padişah olacaksın!*" der. Fakat Abdülhamid Efendi ilk etapta buna itibar etmez. Zira mevcut hükümdar Sultan Abdülaziz'in henüz genç olduğunu ve Veliaht Murad Efendi'nin sıhhatinin ise mükemmelliği hasebiyle bunu "*gayr-i mümkün*" görerek itiraz eder. Yine de şeyh efendi iddiasında ısrarcı olur ve bu kez; "*bu sözü ma'nevi bir kuvvetin te'siriyle söylediğini ve sözünün doğru çıkacağına emin olduğunu*" belirtir.[2] Bu ilginç iddialar ne kadar doğrudur bilinmez. Fakat yine de Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlığından en az iki yıl öncesinde bunun konuşulmuş olma ihtimali dahi süreci iyice ilginç kılıyor. Zaten yeterince tartışılan Sultan II. Abdülhamid denklemine bir de bu bilinmeyen eklendiğinde, tarihçilerin işi iyice karmaşıklaşacaktır.

Bu rivayetler bir tarafa Başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında, Şehzadenin iç siyasetle ilgili hususlarla çok daha önceleri de meşgul olduğunu ve çeşitli çevreler ile şahıslarla görüşmeler yaptığı iddiası daha bir somut veri olarak dikkate alınabilir. Şehzadeliği sırasında "*dahili politika*

2 Osman Nûri, *Abdülhamd-i Sâni ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 2, s. 407.

Veliaht Abdülhamid'in bu fotoğrafı, hükümdarlığa hazırlandığı günlere ait olsa gerek.

işleriyle daha o vakitte meşgul olan ve muhtelif mehâfil ve eşhas ile sıkı sık temasta" bulunduğunu söylüyor. O sıralarda yayınlanan gazeteleri takip ettiğini, gazetecileri dairesine davet ederek onlarla "*gizlice*" görüştüğünü ve hatta yabancı gazeteleri dahi getirterek bunları okuduğunu da belirtiyor.[3] Aynı şekilde Yıldız Sarayı'ndaki kâtiplerinden İsmail Müştak da onun Sultan Abdülaziz'in son devirlerine doğru "*siyasî âleme*" karıştığının altını çiziyor. Özellikle de Sultan V. Murad'ın aklını yitirdiği rivayetlerin duyulmasıyla birlikte "*büsbütün faaliyete geçtiği*"ni iddia ederek "*artık onun sarayı bir toplantı yeri olmuştur*" şeklinde başladığı iddialarını; "*Edipler, şairler, muharrirler, gazeteciler yabancı sefaret erkânı ve baştercümanları, Avrupalı muharrirler burada sık sık toplanırlardı. Sohbet mevzuu daima siyaset*"ti diye tamamlıyor. Kısacası onun, "*bütün vaktini saltanat hazırlıklarıyla geçirdiği*"ni vurguluyor.[4] Şehsuvaroğlu da dönemin kuvvetli ve hatırı sayılı şahıslarıyla Maslak ve Kâğıthane'deki kasırlarında "*temas ediyor*" ve Veliaht Murad Efendi'nin "*faaliyetlerini ve genç Türklerle olan münasebetlerini gizliden gizliye ve alakayla takip ediyordu*" iddiasında bulunuyor.[5] Bütün bu iddialar dikkate alındığında, aslında Veliaht Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlık beklentisinin veya hesaplarının Sultan V. Murad'ın akıl sağlığının bozulmasının öncesine kadar gittiği söylenebilir.

Şehzade Abdülhamid Efendi'nin böylesi bir beklentiye ve faaliyete girmesinin nedeni, yıllar öncesinde tanıştığı bazı şeyhlerin kendisine anlattıları mıdır, bilinmez. Fakat onun fazlaca meraklı kişiliği de bütün bu anlatılanların bir nedeni olarak görülebilir.

3 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 161.

4 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 92-93.

5 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "İkinci Abdülhamid'in Tahta Çıkışı", Sayı 9834, *Akşam*, 5 Mart 1946, s. 5.

Sultan V. Murad'ın Akıl Sağlığını Yitirmesi

Asıl olarak mevcut hükümdarın akıl sağlığını yitirdiği iddialarının dolaşmayla birlikte, Veliaht Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlık yolu açılır. Sultan V. Murad'ın akıl sağlığının bozulmaya başlamasının fark edilmesi, henüz 30 Mayıs'ta Seraskerlik'te yapılan biat merasimi sırasında anormal davranışlar göstermesiyle olur. Fakat asıl olarak, Karal'ın tespitiyle, 4 Haziran'da amcası Sultan Abdülaziz'in ölmesiyle onun "*delilik istidadı*"nı iyice artar.[6] İrtem, cülusundan 5-6 gün sonra "*cinnet alâmetleri saklanmayacak surette göstermeye başladı*"ğını ve 5 Haziran'da "*manen*" öldüğünü iddia ediyor.[7] Danişmend ise V. Murad'ın aklını kaybettiğinin 6 Haziran'da itibaren görülmesiyle birlikte Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'nın devlet işlerini "*gayr-i resmî ve gayr-i mes'ul bir Naib-i Saltanat*" ile yürüttüğünü; hükümetin bunu gizli tutmaya çalıştığı hâlde her tarafta konuşulduğunu ve hatta ulemanın artık Cuma Namazı'nın "*adem-i cevâzı*"ndan bahseder olduğunun altını çiziyor.[8] Abdülhamid Efendi'nin bütün bunlardan haberdar olma ve gelişmeleri takip etme ihtimali yüksektir.

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkması süreciyle ilgili ilk haberlerin Avrupa basınında çıkması ise haziranın sonlarına denk geliyor. 28 Haziran'da Sultan V. Murad'ın "*tahttan feragat etmesi*" ve yerini "*enerjik kardeşi Abdulhamid'e bırakması*" durumunun söz konusu olduğu iddia ediliyor.[9] Benzer bir feragat haberi Amerikan *Chicago Daily Tribune*'de 3 Temmuz'da yayınlanır.[10] Almanya'dan *Dresdner Nachrichten*'de ise 6 Temmuz'da çıkan bir haberde V. Murad'ın tahtı kardeşi Veliaht Abdülhamid'e terk edeceği geçiyor.[11] Temmuz'un son günlerinde buna dair haberler diğer Alman gazetelerinde de sıkça geçiyor. Tam bir ay sonra bu kez de *Neu Freie Zeitung* 28 Temmuz'da hükümdar değişikliğini Sultan V. Murad'ın "*haftalardan beri ağır hasta olduğunun*" ve bu durumdan dolayı Türk Hükümeti'nin hükümdar değişikliğini göze aldığını iddia ediyor.[12] *Leibziger Tageblatt*, kaynağı 25 Temmuz tarihli

6 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. İslahat Fermanı Devri 1861-1876*, Cilt 7, 3. Baskı, Ankara 1983, s. 36

7 Süleyman Kani, "Beşinci Sultan Murad'ın Delilikleri, Kendini Elbise ile Havuza Atması", *Akşam*, Sayı 5484, 4 Teşrinisani 1933, s. 8.

8 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 283.

9 *Die Presse*, Sayı 179, 28 Haziran 1876, s. 1.

10 *The Chicago Daily Tribune*, Sayı 30, 2 Temmuz 1876, s. 4.

11 *Dresdner Nachrichten*, Sayı 188, 6 Temmuz 1876, s. 2.

12 *Neue Freie Presse*, Sayı 4282, 28 Temmuz 1876, s. 1.

bir telgraf olan haberde Türkiye yeni bir krizin eşiğinde olduğunu iddia ediyor. Aslında Sultan V. Murad'ın, tahta çıkmadan önce "*ileri derecede*" hasta olduğunu fakat son iki ay süresince yaşanan gelişmelerden dolayı "*çok ağır bir şekilde çöktüğü*"nü yazıyor. Üç haftadan beri alametleri somut bir şekilde görülen beyin rahatsızlığından mustarip olmasına rağmen bu durumun, başkentteki halkın hiçbir haberi olmayacak şekilde Bâb-ı Âlî tarafından "*iyi*" saklandığını ekliyor.[13]

11 Ağustos tarihli haberde ise, Viyana'daki bir kliniğin müdür Dr. Leidersdorf'un İstanbul'a davet edilerek hasta olan sultanın durumu hakkında rapor vermesi istendiği geçiyor. Haberin devamında Veliaht Abdülhamid'in, yabancı doktorlardan oluşan bir heyetin kardeşi Murad'ın "*iyileşmeyeceği*" dair verecekleri rapora göre sultanlığı ancak kabul edebileceğini söylediği iddia ediliyor.[14] Bu arada Leidersdorf'un V. Murad'ı muayene süreci ve raporu ile ilgili bir makalede, hastalık süreci ve muayene sırasında sultanla görüşmeleriyle birlikte uzun uzadıya anlatılıyor. Sultanın melankolik ve korku durumu gösterdiği, sinir sistemini "*şüphe götürmeyecek*" derecede sarsan psikolojik hasta olduğu, iyileşmesinin her hastalığın normal süreci gibi üç aydan az olamayacağı ancak bugün kadar iyileşmemiş ise tedavi edilemez seviyede olduğu ifade ediliyor.[15] Leidensdorf'un bu raporu Sultan V. Murad'ın akıl sağlığının bozulduğunu açık bir şekilde ortaya koyuyor.

Midhat Paşa ile Temaslar ve Pazarlıklar

Veliaht Abdülhamid Efendi, hükümdarlığa yürüyüş sürecini güvendiği belli adamlarından oluşan bir ekiple takip eder ve gerçekleştirir. Ekibi arasında görev taksimi ve planlı bir şekilde ilgili faaliyetleri yapar. Ekibin başı olan Abdülhamid Efendi, dolaylı ilk gizli temasların ardından şartlar oluşunca doğrudan kendisi de gerekli görüşmelere müdahil olur. Diğer önemli isimlerden Mahmud Paşa hükümet üyeleriyle, Mabeynci Emin Bey saray halkıyla, Lâlâ Yusuf Bey ulemayla, Necip Paşa maiyet askerî bölükleriyle ve Teşrifatçı Kâmil Bey ise sefaretlerle temasa geçerek gerekli görüşmeleri yürütür. Bu teşebbüslerin başlaması ise 7

13 *Leibziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 214, 1 Ağustos 1876, s. 5.

14 *Nordböhmisches Volksblatt*, Sayı 32, 11 Ağustos, s. 2.

15 Prof. Dr. Schlager, "Die psychische Begutachung des Sultans Murad V. und dessen Thronentsetzung", *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin*, Berlin 1878, s. 16-21.

Temmuz tarihine denk geldiği iddia ediliyor.[16] Fakat bu hususta ilk haberlerin çok daha öncesinde 28 Haziran'da Avrupa basınında çıkmaya başlaması, bunun daha eski olma ihtimalini yüksek kılıyor.

Bu arada Abdülhamid Efendi, Damad Mahmud Paşa'yı elçi olarak Sultan II. Mahmud devrinden hükümdarların ve ileri gelen devlet adamlarının teveccühünü kazanmış olan Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Selahaddin Dede'ye göndererek sultanın "*iyileşmeyeceğine göre duruma müdahale*" ricasında bulunur. Burada bulunan Pirizâde Sahip Molla söz alarak, veliahtın "*hilafet ve saltanat makamına cülûs buyurunca bu mülk ve halka ne gibi hayırlı işler göreceklerini*" öğrenmek ister. Bunun üzerine Mahmud Paşa, Abdülhamid Efendi'nin meşrutî yönetim hakkındaki fikirlerinden bahseder. Daha sonrasında Şeyh Osman Selahaddin, veliahtı Dolmabahçe Sarayı'nda ziyaretinin ardından Midhat Paşa ile Abdülhamid Efendi'nin Maslak'taki kasrında ilk görüşmelerini sağlar. İkinci görüşmeye Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa da katılır. Veliaht her ikisini de ikna eder.[17] Mahmud Celâleddin Paşa da veliahdın, bu süreci eniştesi Damad Mahmud Paşa üzerinden yürüttüğünü söylüyor. Önce Serasker Kaymakamı Redif Paşa'yı ikna ettikten sonra Midhat Paşa'nın da bu yönde kazanıldığı, onun da Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa'ya saltanat değişikliği hususunu kabul ettirdiğini yazıyor. Midhat Paşa ilk görüşmeyi kendisi yaptıktan sonra, ikincisine Mehmed Rüşdü Paşa ile Kağıthane'deki çiftliğine gittiğini ve Kânun-ı Esasi'yi gündeme getirdiğini de iddia ediyor. Görüşmede Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlık için istekli olmakla birlikte, "*Usûl-i Meşrûtiyet ve Meşrûta mübteni olmayacak bir hükümeti kabul etmem*" şeklinde olumlu cevap verdiğini belirtiyor.[18] Bu görüşme, saltanat yolundaki en önemli hamle olur.

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin meşrutî yönetim hakkındaki olumlu düşüncesini aslında daha öncesinde telaffuz ettiği biliniyor. Sultan V. Murad, hükümdarlığının başlarında, dolayısıyla akıl sağlığının iyice kendini göstermediği günlerde olsa gerek, biraderlerini yemeğe davet eder ve devletin mevcut durumunu anlatarak Midhat Paşa'nın düşündüğü gibi "*liberal hükûmet-i meşrûta*"nın kurulmasına karar verdiğini" söyler ve "*mevcut durum başka bir hükümet şeklini kabule zorlarsa saltanatı terk edeceğini halefleri olarak bilmeleri gerektiğini*" de ekler. Bunun

16 Süleyman Kâni İrtem, "Saray ve Babıâlinin İç Yüzü", *Akşam*, Sayı 7291, 5 Şubat 1939, s. 12.

17 Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, Ankara 2011, s. 3268.

18 Mahmûd Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikât*, Cilt 1, Dersa'adet 1326, s. 168.

üzerine kendi ve biraderleri adına söz alan Abdülhamid Efendi; "*Abdülmecid evlâdının cümlesinin hürriyet ve terakki kavâ'id-i esâsisi dâ'iresinde icrâ-yı hükûmet eylemek arzusunda bulunduklarını*" dile getirir.[19] Burada Abdülhamid Efendi'nin Sultan Abdülmecid'in çocukları adına dile getirdiği hürriyet, ilerleme ve anayasa dairesinde yönetme fikrini kabul ettiği anlaşıyor. En azında beyan olarak bu yönde düşüncelerini dile getirdiği görülüyor.

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin saltanat tahtına oturmasında rolü önemli olan, "Şûrâ-yı Devlet Re'isi Midhat Paşa".[20]

Maslak'ta Midhat Paşa ile Mehmed Rüşdü Paşa ile yaptığı görüşmeyi Veliaht Abdülhamid Efendi, yıllar sonra Âtıf Hüseyin Bey'e anlatır. Abdülhamid Efendi, hükümet şeklini meşrutiyeti mi yoksa istibdadı mı tercih edersin sorusu üzerine; "*Bir gemi kaptanı gemiyi kumanda ettiği zaman nasıl ki icâbeden hale göre kumanda ederse ben kumanda mevkii'ne gelince selâmeti memleket hangi sureti idarede olduğuna kanaat gelirse ve hangi İdare zaruri görülürse onu ihtiyar ederim*" der ve şöyle devam eder; "*benim şimdiki kanaatim ve niyetim şekl-i meşru'-i meşrutâdır. Çünkü istibdad-ı idârede iyi, kötü her şey hükümdara atfedilir. Vükelâ hiç mesuliyet kabul etmez, dedim. Bu sizin bugün daha iyi işinize gelebilir dedim, güldüler. Fakat Meşrutiyette kararlar ibtida vükelâ meclisinde verilir. Hükümdar icrasını emreder. Mesuliyet heyet-i vükelâya aittir. İyi, kötü onlara raci'dir.*"[21] Abdülhamid Efendi bu cevabında, memleketin selameti için hangi yönetim biçimi zorunlu görülürse onu kabul edeceğini söylemekle birlikte Meşrutiyet'e taraftar olduğunu da açıkça belirtiyor. Burada muhataplarının duymak istediklerini söylemekle birlikte bunları ikna edebilmek için, meşrutî yönetimin işine geldiğini ima eden iyi veya kötü bütün sorumluluğun doğrudan hükümetin ve bakanların olmasının işine gelebileceği gibi pragmatik yönünü de eklemeyi ihmal etmez.

Veliahtlığı sırasında hizmetine giren Beşir Ağa da bu süreçle ilgili olarak, Abdülhamid Efendi ile "*daima temas hâlinde*" olan enişteşi

19 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 1, İstanbul 1327, s. 44-45.

20 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90628—0087.jpg, 27 Kasım 2022.

21 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 442.

Damad Mahmud Paşa'nın, Sultan V. Murad'ın hastalığının ilerlemesi üzerine Vükelâ Heyeti'nde durumun bu şekilde devam edemeyeceğini söyleyerek gerekli teşebbüsleri başlattığını iddia ediyor. Fakat Abdülhamid Efendi, Midhat Paşa ve Mehmed Rüşdü Paşa ile yaptığı görüşmenin başında pek hevesli gibi davranmaz. Devletin içinde bulunduğu mevcut durumdan ve olaylardan dolayı hükümdar olmak değil, veliahtlıktan dahi istifa etmek istediğinin söylemesi üzerine Midhat Paşa'nın "*uzun izahat vererek*" onu ancak ikna edebildiğini söylüyor. Nihai olarak sözü alan veliahdın; "*Pekâlâ. Saltanatı kabul ederim, fakat şu şartla ki, derhâl meşrutiyet ilan edilmeli ve devlet işlerinin mesuliyet yükü benim omzuma yüklenmemeli*" kararını ilan ettiğini ekliyor.[22] Bu arada Veliaht Abdülhamid Efendi'nin, Midhat Paşa ile görüşmelerinin ardından reformları gerçekleştirme vaadi şartıyla tahta çıkmayı 24 Ağustos'ta kabul ettiğini, Alman *Vossische Zeitung* iddia ediyor. Kararın alınmasında Avusturya'dan gelen doktorun V. Murad'ın iyileşmesinin imkânsızlığını bildirmesinin etkili olduğunu da ekliyor.[23] Doktorun 11 Ağustos'ta istendiği dikkate alınırsa, verilen tarih tutarlı gibi duruyor.

İngilizler Sefiriyle de Hükümdarlık Yolunda Görüşmeler

Sultan V. Murad'ın sağlık sorunlarından dolayı tahttan indirilmesi ve yerine Veliaht Abdülhamid Efendi'nin geçmesiyle ilgili yabancı sefirlerin bilgileri takriben bir ay öncesine denk geliyor. 1 Ağustos'ta Alman gazetesi *Leipziger Tageblatt*, mevcut sultanın sağlık durumunun iyice ilerlemesinden dolayı tahtı kardeşine terk edeceğinin "*sadece birkaç*" büyükelçi ve elçi tarafından bilindiği iddia ediliyor.[24] 31 Ağustos tarihinde gerçekleşen cülûstan en az bir ay öncesinde yayınlanan bu haber, taht değişikliği gibi önemli bir hususun belli yabancı sefirler tarafından bilindiğini gösteriyor. Bu sefirlerden İngiliz Elliot'ın bu gelişmeye yakından takip ettiğini Midhat Paşa'nın yanındaki isimlerden İsmail Kemal iddia ediyor. Kesin tarih belirtmeden Elliot'ı ziyareti sırasında kendisine bu hususta, hükümetin bu sorunu "*acil bir yasal çözüm bulması zarureti*"ni dile getirdiğini söylüyor. Mevcut durumun "*daha fazla uzatılmasının imkânsızlığı*"na dair görüşlerini nâzırlarına iletmesini de

22 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2010, s. 48-50.

23 *Vossische Zeitung*, Sayı 202, 20 Ağustos 1876, s. 5.

24 *Leibziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 214, 1 Ağustos 1876, s. 5.

ister. Bunun üzerine Midhat Paşa ve Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa ile görüşerek bunu iletir.[25]

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin kendisi de başta İngiltere olmak diğer Avrupalı Büyük Devletlerin sefirleriyle gizli bazı temaslarda bulunduğu kaynaklarda geçiyor. Bunun için görevlendirdiği Teşrifatçısı Kemal Bey, sefirlerle temasa geçer ve İngiliz, Rus, Avusturya ve Alman sefirleriyle bizzat görüşür. Nitekim görüşmeler neticesinde İngiliz, Avusturya ve Alman büyükelçileri tahta çıkma sürecine destek verirler.[26]

Başkâtibi Tahsin Paşa, bu teşebbüsleriyle ilgili olarak normalde Dolmabahçe Sarayı'ndaki dairesinde kalan Abdülhamid Efendi'nin bu süreçte dışarıdaki çeşitli köşklerinde ve konaklarında kalarak faaliyetlerini sürdürdüğünü iddia ediyor. Paşanın anlattığına göre veliaht, "*padişahlığa ait hazırlıklar cümlesinden olmak üzere pek çok kimselerle temas etmek ister, vukuât-ı âleme yabancı kalmamak için hemen her meseleyi ledünniyatına varıncaya kadar öğrenmeye çalışırdı. Veliahtlığı zamanında devletin mühim işlerini işgal eden rical ile fikir ve kalem erbabıyla yerler ve ecnebi iler gelen simalarla sık sık görüşür, hülasa yaşadığı devir aleddevam takip ederdi.*" İngiltere Sefareti Baştercümanı Mösyö Thomson ile de sıkça görüştüğünü; Thomson'ın "*sık sık Abdülhamid Efendi'yi ziyarete*" geldiğini, "*uzun uzadıya*" görüştüğünü, birlikte gezintiye çıktığını ve sıralarda "*memleket ahvâlinden*" bahsedildiğini söylüyor. Bunların ardından Tahsin Paşa, Abdülhamid Efendi'nin bu temasları ve görüşmeleri vasıtasıyla devlet adamlarını tanımaya; bunların hususî durumlarını ve servetlerini öğrenmeye gayret ettiğini de ekliyor.[27] Tahsin Paşa'nın zikrettiği İngiliz Thomson'ın baştercüman değil de Abdülhamid Efendi'nin İngiliz komşusu Thomson olma ihtimali yüksek. Zira İngiliz kaynakları bu ismi tüccar olarak zikrediyor.

Veliaht Abdülhamid Efendi'nin İstanbul'da ticaret yapan İngiliz Thomson'ı gezintilere davet ederek onunla sürekli görüşmeler yapması; bu sırada İngiltere ve meşrutî yönetim hakkında bilgiler alması ve kendi fikirlerini de dile getirmesi stratejik bir harekettir. Öyle anlaşılıyor ki Thomson, meraklı bir komşudan öte İngiliz Serafeti'yle irtibatı olan bir şahsiyettir. Zira bu görüşmeleri İngiliz Büyükelçiliği'ne

25 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, Adnan İsmailoğulları/Rubi Hoxha (Ter.), İstanbul 2007, s. 82.

26 İrtem, "Saray ve Babıâlinin İç Yüzü", s. 12.

27 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 8-9.

ulaştırıyordu ve veliaht da bunu biliyordu. Burada Abdülhamid Efendi, Thomson'ı İngiliz sefiri ile kendi arasında bir aracı gibi görüyordu, tıpkı hükümdarlığı sırasındaki Vambery gibi. Nitekim Haslip'in anlattığına göre veliaht, Thomson'a hükümdar olduğunda "*nazırların arzularına kapılmayacağını, beğenmediklerini süratle vazifelerden uzaklaştıracağını*" söyleyerek şunları ekler: "*Şahsi menfaatlerden ziyade ammenin menfaatlerini düşünenleri iş başına getirmek lâzımdır. İlk vazifem devlet maliyesini baştan tesis ve tanzim etmektir. Türkiye'den alacaklı olanların hakkını korumak, bunları temin için de ciddi surette tasarrufa riayet etmek şarttır. Ben bu sahada en iyi emsâl olacağım*" der.[28] Geleceğin hükümdarının bu ilgisinden memnun olan Thomson, Abdülhamid Efendi'nin "*samimiyetinden ve onun Avrupalıların zihniyeti ve telakkilerini anlamak için gösterdiği alâkadan dolayı hayret*" ettiğini de belirten Haslip, Thomson'ın liberal prensiplerden ve Müslümanların Hristiyanlara davranışlarından dolayı eleştirmeye başladığında veliahdın "*birden suratı asılır ve Nazik bir şekilde*" konuyu değiştirdiğini ekliyor.[29] Shaw da Abdülhamid Efendi'nin Trabya'da komşusu Thomson'la "*yakın*"lığına atıfta bulunuyor.[30]

Bu süreçte Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa da Elliot'ı ziyaret ederek muhtemel bir hükümdar değişikliği noktasında fikirlerini sorar. 25 Ağustos'ta Tarabya'daki İngiliz Sefareti yazlığında gerçekleşen bu ziyarette, Sultan V. Murad'ın hal' edilip edilmemesi hakkındaki görüşünü alır.[31] Sertoğlu da bu ziyareti hatırlatarak Rüşdü Paşa'nın nihai olarak harekete geçmeden önce diğer sefirle birlikte Elliot'ı ziyaret ederek Veliaht Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlığı noktasındaki "*bütün tereddütlerini*" dile getirir. Sefir ise "*bir şahsa değil bir memlekete hizmetin bahis konusu olacağını ileri sürerek saltanat değişikliğine taraftar görünür.*"[32] Veliaht ve sadrazamın bu sürece İngiliz Seferi'ni dâhil etmeleri, İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki nüfuzunu göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.

28 Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, s. 95.

29 Haslip, *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, s. 87-88.

30 Straford J. Shaw/Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (Ter.), Cilt 2, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 216.

31 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (Ter.), 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 367.

32 Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, s. 3275.

Yine günlerde Sadrazam ve ileri gelen bazı devlet adamları İngiltere, Avusturya, Fransa ve İtalya Büyükelçileriyle Dolmabahçe Sarayı'nda durumu görüşürler. Sultan V. Murad'ın durumu konuşulur. Toplantının ardından Mehmed Rüşdü Paşa, süreci hızlandırmak için Heyet-i Vükela'nın toplanmasını kararlaştırır. Ardından bu kez de Veliaht Abdülhamid Efendi, İngiltere ve Avusturya Sefirleri ile "*uzun bir görüşme*" yapar.[33] Abdülhamid Efendi'nin sefirlerle görüşmesi noktasında Osman Nûrî, İngiliz ve Avusturya sefirlerinin ismini veriyor. Bunların Sırbistan Harbi'nin barışla neticelenmesi sürecinde bir hafta zarfında hükümdar değişikliğinin gerçekleşmesi "*ihtâr ve imâ*"sında bulunduklarını iddia ediyor.[34]

Sadrazamın ziyaretinden bir gün sonra 26 Ağustos'ta Veliaht Abdülhamid Efendi de Büyükelçi Elliot'la irtibata geçer. Sefir, Veliaht "*Abdülhamid İngiltere Sefâreti'nin mu'âvenetini*" almak ve "*umûr-ı devlete müte'allık olan re'y ve mütâla'âtdan beni haberdar*" etmek için, hizmetinde bulunan güvenini kazanmış olan birini gönderdiğini şöyle anlatıyor: Veliaht Abdülhamid'in "*en baştaki maksadı İngiltere devletinin delâlet ve nasihatına imtisâlen ihtiyâr-ı tarik etmek olduğunu, İngiltere'de tab' olunan Mâ'i Kitâpları tercüme itdürüb Kemal-i dikkatle nazar-ı mutâla'adan geçürdüğü cihetle İngiltere ile Devlet-i Osmaniye beyninde câri olan dostluğun Bulgaristan'da vukû' bulan ahvâlden dolayı halel-pezir olmasına te'accüb itmeyüb parlamentoda Türklere karşı isti'mâl olunan ağır sözlerein bile haklı olduğunu i'tirâf eylediğini, idâre-i hükûmeti eline geçdiği hâlde câri olan sûistimâlâtın men'ine çalışarak ve israf nev'inden her dürlü sarfiyâta nihâyet virerek ashâb-ı matlûbun alacaklarını tedricî tesviye edeceğini, umûr-ı mâliye üzerine bir "kontrol" vaz' iderek câri olan hırsızlığın önünü alacağını ahâli-yi matbû'âtı hürr bırakarak gerek politikaya dâ'ir ve gerek ulûm ve fünûn-ı sâ'ireye dâ'ir mezâkere ve mübâhasete mâ'zûniyet vereceğini, elhâsıl idâre-i milletce tutacağı usûl ve mesleğin her suretle vâsi' ve hürriyetperverâne olacağını mezkûr İngiliz vâsıtasıyla va'd eylemiş idi.*"[35] Abdülhamid Efendi burada, ilk maksadının İngiltere'nin

33 Moritz B. Zimmermann, *Illustirierte Geschichte des orienatlischen Krieges von 1876-1878*, Leipzig 1878, s. 369.

34 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 1, s. 96.

35 Henry Elliot, *İntihâr mı İmâte mi? Yahud Vaki'a-i Sultan Abdülaziz*, Kütübhâneci İlyâs (Yay.), [?][?], s. 38-40.

kılavuzluğuna ve nasihatine göre hareket etmek olduğu vaadinde bulunarak Türkiye hakkındaki "Mavi Kitapları" tercüme ettirerek dikkatle okuduğunu söylüyor. 1876'da Bulgaristan'da cereyan eden olaylardan dolayı Türkiye ile İngiltere arasındaki dostluğun bozulmasına şaşırmadığını ve İngiliz Meclisi'nde Türkler aleyhinde kullanılan ağır sözlerin haklı olduğu gibi bir cümleyi de sarf ettiği görülüyor. Yönetimi aldığında ise maliyeyi kontrol ederek israfın önüne geçeceği, hırsızlığa engel olacağı ve basını serbest bırakacağı gibi vaatleri sıralar. Yönetim usulünün geniş ve özgürlükçü olacağı iddiasıyla vaatleri sona eriyor. Hükümdar olma yolunda yaptığı stratejik hamle olarak değerlendirilebilecek bu metin, Osmanlı Devleti'ni itham eden aleyhte ifadeleri içeren ve İngilizlerin duymak istedikleri iddiaları içeriyor olması, Abdülhamid Efendi'nin pragmatist kişiliği ile izah edilebilir. Gerçekten de böyle düşünmediğini ilerleyen yıllarda İngiltere ve İngilizler hakkında dile getirdiği düşüncelerinden görmek mümkün.

Elliot'ın Veliaht Abdülhamid Efendi hakkında yazdıklarından fazlasıyla memnun olan İngiliz Başbakan Benjamin Disraeli'nin, "*Hem de tek karısı var... Bir Hürrem! Acaba bir Muhteşem Süleyman mı geliyor?*",[36] notunu düştüğünü Berkes zikrediyor. Disraeli'nin Hürrem diye adlandırdığı kişi Abdülhamid Efendi'nin evlendiği Belçikalı Flora olsa gerek. Disrael'in bu ifadesi de İngiltere'nin siyasî olarak Abdülhamid Efendi'nin hükümdarlığını desteklediği anlaşılıyor.

Ve Veliaht Abdülhamid Efendi Tahta Çıkar

Heyet-i Vükela'nın 31 Ağustos'taki toplantısında, Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkma kararı alınır. Bu gelişme *Sabah* gazetesinde, Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'nın yazdığı tezkire üzerine bir gün önce, yani 31 Ağustos sabahı Topkapı Sarayı Kubbealtı'nda toplanan Heyet-i Vükelâ, ulema ve askeriyenin ileri gelenlerinin iştirakiyle cülûs merasimin gerçekleştiği şeklinde geçiyor.[37] *İstikbâl* de benzer bilgilerle ilk sayfasında, hal' kararının bir gün öncesinde Bâb-ı Âlî'de toplanan vükelada, Sultan V. Murad'ın mevcut hastalığı gündeme getirilerek alındığını yazıyor.[38]

36 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (Haz.), 7. Baskı, İstanbul 2002, s. 317.

37 *Sabah*, Sayı 163, 20 Ağustos 1292 [1 Eylül 1876], s. 1.

38 *İstikbâl*, Sayı 173, 11 Şa'bân 1293 [1 Eylül 1876], s. 1.

Dönemin şahitlerinden Memdûh Paşa, Sultan V. Murad'ın deliliğinin "*örtülmez bir raddeye*" gelmesinin ve Avrupa'da getirilen doktorların verdikleri raporlar neticesinde iyileşemeyeceğinin anlaşılması üzerine Meclis-i Vükela'nın toplanarak saltanat değişikliği kararını nasıl alındığını anlatıyor. Buna göre toplantıda, Sadrazam Mehmed

L'ILLUSTRATION

JOURNAL UNIVERSEL

SAMEDI 9 SEPTEMBRE 1876

LE SULTAN ABD-UL-HAMID

Tahta çıktığı ilk günlerde Fransız
L'illustration'ın kapağında Sultan II. Abdülhamid.

Rüşdü Paşa, duygusal bir konuşma yaparak devletin maruz kaldığı siyasî sorunların çoğalmasından ve padişahın ise "*dâ'-ı devâ-i nâ-pezir*" bir hastalığa düşmesinden dolayı yönetim mesuliyetini taşıyacak bir hükümdarın gelmesinin "*farz*" olduğunu söyler. Ardından söz alan Midhat Paşa da Sadrazam'ı destekler mahiyette, "*devlet padişah olmayınca yönetilemez. İşleri kararlaştıran padişahtadır. Yapmaya mecbur kaldığımız bu değişiklik için fetva gerekir*", der. Neticesinde alınan kararın Veliaht Abdülhamid Efendi'ye bildirilmesi için Ticaret Nâzırı Damad Mahmûd Celâleddin Paşa ve Serasker Vekili Redif Paşa görevlendirilir. Bu arada Şeyhülİslam Hayrullah Efendi, önceden hazırlanan fetvayı uzatarak yüksek sesle okunmasını ister.[39]

Sultan V. Murad'ın hükümdarlığını sona erdiren hal' fetvası; "*İmâm-ül Müslimin cünun-i mutbık ile mecnun olmağla imâmetden masûd fevtolsa uhdesinden akd-i imâmet münhal olur mu? Beyan buyrula. El cevâb: Allahu a'lem olur*",[40] şeklindedir. Fetvada geçen, mevcut hükümdarın daimî deliliğinden dolayı görevini yapamayacak duruma geldiği için imamet akdinin düştüğü ifade dönemin kaynaklarında ortak kanaat olarak geçer ve yurtdışından getirilen doktorların da raporuna dayanıyor.

Bu arada Hırka-i Şerif dairesinde bulunan Velihat Abdülhamid Efendi, fetvanın okunmasının ardından Bâb-ı Hümayun önüne gelerek tahta oturur ve biat edilir.[41] 31 Ağustos 1876 Perşembe gününe tekabül eden merasimle artık Sultan II. Abdülhamid, 34. Osmanlı Hükümdarı ve 113. İslam Halifesi'dir. Şehzadeliği ile çıraklık, veliahtlığı ile de kalfalık yıllarını geride bırakan II. Abdülhamid'in önünde, 33 sene devam edecek ustalık yılları durmaktadır, artık.

Ara Değerlendirmeler

Abdülhamid Efendi'nin şehzadeliği ve veliahtlığı sürecinde yaşadıkları, tecrübe olarak onu hükümdarlığa hazırlar. "Çıraklık"/şehzadelik yılları, kişiliğini ve ilk tecrübelerini oluştururken; "kalfalık"/veliahtlık günleri ise hükümdarlığı için hazırlık süreci olarak görülebilir. Özellikle Dolmabahçe Sarayı'nın dışına çıkarak Kâğıthane ve Maslak gibi yerlerde

39 Mehmed Memdûh, *Mir'ât-ı Şu'ûnât*, İzmir 1328, s. 102.

40 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 284.

41 Mehmed Memdûh, *Mir'ât-ı Şu'ûnât*, s. 104.

kurduğu küçük özel dünyasında ziraat ve ticaret ile uğraşması; işlerini kendisinin takip etmesi ona tecrübe kazandırır. İhtiyacı olmadığı hâlde bir şeylerle uğraşması, başarması ve kazanması özgüvenini artırır. Nitekim hükümdar olduktan sonra belli bir geçiş sürecinin ardından Dolmabahçe'yi yine terk ederek yeni hayat alanını ve merkezini bu kez de Yıldız Sarayı'nda kurması, böylesine bir özgüvenin sonucudur. Artık yeni merkezi sarayından bütün devleti ve toplumu idare edecektir. Bu şekilde şehzadeliği/çıraklığı ve veliahtlığı/kalfalığı onun hükümdarlığı/ustalık sürecinde kendisine zengin bir tecrübeyle katkı sağlar.

Sultan V. Murad'ın hükümdarlığını bitiren fetva, içerik bakımından tutarlıdır. Bu durum, öncesindeki 1807'deki Sultan III. Selim, 1876'daki Sultan Abdülaziz ve sonrasında 1909'daki Sultan II. Abdülhamid'in hal' fetvaları dikkate alındığında aralarında bariz fark olduğu görülebilir. Bu üç fetva da somut tarihî bir gerçekliğe dayanmaktan ziyade mevcut hükümdarların tahttan indirilmesine bir meşruiyet kazandırabilmek için üretilen maksatlı ve abartılı mazeretlere dayanıyor. Bu anlamda da sorunludurlar.

Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkışı sürecinde ve kendi hükümdarlığının sonlarında yaşanan iki gelişme birbirine benziyor. 1876 yılındaki askerî bir darbe ile amcası Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle birlikte veliaht olması ve saltanat yolunun açılması süreci yukarıdaki sayfalarda anlatılıyor. Bu gelişmenin ardından fazla geçmez ve üç ay sonra kendisi hükümdar olur. Yani askerî bir darbeyle hükümdarlık yolu açılmıştır. Fakat yıllar sonra bu kez bizzat kendisinin hükümdarlığı da yine askerî bir darbenin neticesinde sona erer. 1909'da Hareket Ordusu'nun gerçekleştirdiği askerî darbenin ardından amcası gibi tahtından indirilir. Daha da ilginci, ağabeyi Sultan V. Murad aleyhinde verilen fetvanın ardından kendisi tahta çıkar ve yine yıllar sonra 1909 senesinde bu kez de kendisinin aleyhinde hazırlanan bir fetvayla hal' edilir ve kardeşi V. Mehmed Reşâd yerine geçer. Yani iki ağabey iki fetvayla hükümdarlığı kaybeder ve neticesinde iki küçük kardeş yerlerine geçer. Böylece Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı iki askerî darbe ve iki fetva ile belirlenmiş olur.

VI

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN HÜKÜMDARLIĞI: YÖNETİMDE "USTALIK" YILLARI

"Bir gemi kaptanı gemiyi kumanda ettiği zaman
nasıl ki icâbeden hâle göre kumanda ederse,
ben de kumanda mevkiine gelince selâmeti memleket
hangi idare zaruri görülürse onu ihtiyar ederim."
II. Abdülhamid

İnsan ömrü, *yapboz* parçalarının bir araya getirilerek oluşturdukları bütüne benzer. Onlarca parçanın bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir yapboz gibi, insan da günbegün yaşadıklarıyla hayatının bütününü inşa eder. Sultan II. Abdülhamid'in çocukluk ve gençlik yıllarını teşkil eden tecrübelerini yukarıdaki sayfalarda anlatmakla, hayat yapbozunun ilk parçaları birleştirilmiş oldu. Artık hükümdarlık yılları, dolayısıyla yapbozun diğer parçaları kaldı. Hükümdarlığını konuşmak suretiyle de geri kalan parçalar tamamlanmış olacak. Böylece insan ve hükümdar II. Abdülhamid'in resminin bütünü ortaya konulacak.

33 yıl gibi uzun bir süre tahtta kalan Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığının tamamını çalışmaya dâhil etmek yerine, daha ziyade devletin ve toplumun dönüşümüne neden olan siyasî, toplumsal ve kültürel gelişmeler üzerinde duruluyor. Bunların da teferruatlı bir şekilde kronolojik olarak ele alınması yerine değerlendirilmesine ve yorumlanmasına gayret ediliyor.

İç Siyaseti ve Yönetim Anlayışı: İçe Kapanma ve Restorasyon

İlk olarak Sultan II. Abdülhamid'in iç siyaseti ve yönetimi belli dönemlere ayrıldıktan sonra onun siyaset anlayışı tespit ediliyor. Dönemin

yönetim karşıtı siyasî hareketlere de yer veriliyor. İç siyasetteki belli başlı kırılmalar tespit edilerek bunların nedenleri olan hâdiseler üzerinde duruluyor.

Abdülhamidi İç Siyasetin Dönemlendirilmesi Sorunu

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı süresince takip ettiği iç siyaseti ve yönetim anlayışı, tek dönem altında değil de farklı dönemler şeklinde ele alınıyor. Böylesine bir dönemlendirmenin yapılmasının nedeni, uzun bir süreçteki iç siyaset ve yönetimde belli kırılmaların ve farklılaşmaların yaşanmasıdır. Bütün bunların sağlıklı bir şekilde nedenleriyle birlikte tespit edilebilmesi için iç siyasetin dönemlere ayırılması doğru olacaktır.

Çetinsaya, Sultan II. Abdülhamid'in iç siyasetini altı dönemde ele alıyor. II. Abdülhamid'in "*Tanzimat ve kısmen Yeni Osmanlı ideallerine bağlı kaldığı*" 1876-1878 arası birinci dönemdir. 1878-1882 yılları "*kendi iktidarını ve otoritesini kullanma bakımından geçiş süreci*"dir. "*Berlin Kongresi'nde açık kalmış bütün hesapların kapatıldığı*" üçüncü dönem 1882-1891 arasına tekabül ediyor. Dördüncüsü 1891-1897 yıllarına denk gelen "*Sultan Abdülhamid'in mutlak/otokratik yönetiminin daha da belirginleştiği*" süreçtir. "*Saltanatın doruk noktasına tekabül eden*" 1897-1902 arası beşinci dönemi teşkil ediyor. 1902-1908 yılları arası ise "*sonun başlangıcı*" olarak son dönem şeklinde görüyor.[42] Çetinsaya'nın, birinci dönemi tanzimat geleneğine ve Genç Osmanlı ideallerine bağlı kaldığı iddiası isabetli değildir. Sultan Hamid'in birinci döneminde dahi yönetimi kesinlikle hükümetlere bırakmadığı, takip eden sayfalarda örneklerle birlikte görülebilir. Böyle bir durum ancak hükümdarlığının son 9 ayında söz konusu olabilir. Üçüncü döneme tekabül eden Berlin Kongresi'nde açık kalmış bütün hesapların kapatıldığı iddiası da gerçekçi değildir. Berlin Kongresi'nin maddeleriyle ve kulislerinde gündeme getirilen hesapların kapatılması, Sultan II. Abdülhamid'in sonrasına sarkmıştır. Özellikle de 1895-1909 yılları arasında Anadolu ve Balkanlar'daki çok sayıdaki sıkıntılı sorunun, sonrasındaki 1912-1913 Balkan Savaşı dahi doğrudan kongreyle ilgilidir.

42 Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, Sayı 47, İstanbul 2016, s. 357-393.

Hükümdar olduğu ilk aylarda genç Sultan II. Abdülhamid.

Daha da önemlisi 1908 sonrası dönemlendirmeye dâhil etmemesi bir eksikliktir. Zira Abdülhamidi iç siyasetin 27 Nisan 1909'ta tahttan indirilmesiyle resmen sona ermesinden dolayı, geri kalan son 9 ayında Tanzimat hükümdarı gibi yönetimi hükümete bırakmak zorunda kalır.

Alternatif bir sistem olarak Sultan II. Abdülhamid devri iç siyasetin ve yönetimin üç döneme ayrılması daha tutarlı görünüyor. Buna göre birinci dönem, çift başlı bir yönetimin fakat yine de nihaî olarak ağırlığın II. Abdülhamid'e doğru kaydığı bir anlayışın geçiş dönemi 1876-1881 yılları arasını kapsıyor. Yönetimin tamamıyla hükümdarın uhdesine ve ağırlık merkezinin ise mekân olarak Yıldız Sarayı'na geçtiği 1881-1908 yılları arası ikinci dönemi teşkil ediyor. İç yönetimin tıpkı Tanzimat'ta olduğu gibi yeniden hükümete devredildiği üçüncüsü ise 1908-1909 arası 9 ay gibi kısa bir süreye denk geliyor. Takip eden sayfalarda bütün bu sürecin özellikleri ve gelişmeleri genel hatlarıyla izah ediliyor.

1. Çift Başlı Yönetim: Ama Sultanın Ağır Bastığı (1876-1881)

Abdülhamidi yönetimin birinci dönemi, tahta çıktığı 1876 yılı ile kendisini saltanata taşıyan ekibi 1881'de Yıldız Mahkemesi ile tasfiye etmesi sürecini kapsıyor. Takriben beş yıl süren bu dönemin temel özelliği ise, öyle iddia edile geldiği gibi Tanzimat Dönemi'ndeki şekliyle yönetimi hükümete bırakmaması ve kendisinin yönetimin önemli bir paydaşı olmasıdır. Gerekli gördüğünde sadrazamlara doğrudan müdahalelerde bulunması hasebiyle bu süre zarfındaki hükümetlerin hiçbiri Tanzimat Dönemi'ne benzetilemez. Bundan dolayı 1876-1881 yılları, kendisi için bir geçiş dönemi olarak görülebilir.

Burada Osman Nûrî'nin, hükümet idaresini ileride kendi eline almaya yönelik hazırlıkları henüz hükümdarlığının başlarında yaptığı tespiti önemlidir. Nitekim istediği gibi Mabeyn ekibini kurar ve vükelâyı "*birer birer yanına celb ederek her birinin nezâretlerine müte'allik*

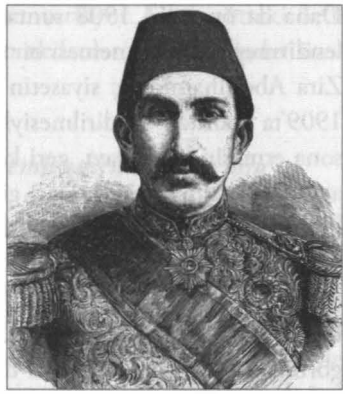

Gençlik günlerinde Sultan II. Abdülhamid.

umûr ve mesâ'il hakkında kendilerinden saatlerce ma'lumât" alır.[43] Midhat Paşa ile Maslak'ta yaptığı görüşmede Mabeyn Başkâtipliği'ne Sadullah Bey ve diğer kâtipliklere Namık Kemal Bey ile Ziya Bey'i getireceği sözü vermesine rağmen hükümdar olunca bu sözünü yerine getirmez ve kendi ekibini kurar. Mabeyn Başkâtipliği'ne Said Bey'i ve İkinci Kâtipliğe ise Lebib Bey'i getirmesine Midhat Paşa veya Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa itirazda bulunamazlar. Bu anlamda Sertoğlu'nun, genç hükümdarın "*saltanatın ilk günlerinde kudret ve nüfuzu şahsında toplamak istediği*" tespiti tutarlıdır.[44] Gerekli şartların oluşmasıyla birlikte yönetim merkezini ve ağırlığını bütünüyle kendi üzerine alır.

Birinci döneminde Dolmabahçe Sarayı'nda ikâmet etmesi ve bu günlerde dışa fazlasıyla açık olması ancak Tanzimat geleneğinin devamı olarak görülebilir. O günlerin şahitlerinden İsmail Kemal, kendisini tebrik için gelen herkese sarayın kapılarını açtığını, İstanbul ve diğer vilayetlerden gelenleri kabul ettiğini belirterek Sultan II. Abdülhamid'in "*insanları ağırlama biçin gerçekten sıcaktı ve gelen herkesi etkiledi*" diye anlatıyor.[45] Bürokratlarla ve toplumla bir araya gelir. Bizzat kendisinin tahta çıkmadan önce tespit ederek sarayda çalışmaya ikna ettiği Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa hatıratında II. Abdülhamid'in padişahlığının ilk aylarında bürokratik, dinî ve askerî sık olarak ziyaret ettiğini, buralarda birlikte yemek yediğini ve konuşmalar yaptığını günbegün anlatıyor. Hatta Seraskerliği ziyaretini ve burada askerî zevatla yemek yemesini anlatırken ilk defa bir Osmanlı hükümdarının böyle bir yemeğe katıldığını yazıyor. Ayrıca Hereke dâhil İstanbul'daki bazı fabrikaları ziyaret ettiğini de ekliyor. Cuma Selamlığı'nı, Dolmabahçe Sarayı'nın etrafındaki Dolmabahçe Valide Sultan, Ayasofya, Sultan Mahmud, Fındıklı, Sultan Bayezid, Tophane'de Nusretiye gibi farklı câmilerde icra ettiğini

43 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 1, s. 101.

44 Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, s. 3283.

45 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 85.

tek tek anlatıyor.[46] Yıldız Sarayı'na taşındıktan sonra da belli bir süre daha farklı câmilerde Cuma Namazı kılmaya devam eder.[47] Bunlara dair haberler, dönemin gazetelerinden takip edilebilir.

Farklı ziyaretleri de vardır. 16 Eylül tarihli habere göre, deniz yoluyla Topkapı Sarayı'na gelen Sultan II. Abdülhamid burada biraz vakit geçirdikten sonra Hırka-i Şerif Camii'ne geçip dua eder. Ardından Seraskerliğe gelerek burada yemek yer. Bâb-ı Âlî'deki vükelâ da buraya gelerek yemeğe iştirak eder. Yemeğin ardından bir toplantı yapıldıktan sonra karayoluyla Dolmabahçe Sarayı'na döner.[48] Bu yemeğin ayrıntıları *Vakit*'te anlatılıyor. Yemeğe Damad Mahmud Paşa gibi 30 ileri gelen devlet adamı ve önemli paşalar katılır ve ayrıca Seraskerlik Kışlası'nda bulunan askerler için de yemek verilir. II. Abdülhamid, yemeğin ardından yaptığı konuşmasında askerlerine vatan hizmetlerinden dolayı teşekkür eder. Serasker de cevabî bir konuşma yapar.[49] Bir başka sefer de Cuma Günü erkenden Topkapı Sarayı'na gider, Hırka-i Şerifi ziyaret eder ve Cuma Namazı'nı Ayasofya Camii'nde kılar. Ardından Seraskerliğe gelerek burada görüşmeler yapar.[50]

Genç hükümdar II. Abdülhamid, en önde ardında devlet adamları atla giderken görülüyor.

46 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 86-129

47 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbyen Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı*, s. 145-146.

48 *Sabah*, Sayı 175, 26 Şa'bân 1293 [16 Eylül 1876], s. 1.

49 *Vakit*, Sayı 220, 4 Eylül 1292 [16 Eylül 1876], s. 1.

50 *Osmanlı*, Sayı 3, 30 Temmuz 1293 [11 Ağustos 1877], s. 1.

Sultan II. Abdülhamid'in bu süreçte halkın arasına girer ve farklı camilerde namaz kılar. İnal, II. Abdülhamid'in halkın arasında bulunduğunu, halkın oturduğu yerde oturduğunu, birlikte namaz kıldığını ve herkesin kendisini gördüğünü zikrediyor. Hatta "*hürriyetperverlikle maruf olan erbabı kalemle de görüşür ve teatii efkâr*" ettiğini de söylüyor. Buna örnek olarak Sultan Hamid'in ilk günlerde Namık Kemal Bey'le yaptığı görüşmede, "*Hırkai şerfi odasında secdei şükrana kapanup bu lutfi ilâhiye mahzariyetimi kemali tazarula niyaz eyledim. Allah için Kemal Bey, hep birlikde çalışalım, bu devlet ve saltanatı eski halinden âli bir mertebeye getirelim*",[51] dediğini de iddia ediyor.

Cuma Selamlığı'nı her hafta farklı bir camide yapması ve selamlığın ardından farklı mekânlarda bazen sadece vükelâ ve bazen de vükelâ ile diğer önemli devlet adamlarının katıldıkları toplantılar yapar. Ayasofya, Dolmabahçe ve Nusratiye gibi merkezî câmilerde Cuma Namazı'nı kıldıktan sonra duruma göre Dolmabahçe, Topkapı ve Yıldız Sarayı'nda ya da bazen Tophâne-i Âmire gibi mekânlarda bu tür görüşmeleri yapar. Yine Şeyhülislamlık makamında ulema ile iftar eder. Hükümet mensuplarını ve Mabeyn çalışanlarını Dolmabahçe Sarayı'na yemeğe çağırır. Sadrazam ve diğer zevatla birlikte camileri ziyaret ederek halkla namaz kılar. Yine Ramazan ayında Veliaht Reşâd Efendi ve Kemalettin Efendi biraderlerini yanına alarak Ayasofya Camii'ne gider. Elinde tesbihini "*sallaya sallaya*" halk arasında dolaşır.[52] Yıldız Sarayı'na geçtikten sonra belli bir süre daha bu tür ziyaretlerini sürdürür. Bir defasında Mekteb-i Harbiye'deki huzur imtihanını takip ardından yine burada yapılan jimnastik sınavını da seyreder.[53]

Kendisi ve bazen de Heyet-i Vükelâ ile Marmara Denizi veya Boğaz'da vapur gezisine de sık sık çıkar. Bunlarla ilgili haberler dönemin gazetelerinde takip edilebilir. Sadece bir örnek olarak Pertevniyal Vapuru ile yanında Sadrazam ve Heyet-i Vükela'nın bazı üyeleriyle birlikte Marmara Denizi'ne açıldığı haberi yeterlidir.[54] Bir Cuma Selamlığı'nın ardından vapurla Boğaziçi'nden Şile'ye seyahat ederek sahil boyunca bulunan istihkâmları kontrol eder, donanmanın top atışlarını takip

51 İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1277-1278.

52 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid*, s. 64-65.

53 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbyen Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı*, s. 157.

54 *Sabah*, Sayı 240, 25 Zi'l- Ka'de 1293 [12 Aralık 1876], s. 2-3.

eder, bahriye subaylarına etkili bir konuşma yapar, onlara taltiflerde bulunur ve akşam yemeğini Mesudiye Fırkateyni'nde yer.[55]

Yine bu günlerde Veliaht Reşâd Efendi ile de birlikte namaza gider. Sultan II. Abdülhamid, Reşâd Efendi ile paytonla Ayasofya Camii'ne gelerek İkindi Namazı'nı kıldıkları haber olarak geçiyor.[56] Daha sonraki günlerde farklı camilerde vakit namazlarını cemaatle kıldığı gazeteler yer alıyor. Hatta vükelâyla Heybeli Ada'daki Mekteb-i Bahriye'yi ziyaret eder.[57] Bir başka haberde ise biraderleri Kemaleddin Efendi, Nureddin Efendi ve Sultan Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'yi Dolmabahçe Sarayı'na yemeğe çağırır ve uzun süre sohbet ederler.[58] Vapurla İzmit'e giderek Hereke Fabrikası'nı denetleyerek geri döner.[59]

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatının başlangıcında yaptığı ilginç yenilikleri arasında sadrazam ve bakanlarla olan ilişkisi zikredilebilir. Daha öncesinde sadrazamlar huzurda ayakta beklerken, kendisi "*oturmalarını emretmiş ve sigara vermiş*"tir. Sadrazam sigara içemez fakat Midhat Paşa teklifsiz sigarasını içer. II. Abdülhamid, Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa'yı sigara içmesi için zorlar. Bakanların da huzurda ayak durmamalarını oturmalarını emreder. Mâliye konularında ders almak için Banker Zarifi'yi saraya çağırır ve saatlerce dinler.[60]

Şehzadeliğinde ticari faaliyetlerde bulunan ve çiftliklerini işleten, dolayısıyla da belli bir yönetme ve işletme kültürüne sahip ve kişilik olarak da israfa karşı olan Sultan II. Abdülhamid, öncelikle saraydaki harcamalara doğrudan el atar. Dolmabahçe Sarayı'ndaki harcamaları denetim altına almaya ve azaltmaya gayret eder. Sarayda istihdam edilen "*sayısız*" memurun sabah akşam evlerine yemek götürmesini yasaklar. Harem harcamalarını sınırlar.[61] Sarayın hesaplarının kontrol edilmesi için Namık Paşa başkanlığında bir heyet teşkil eder. Her sabah saraya gelen heyet burada akşama kadar çalışır.[62] Sarayın mutfağındaki aşçıların yarısından fazlasını çıkarır, kiler masrafını kontrol altına alır, Şehzade

55 *Vakit*, Sayı 512, 20 Mart 1293 [7 Şubat 1877], 1 Nisan 1877, s. 1.
56 *Vakit*, Sayı 326, 10 Eylül 1292 [22 Eylül 1876], s. 1.
57 *Vakit*, Sayı 404, 1 Kânûn-ı Evvel 1292 [13 Aralık 1876], s. 1
58 *Vakit*, Sayı 382, 9 Teşrin-i Sânî 1292 [21 Kasım 1876], s. 1.
59 *Vakit*, Sayı 514, 22 Mart 1293 [3 Nisan1877], s. 1.
60 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 1, s. 102-103.
61 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 1, s. 101-102.
62 *Sabah*, Sayı 176, 26 Şa'bân 1293 [16 Eylül 1876], s. 2.

ve sultanların dağınık tahsisatlarını tek bir yapı altına toplayarak derecelerine göre belli maaş bağlar.[63] Sertoğlu bütün bunların özeti olarak Sultan II. Abdülhamid'in "*padişah olur olmaz*" devlet işleriyle doğrudan ilgilendiğini, bakanları saraya davet edip bakanlıklar hakkında bilgiler aldığını, saraydaki israfın önüne geçmek için mevcut harcamalar hakkında bilgi aldıktan sonra gerekli tasarruf tedbirlerini aldığını yazıyor.[64] Bu şekilde sorumluluğu altındaki en küçük yapı olan saraydaki harcama dengesini sağlama noktasında ilk başarılarını kazanır. Bu yaptıkları ileriki yıllarda yönetim tarzı için aslında bir ipucu olarak yorumlanabilir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi, iddia edildiği gibi hükümete bırakmaya daha başta pek niyeti olmadığını gösteren bir diğer gelişme ise Kânun-ı Esasi'nin maddelerine yaptığı müdahaledir. Midhat Paşa'nın komisyona hatırlattığı Kânun-ı Esasi maddeleri Heyet-i Vükelâ tarafından bazı maddeleri gözden geçirildikten sonra II. Abdülhamid'in görüşüne sunulur. Sultan Hamid, anayasanın "*hukuk-ı hükümdarîyi tahdîd eden*" bazı maddeleri değiştirme yoluna gider ve daha da önemlisi "*bir ric'at kapısı bırakmak üzere*" 113. maddeyi eklettirir.[65] Böylesine kritik bir maddeyi anayasaya koydurması dahi kendi başına yönetim üzerindeki iradesinin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Midhat Paşa'yı ve Kendisini Hükümdar Yapan Ekibi Tasfiye Etmesi

Tahta çıkma sürecinde etkili olan ve hükümdarlığının ilk aylarındaki ekibinde yer alan zevatın en etkili aktörlerinden Midhat Paşa'yı önce sadaret görevinden azletmesi, ardından sürgüne göndermesi ve nihayetinde ise Sultan Abdülaziz'in katli meselesinden dolayı mahkûm edilmesi önemli adımdır. Eski sadrazamı Midhat Paşa'ya karşı yaptığı hamlenin hukukî zemini Kânun-ı Esasi'nin, "*hükûmetin emniyetini ihlâl itdikleri idâre-i zâbitânın tahkikât-ı mevsûkası üzerine sâbit olanların memalik-i mahrûsa-i şâhâneden ihrâç ve teb'îd itmek münhasıran zât-ı hazret-i pâdişâhinin yed-i ikdidârındadır*" şeklindeki 113. maddesidir.[66] Hükümetin güvenliğini ihlal ettiği iddiasıyla bu

63 Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid*, s. 63.

64 Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, s. 3281.

65 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 1, s. 165.

66 Düstûr, *Cüz-ü Râbi'*, İstanbul 1295, s. 19.

maddeye dayanan II. Abdülhamid, Midhat Paşa'yı 5 Şubat 1877 tarihinde sadrazamlıktan alarak yurtdışına sürgüne gönderir. Bu arada paşanın sürgünü hakkında *Vakit*'te yayınlanan yorumdaki, padişahın "*Kânûn-ı Esâsî'ye ri'âyet husûsunda en evvel Midhat Paşa*"dan başladığı ve "*Kânûn-ı Esâsî'nin ahkâm-ı mer'îsi herkes hakkında câri ve mü'essir olduğunu dahi isbât eylemişdir*",[67] tespiti ilginçtir. Henüz yeni ilan edilen anayasa hükümlerinin uygulanmasına Midhat Paşa ile başlanıldığı tespiti Sultan Hamid'in benzer faaliyetlerinin meşru görülmesi bakımından ilginç bir örnektir.

Midhat Paşa'nın tecrübeli bir devlet adamı olması, İngiltere ile yakın ilişkileri ve de Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığa çıkması sürecindeki rolü dikkate alındığında, böylesine bir kararın nedenlerinin bir hayli önemli olması gerekir.

Midhat Paşa'ya kararı iletmekle görevli Eğinli Said Paşa, sürgünün nedenleriyle ilgili iddiaları uzun uzadıya anlatıyor. İlk olarak Sultan II. Abdülhamid'in emirlerine itaat etmediğini belirterek daha önemlisi cumhuriyet fikrine sahip olduğunu ve görüşmelerinde "*Hânedân-ı Osmânî'den artık hayır görülmeyecek. Cumhuriyete tahvil etmekten başka çâre kalmadı. Bu âna kadar Âl-i Osman denilmiş ya bundan sonra Âl-i Midhat denilse ne beis var*" ifadeleri kullandığının duyulduğunu iddia ediyor. Hatta konağında saltanat aleyhinde bu minvalde toplantılar yapıldığına dair jurnallerin alındığını ekliyor.[68] Mahmud Celâleddin Paşa ise bu kararı tasdik eden iddiaları dile getiriyor. Namık Kemal Bey ve Ziya Bey'in kamuoyunu kendi taraflarına çekmek için çalıştıklarını, Bayezid Meydanı'ndaki askerî misafirhanede bir cemiyet kurarak buraya gençleri kaydettiklerini, "*Millet Askeri*" isimli bu cemiyetin başkanlığını Midhat Paşa'yı verdiklerini söylüyor. Kaydolan bu gençler Midhat Paşa'nın konağına gidip alkış yaptıklarının duyulmasının ardından bu cemiyetin kapatılarak gönüllü asker yazılmak isteyenlerin Bâb-ı Seraskeriye'ye müracaat etmeleri istenmesi üzerine bu gençlerin "*Bâb-ı Seraskerî ma'iyetinde askerliği kabul etmeyiz, biz milletin askeri olacağız*" diye itiraz ederler. Daha sonra Midhat Paşa'nın konağının önüne gelerek bunu şikâyet ederler. Namık Kemal Bey ve Ziya Bey de bunları desteklerler ve saltanat aleyhinde konuşurlar.[69] Gerek Said Paşa'nın ve gerekse Mahmud Celâleddin

67 *Vakit*, Sayı 459, 26 Kânûn-ı Sânî 1292 [7 Şubat 1877], s. 2.

68 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 122-123.

69 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikât*, Cilt 1, s. 266-267.

Paşa'nın Midhat Paşa karşıtı olmalarından dolayı bu iddialarında belli bir abartının olması ihtimalini unutmamak gerek.

Farklı olarak Osman Nûrî, Midhat Paşa'nın sürgün edilmesini onun meşrutiyete olan sevgisiyle izah ediyor. Sarayın Kânun-ı Esasi'yi padişahın "*hukûk ve selâhiyetine bir tecâvüz*" olarak gördüğünü, paşanın özellikle de sarayın israfına karşı çıktığını, Mâliye Nâzırı'nın para taleplerini reddettiğini ve bundan dolayı Nâzır Damad Mahmûd Paşa'nın Midhat Paşa için, "*böyle giderse yakında bir cumhuriyet te'sis eyleyeceği*" iddialarıyla padişahı korkuttuğunu dile getiriyor.[70] Böyle bir kararın alınmasında Damad Mahmûd Paşa'nın da rolü olduğu anlaşılıyor. Fakat kaderin cilvesine bakın ki birkaç yıl sonra bu kez kendisi Midhat Paşa ile mahkûmiyetle ömür boyu sürülecekler ve hayatlarını kaybedecekler.

Midhat Paşa'nın Görevden Alınmasında İngilizlerin Rolü

Bu konuda Georgeon'un gündeme getirdiği ve Türk kaynaklarında geçmeyen çok farklı bir iddia var. Midhat Paşa'nın karşı tavırlarından dolayı tıkanan Tersane Konferansı'na İngiltere adına katılan Salisbury, Sultan II. Abdülhamid'le görüşerek konferansın maddelerinin yumuşatılmış şekliyle kabul edilmesini ister. II. Abdülhamid ise, "*belirleyici bir itirazı olmadığını, ama vekillerine söz geçiremediğini ve tahttan indirilme korkusu*" olduğu cevabını verir. Böylece "*sorumluluğu Midhat Paşa'nın sırtına yıkmaya*" uğraşır ve Salibury'i Midhat Paşa "*aleyhine döndürmeyi*" başarır. Nitekim Salisbury de, Midhat Paşa'yı "*her zamankinden daha inatçı*" bulduğunu ve "*ondan tam anlamıyla iğrenmeye*" başladığını Londra'ya yazar. Konferansa katılan bir Fransız diplomat da "*en büyük muhalefet, popülarite sevdasındaki sadrazamdan geliyor. Lord Salisbury bunun tek çaresinin sadrazamı devirmek olduğunu düşünüyor*" ifadesiyle bunu tasdik ediyor.[71] Buradaki iddialar dikkate alındığında, Midhat Paşa'nın sadaretten alınmasında dış faktör olarak İngilizlerin bu yöndeki isteklerinin veya en azından telkinlerinin de etkili olduğu anlaşılıyor.

Nitekim Haslip, bunu bir iddiadan çıkaran ve doğrudan İngilizlerin isteği olduğunu gösteren önemli bilgiyi gündeme getiriyor. Midhat Paşa'nın İngiliz Sefir Eliot'ın "*yakın dostu*" ve hatta "*müşaviri*" konumunda bulunduğunu belirterek devamında; "*genç sultanın güzel ümitler*

70 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî Devr-i Saltanâtı*, Cilt 1, s. 186-187.

71 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 76.

verdiği hususunda İngiltere Başvekili Disraeli ile mutabakat hâlinde olan sefir, Mehmet Rüşdü ve Midhat Paşalardan kurtulmanın mümkün olduğunu Mr. Thomson vasıtasıyla Padişaha bildirmenin şimdilik tedbirsizlik olacağına kâni" olduğunu yazıyor.[72] Şimşir'in, Midhat Paşa'nın azledilip ülke dışına sürülmesine İngiliz Hükümeti'nin sessiz kaldığını İngiliz arşivinde yaptığı araştırmayla tespit etmesi bütün bu iddiaları ve yorumları tasdik ediyor. Resmî tepkiye veya üzüntüye işaret eden bir belgeye rastlamadığı gibi aksine Rusların bu gelişmeyi "*büyük memnuniyetle*" karşıladıklarını ve hatta paşanın "*sekiz gün içinde mutlaka devrileceği*" şeklindeki haberi önceden aldıklarını ekliyor.[73] Rusların hiç hazzetmedikleri Midhat Paşa'nın azline ve sürgününe sevinmesi ve bunu bir hafta öncesinde öğrenmesi, bunlarla örtüşen iddiadır. Son olarak bu işle görevli Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın İngiltere'de eğitim görmesi, İngiltere'ye yakın olması ve hatta "İngiliz" lakabıyla anılması, bunda İngiliz parmağı olduğu iddiasını daha da kuvvetli kılıyor.

Bütün bu iddialardan ve bilgilerden Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevinden alınmasında ve sürgüne gönderilmesinde aslında İngilizlerin telkini ve dahli olduğu anlaşıyor. Daha da önemlisi bu son iddiayla birlikte Sultan II. Abdülhamid, Midhat Paşa ve Elliot üçgenindeki ilişkiler ağının aslında bugüne kadar Türk kaynaklarında anlatıla gelenden çok farklı bir boyuta ve derinliğe sahip olduğu da anlaşılıyor. Bu bağlamda özellikle de 1877-1878 Rus Harbi öncesinden 1878 Berlin Kongresi'ne kadar geçen süreç mikro tarihçilikle çok yönlü kaynaklarla ve bakış açısıyla yeniden ele alınması elzem görünüyor.

Ne sebeple ve ne şekilde olursa olsun günün sonunda Sultan II. Abdülhamid, kendisine hükümdarlık yolunu açan önemli aktör Midhat Paşa'dan kurtulur. Paşanın, Rus Harbi'ne girilmesi sürecindeki rolünden dolayı tasfiye edildiği izahı kendi başına yeterli değil. Eğer Midhat Paşa'nın sürgünü sadece bundan dolayı olsaydı devamındaki diğer tasfiyeler yaşanmazdı. Dolayısıyla paşanın meşrutî yönetime geçilmesindeki rolü, yönetimdeki iddialı kişiliği ve Tersane Konferansı'nda İngiliz tekliflerine karşı bir siyaset takip etmesi bu kararın alınmasında etkili olduğu söylenebilir. Daha sonrasındaki sürgünleri başlangıcı olan

72 Haslip, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamit*, s. 96.

73 Bilal Şimşir, "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, TTK, Ankara 1986, s. 265.

bu gelişme aynı zamanda bir devrin sonu anlamına geliyor. Nitekim Georgeon, paşanın sürgününü, "*Tanzimat devri*"nin kapanması ve "*sadrazamlar ve vekillerin şaşalı devri kapanır, Bâbıâli asrı sona erer*" şeklinde yorumluyor.[74] Böylece boşalan iktidarı doğrudan sultanın kendisi doldurur. Sonuçları itibarıyla bu sürgün mutlaki yönetime yeniden geçilme sürecinin ilk kilometre taşlarından biridir.

Sultan Hamid'in İngilizlerden Korunma ve Sığınma İstemesi

Tasfiye hareketinin devamının gelmesinde, tahttan indirilen Sultan V. Murad'ı Çırağan Sarayı'ndan kaçırmak için 20 Mayıs 1878'de tertip edilen başarısız darbe teşebbüsü Ali Suavi Olayı bu süreçte bir dönüm noktasıdır. Zira olayın Sultan II. Abdülhamid'in üzerindeki olumsuz etkisi bir hayli fazladır. Öncelikle şüpheciliğinin artmasının doğrudan bu olayla ilgili olduğu dönemin kaynaklarında ortak bir kanaat olarak geçiyor. Bu hâdisenin ardından görevinden alınan Mabeyn Feriki Said Paşa, doğrudan bundan dolayı "*pazartesi gününden berü efendimizin hâl'i bütün bütün tebeddül*" ettiğini söyleyerek "*daima merak ve endişe üzre bulunarak "Ne var? Bildiğinizi söyleyiniz" diyerek Mahmud Paşa'dan benden sual etmekte olup her ne kadar teminat verilmiş ise yine inandırmak kâbil olmadı. Büyük büyük evhama tâbi olarak cümlemizi aleyhinde zannettiler*",[75] diyerek durumun vahametini dile getiriyor. Nitekim birkaç gün sonra azledilerek Ankara'ya görevlendirilmesini doğrudan Ali Suavi Olayı ile izah ediyor. İsmail Kemal "*ahmakça bir teşebbüs*" olarak adlandırdığı bu hâdise üzerine "*böyle bir eylemin tekerrürünün önüne geçmek için padişah çok sert tedbirler aldı*" diyor.[76] İnal da bu olayın "*Sultan Abdülhamidin vehm ve vesvesesinin ve herkes gibi hakkındaki sui zannının artmasına sebep olanların en ileri gelenlerinden*" ikincisi olduğunun altını çiziyor.[77]

Sultan II. Abdülhamid indinde bu olayın neden olduğu endişenin ve korkunun büyüklüğünü İngiliz kaynaklarından da anlaşılıyor. Hâdiseden birkaç sonra II. Abdülhamid'i sarayda ziyaret eden yeni İngiliz Sefiri Layard, onu "*tam anlamıyla depresyona gömülmüş, bitkin bir*

74 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 81.

75 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı*, s. 220

76 *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 85.

77 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 2, s. 773.

hâlde" gördüğünü ve bu olaydan dolayı "*uyuyamadığını, çok şiddetli baş ağrıları çektiğini*" kendisinin itiraf ettiğini anlatıyor. Bunun üzerine onu sakinleştirdiğini belirten Layard fakat dört gün sonra acilen saraya çağrıldığını, Sultan Hamid'in "*panik hâline yakın bir ajitasyon*" içinde bulunduğunu ve kendisinden "*eğer ihtiyaç duyarsa onu ve ailesini kurtarması için gerekeni yapmasını rica*" ettiğini söylüyor.[78] Zaten tahta çıkış sürecinde İngilizlerle yakın ilişkide bulunan Sultan II. Abdülhamid, bu kaos ortamında da yardım için İngiltere'ye müracaat ettiği anlaşılıyor.

Bu ilginç bilgileri teyit eden Çelik de olayın Sultan II. Abdülhamid'in üzerinde neden olduğu ağır sonuçları "*vehminin artması*", "*zihin kargaşası*" ve "*bunalım*" ifadeleriyle dönemin Sefir Layard'ın raporlarından aktarıyor. Devamında Layard'ın yaptığı görüşme sırasında II. Abdülhamid'in kendisinden "*korunma ve herhangi bir tehlike anında sığınma talebinde*" bulunduğunu ve bunun üzerine İzmit Körfezi'nde bulunan İngiliz filosu komutanından 27 Mayıs'ta "*Sultan'a yönelik bir komplo olması hâlinde onu almak üzere İstanbul Boğazı'na gitmesini*" istediğini belirtiyor. Yine bir başka raporunda ise bu kez Said Paşa'dan aldığı mektupta, "*Padişah'ın Süavi hadisesinden dolayı vehimler içinde olduğunu ve hayatına veya hürriyetine kastedilmek istenmesi hâlinde İngiliz gemilerinden birine sığınmak istediğini*" yazıyor. Bunun üzerine Layard, böyle bir durumda "*Sultan'ın İngiliz elçiliğine sığınabileceğine dair çok önceleri Lord Derby'den yetki*" aldığını iddia ediyor.[79] Calap da Sultan II. Abdülhamid'in "*kendisine muhalif sivil ve asker bürokratlara karşı konumunu daha iyi korumak amacıyla İngilizlerin yardımına*" başvurduğu iddiasını yine İngiliz kaynaklarından aktarıyor.[80] Bu şekilde II. Abdülhamid'in İngiltere'den korunma ve hatta sığınma istediği gibi önemli bir iddia dönemin İngiliz kaynaklarında somut bir şekilde yer almasına rağmen Türk kaynaklarında geçmemesi ilginç bir ayrıntıdır.

Sonuçları itibarıyla hem Ali Süavi Olayı ile ilgili olduğu düşünülenler hem de asıl olarak 1876 Darbesi'ne iştirak eden veya bunlarla bir bağlantısı olduğuna inanılan devlet adamları, çeşitli görevlendirmelerle İstanbul'dan uzaklaştırılırlar. Eğinli Said Paşa Ankara Valiliği'ne,

78 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 110.

79 Hüseyin Çelik, *Ali Süavi ve Dönemi*, İstanbul 1994, s. 410-416.

80 Adil Calap, *Büyük Güçlerin Savaş ve Barış Sürecinde Osmanlı Devleti'ne Karşı Dayanışma Stratejisi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Diplomatik Seviyede İncelenmesi*, Bursa 2021, s. 456.

Başvekil Mehmed Sâdık Paşa Cezâyir-i Bahri Sefid Valiliği'ne, Mehmed Âkif Paşa Konya Valiliği'ne, Baş Mabeynci Mehmed Nâfiz Paşa Dördüncü Ordu Müşiriyeti'ne ve Damad Mahmud Celâleddin Paşa Trablusgarb Valiliği'ne tayin edilir. Ayrıca Şeyülislam Hayrullah Efendi ise Arabistan'da mecburî ikamete gönderilir.

Tasfiye edilenlerden Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Selahaddin Dede de nasibini alır. Sultan II. Abdülhamid ile Osman Selahaddin Dede'nin tanışıklığı, Şehzadelik günlerinde babası Sultan Abdülmecid ve kardeşi Mehmed Reşad Efendi ile Mevlevihane'yi ziyaretlerine kadar geri gidiyor. Belli aralıklılarla dergâhı ve şeyhi ziyarete devam eder. Şeyh Osman Selahaddin Dede'nin II. Abdülhamid'in hükümdar olmasındaki yardımları malûm. Midhat Paşa ile görüşmesini temin etmesi ve Sultan Hamid'in tahta çıktığı gün Sultan V. Murad'ın hal' fetvasının geç kalmasından dolayı "*içtimâ-i ümmet fetva değil midir?*" diyerek hazır bulunanların biat etmesini sağlar. Osman Selahaddin Dede'nin bu yardımlarından dolayı sonrasında da irtibatını devam ettirir. Bazı meseleleri istişareyi onunla yapar ve 1.000 kuruş maaşla sarayda *Mesnevî* okuma dersleri vermesi için de görevlendirir. Fakat Midhat Paşa'nın tasfiye edilmesinin ardından Osman Selahaddin'le arasına mesafe koyar ve saraydaki *Mesnevî* derslerini sonlandırır. Bu duruma "*bir hayli üzülen*" Osman Dede, Yenikapı'daki dergâha çekilir ve harem dairesinden dışarıya adım atmaz. Dört yol sonra 1887 yılında vefat edene kadar burada âdeta uzlet hayatı yaşar.[81] Bu şekilde elini ayağını dünyadan bütünüyle çekerek uzleti tercih etmesi, yaşadığı hayal kırıklığının ne kadar derin ve büyük olduğunu gösteriyor.

Böylece, Osman Nûrî'nin tespitiyle, Sultan II. Abdülhamid kendisini iktidara getirenleri henüz hükümdarlığının ilk yıllarında uygun tedbirlerle başından atar ve bunlardan hiçbirini iktidar mevkiinde bırakmaz.[82] Çetinsaya da II. Abdülhamid'in böylece, "*hesaplaşma, tasfiye ve vesayetten kurtulma*" amacına ulaştığını iddia ediyor.[83] Bu devlet adamlarını başşehirden uzaklaştırması kendisi ve hükümdarlığı için güvenlik tedbiri olarak görülebilir. Georgeon da tasfiye hareketine temas ederek Sultan Hamid'in "*tahta çıkmasına yardım etmiş olanların*

81 Bayram Ali Kaya, *Tekke Kapısı. Yenikapı Mevlevihânesi'nin İnsanları*, İstanbul 2012, s. 195-196.

82 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî*, Cilt 2, s. 426-428.

83 Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası", s. 359-369.

hepsinin yerinde yeller estiğini" ve artık bunların yerini "*bulunduğu mevkiyi sadece onun lütfuna borçlu*" olanların aldığı yorumunu yapıyor.[84] Bundan sonrasında herhangi bir diyet borcu olmayan ve saraya, dolayısıyla da doğrudan kendisine bağlı yeni bir yönetici grubu teşkil eder ve devleti bunlarla idare etmeye çalışır.

Bu arada aynı sürgün siyasetini ileriki yıllarda Jön Türklere de çok daha yaygın olarak uygular. Yönetim karşıtı Jön Türkleri, belli bir ücret karşılığında çeşitli görevlerle farklı bölgelere sürgüne göndererek İstanbul'dan uzaklaştırır.

Büyük Dünyasını Yöneteceği Yeni Merkezi Yıldız Sarayı'na Taşınması

Sultan II. Abdülhamid'in Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız Sarayı'na taşınarak kademeli olarak yönetimin ağırlığını buraya kaydırması birinci dönemin en önemli özelliklerindendir. Böylece devlet işlerini yeni yönetim merkezi saraydan yakın adamlarıyla yürütmeye başlamasıyla birlikte Bâb-ı Âlî ikinci plana düşer. Ayrıca kurum ve şehir ziyaretlerini terk eder ve Cuma Selamlığı dışında hiç saraydan çıkmaz. II. Abdülhamid'in böylesine bir tercihte bulunmasının nedeni, şahsî bazı özelliklerriyle birlikte devletin o sıralardaki durumudur.

Öncelikle Sultan II. Abdülhamid'in kendine güvenen "iddialı" ve aynı zamanda "şüpheci" kişiliğe sahip olması, böylesine radikal bir kararı almasının ilk nedenidir. Alt yapı olarak bu tür kişisel özelliklerinin yanı sıra devletin içinde bulunduğu mevcut olumsuz durumun ve bizzat kendisinin yaşadığı bazı olumsuz gelişmelerin de bu kararın almasında rolü vardır. Sırasıyla şahit olduğu 30 Mayıs 1876'daki ilk modern askerî darbe, iki hükümdarın ardı ardına tahttan indirilmesi, Sultan Abdülaziz'in katledilmesi ve Sultan V. Murad'ın akıl sağlığının bozulması gibi hadiseler bu bağlamda önemlidir. Aslında bu gelişmeler II. Abdülhamid'in iktidar sürecinin başlamasına neden olsa da sonrasında onun hükümdarlığını olumsuz etkiler. Felaketle neticelenen Rus Harbi, toplum ve devlet için olumsuz sonuçlara neden olmakla birlikte Sultan Hamid'in hükümdarlığını da tehdit eden iç gelişmelere de yol açar. İlk iki yılında ardı ardına cereyan eden başarısız darbe teşebbüsleri doğrudan saltanatını hedef alır. Sadrazamların ve devlet adamlarının Avrupalı Büyük Devletlerin İstanbul'daki büyükelçileriyle fazlaca içli dışlı olması;

84 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 133.

bunların nerdeyse iç siyasete ortak edilmesi de bir neden olarak zikredilebilir. Özellikle de son Rus Harbi öncesinde ve sonrasından bizzat kendisinin de dâhil olduğu diplomatik süreç buna örnek verilebilir.

Yıldız Sarayı'na geçmeyle ilgili olarak Shaw'ın tespitleri bu sürecin izahı noktasında tutarlıdır. Mevcut "*devlet adamlarının yetenek ve dürüstlüklerine inanmaması ve imparatorluğu sarsan iç ve dış bunalımlar*"dan dolayı "*kendisinin giderek daha kişisel, otoriter ve mutlakiyetçi bir yönetim*"e geçmesine neden olduğunu düşünüyor.[85] Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na geçmesinin nedenleri hakkında Georgeon isabetli bir şekilde daha ziyade psikolojik izahları gündeme getiriyor. Güvenlik merkezli olarak Yıldız'ın yüksek rakımından dolayı denizden gelecek muhtemel saldırılara karşı savunulmasının daha kolay olmasını ilk neden olarak zikrediyor. II. Abdülhamid'in şehzadeliğinden beri tabiatı ve yeşili sevmesi ile Dolmabahçe Sarayı'nda son yıllarda yaşadığı dramatik hadiselerden dolayı buradan uzaklaşmak istemesini neden olarak görüyor. Yeni bir saray inşa ederek kendi saltanatına dair iz bırakmak istemesi ve "*Dolmabahçe'yi terk ederek, önceki devri kapamak*" istemesi son iki izahıdır.[86] Bütün bunları, özelde kendi hayatı ile hükümdarlığı ve genelde ise devletin güvenliği için tehlikeli görmüş olabilir. Bu iç içe geçmiş ortak tehdide karşı tedbir almak hem hayatını hem hükümdarlığını hem de devleti koruma anlamına geliyor. Başka bir ifadeyle de Sultan Hamid'in bu kararı, kendi kaderi ile devletin bekâsı arasında doğrudan bir bağ kurmasının bir pratiği olarak değerlendirilebilir.

Bütün bu nedenlerden dolayı doğrudan kendisinin kontrol ederek güvende hissedebileceği bir hayat alanı/mekân ve takip edebileceği bir sistem kurar. Aslında şehzadeliği günlerinde böylesine bir tecrübeye küçük çapta dahi sahip olması, onun benzer şeyleri yapabileceğine dair bir ipucunu zaten veriyor. Gençliğinde Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkarak Kâğıthane ve Maslak'ta çiftliğine yerleşmesi ve orada bizzat kendisine bir hayat alanı ve sistem kurması onun için iyi bir tecrübe olur. Bu tecrübe, sonrası için esin kaynağı veya küçük bir model olarak yorumlanabilir. Nitekim hükümdarlığı sırasında bu kez de Dolmabahçe Sarayı'nı terk ederek Yıldız Sarayı'na geçmesi, bu tecrübenin daha geniş bir pratiğidir. Sonuçları itibarıyla şehzadeliği ve veliahtlığı günlerindeki sınırlı dünyasını, sultanlığı sırasındaki o büyük dünyasına dönüştürür.

85 Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, s. 262.

86 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 149.

Yıldız Sarayı'na taşınma süreciyle ilk bilgi *Vakit*'te, padişahın "*Yıldız Kasrı*"nın donatılması için emri "*dün*" (6 Mart) verdiği geçiyor.[87] Takriben bir ay sonra 7 Nisan 1877 tarihinde "*bütün bütün*" taşınıldığı söyleyen Said Paşa, bundan sonra "*Yıldız kasr-ı hümâyûn*" ismi yerine "*Yıldız saray-ı hümâyûn*"un isminin verildiğini ekliyor.[88] Böylece daha öncesinde belli aralıklarla kasır olarak kullanılan Yıldız Sarayı, zamanla başka binaların da inşa edilmesiyle genişletilerek Sultan II. Abdülhamid'in yeni hayat alanı ve yönetim merkezi hâline getirilir. Öyle ki Yıldız Sarayı, II. Abdülhamid'le ve yönetimiyle âdeta özdeşleşerek birbirlerini tamamlayan sıfat tamlaması olur ve popülarite olarak Topkapı Sarayı'nı dahi geçer. Burada Dolmabahçe mukayese dahi edilmez.

Yeni merkez Yıldız Sarayı'ndaki devlet daireleri ve buralarda görev alan yöneticilerin sayısı ihtiyaca göre kademeli olarak artırılır. Bu gelişme, Akyıldız'ın çalışmasıyla istihdam edilen memurların sayısıyla tespit ediliyor. Sultan V. Murad'ın kitabet dairesinde 3-6 memur istihdam edilirken, Sultan II. Abdülhamid'le birlikte bu sayı sürekli artar. 1878'de 10, 1890'da 19, 1894'te 24 ve 1896'da ise 28'e kadar yükselir. Tersine meşrutî yönetimin yeniden ilanının sonrasında bu sayı yeniden 5'e düşürülür.[89] Yine Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in dairesinin yanı başında kurulan Hususî Şifre Dairesi de kurulur ve burada çok sayıda memur istihdam edilir. Tahsin Paşa'nın anlattığına göre, Sultan Hamid "*bütün muâmelât-ı devleti sarayda toplamak ve her tarafa şâmil bir isihbar ve kontrol şebekesi vücuda getirmek hususundaki siyaseti onu kuyûd-ı resmiyeye tâbi olmayan ve sırf mahremiyet ve hususiyet dairesinde işleyen bir şifre dâiresi*" ihdas eder. Valiler, komutanlar ve büyükelçiler gibi farklı görevler için tayin olanlar bu daireden birer anahtar alarak doğrudan hükümdarla temas kurarlar.[90] Sarayın mekân olarak genişliği ve önemine paralel olarak toplam görevli sayısı 5.000 ve asker ise 7.000'e kadar artırılır.[91] Bu artış dahi kendi başına Yıldız Sarayı'ndaki iş hareketliliğini göstermekte yeterlidir.

87 *Vakit*, Sayı 487, 23 Şubat 1292 [7 Mart 1877], s. 1.

88 *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı*, s. 142.

89 Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlılar*, Cilt 3, Ankara 1999, s. 287.

90 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 26.

91 Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, 9. Baskı, İstanbul 2021, s. 73.

Yıldız Sarayı ve Yıldız Camii'nin bugünkü Barbaros Caddesi'nden görüntüsü.

Yıldız Sarayı'na taşındığı ilk günlerden itibaren bakanları buraya davet ederek onlarla görüş alışverişinde bulunur. Örneğin 11 Mayıs 1877'de Yıldız Sarayı'nda toplanan vükelâ ile mevcut durum üzerine istişare eder.[92] Benzer örneklerle ilgili haberler diğer gazetelerde de yer alıyor. Özellikle de Cuma Selamlığı'nın ardından dönemin bakanlarıyla bu tür istişare toplantılarını yine sarayda yapar.[93] Bu şekilde henüz de birinci dönemde dahi bakanları yeni sarayına toplaması, yönetimin ağırlığının buraya kayacağının ilk işaretler olarak görülebilir.

Meclisi Tatil Etmesiyle Mutlakî Yönetime Dönmesi

Sultan II. Abdülhamid'in meşruti yönetimden mutlaki yönetime geçmesi 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı tatil ve örfî idareyi ilan etmesiyle olur. İlgili resmî ilanda, mevcut şartların Meclis-i Ayan'ın ve Mebusan'ın vazifesini yerine getirmeye müsait olmadığı için "*bugünden itibaren ta'til*" edildiği dile getiriliyor.[94] Meclisi tatil etmesinin hukukî dayanağı ise,

92 *Vakit*, Sayı 550, 29 Nisan 1293 [11 Mayıs 1877], s. 1.

93 *Tercümân-ı Hakikat*, "Havâdis-i Dâhiliye", Sayı 33, 1 Şa'ban 1295[31 Temmuz 1878], s. 1.

94 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 2099, 4 Şubat 1293[16 Şubat 1878], s. 1.

Kânun-ı Esasi'nin 7. maddesindeki "*meclis-i umûmînin akt ve ta'tili ve ledel- iktizâ hey'et-i meb'usânın a'zâsı yeniden intihâb olunmak şartıyla feshi hukuk-ı mukaddese-i pâdişâhi cümlesindedir*" hükmüdür.[95] Bu maddeyle meclisin açılması ve tatil edilmesi padişaha bırakılıyor. Meclisin feshiyle birlikte örfi idareyi devreye sokan Sultan Hamid, bunun için de anayasal hakkını kullanır. 113. maddede geçen; "*ihtilal zuhûr ideceğini mü'eyyid âsâr ve emârât görüldüğü hâlde hükûmet-i seniyyenin o mahalle mahsûs olmak üzere muvakkaten (idâre-i örfiyye) ilânına hakkı vardır. (İdâre-i örfiyye) kavânin ve nizâmât-ı mülkiyenin muvakkaten ta'tilinden ibâret olup (idâre-i örfiyye) tahtında bulunan mahallin suret-i idâresi nizâm-ı mahsus ile ta'yin olunacaktır*" ifadesi Abdülhamidi örfî idarenin hukukî dayanağını teşkil eder.[96] Berkes de bu gerçekliğe atıfta bulunarak II. Abdülhamid'in anayasanın kendisine verdiği yetkiyi kullanarak meclisi "*sadece tatil etmiştir; parlamentonun yeniden çağrılması ve açılması için kanun onu bir koşula bağlamamıştı*", diye yorum yapıyor.[97]

Bu şekilde Sultan II. Abdülhamid, devletin içinde bulunduğu mevcut olumsuz şartlardan dolayı Kânun-ı Esasi'nin bu iki maddesine dayanarak meşrutî yönetimi fiilen askıya almış olur. Meclisin açık olmadığı günlerde devletin yönetilmesinde yine Kânun-ı Esasi'nin 36. maddesinden hareketle gerekli görüldüğünde Heyet-i Vükelâ'nın vereceği kararlar, irâde-i seniyyenin onayı ile birlikte "*kânûn hüküm ve kûvvetinde*" olarak uygulanır hükmü de kanun hükmünde kararnâme çıkarma yetkisi verir.[98] Böylece II. Abdülhamid'in 19 Mart 1877 tarihinde kendisinin açtığı ve takriben bir yıl sonra meclisi tatil etmesinin ve devleti 30 yıl boyunca kanun hükmünde kararnâmeyle yönetmesinin meşruiyetini yine kendisinin 23 Aralık 1876'da ilan ettiği Kânun-ı Esasi'nin olması izah edilmesi gereken çelişkili durumdur. Neden böylesine çelişkiye düştüğünü yine doğrudan kendisi anlatıyor. Fakat öncelikle meclisin tatil edilmesi kararının nasıl alındığını görelim.

Rus Harbi'nin sonlarına doğru Edirne'nin düşmesi ve İngiliz Donanması'nın Çanakkale Boğazı'ndan geçmesi üzerine durumu değerlendirmek için, 1 Şubat 1878'de Yıldız Sarayı'nda büyük bir istişare toplantısı yapılır. Hükümdarın, sadrazamın, bakanların ve beş mebusun

95 *Düstûr*, s. 4.

96 *Düstûr*, s. 19.

97 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 335.

98 *Düstur*, s. 13.

katıldığı toplantıda, sadrazamın mevcut durumun kötü olduğunu anlatması üzerine söz alan Mebus Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi, doğrudan Sultan II. Abdülhamid'i hedef alır. Mebusların fikirlerinin alınması için çok geç kalındığını ve meclisin bilgisi dışında sebebiyet verilen bu durumdan dolayı meclisin "*hiçbir mes'uliyeti kabul etmeyeceği*" itirazında bulunur. Böyle bir tepkiyi beklemeyen II. Abdülhamid "*büyük bir hiddete*" kapılır ve "*kendisini zapt*" edemeyerek bağırır: "*Milleti ikna ve müessesat-ı ahrârane ihdas ederek ıslâhat icrasına çalışan pederim Abdülmecid'in irsine iktifa etme istemekle meğer yanılmış imişim. Bâ'dema ceddim Sultan Mahmud'un irsini takib edeceğim. Onun gibi ben de şimdi anlıyorum ki, Cenab-ı Hakkın muhafazasını bana tevdi ettiği akvâm; kuvvetten başka bir şeyle yürütmek kabil olmayacak.*"[99] Mahmud Celaleddin Paşa da bu görüşmeyi anlatırken, Sultan Hamid'in Ahmed Efendi'nin bu çıkışına karşı öfkelenerek Said Paşa'ya, "*şu herife bir cevâb ver hey'et işitsin*" der. Bunun üzerine paşa, Ahmed Efendi'nin yanına gelip süreci izah ederken Sultan II. Abdülhamid ayağı kalkarak, milletine ve devletine zarar vermediğini, başına gelen vakaların hiçbirinin bir padişahın zamanında cereyan etmediğini söyler. Devamında devletin yok olması felâketinden fazla kendisinin etkileneceğini de ekleyerek söylenenlerin hiçbirini kabul etmediğini aksine bu hizmetinden dolayı milletinden mükâfat beklediğini de dile getirir. Yeniden Said Paşa'ya dönerek Mabeyn Kitabeti'nde bulunmasından dolayı her şeyi bildiğini şimdi bunları anlatmasını tekrar ister. Bunun üzerine paşa süreci anlatmaya devam eder. Fakat Ahmed Efendi'nin anlatılanlardan ikna olmaması üzerine yeniden söz alan Sultan Hamid, "*Ben her türlü müsâ'adât-ı adliyeye nâil olduğum hâlde artık Sultan Mahmûd'un yoluna gitmeye mecbur olacağım*" der[100] ve meclisi tatil eder.

Sultan II. Abdülhamid'in neden böyle radikal bir karar aldığını yıllar sonra 1888'deki bir muhtırasında izah ediyor. Mebusları itham ederek meclisin, "*saltanat ve devlet ve menâfi-i memleket aleyhinde ittihaz eylemiş olduğu meslek-i nâ-hemvâr ile yâr u ağyarın semaye-i hande-i istihzâsı olmak derecesine*" geldiğini belirtir. Devamında ise, "*menfâi-i memleketin hâdimleri olmak lâzım gelen mebuslar tama'iyle bir takım müteneffizinin dalkavukları olmak raddesine vasıl olmuşlardı. Hristiyan mebuslar ise her birisi mensup olduğu milletin âmâl ve maksadını tervice*

99 *Meclis-i Meb'usan 1293=1877*, Hakkı Tarık Us (Yay.), Cilt 2, İstanbul 1954, s. 401.
100 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikât*, Cilt 3, s. 71-72.

bazl-i mesâî" ettiklerini söyler. Eleştirilerini daha da sertleştirerek meclisin "*devlet ve memleket için zâmin-i terakki olacak yerde az zaman içinde mazarrât-ı adide tevlidine sebep olarak nihayet memleketin kuvâ-yı maddiye ve mâneviyesini felç eden muharebe-i ahîreyi intâc eylemiştir*",[101] diye iddia ediyor. Meclisin; saltanat, devlet ve memleketin aleyhinde çalıştığını, son harbin çıkmasına neden olduğunu; mebusların ise dalkavukluk yaptığını ve Hristiyan mebusların kendi millî amacı için gayret ettiğini düşünüyor. Yine yıllar sonra bu kararını izah ederken, meclisin homojen yapısının muhtemel olumsuz sonuçlarını yine gündeme getirerek; "*ilk Meşrutiyet'i ben ilan etmiştim ve daima meşrutiyet taraftarı olarak kaldım. Lâkin biz Japonlar gibi millet-i vahide değiliz. Muhtelif unsurlardan müteşekkil olan imparatorluğumuzda yıkılmak tehlikesi bizi çok korkutmuştu. Bu sebepten bir zaman için kaldırmaya lüzum görüldü*" iddiasında bulunur.[102] Bunlar, o günkü durumu ve endişeleri tasvir eden bir izah olarak tutarlı görünüyor.

Özellikle de Rus Harbi'nin mağlubiyetinden dolayı askerî, siyasî ve iktisadî ağır olumsuz sonuçların bu kararın alınmasında etkili olduğu söylenebilir. Bu kaos ve kriz döneminin aşılabilmesi için Yıldız Sarayı'na çekilme gibi böylesine bir kararın alınması makul görünüyor. Fakat bu arada nihaî olarak bu durumun ortaya çıkması doğrudan Kânun-ı Esasi'nin genel muhtevasıyla ilgili olduğu da gerçektir. Hükümdara meclisi tatil etme ve kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi veren; dolayısıyla da böylesine bir sürecin yaşanmasının temel nedeni anayasanın bu içeriğidir. Berkes'in, "*böyle bir anayasanın kuracağı rejim ancak halk iradesini daraltan bir meşruiyet; hükümdar iradesini genişleten bir mutlakıyet rejimi, sürekli bir sıkıyönetim rejimi olabilirdi*", tespiti bu hakikati anlatıyor.[103] Fakat yine de ilgili kararları ve nihayetinde kurduğu sistem, Sultan II. Abdülhamid'in şahıs olarak kendi iradesiyle yaptığı tercihlerinin bir ürünüdür. Mevcut sorunları aşma adına belli bir geçiş sürecinin ardından daha erken bir tarihte meşruti yönetime yeniden geçebilirdi.

Midhat Paşa aleyhinde delil toplanması, mahkeme heyetinin belirlenmesi, zanlıların sorgulanması ve yargılama süreçleri gibi noktalardaki sorunlardan dolayı eleştirilen Yıldız Mahkemesi, Sultan II.

101 *Sultan II. Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, A. Atilla Çetin (Haz.), Cilt 2, İstanbul 2016, s. 18.

102 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 136.

103 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 335.

Abdülhamid'in tasfiye hareketini nihaî olarak tamamlayan gelişmedir. Sultan Abdülaziz'in katledilmesi iddiasıyla 27-29 Haziran 1881 tarihlerinde Yıldız Sarayı'nda bulunan Malta Köşkü'nün yanında kurulan çadırda yapılan Yıldız Mahkemesi'nde Midhat Paşa, Damad Mahmud Celaleddin Paşa ve Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa gibi önemli zevatla birlikte katil zanlısı Pehlivan Mustafa ve Cezayirli Mustafa dâhil 14 kişi yargılanır. Midhat Paşa, Rüşdü Paşa ve Mahmud Paşa gibi önemli isimler idama mahkûm edilir. Temyiz Mahkemesi bu idamları tasdik etmesine rağmen II. Abdülhamid, ilmiyeden ve mülkiyeden teşkil ettiği 25 kişilik bir heyeti toplayarak karar hakkında görüşlerini alır. Heyetin çoğunluk olarak idamların infazını istemesine rağmen Sultan Hamid, cezaları müebbet sürgüne çevirir. Bu arada İngiltere, Almanya ve Fransa gibi çok sayıda Avrupalı devletin diplomatları mahkemeye ilgi gösterirler ve bizzat takip ederler. Ayrıca yabancı gazeteciler de hazır bulunurlar.[104] Taif'e sürgüne gönderilen Midhat Paşa ve Damad Mahmud Paşa 7-8 Mayıs 1884 gecesi hapishanede boğdurularak öldürülür.

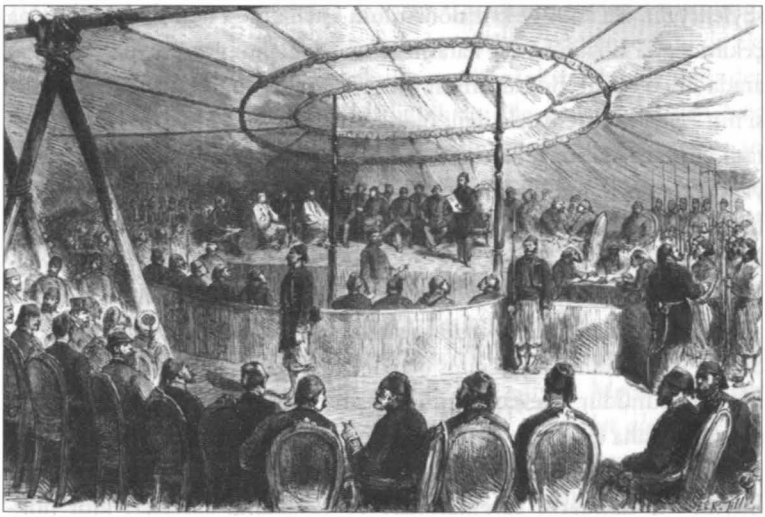

Yıldız Sarayı'ndaki Malta Köşkü'nü yanında bir çadırda yapılan Yıldız Mahkemesi'ni takip eden bir Fransız ortamı böyle tasvir ediyor.[105]

104 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 139-330.

105 *L'Illusturation Journal Eniversel*, Sayı 2003, 16 Temmuz 1881, s. 36.

Tarih camiasında tartışılmaya devam eden konulardan biri olan Midhat Paşa'nın mahkemesi ve öldürülmesi, nihaî olarak siyaset sahnesinden tasfiye edilmesi, dolaysıyla da Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi bütünüyle eline almasındaki son hamledir. Zira bu son hamlenin neticesinde "*devletin yönetimi tam olarak II. Abdülhamid'in eline*" geçmiş[106] ve de aynı zamanda Midhat Paşa gibi etkili bir karakterden nihaî olarak kurtulmuş olur.

Bu arada ikinci sadaret günlerine denk gelen bu mahkemeyle ilgili olarak Said Paşa ilginç bir iddiada bulunuyor. Mahmud Nedim Paşa ve Cevdet Paşa ile saraydan bazı ileri gelenlerin Yıldız Sarayı'nda teşkil ettikleri bir heyetin önünde Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğüne dair iddiaları birilerinin dile getirdiklerini duyan Sadrazam Said Paşa, sadaretin ne bu heyetten ne de de huzurda konuşulanlardan haberdar edildiklerini ve Mabeyn'e de çağrılmadığını söylüyor. Bunu ilk olarak Bâb-ı Âlî'ye gelen Şehremini Mazhar Bey'den duyduğunu iddia ediyor. Hatta Cevdet Paşa'nın dahi kendisini ziyareti sırasında bundan bahsetmediğini de ekliyor. Mahmud Nedim Paşa ve Cevdet Paşa'nın bu iş için Mabeyn'deki bu toplantılardan hükümetin birkaç gün sonra haberdar edildiğini belirtiyor.[107] Böylesine önemli bir gelişmenin sadaretten ve sadrazamdan habersiz yapılması güç merkezinin saraya kaydığını gösteren bir diğer delilidir.

Her Beş Ayda Bir Değişen Sadrazamlar

Sultan II. Abdülhamid'in birinci döneminde sadaret görevine getirdiği paşaların sayısı ve görev süreleri şöyledir:

(1.) Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa 31 Ağustos 1876-19 Aralık 1876, 3 ay 19 gün, Midhat Paşa 19 Aralık 1876-5 Şubat 1877 1 ay 17 gün, İbrahim Edhem Paşa 5 Şubat 1877-11 Ocak 1877 11 ay 4 gün, Ahmed Hamdi Paşa 11 Ocak 1878-4 Şubat 1878 24 gün, (1.) Ahmed Vefik Paşa 4 Şubat 1878-18 Nisan 1878 2 ay 9 gün, Mehmed Sâdık Paşa 18 Nisan 1878-28 Mayıs 1878 1 ay 10 gün, (2.) Mütercim Mehmed Paşa 28 Mayıs 1878-4 Haziran 1878 7 gün, Mehmed Esad Safvet Paşa 4 Haziran 1878-4 Aralık 1878 6 ay, Tunuslu Hayreddin Paşa 4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879 7 ay 26 gün, Ahmed Arifi Paşa 29 Temmuz 1879-18

106 Georgeon, "II. Abdülhamid", s. 268

107 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın Hâtırâtı*, Mustafa Gündüz (Haz.), Cilt 1, İstanbul 2018, s. 72-74.

Ekim 1879 2 ay 20 gün, (1.) Mehmed Said Paşa 18 Ekim 1879-9 Haziran 1880 2 ay 20 gün, Mehmed Kadri Paşa 9 Haziran 1880-12 Eylül 1880 3 ay 3 gün, (2.) Mehmed Said Paşa 12 Eylül 1880-2 Mayıs 1882 1 yıl 7 ay 20 gün.

Takriben 64 ayı süren birinci dönem zarfında 11 farklı ismi 13 kez sadrazamlığa getirmesi, takriben her 5 ayda bir sadrazam değişikliği anlamına geliyor. Bu kadar sıklıkla sadrazam değiştirmesi sadaret kurumunun yönetimde ağırlığını yitirdiğini gösteriyor. Bâb-ı Âlî karşısında böylesine tasarrufta bulunan Yıldız Sarayı'nın ise yeni yönetim merkezi olarak nüfuzunun arttığı ortaya çıkıyor. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı ile yönetim merkezi hâline gelen Bâb-ı Âlî artık bu özelliğini saraya kaptırdığı rahatlıkla söylenebilir.

Birinci dönemin sadrazamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa (1823-1890), takdim ettiği lâyihasında Bâb-ı Âlî'nin etkisizleştirilmesini açıkça dile getirir.

Birinci döneminde yönetim ağırlıklı olarak Bâb-ı Âlî'de olmakla birlikte aslında uygulamada Sultan II. Abdülhamid'in hükümete müdahalede bulunduğuna dair örnekler bir hayli fazladır. Takriben yedi ay sadarette kalan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın henüz Haziran 1879'da kaleme aldığı layihasında, bizzat yaşadığı örneklerden hareketle dile getirdiği somut ikazları bu anlamda önemlidir. Hükümdara takdim ettiği layihasında, sadrazamlığı süresinde ilgili nâzırların ve memurların davet edilmedikçe makamına gelmediklerini söyleyerek şunları dile getirir: Yabancı elçiler hükümetin haberi olmadan Yıldız Sarayı'na gidiyorlar, Bunlarla nelerin konuşulduğunu sadrazam bilmiyor. Valiler ve diğer memurlar sarayın memurlarıyla irtibat hâlinde olup işlerini yürütüyorlar ve sadrazam bunlardan haberdar değil. Nâzırlar tayin edilirken kendisiyle istişare edilmiyor, hatta bunlardan haberi yok. Bazı nâzırları evine davet ettiğinde hafiyelerin evinin etrafını sardığını da ekliyor.[108] Henüz tahta çıkalı üç yılı doldurmadan hükümete böylesine müdahalelerde bulunan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışının, aslında başından itibaren kendi merkezli olduğu anlaşılıyor.

108 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 2, s. 906-907.

2. Yönetimi Bütünüyle Kendinde Toplaması: Hassas İstikrar (1881-1908)

Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık yönetiminin en uzun süresi olan ikinci dönemin temel özelliği; idarenin tamamıyla hükümdarın uhdesine geçmesi, dolayısıyla da hükümetlerin asıl fonksiyonunu kaybetmesidir. Ülkenin yönetilmesinde birinci derecede sorumlu olan ve siyaset üreten merkez Yıldız Sarayı olurken, II. Abdülhamid ise en tepede bunu takip ve koordine eden aktördür. Dolayısıyla hükümetler, bundan böyle sarayın ve dolayısıyla da Sultan Hamid'in kontrolündedir.

Yirmi Sekiz Ayda Bir Değişen Sadrazamlar

Bu durumu veya gerçeği dönemin sadrazamları da itiraf ediyorlar. Ortalamanın üzerinde üç yıldan fazla sadarette kalan Cevâd Paşa, kendisinin 1895'te ayrılmasının ardından gelinen noktayı, "*Sadrazamlık benimle birlikte gidiyor!*" tespitiyle ortaya koyarak şöyle devam ediyor; "*Yıldız'ın bu idaresi devam ettikçe benden sonra gelecekler kukladan ibaret kalacaktır. Saray her şeyi eline aldı. Son zamanlarda ben bir mabeynciden bir aşağı idim.*"[109] Yine dönemin dâhiliye nâzırlarından Memdûh Paşa da sadrazamların "*yalnız emir ü fermana imtisâl*" ile yani uymakla mükellef oldukları tespitiyle bu gerçeği dile getiriyor.[110] Bu tür eleştirilerin sayısı bir hayli fazladır.

1881-1908 yılları arasına tekabül eden bu süreçte sadrazamlığa getirilen paşalar ve görev süreleri şöyledir:

Abdurrahman Nureddin Paşa 2 Mayıs 1882-10 Temmuz 1882/ 2 ay 10 gün, (3.) Mehmed Said Paşa 12 Temmuz 1882-30 Kasım 1882/ 4 ay 20 gün, (2.) Ahmed Vefik Paşa 30 Kasım 1882-2 Aralık 1882/ 2 gün, (4.) Mehmed Said Paşa 3 Aralık 1882-24 Eylül 1885/ 2 yıl 9 ay 21 gün. Mehmed Kâmil Paşa 25 Eylül 1885-3 Eylül 1891/ 5 yıl 11 ay 9 gün, Ahmed Cevad Paşa 4 Eylül 1891-8 Haziran 1895/ 3 yıl 9 ay 4 gün, (5.) Mehmed Said Paşa 8 Haziran 1895-30 Eylül 1895/ 3 ay 23 gün, (2.) Mehmed Kâmil Paşa 2 Ekim1895-7 Kasım1895 1901/ 6 yıl 2 gün, Halil Rıfat Paşa 7 Kasım 1895-9 Kasım 1901/ 6 yıl 2 gün, (6.) Mehmed Said Paşa 9 Kasım 1901-14 Ocak 1903/ 1 yıl 1 ay 26 gün, Mehmed Ferid Paşa 14 Ocak 1903-22 Temmuz 1908/ 5 yıl 6 ay 8 gün.

109 Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), İstanbul 2003, s. 148.

110 Memdûh Paşa, *Kuvvet-i İkbâl- Alâmet-i Zevâl*, s. 8

Bu verilerden, takriben 26 yıl süren bu dönemde 7 farklı isimle 11 kez sadrazam değişikliğinin söz konusu olduğu anlaşılıyor. 28 ayda bir sadrazam değişikliğinin yaşandığı bu dönemde 7 farklı isim görev yapar. Bu oran, önceki döneme göre belli bir istikrarın sağlandığı şeklinde yorumlanabilir. Sık sık tercih ettiği kişi Said Paşa'dır. Sultan II. Abdülhamid'in en önemli yöneticilerinden biri olan Said Paşa, daha sonrasında onun tahttan indirilmesinde kritik bir rol oynamaktan geri durmaz.

Abdülhamidi yönetimde artık Yıldız Sarayı'nda kurulan daireler etkilidir. Her biri bakanlığa denk gelecek şekilde teşkil edilen bu daireler sarayda sürekli faaldir; resmi işleri ve yazışmaları yürütürler. Gerektiğinde de II. Abdülhamid istişari bilgi sunarlar. Dairelerden 15 tanesini Tahsin Paşa hatıratında görevleriyle birlikte anlatıyor.[111] Bu şekilde saray merkezli görev yapanlar "*hükûmet-i hususiye*" veya "*Yıldız Kamarilası*" olarak da adlandırılıyor.[112] Bâb-ı Âlî'ye alternatif olarak teşkil edilen daireler paralel hükümet ve bakanlıklar olarak görülebilir. Yönetimde oluşan bu ikili/paralel sistemin sahadaki uygulamasında, resmî hükümetin önemi ve nüfuzu iyice silikleşir.

Sadrazamlarından Said Paşa da bu gerçeği dile getiriyor. İlgili icra kurumlarını tek tek sıralayarak bunların işlerinin sadaretten saraya nasıl kaydığını söyledikten sonra doğrudan Bâb-ı Âlî'nin "*iktidar ve vazifesi resmen değilse de fi'len kasr olunmuş ve alel- husus birtakım işlerde bu makâmın salâhiyeti âdeta bir icrâ me'mûru vazifesine tenezzül*" ettiğinin altını çiziyor. Hâriciye Nezâreti'nin etkisizleştirilmesiyle İstanbul'daki yabancı sefirlerin, hâriciye meselelerinde doğrudan saraya ulaştıklarını; Osmanlı sefirlerinin ve şehbenderlerinin saray tarafından çoğunlukla seçilip görevlendirildiğini iddia ediyor. Benzer şekilde valilerin, Mabeyn Dairesi'nden görev yapan kâtipler arasından Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle seçildiğini; hâkimlerin seçilmesine ve mahkemelerde görülen davalara bazen saray mensuplarının müdahalesinin duyulduğunu iddia ediyor. Askerî atamaların ve yükselmelerin yine padişahın iradesiyle hükümetin bilgisi dışında gerçekleştiğini söylüyor. Mâliye işlerine ve askerî malzemelerin satın alınmasına da yine müdahale edildiğini; meşihat ve vakıflarda da benzer durumun söz konusu olduğunu da ekliyor.[113]

111 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 20-28.

112 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 591.

113 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın Hâtırâtı*, s. 41-43.

Tam sekiz kez sadrazamlık yapan Said Paşa'nın bu tespitleri doğrudan saha tecrübesinden geldiği için önemlidir. Fakat yıllar sonrasında kaleme aldığı hatıratında eleştirdiği Abdülhamidi sistemin en güvenilir ve istikrarlı çarklarından biri bizzat kendisi olduğu hâlde, bütün sorumluluğu II. Abdülhamid'e yüklemesi ironiktir. Bir parçası olarak iktidarın her türlü nimetinden yararlanan Said Paşa'nın bu eleştirisi dönemin doğrularının kaydolarak günümüze ulaşması noktasında değerli olmakla birlikte, kendi yönetimden kaynaklanana sorumluluklarını telafi etmiyor. Bu anlamda Tunuslu Hayreddin Paşa'nın tavrı daha tutarlıdır.

Said Paşa (1838-1914), Sultan II. Abdülhamid'in en fazla sadarete getirdiği kişidir. 1908 İhtilâli sonrasının da etkili olmaya devam eder.

Osman Nûrî de bu anlatılanları, taşra memurları mülkî ve askerî önemli işlerin "*doğrudan doğruya Yıldız kabinesine*" sunulduğu ve emirlerin buradan alındığı, büyükelçilerin siyasi meseleleri halletmek için yine buraya müracaat ettiklerini, yabancı büyükelçilerle yapılan diplomatik müzakerelerin yine Yıldız'la yürütüldüğü tespitleriyle destekliyor. "*Bu mu'âmelâttan Bâb-ı Âlî resmî kabine ancak iş olup bittikten sonra haberdâr olurdu*" tespitinin ardından, sadrazamların "*âdeta yerini bulsun diye süs için*" tayin edildiklerini ve nâzırların ise "*hiçbir selâhiyetleri*"nin kalmadığını da not düşüyor.[114] Osman Nûrî'nin Bâb-ı Âlî'nin karşısına Yıldız Kabinesi kavramını koyması bu dönemdeki paralel hükümetlerin veya yönetimdeki ikilemin varlığını gösteriyor.

Sultan II. Abdülhamid'in sadrazamları ve nâzırları silikleştirmesi, bunlar hakkındaki şahsî görüşlerinin de olumsuz olmasından kaynaklanıyor. Bu anlamda Vambery ile bir görüşmesi sırasında kullandığı ifadeleri önemlidir. Bakanlarını "*zerre kadar güveni hak etmeyen servet avcıları*" diye adlandırarak şöyle devam eder; "*Nazırlarıma nasıl inanabilirim? Daha geçenlerde Zaptiye Nazırıma haber gönderdim, huzuruma zil zurna sarhoş geldi. Domuzu odamdan kovdum, sabahleyin de azlettim.*"[115] Yine

114 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 591-592,

115 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 183.

Vambery, İngiltere'ye yazdığı raporlarından birinde II. Abdülhamid'in kendi bakanlarına yaklaşımını doğrudan onun ağzından öyle aktarıyor: "*Nâzırlarım benim bütün siyasal güçleri tekelime almamdan şikâyetçiler. Fakat söyleyiniz bana, onların yetenek ve vatan sevgisi eksikliklerini bile bile başka türlü davranmama imkân var mı? Kendi kişisel çıkarlarından başka bir şeyi düşünmeyen bu parazitlere nasıl güvenebilir? Ben ulaşılmayacak bir kişi değilim, siz de bunu gayet iyi biliyorsunuz. Ne var ki şu anda adamlarıma güvenemiyorum.*"[116] Sultan Hamid'in bu ifadeleri, yönetimin nasıl bir kısır döngünün içinde bulunduğunu göstermekle birlikte Avrupalı bir Oryantalist karşısında kendi bakanlarını ithama varacak şekilde bu kadar ağır eleştirmesi ve bunları "parazit" olarak adlandırması tam anlamıyla itibarsızlaştırmadır. Buradaki çelişki ise, yönetim karşıtı Jön Türkler de benzer iddialarla Abdülhamidi dönemi ve devlet adamlarını eleştirmeleridir.

Sultan Hamid'in Yönetimdeki Layiha ve İstişare Mekanizması

Bu dönemde yönetimi saraya, dolayısıyla da üstüne alarak merkezi bir idare kursa da arka planda kendisine yoğun bilgi akışı sağlayan aktif bir sisteme sahip olduğu da gerçektir. Toplum ve devleti ilgilendiren geniş bir yelpazeden oluşan konular hakkındaki teknik bilgileri ve görüşleri içeren lâyihalar; bugünkü anlamda raporlar, vasıtasıyla istikrarlı ve oldukça da düzenli bir veri akışına sahiptir. Çok çeşitli alanlarda rapor yazan yerli ve yabancı devlet adamı veya uzmanların sayısı bir hayli fazladır.

Midhat Paşa ve Said Paşa gibi sadrazamlar, Ahmed Cevdet Paşa ve Mahmud Nedim Paşa gibi nâzırlar, Ahmed Muhtar Paşa ve Gâzi Edhem Paşa gibi komutanlar ile Salih Münir Paşa ve Tevfik Paşa diplomatlar onun en önemli bilgi kaynakları arasında yer alıyor. Yine Gümüşhane Mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa ve Mekke Sıhhiye Tabibi Kasım İzzeddin Bey gibi mahalli yöneticiler ile Abdülhak Hamid Efendi ve Ahmed Midhat Efendi gibi edebiyatçılar da veri akışına katkı sağlıyorlar. Ayrıca Selanikli Apostol Margariti Efendi ve Eczacı Yorgaki Efendi gibi Gayrimüslim memurlar bu sistemin içindedirler. Daha da ilginci Alman Kähler ve Goltz Paşa gibi Osmanlı hizmetindeki yabancı uzmanlar ile İngiliz Hery Layard ve Lord Salisbury gibi yabancı elçilerden de rapor alır. Bu şekilde kesin sayısı bilinmeyen yüzlerce kişi II. Abdülhamid'e lâyihalarını

116 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 90

sunarlar. Verilen raporlar; genel olarak medrese, askeriye, adliye, eğitim, maliye, imar, vakıf, asayiş, siyasî, iktisadî, Kânun-ı Esasi ve Meşrutiyet, bölgesel sorunlar, demografik yapı, reform ve uluslararası ilişkiler gibi konulara ayrılabilir. Bunlar, merkez veya taşra fark etmeksizin devleti teşkil eden bütün coğrafyayı kapsayacak kadar zengindir. Oğuz'un 1.000'nin üzerinde olduğunu iddia ettiği lâyihaların sayısı, 1880-1900 arasında çok fazla iken 1900'dan itibaren azalmaya başlar.[117] Layihaların sayfa sayısı dikkate alındığında toplamı binlerce sayfayı buluyor. Bir de on binlerce jurnal dikkate alındığında bütün bunları okumak ve değerlendirmek gerçekten de insan üstü bir çalışma yoğunluğunu gerektiriyor.

Burada 1900'den itibaren layihaların azaldığı tespiti, Sultan II. Abdülhamid'in saraydaki ve dolayısıyla da yönetimdeki kontrolünün ve ağırlığının azalmaya başladığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Nitekim Çetinsaya'nın tespitine göre 1900 yılından itibaren II. Abdülhamid, Başkâtip Tahsin Paşa ve İkinci Kâtip Arap İzzet Paşa gibi zevattan oluşan "*saray takımı*"nın "*kontrolüne tamamen*" girer.[118] İnal'ın da Tahsin Paşa ile İzzet Paşa'nın "*sadarete tahakküm*" için birbirleriyle rekabet ettikleri ve hükümdara "*yanlış fikirler*" verdikleri iddiası,[119] bunu destekliyor. Sultan Hamid'in sarayındaki kâtiplerinin kontrolüne ve yönlendirilmesine girmesi yönetiminin eski gücünün zaafa uğraması anlamına geliyor. Bu arada 1906 yılı Temmuz-Ekim aylarında yakalandığı böbrek rahatsızlığının kendisini bir hayli meşgul etmesi ve yoğun tedavi görmesi de[120] buna neden olabilir. Tahsin Paşa da buna atıfta bulunuyor. Almanya'dan iki doktorun getirilmesine neden olan "*büyük hastalığından*" dolayı Sultan Hamid'in "*artık eskisi gibi çalışamaz*" olduğunu belirtiyor.[121] Bütün bunların onun yönetimdeki eski dirayetini ve kudretini olumsuz etkilediği anlaşılıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetimindeki mekanizmalarından biri de istişaredir. İstişare yoluyla doğrudan ilgili kişilerle görüşerek fikir alışverişinde bulunulur. Lâyihalarla vasıtasıyla ise saha hakkında bilgi

117 Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Yakınçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 25-166.

118 Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", 393

119 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1607.

120 Nurhan Yıldırım/Bülent Özaltay, "Evhamlı Bir Sultan II. Abdülhamid'in Böbrek Hastalığı. Teşhis ve Tedavisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 163, İstanbul 2007, s. 30-31.

121 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 338.

ve fikir alır. Aynı zamanda bunlar, dinamik ve taze saha bilgisidir. Bu şekilde ilgili yöneticiler ve uzmanlar vasıtasıyla sahadan birinci elden bilgi akışını sağlanarak gerekli olduğunda istişarelerle tamamlanır. II. Abdülhamid'in çeşitli konularda karar alması sürecinde bu iki vasıtayı kullandığı biliniyor. Karar almadan önce duruma göre mabeyn başkâtibine, mabeyncilere, nâzırlara ve gayrimüslimler dâhil hizmetinde bulunan kişilerle istişare ettiğini Georgeon da dile getiriyor.[122] Özellikle belli kriz dönemlerinde istişareleri daha yoğun yapar. Bununla ilgili olarak İrtem 1895'teki kriz sırasındaki istişareleri örnek vererek görevde olan veya azledilmiş vükelâdan görüş almak Sultan Hamid'in "*mutad*" işi olduğunun altını çiziyor.[123] Duruma göre yabancı elçiler ve sefirlerle de bazı konuları görüştüğü de biliniyor. Hatta Kaiser II. Wilhelm'le dahi bazı mühim meseleleri görüşmek için II. Abdülhamid'in elinde bulunan özel şifre anahtarı düzenlenmiş ve gerektiğinde doğrudan fikir alışverişinde bulunduğunu yine İrtem iddia ediyor.[124]

Bütün bunların ardından yönetimi doğrudan kendi kontrolüne aldığı gerçeğini bir kez daha belirtmekle birlikte yönetimde devreye soktuğu lâyiha ve istişare mekanizmasının varlığı da görülüyor. Karar mekanizmasına bakıldığında doğrudan sahada olan alanında yetkin şahıslardan ve sarayda kurduğu komisyonlardan aldığı raporlarla elde ettiği doğrudan bilgiyle birlikte, yine etrafındaki kişilerle yaptığı istişare onun kararlarının arka planındaki bugünkü anlamda veri tabanını teşkil ediyor. Diğer Osmanlı hükümdarları gibi otoritenin başı olması hasebiyle de nihaî karar mercii yine kendisidir. Fakat böylesi bir bilgi akışını ve istişare mekanizmalarını devreye sokması, onun yönetiminin klasik tek adam hâkimiyeti olmadığını gösteriyor.

Sultan II. Abdülhamid'in bu şekilde belli bir bilgi akışıyla ve görüş alışverişiyle dahi olsa nihayetinde yönetiminin saray merkezli olması, Abdülhamidi yönetimin paydaşı devlet adamlarıyla ilgili sorunlar, anayasayı askıya alması ve meclisi kapalı tutması gibi nedenlerden dolayı yönetim karşıtı Jön Türk Hareketi ortaya çıkar. Yönetimini ve duruma göre devleti bu muhalif harekete karşı koruyabilmek için güvenlik ağırlıklı bir iç siyaset takip eder. Bu siyasetin iki saç ayağı "istihbarat/jurnal" ve "sansür" uygulamasıdır.

122 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 175-176.

123 İrtem, *Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, s. 102.

124 İrtem, *Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, s. 212.

Riskli Araçlar Olarak İç Siyasetin Kontrol Mekanizmaları İstihbarat/Jurnal ve Sansür

İstihbarat ve sansür, asıl olarak mevcut yönetimin ve devletin güvenliğine yöneliktir. Bunlar vasıtasıyla, çeşitli nedenlerden dolayı içeride veya dışarıda tehlikeli görülen devletlerin, grupların takip edilmesine; faaliyetlerinin alan ve etki olarak sınırlandırılmasına çalışılır. Yönetimin ya da duruma göre hükümdarın kendi şahsî güvenlik kaygıları merkezli olarak resmî kurumlar ağı üzerinden yürütülen düzenli gizli haber alma ve takip faaliyetleri istihbaratın temel özelliğidir. Elde edilen istihbaratî bilgilerle, zararlı görülen muhaliflerin muhtemel tehlikesi ortadan kaldırılmasına veya en azından etkilerinin azaltılmasına yönelik karşı tedbirler alınır. Sansür de benzer gaye ile tehlikeli görülen grupların yayınları vasıtasıyla siyasî düşüncelerinin toplum üzerindeki muhtemel etkisinin sınırlandırılmasına yöneliktir. Her ikisinin ortak noktası ise, yönetim ile devletin bekâsı için düşünce ve fiziki olarak tehlikeli görülen muhalefetin ortadan kaldırılması veya en azından etkisinin en az indirilmesidir.

Yönetim Karşıtlarından Korunma Amaçlı İstihbarat ve Jurnal Sistemi

Resmî veya gayriresmî istihbarat faaliyetleri devletler için önemlidir. Özellikle de iç sorunların çoğaldığı ve muhalefetin faaliyetlerini arttırdığı dönemlerde istihbarat ağırlıklı olarak içe yönelir. Zira içerideki kronik sorunlardan ve yönetimin uygulamalarından dolayı ortaya çıkan ve bunlardan beslenen yönetim karşıtı modern siyasî muhalifleri takip etmek elzem oluyor. Yönetim, güvenlik ağırlıklı siyaseti önceleyerek muhalifleri takip etmeye, kontrol altına almaya ve nihayetinde ise etkisiz hâle getirmeye çalışır. Bunun da en etkin vasıtası istihbarattır.

Sultan II. Abdülhamid öncesinde ve döneminde öteden beri yapılagelen kurumsal iç ve dış istihbarat faaliyetleri ve teşkilatı vardır. Bu faaliyetler; Bâb-ı Âlî merkezli olarak Zaptiye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti, valilikler, sefaretler, şehbenderlikler gibi kurumların bünyesindeki "*hâfiye memuru*" ve "*polis hafiyesi*" gibi görevliler tarafından yürütülür. Bunlara, devlet tarafından görevlerine karşılık belli bir maaş/ücret ödenir. Örneğin 1896 yılında Dâhiliye Nezâreti'nin sadarete müracaat ederek vilâyetlerde görevlendirilen hafiyelere ödenmek üzere tahsisat istediği

vilâyet isimleri ve para miktarlarıyla birlikte biliniyor.[125] Bu kapsamda Osmanlı sınırları dahlindeki asayiş olayları, yurt içinde ve dışındaki yönetim karşıtı siyasî ve ayrılıkçı komita hareketleri ile yabancı istihbarat faaliyetleri hakkında elde edilen bilgiler ilgili kurumlara ulaştırılır. Hükümet de bu verileri değerlendirerek gerekli karşı tedbirleri alır.

Bu tür resmî görevlilerin dışında bir de doğrudan Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Sarayı merkezli faaliyet gösteren "*Serhafiye-i Şehriyâri*" denilen hafiyeler ve bunlara bağlı çok sayıda eleman sahada istihbarat faaliyetleri yaptıkları genel bir kabul olarak anlatıla geliyor. Serhafiye-i Şehriyâri'nin başında bulunduğu Yıldız Sarayı'ndaki bu istihbarat kurumuna "*Serhafiyelik Makamı*" denildiğini Tahsin Paşa zikrediyor.[126] Fakat bu teşkilatın ne gerçek yapısı ve ne de faal istihbaratçı sayısı tam olarak bilinmediği gibi, "Serhafiyelik Kurumu" Tahsin Paşa'nın hatıratında[127] ve devlet salnamelerinde[128] Yıldız Sarayı'nın teşkilat çatısı altında görev yapan kurumlar arasında geçmiyor. Özellikle de daha ziyade popüler jargonda ve yayınlarda sıklıkla kullanıla gelen "Yıldız İstihbarat Teşkilatı" ismi de ilgili resmî kaynaklardan hareketle henüz ortaya çıkartılmış değil. Dolayısıyla bu kavramsallaştırma, resmî bir kurumun ismi şeklinde değil de bir yakıştırma olarak değerlendirilebilir.

Abdülhamidi devri istihbarat faaliyetleri hakkında Beyhan, doğrudan Zaptiye Nezâreti'ne bağlı resmî bir hafiye teşkilatının var olduğunu belirterek burada faal olan iki tür memurdan bahsediyor. Birincisi yaptıkları işin karşılığı devletten maaş alan "*profesyonel memurlar*" ve ikincisi ise farklı görevlerde bulunan "*memurlar ve serbest*" gruplara mensup olanlar şeklinde tasnif ediyor. Bunların çoğunun, "*hafiyeliği Saray'a jurnal vermeyi bir kazanç kapısı*" olarak görüp, verdikleri jurnallerin karşılığını da çeşitli şekillerde aldıklarını belirtiyor.[129] Beyhan'ın bu iddiasına rağmen, ilgili bakanlığı da aşıp doğrudan sarayla ve hatta hükümdarla bağlantılı faaliyet gösteren hafiyelerin varlığı biliniyor. II.

125 Arda Akıncı, "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Hafiyelik: 1890'larda Erzurum Vilayeti", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 1, İstanbul 2022, s. 125.

126 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 152.

127 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 152.

128 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 53. Sene*, Dersa'adet 1315, s. 86-99; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 61. Sene*, Dersa'adet 1321, s. 116-132.

129 Mehmed Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 942.

Abdülhamid devrindeki istihbaratı tartışmalı ve sorunlu kılan aslında ilgili resmî ve muhatap kurumların dışında resmî olmayan hafiyelerin faaliyetlerdir. Kaldı ki bunların önemli bir kısmı bilinen anlamda hafiye veya istihbaratçı olmayıp farklı meslekî ve toplumsal gruplardan insanlardır. Nitekim bu bağlamda kullanılan jurnalcilik ve jurnal, dönemin hafiye/istihbarat faaliyetlerini de içine alıp âdeta eriterek tarif ve tasvir eden kavramlar olmuşlardır. Koçu da hafiye teşkilatının örgütlenmesini; "*başlarında saraya ve hükümdar ile daima temas hâlinde olan devrin en nüfuzlu rical ve erkânı bulunan, dal ve budakları en aşağıdaki halk tabaklarına kadar inen çeteler*" şeklinde tarif ediyor.[130] Bu konuyla ilgili olarak Gör'ün "*herhangi bir haber alma ya da iletme görevi olmasa da şahit olduğu olayları veya duyduğu haberleri saraya bildirmekte herkesin serbest olduğu*" tespiti de bunları destekliyor.[131] Bunlara yönelik tespitler ve örnekler takip eden sayfalarda görülebilir.

Dâhiliye Nezâreti'nde ve Zaptiye Nezâreti'nde resmen görev yapan bugünkü anlamda sivil polis denilebilecek hafiyelerin istihbarat faaliyetleri ile yurt dışındaki sefirlik ve şehbenderlik gibi kurumların temin ettikleri istihbarat, devletin bilinen gizli bilgi kaynaklarıdır. Bunların yanı sıra bir de doğrudan Yıldız Sarayı'na istihbarat akışını temin eden ve ücretleri saray tarafından karşılanan gayriresmî hafiyeler ve jurnalciler bulunuyor. Fakat hafiyeler ile jurnalciler çoğu zaman karıştırılıyor. Karışıklığın nedeni, bizzat Sultan II. Abdülhamid'in toplumun her kesiminden insanın verdiği jurnalciliği teşvik etmesiyle ve desteklemesiyle birlikte resmî hafiyeliği gölgede bırakacak geniş bir alan ve muhteva kazanmasıdır. Resmî hafiye teşkilatına paralel olarak oluşturulan jurnalciliğin doğrudan hükümdar tarafından teşvik ve takip edilmesinden dolayı kurumsal istihbarat tıpkı dönemin hükümetleri gibi ikinci plana itilir.

Bizzat Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı merkezli olarak teşvik ettiği ve fazlaca iç içe geçen istihbarat ve jurnal faaliyetlerinin ağırlıklı amacı ve kapsamı içe yöneliktir. Yönetim karşıtlarını gerek yurt içinde ve gerekse yurtdışında tespit, takip ve kontrol etmek başlıca faaliyet alanıdır. Gör'ün de; *dönemin hafiye raporlarına konu ola hedef kitlenin önemli bir bölümü en azından potansiyel bir tehlike olarak tehdit unsuru*

130 Reşad Ekrem Koçu, "Abdülhamid II", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1958, s. 110.

131 Emre Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat. Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri (1876-1909)*, İstanbul 2019, s. 70.

oluşturan kişiler ya da siyasi muhalifl suçlulardı",[132] şeklindeki tespiti bu gerçeği gösteriyor. Fakat belli bir süre sonra kontrolden çıkan sistem, amacının dışında çok daha farklı bir boyut kazanır.

Saray merkezli hafiye veya jurnalcilik sisteminin yapısı ve görev yapan hafiyelerin sayısı tam olarak bilinmiyor. Resmî bir belge olmadığı için farklı iddialar telaffuz edilegeliyor. Bu konuda en somut bilgiler veya iddialar meşrutî yönetime yeniden geçilmesinin ardından yayınlanan risalede geçiyor. Yazar, hafiyeleri "*dört sınıfa*" ayırıyor: Hükümdara "*sâdık görünmek*" için hafiyecilik ve jurnalcilik yapan saray ileri gelenlerinin teşkil ettiği birinci sınıf doğrudan padişaha ulaşır. İkinci sınıf, İstanbul'da ve Osmanlı memleketlerinde faaliyet gösteren "*haydut çetesi reisleri*"dir. Bunlar para ve rütbe karşılığında "*jurnalcilik ve teftiş*" yapar. Birinci ve ikinci sınıf hafiyelerin "*gizli ve husûsî efrâdı*"nı teşkil edenler üçüncü sınıftır. Dördüncü sınıf hafiyeler ise doğrudan saraya telgraf çekerek önemli bir meselenin olduğunu haber verirler. Saraya davet edilince de önceden hazırladıkları jurnali teslim ederek ilgi beklerler.[133] Ayrıca çok sayıda devlet adamın ve memurun isminin de jurnalci olarak geçtiği bu risalenin doğruluğu tartışmalıdır.

Farklı kaynaklarda bu sistemde faal olan hafiyelerin ve jurnalcilerin sayısı binler olarak telaffuz ediliyor. İrtem, ağırlık İstanbul olmak üzere yurt içinde ve dışında 30.000 civarında hafiyenin bulunduğunu yazıyor.[134] Doğrudan Yıldız Sarayı'na bağlı 3.000 ve bütün devlet genelinde ise 40.000 olmak üzere toplamda 43.000 hafiyenin görev yaptığını, Stern söylüyor.[135] Sayılar abartılı olsa da sonuçları itibarıyla binlerce kişinin olduğu anlaşılan hafiyelerin ve jurnalcilerin verdikleri jurnallerin sayısı da hâliyle yüksektir. Başmabeynci Hacı Ali Paşa'nın, "*günde birkaç yüz jurnal*"in verildiği iddiası dikkate alınırsa toplam sayı yüzbinleri buluyor.[136] Osman Nûrî'nin abartılı iddiasına göre ise günlük olarak 5.000-6.000 jurnal veriliyor.[137] Her hâlükârda toplam sayısının çok yüksek olması gereken jurnallerin doğruluğu bir hayli sorunlu ve sıkıntılıdır. Nitekim II. Abdülhamid'in itimat ettiği adamlarından

132 Gör, *Abdülhamid Döneminde İstihbarat*, s. 22.

133 Mahmud, *Hafiyelerin Listesi*, [?]1909, s. 6-11.

134 İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid*, s. 160.

135 Bernhard Stern, "Kulturbilder aus der Türkei", *Pester Lloyd*, Sayı 178, 28 Temmuz 1900, s. 3.

136 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1280.

137 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanâtı*, Cilt 2, s. 562.

İzzet Holo Paşa'nın damadı Mümtaz'a göre ise bunların %80'ni uydurmadır.[138] Buna da şaşırmamak gerek.

İlgili ihbarların yer aldığı jurnal denilen pusulalar bir zarfın içinde saraya verilir. Sultan II. Abdülhamid, bunları değerlendirerek uygun gördüğü muamelelerde bulunur. Fakat kendisi tahttan indirildikten sonra zarfı açılmamış ve dolayısıyla da değerlendirilmemiş jurnaller bulunur. Tahsin Paşa da Sultan II. Abdülhamid'in açtırmadığı ve el değdirmediği çok sayıda jurnalin sandıklarda bulunduğunu belirtiyor. Anlattığına göre sultanın daha ziyade önem verdiği jurnaller, bunları veren şahısların mevkisine göre değişir. Sadrazamlar, şeyhülislamlar, nâzırlar ve diğer önemli zevat tarafından resmî yollarla kayıtlara girmeden hususî suretle ulaştırılan jurnalleri hükümdar bizzat açar ve "*bazılarını altındaki imzayı makasla keserek*" takip ve ilgilenmesi için ilgili kurumlara ulaştırılır.[139]

Sultan II. Abdülhamid'e yakın olan Salih Münir Paşa, jurnalcilikle ilgili olarak bizzat kendi tecrübelerini ve sarayda gördükleri hakkında önemli bilgiler anlatıyor. Büyük ve küçük rütbeli memurlar, paşalar ve beylerin de aralarında bulunduğu jurnalcilerin verdikleri jurnallerin, "*yüzde doksandan ziyadesi uydurma, esassız haberlerden, dedikodulardan veyahut gayet mübalağalı rivayetlerden*" oluştuğunu iddia ediyor. Bunun karşılığı olarak ise jurnalcilere duruma göre "*rütbe, nişan, memuriyet veya atiye*" verildiğini belirten Münir Paşa, II. Abdülhamid'in bu jurnallere olan yaklaşımını ise şöyle anlatıyor: "*Aldığı jurnallerin hepsine ehemmiyet vermezdi. Birçoğuna şöylece bir göz gezdirip birkaç kelimesini okuduktan sonra yırtıp atar, yaktırırdı. Jurnallerin diğer bir kısmını da zarflarını yırtıp açmadan halı ile masalar üzerine ve öteye beriye kapalı olarak bırakırdı. Fakat hademeler bunlara el sürmezlerdi ve bulundukları yerlerden hiçbirini kaldırmazlardı, atmazlardı. Padişahın oturduğu, çalıştığı, geçtiği odalarda yerlerde böylece açılmaksızın aylardan beri kalmış, sararmış nice zarfa tesadüf etmiştim. Her şeyi öğrenek, bilmek, anlamak meraklısı olduğu hâlde II. Abdülhamid'in bu jurnalleri açıp okumayışının sebep ve hikmetine hâlâ akıl erdirememişimdir.*"[140] Herkesten ve her şeyden haberdar olmak isteyen hükümdarın bu beklentisinin karşılanması için yıllar boyu binlerce jurnal verilince, bunların her birinin okunması

138 Mümtaz, *Sultan Hamid ve Zamanı*, s. 1.

139 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 32.

140 Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 395.

ve değerlendirilmesi, belli bir süre sonra zorlaşacaktır. Sonuçta Münir Paşa'nın bahsettiği gibi açılmamış ve sararmış jurnallerin etrafa saçıldığı bir durum ortaya çıkıyor.

Jurnalciliğin nasıl işlediğini yakından bilenlerin başında Tahsin Paşa geliyor. Giriş tespiti olarak "*her işten, her şeyden, her hareketten haberdar*" olduğunu belirttiği Sultan II. Abdülhamid'in, jurnalcilikle çalışan bu haber ağının şu şekilde işlediğini anlatıyor: "*Nâzırın ahvâl ve icraatını müsteşarı, müsteşarın hâl ve şanını kalem müdürü, bunun yaptığını ötekisi, şunun söylediğini berikisi Saray'daki hâmisi vasıtasıyla Hünkâr'a yetiştirirdi. Babasını jurnal etmiş evlâd, damadının felâketine sebep olmuş kayın baba, birbirleri aleyhinde ihbarâtta bulunan kardeşler eksik değildi.*" Devamında ise bu sistemin âdeta birer çarkı olan jurnalcileri vilayetlerde valiler ve çeşitli memurlar, yabancı ülkelerde büyükelçiler ve büyükelçilik mensupları şeklinde veriyor. II. Abdülhamid'in bunlardan gelen mektuplarla, şifreli veya şifresiz telgraflarla taşra veya yabancı ülkeler hakkında bilgi sahibi olabiliyor.[141] Fakat ilerleyen sayfalarda, Osmanlı büyükelçiliklerden gelen şifreli telgrafların "*kısm-ı azamı Türkiye'ye ithali menedilmesi lazım gelen Avrupa gazetelerinin tarih ve numaralarını veya erbâbı fesad denilen firârilerin ahvâl ve harekâtına müteallik istihbaratı muhtevi bulunurdu*" demektedir. Ayrıca bu telgraflara "*baktıkça sefirlerimizin birer mümessil-i siyasi mi, yoksa İstanbul zabıtasının memalik-i ecnebiyede birer ajanı mı olduklarını tayinde mütehayyir kalırdı*", iddiasında da bulunuyor.[142] Bir başka yerde de bu kez Yıldız Sarayı'nda istihdam edilen "*uşakların bile efendilerini jurnal ettiklerini*" söylüyor.[143] Tahsin Paşa'nın bu anlattıklarından, Osmanlı dış istihbaratının da mevcut jurnal sisteminin bir çarkı olarak işlev gördüğü; en üst mevkideki devlet adamından en alt memura; sivil alanda ise babadan oğula kadar geniş kesimlerin birbirlerini jurnalledikleri anlaşılıyor.

Yabancı devlet vatandaşları da istihbarat ve jurnal faaliyetlerine katılırlar. İsmail Müştak'ın bizzat Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa'dan aktardığına göre; Fransız Sefir, Rusya Baştercümanı ve Avusturya Müsteşarı bizzat Sultan II. Abdülhamid'den aylık maaş alan ve jurnal veren kişilerdendir.[144] Bir başka yerde ise İstanbul'da bulunan farklı ülkelerden çok

141 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 39.

142 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 41.

143 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 183.

144 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 123.

sayıda yabancının para karşılığı Yıldız Sarayı'na hafiyelik yaptığını da iddia ediyor.[145] Etnik kimliği tam olarak bilinmeyen fakat küçük yaştan itibaren İngiliz misyoner mektebinde yetişen Bernard Maimon da bunlardan biridir. Zeki bir kişi olan ve birçok yabancı dilen Maimon, 1887'den itibaren İstanbul'a sık olarak gelir ve II. Abdülhamid'le de bizzat tanışır. Osmanlı'daki demiryolu inşası gibi bazı imtiyazların alınması için para karşılığı gizli aracılık yapar ve insanları dolandırır, yurt dışında Sultan Hamid aleyhinde yapılan yayınları takip eder ve bunlara engel olmak için para alır. Daha da ilginci, çift taraflı çalışan bir casus olarak Osmanlı'dan çaldığı belgeleri yabancı devletlere, onlardan çaldıklarını da Osmanlı'ya sattığı iddia ediliyor. Londra'daki Jön Türkleri takip için kendi şebekesini kurduğu ve bunun için hatırı sayılı bir ücret aldığı biliniyor. İstanbul'da kurduğu şebekesi ile 1894-1909 arasında gayrresmî yollardan elde aldığı belgeleri Avrupalı devletlere sattığı ve bundan dolayı daha sonra yargılandığı da kaynaklarda geçiyor.[146] Çift taraflı istihbaratçı olarak çalışan Maimon'un faaliyetlerinden hangi tarafın gerçek anlamda faydalandığı ise bir muamma olarak duruyor.

Abdülhamidi istihbarat ve jurnal sisteminde; her cinsten, milletten, dinden ve meslekten; saray içinden ve saray dışından insan yer alır. Devlet dairelerinde küçük büyük devlet memurları; askeriyede subay ve komutanlar bu sistemin bir çarkı olarak görev yaparlar. Bunlardan hanedan mensupları, bakanlar, saraya yakın olan devlet adamları, yabancı elçiler, yüksek mülkî ve askerî ileri gelenler, valiler ve ilmiyeden kişiler açığa çıkmamak için jurnallerini doğrudan Sultan II. Abdülhamid'e verirler. Jurnallerinin karşılığı olarak nakit para, tayin ve rütbe alırlar. Bazen kıskançlık ve çekememezlik gibi kişisel nedenlerden dolayı jurnal verenler de olur. Herhangi bir karşılık beklemeden gördükleri olumsuzlukları veya haksızlıkları doğrudan Yıldız Sarayı'na bildirme adına yazılan jurnaller de söz konusudur. Asılsız ve iftiraya varan jurnal sahiplerinin herhangi bir şekilde cezalandırılmadıkları da biliniyor. Jurnalciliğin yayılmasının en önemli nedenlerinden biri bu olsa gerek. Zira cezası olmayan fakat tutması durumunda ise ödül alınan bu sisteme malzeme taşıyacaklar her zaman bulunur.

145 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 207-217.

146 Ahmet Vadi, "II. Abdülhamid Döneminde Çift Yönlü Bir Casus: Bernard Maimon ve Babıali'den Çalınan Evraklar", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 3, İstanbul 2022, s. 428-438.

Jurnalciliğin Toplumsal Sorun Hâline Gelmesi

Bu şekilde jurnalciliğin yaygınlaşmasıyla toplumun her kesiminden insanların birbirlerini ihbar ettikleri sorunlu bir sistem hâlini alır. Bu konuda son Osmanlı vakanüvisi Abdurrahman Şeref Efendi önemli iddiaları gündeme getiriyor. Her devlet dairesinde birkaç jurnalcinin bulunduğunu, bakanlar arasında aynı şekilde bir iki bakanın jurnalcilik yaptığını belirten Abdurrahman Şeref, "*Hafiyelik vilayetlere dahi sirayet eyleyerek memalik-i Osmaniye'de hafiye bulunmadık yer kalmamış*" olduğunu iddia ediyor. Ayrıca "*hatır ve hayale gelmez tezvirat ve iftiralar kendince mûcib-i ceza olmadığından ve verdikleri jurnallerin ehemmiyet ve kıymete göre büyük mükâfat-ı nakdiye aldıkları görüldüğünden adetleri ve faaliyetleri fevkalâde artmıştır.*"[147] İnal da Sultan II. Abdülhamid'le ilgili bölümünde jurnalcilik üzerinde uzun uzadıya duruyor. Jurnalciliğin "*âdeta sanat haline geldi*"ğini iddia ederek şöyle devam ediyor: "*O sanata salik ve meharerete malik olanlar, babaları, nanları, kardeşleri ve dostları hakkında bile okuyanları inandıracak tarzda jurnal verdiklerinden her ferd, bir birinden şüphelenerek babanın evlâda, evlâdın babaya emniyeti kalmadı. Ehibba ve akriba ile buluşub görüşmek müşkilleşdi.*"[148] İnal'ın, herkesin herkesi jurnallediği bu sistemle dostların ve akrabaların buluşmasının zor olduğu iddiası dikkat çekicidir.

Hafiyeciliğin doğrudan mağduru olan sadrazamlardan Said Paşa, kendisinin ve konağının sürekli gözetim altında tutulduğunu, bundan dolayı akrabalarının ve dostlarının ziyarete gelmeye çekindiklerini, kendisinin ve hatta çocuklarının takip edildiğini anlatıyor. Belli bir zamandan beridir revaçta olan gizli şeylerin araştırılmasına yönelik casusluğun ilahi nasla yasak olmasına rağmen "*esasen bir devletin binasını tahrib için kâfi*" olan bu faaliyetlerin "*az bir zaman içinde ezhâna hayret verecek derecede terakki*", eylediğini söylüyor.[149] Yine bu dönemin Dâhiliye Nâzırlarından Memdûh Paşa belli ödül karşılığında "*saraya uçurulan*" haberlerden bahsediyor. Askeriyeden ve mülkiyeden kişilerden bazılarının hükümdara sadakatinden ve bazılarının ise verilen bilgiler başkasından duyulursa kendisinin işittiğini sakladığı zannından dolayı bunu yaptıklarını söylüyor. Zira "*bildiğini bildirmemekten münba'is-i*

147 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Bayram Kodaman/Mehmet Ali Ünal (Yay.), Ankara 1996, s. 5-6.

148 İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1277.

149 *Küçük Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtırâtı*, Cilt 1, s. 215-216.

mes'uliyet ketm idene felâket getirir".[150] Bildiğini saklayanın durumunun kötü olduğu tespiti, bu sistemin daha da yaygınlaşmasının korku temelli nedenlerinden biri olsa gerek.

Çeşitli vesilelerle ve görevlerle İstanbul'da bulunan yabancılar da benzer şeyleri anlatıyorlar. Alman gazeteci Stern; Casusların ve jurnalcilerin bakanları ve subayları, şeyhleri ve medrese talebelerini, normal vatandaşların ve yabancıları takip ettiklerini ve gözetlediklerini; komploları ortaya çıkarmak, insanları birbirlerine karşı kışkırtmak ve saray elemanlarının Sultan II. Abdülhamid'e bağlılıklarını gösterebilmeleri için bilgi topladıklarını söylüyor. Yine bunlar büyükelçiliklerden haber aldıklarını ve büyükelçiliklere haber sızdırdıklarını; sadece Türkler değil, Rumlar, Ermeniler, farklı ülkelerden Avrupalılar, Almanlar ve daha ziyade ihtida eden Almanların kullanıldığını iddia ediyor. Bu sistem içinde "*Uşaklar efendilerine ve oğulları babalarına ihanet ediyorlar; efendiler uşaklarını ve babaları oğullarını satıyorlar.*" Casusluk işi "*kolay, ödülü garanti ve düzenlidir. Herkes jurnalci olabilir ve bu işe istekli olan herkes kabul edilir.*"[151] *Leipziger Tageblatt*, bir İngiliz gazetesinden aktardığına göre, İstanbul'daki "*gözetleme ve jurnal sistemi*" tıpkı eski Roma'nın Teberius dönemini hatırlatıyor. "*Caddelerde, restoranlarda ve buharlı gemilerde casuslar kaynıyor*" tespitinin ardından özellikle de Veliaht Reşad'ın oturduğu yerin "*tehlike riski*" teşkil ettiğini ve memurların buradan geçmemek için yollarını değiştirdiklerini de iddia ediyor. Benzer güvensizlikler ve endişelere subayların arasında var olduğunu da ekliyor.[152]

İstanbul'daki Rus askerî ajanının Ağustos 1898'de gönderdiği raporda, bu sistemin işleyişinin topluma yansımasıyla ilgili önemli iddiaları anlatılıyor. Sultan II. Abdülhamid "*sadrazama, şeyhülislama ve hiçbir nazıra güvenmemekte, onlara şüpheyle yaklaşmaktadır*", diye başlayan tespitlerine şöyle devam ediyor; "*Bu görevlileri casus ve gizli ajanlar tarafından takip edilmektedir. Nazırların kendi arasındaki görüşmeler ve karşılıklı ziyaretler, şüpheli olarak kabul edildiğinden bunlardan kaçınılmakta ve yalnızca Bâb-ı Âli'nin toplantılarında bir araya gelmektedirler.*"[153] Vambery raporlarında II. Abdülhamid'in jurnal teşkilatı hakkın-

150 Mehmed Memdûh, *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, s. 27-28.

151 Stern, "Kulturbilder aus der Türkei", s.3.

152 "Ueber den Sultan Abdul Hamid", *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 410, 18 Ağustos 1897, s. 3.

153 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, Mikhail Bashanov / İlyas Kemaloğlu (Yay.), İstanbul 2018, s. 126.

da bunları doğrular tespitte bulunuyor. Sultan Hamid'in "*sıkı bir hafiye ağı payitahtın ve ülkenin en kuytu köşelerine kadar*" yayıldığını belirtiyor.[154] İstanbul'daki Sırp Büyükelçi Mijatoviç'in Sultan II. Abdülhamid'in haber alma merakı ve sistemi hakkındaki tespitleri bütün bu yazılanları doğrular mahiyettedir. "*II. Abdülhamid ya her şeyi biliyor ya da her şeyi bilme hırsına*" sahip olduğunu iddia eden Mijatoviç devamında şunları söylüyor: "*Kendisine haber getiren ajanlara ihtiyacı vardı. Sistem şahsî ve kötü bir şekilde yürüyen dedektif teşkilatına dönüştü. Abdülhamid sadece her şeyi öğrenmeyi denemedi, aynı zamanda her şeyi şahsî olarak kararlaştırma hırsına da sahipti.*"[155] İstanbul'da bir yıl görev yapan ve II. Abdülhamid hakkında olumlu fikirlere sahip olan Mijatoviç'in bu izahı jurnalciliğin aldığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir.

Gerçek olmayan, hatta iftiraya varan ve dolayısıyla da insanların mağduriyetine neden olan jurnaller fazladır. Tahsin Paşa'nın bunlara yönelik tespitleri önemlidir. Jurnalciliğin çok fazla arttığı, revaçta olduğunu ve bunun "*can yakmak ve hâgûman söndermek nevinden gayr-ı ahlâki hareket olduğu âdeta*" unutulduğunu belirtiyor. Jurnalciliğin bu kadar artmasının nedeni olarak ise "*bütün ihbarat yalan dahi olsa herhangi bir jurnalcinin ceza görmemesi idi. Sultan Hamid bir jurnalciye yalan ihbaratından dolayı ceza verecek olursa istihbarat şebekesinin gevşemesinden korkardı*", tespitini gösteriyor.[156] Babası hakkındaki jurnalleri kitabında zikreden Mümtaz bu konuda birinci ağız olarak, "*O devrin kötü huylarından biri de bir nevi tuhaflıkları, tehlikeli oyun oynayanların ceza görmemesi, ahlaksızlıkların yüz bulmasıydı. Yani yüzsüzlere, yüzsüzlüklere meydan verilmesi idi*", diyor.[157] Başmabeynci Hacı Ali Paşa benzer şeyleri anlatıyor. Birgün II. Abdülhamid'e, "*hepsi yalan dolan. Zahmet çeküp okuyorsunuz*" demesi üzerine aldığı cevap nettir: "*Bu jurnallerin çoğunun yalan olduğunu ben de biliyorum. Fakat bunların elbette iki danesi doğrudur. Bu sebeple hepsini okumak lâzımdır.*"[158] Bu bağlamda Süleyman Tevfik; "*yalan, düzme jurnal verenlerin hiçbiri bir cezaya*" çarpılmadıklarını, aksine bu tür jurnal sahibini cezalandıranların ikaz edildiğine dair ilginç bir örneği anlatıyor. Muhterem bir zat

154 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 133.

155 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 293.

156 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 84.

157 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 83.

158 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1280.

hakkında onu mahvedecek ağır bir jurnalin *"yalan ve tezvirden ibaret" olduğunu öğrenen Mabeynci Ragıp Bey, jurnal sahibini azarlamış. Bu durumu öğrenen Sultan Hamid de Ragıp Bey'i "tekdir"* etmiş.[159] Bu tür asılsız, asılsızlıktan öte insanların mağduriyetine neden olan jurnal sahiplerinin cezalandırılmaması, toplumsal barışın ve hatta sağlığın bozulmasının en önemli nedenidir.

Jurnalcilik; bu şekilde şahsî nedenlerden, ihtiraslardan ve menfaatlerden dolayı kontrolden çıkarak herkesin herkesi ihbar ettiği toplumsal bir sorun hâlini alır. Böylece insanların birbirlerinden korktuğu güvensiz ve sorunlu bir sosyal yapı ortaya çıkar. Toplumsal anlamda sosyal-psikolojik ve siyasî psikolojik olumsuz sonuçları, çok daha ağır olur. Bu tür toplumsal ve siyasî olumsuz sonuçlara neden olan hafiyeciliğe ve jurnalciliğe rağmen istihbarat olarak öğrenilemeyen ve engellenemeyen önemli gelişmelerin sayısı bir hayli fazladır. Sultan II. Abdülhamid'in gençlik günlerinden beri tanıdığı ve çok güvendiği Serhafiye Ahmed Celaleddin Paşa'nın 1904 yılında Mısır'a kaçması ve belli bir süre nereye gittiğinin bilinmemesi bu anlamda ilginç bir örnektir. İstanbul'da tam bir kaosa neden olan 1896 yılındaki Osmanlı Bankası Baskını ve Beyoğlu'ndaki terör saldırı aynı şekilde ciddî bir istihbarat zafiyetidir. 1905 yılında kendisine karşı yapılan bombalı suikasta, 1906'dan itibaren Anadolu'da Erzurum ve Kastamonu gibi şehirlerdeki isyanlara ve nihayetinde ise Jön Türklerin 1908 İhtilâli'ni gerçekleştirmesine engel olunamadığı da biliniyor. Daha da önemlisi, Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı'nın en kozmopolit şehirlerinden biri olan ve Başşehir İstanbul'a birçok ulaşım ile haberleşme vasıtasıyla bağlı Selanik merkezli Jön Türk Hareketi'ni çökertemediği de malûm. Sonuçları itibarıyla diğer siyasî ve toplumsal olumsuz sonuçları bir tarafa jurnal ağırlıklı hafiyeciliğin, öyle iddia edildiği gibi genel olarak etkili ve gerçekçi bir istihbarat faaliyeti olmadığı söylenebilir.

Jurnalciliğin Aldığı Boyutu Gösteren İlginç Örnekler

Böylesine bir sistemde çok sayıda ilginç jurnalin olduğum muhakkaktır. Bunlardan Şehzade Vahdeddin Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'nda sözde saklanmış mücevherlerin yeriyle ilgili verdiği jurnali ilk örnek olarak verilebilir. Vahdeddin Efendi'nin gerek bizzat kendisinin

159 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, s. 152.

ve gerekse farklı saraylar arasında dolaşan bazı kadınlar vasıtasıyla hanedan mensupları hakkında elde ettiği bilgileri Yıldız Sarayı'na ulaştırmasıdır.[160] Jurnallerinden birinde Sultan V. Murad'ın tahttan indirildiği sırada bazı mücevherlerin validesi tarafından Dolmabahçe Sarayı'nın valide dairesine gömüldüğünü söylemiş. Bunun üzerine II. Abdülhamid, Nâdir Ağa'yı birkaç amele ile Dolmabahçe Sarayı'na göndererek bu dairenin araştırılmasını istemiş. Zemin mermerleri kırılmış ve yer kazılmış fakat hiçbir şey bulunamamış. Bu durumu Sultan Hamid'e bildirerek jurnali kim vermiş ise bizzat gelerek yeri göstermesi teklifinde bulunmuş. Bunun üzerine, "*Aman bırak Nadir. Vahdettin birader haber verdi. Fakat onu da oraya getirmek ayıp olur. Yanındaki amelleri Selim Ağa'ya ver de bir iki gün de o çalışsın*" diyerek olayı kapatır. Sonuçları itibarıyla Selim Ağa da bir iki gün uğraşır ve o da bir şey bulamaz.[161]

Sadrazam Tevfik Paşa'nın anlattığı örnek, babası hakkında yalan bir ihbarı ihtiva eden jurnaldir. Tevfik Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in çok güvendiği Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa ile Yıldız Sarayı'nda Başkâtip Tahsin Paşa'nın odasında karşılaşır. Neden saraya geldiğini Tevfik Paşa'ya şöyle anlatmış: Beşiktaş'ta biri verdiği jurnalde, babasının evinin lağımından başlayarak saraya doğru tünel kazıldığını iddia etmiş. İhbarı bizzat araştıran Hasan Paşa, bunun gerçek olmadığını ve aslında evin tıkanan lağımının açtırılmaya çalışıldığını öğrenmiş. Babasına iftira eden bu kişiyi karakola aldırmış ve ceza olarak bir gün hapiste tutmuş. Bu arada iftiracı kişi, anasının ve babasının kendisinin nerede olduğunu bilmediğini ve pusula yazıp onları haberdar etmek istediğini bir jandarmandan rica etmiş. Buna inanan jandarma, gencin istediği şekilde pusulayı yakınlardaki bir dükkân sahibine ulaştırmış. Fakat dükkân sahibi hafiyeymiş ve pusulayı saraya ulaştırmış. Pusulada Hasan Paşa aleyhinde şu ifadeler; "*Efendimize arzı sadakat etdiğim için Hasan Paşa beni dövüyor, yiyecek vermiyor. Padişahım meded*" geçiyormuş. Bunun üzerine saraya çağrılan paşa devamında şunları söyler: "*Bana sadakat gösteren bir âdeme nasıl ceza eder, bu ne demektir, elbette bir maksadı vardır" diye sıkıştırılıyorum. Baş kâtib cevablarımı arz için yine huzura gitdi. Bakalım ne haber getirecek ne ceza göreceğiz.*"[162]

160 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 109.

161 "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", s. 10-11.

162 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1279.

Turhan Paşa'nın namaz esnasında konuşmasıyla ilgili olan ve Sultan II. Abdülhamid'i de bir hayli güldüren jurnali İsmail Müştak anlatıyor. Evkâf Nâzırı Turhan Paşa, Cuma Namazı sırasında secdede iken başını kaldırıp yanındakine "*Monşer, bugün hava amma sıcak ha!*" demiş. Bunu duyanlardan biri Turan Paşa'nın namazda söylediklerini jurnalle saraya bildirmiş. Jurnali okuyan Sultan II. Abdülhamid "*buna kahkahalarla gülmüş ve Tahsin Paşa'ya yine kahkahalarla meseleyi anlatmış.*"[163]

İstanbul Şehremini Reşid Paşa hakkında verilen jurnal bir hayli fantastik ve kurgusal özelliğe sahip. Reşid Paşa bu jurnalden dolayı Yıldız Sarayı'na çağrılmış. Mabeynci, Reşid Paşa'ya ucu yırtık bir kâğıdı uzatarak bunu sadrazamla mütalaa etmesini padişahın iradesi olarak iletmiş. Sadrazam Ferid Paşa da bunun için saraya davet edilmiş. Jurnalcinin ismi yırtılmış kâğıdın özeti ise şöyleymiş: "*Babamla sadrazam ittifak etmişler, ekmeği adetle değil okka ile tartı ile sattıracaklarmış. Maksatları da fırınların önlerini kalabalıklaştırarak halkı sokaklara toplamak ve bununla şehirde umumi bir kıyam husule getirme, kazan kaldırmak neticesinde de hünkarı hal etmek imiş.*" Hatta Şehremini Emanet Meclisi'nden, buna yönelik bir karar alınarak Bâb-ı Âlî'ye gönderildiği de bu jurnalde geçiyormuş. Daha sonrasında jurnalci çağrılarak bunun hakikat olmadığı ortaya çıkartılmış.[164]

Hafiyeciliğin ve Jurnalciliğin Siyasî ve Psikolojik Nedenleri

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sürecinde böylesine yaygın bir hafiye ve jurnal sisteminin ortaya çıkmasının kendi içinde açıklanabilir nedenleri var. Devletin mevcut zaafiyetiyle birlikte bunda sultanın şahsiyeti etkili olmuştur. Vehimli, şüpheci ve meraklı kişiliği bu anlamda psikolojik neden olarak mevcut siyasî sorunlarla birleşince ortaya böylesine bir sonuç çıkmıştır. II. Abdülhamid'i yakından tanıyanlardan Tahsin Paşa da sultanın vehmi ve şüpheciliğinin neden olduğu olumsuz sonuçları bu bağlamda gündeme getiriyor. "*Herkesçe malûm olan ve her türlü ahval ve icraatında olan ve her türlü ahval ve icraatında hükmünü*" olduğunu iddia ettiği vehmi hakkında şunları söylüyor: "*Bu vehim onu bütün hayatında bir an bile terk etmemiştir, bilumum harekâtında bu vehmin mühim ve bazen acıklı tesiri olmuştur. Bu vehmin*

163 Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi*, s. 87.

164 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 75-76.

kesmen bir yaratılış icabı olduğunda şüphe olmamakla beraber [...] *gerek şehzadeliği ve veliahtlığı ve gerek padişahlığı zamanında etrafını kuşatan insanlar onu bu vehim yolunda tahrik ve teşvikten geri durmamışlar, ona daima vehmini kızıştıracak hadiseler göstermişler, her tarafta onun hayat ve saltanatına düşmanlar bulunduğunu söyleyerek saltanattan mahrumiyet ve ölüm tehlikeleriyle vehme alabildiğine vüs'at vermişler.*"[165] Sultan Hamid'i kişilik olarak en yakından tanıyanlardan ve ilgili jurnalleri de bilen biri olarak her ikisinin de sebep sonuç olarak nasıl bir toplumsal soruna yol açtığı noktasındaki tespiti tutarlı görünüyor.

Ayrıca Sultan II. Abdülhamid'in şüpheciliğinin "*parazit*" olarak adlandırdığı çevresindeki devlet adamları ve hükümet üyelerini kapsadığını bizzat kendisi de Vambery'e açıkça itiraf eder. "*Nâzırlarım benim bütün siyasal güçleri tekelime almamdan şikâyetçiler*" diye başladığı eleştirisine şöyle devam ediyor: "*Fakat, söyleyiniz bana, onların yetenek ve vatan sevgisi eksikliklerini bile bile başka türlü davranmama imkân var mı? Kendi kişisel çıkarlarından başka bir şeyi düşünmeyen bu parazitlere nasıl güvenebilir? Ben ulaşılmayacak bir kişi değilim, siz de bunu gayet iyi biliyorsunuz. Ne var ki şu anda adamlarıma güvenemiyorum.*"[166] Yine Vambery bir başka raporunda II. Abdülhamid'in olumlu özellikleriyle birlikte şüpheciliği hakkında şu tespiti yapıyor: "*Osmanlı prensleri arasında ender bir istisna olan Sultan Hamid'in aklî yetenekleri, enerjisi ve vatanperverliği kuşku götürmediği hâlde kendisi aşırı vehmi yüzünden en iyi niyetli çabalara bile karşı çıkmaktadır.*"[167]

Sultan II. Abdülhamid'in bu aşırı güvenlikçi siyasetinin nedeninin, şahsiyetiyle ilgili olabileceği üzerinde yeterince duruldu. Bunun üzerine bir de devletin içinde bulunduğu hassas sürecini de eklemek doğru olacaktır. Yukarıdaki sayfalarda da anlatıldığı üzere 1876 Askerî Darbesi ile başlayan iç siyaset bir türlü durulmaz, hatta doğrudan II. Abdülhamid'in hükümdarlığını da hedef alan bazı teşebbüsler ardı ardına cereyan eder. Bir de buna Rus Harbi'nin ağır sonuçları eklenince durumun vahameti daha iyi anlaşılabilir. Karpat'ın da "*devletin güvenliği ile sultanın güvenliği özdeşleşmiş oldu*"ğu,[168] tespiti bununla ilgilidir. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in hafiye ve jurnal sisteminin diğer

165 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 13.

166 Öke, *Saray'daki Casus*, s. 90-91.

167 Öke, *Saray'daki Casus*, s. 125.

168 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 308.

nedeninin, dönemin şartları gereği gerek kendi ve gerekse devletin güvenliği endişesini birlikte düşünmüş olabilir.

Abdülhamidi hafiye ve jurnal sisteminin yaygınlaşmasının izahı yapılırken olayın sadece padişah merkezli olarak açıklanması yeterli değildir, aksine psikolojik sosyal nedenleri dikkate almak gerek. Yani Sultan II. Abdülhamid'in şüpheci kişiliğinden ve devletin içinde bulunduğu bu durumdan istifade etmek isteyen yüksek bürokratlar ve diğer memurlar da bu sistemin işleyişinde ve yaygınlaşmasına katkı sağlarlar. Kırmızı'nın da "*bu mekanizmadan istifade etmeye ve doğrudan devletin en tepesindeki insanla muhabere ederek nemalanmaya çalışan bürokratlar tarafından teşvik edilmiştir. Bu oyuna dahil olmak, bütün memurların can attığı bir durumdu*", tespiti bu gerçeği dile getiriyor.[169] Dolayısıyla böylesi bir düzenin oluşması ve geniş bir uygulama alanı bulması doğrudan buna teşne olan bir topluluğun varlığı göz ardı edilemez. Bu şekilde tepeden tabana, tabandan tepeye uzanan bir arz ve talebin etkili olduğu siyasî, toplumsal ve psikolojik nedenler birlikte bu sistemi ortaya çıkardığı anlaşılıyor.

Vehim, şüphe ve merak; kararınca ve yerinde olduğu müddetçe olumlu sonuçlar verebilir. Fakat bunların ileri derecesi hem şahsın kendisi hem de sosyal çevresi için de sorunlu ve sıkıntılı neticelere neden olabilir. Özellikle de idarecilerin bunların oranını makul bir derecede tutamadıkları durumlarda ortaya çıkabilecek sorunlar çok daha büyüktür. Bu hâl daha alt kademelerdeki yöneticilere sirayet ettiğinde durum daha da vahim bir hâl alabilir. Herkesin herkesten şüphelendiği ve korktuğu güvensiz bir ilişkiler yumağının hâkim olduğu kırılgan, bir o kadar da istikrarsız toplum yapısı ortaya çıkar. Bu ise, yöneticilerle halk arasındaki ilişkiler için daha sağlıksız ve güvensiz zemin anlamına geliyor.

Sultan II. Abdülhamid'in de başlangıç itibarıyla kendisine bağlı bir haber alma teşkilatı olarak hafiyeliği ve jurnalciliği kullanmasının izahı, şahsî bazı duygularıyla ve devletin içinde bulunduğu olumsuz gelişmelerin örtüşmesi olabilir. Fakat yine de bu belli bir süre sonra aşabilmeliydi. Mevcut sorunlara ve suçlulara o günkü kurumsal yapı içinde çözüm aramalıydı. Bunu yaparken de doğrudan kendi üzerinden değil, devletin ilgili yetkilileri ve kurumları üzerinden yapmalıydı. 33 yıl gibi uzun bir hükümdarlık süresi bunun başarılabilmesi için yeterliydi.

169 Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri. Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 224.

Ama yap(a)madı. Bundan dolayı da gerçek istihbaratçılığa baskın olan jurnalcilik zamanla gelişerek ve yaygınlaşarak devletin güvenliğinden daha ziyade kişilerin menfaat ve şantaj vasıtalarından biri hâline geldi. Böylesine bir boyut kazanan jurnalcilik, sonuçları itibarıyla devletteki ve toplumdaki siyasî ve sosyal yapıyı kuvvetlendirme yerine zedeler. Bu zedelenme ve hatta tahrip iç siyaseti iyice kırılganlaştırır.

Siyasî Düşüncelerden ve Kavramlardan Korunma Gayreti Olarak Sansür

Sultan II. Abdülhamid Osmanlı iç siyasetini kontrol ettiği diğer araç sansürdür. Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olan Matbuât Müdürlüğü'nün takip ettiği sansürle basın-yayın dünyası ve Maarif Nezâreti'ne bünyesindeki Encümen-i Teftiş ve Muayene Kurulu ile de kitap basılması takip edilerek kontrol altında tutulmaya gayret edilir. Böylece bu sistem, Demirel'in tespitiyle, "*neyi yazamayacağı kadar neyi yazacağı da belirlenen*" baskıcı bir yapıya dönüşür.[170] Devletin içinde bulunduğu mevcut durum, böyle bir kontrol mekanizmasının yaygınlık kazanmasında etkili olmakla birlikte II. Abdülhamid'in şüpheci kişiliği de bunu destekler. Tahsin Paşa da sansür uygulamasını onun vehmiyle izah ederken, "*işgüzarlar da sık sık gazeteler hakkında jurnaller verirler, herhangi bir gazetede intişar eden bir makale, bir fırka, hatta bir kelimeden türlü türlü manalar çıkararak vehim ve vesveseyi tahrik ederlerdi*",[171] yorumunu yapıyor. Tıpkı hafiye ve jurnalcilikte olduğu gibi sansürde de Sultan Hamid'in kişiliği ve devletin durumu bir araya gelerek böyle bir mekanizmanın ortaya çıkmasına birlikte neden olur.

Sansürün uygulanması genel hatlarıyla şöyledir: Avrupalı Büyük Devletlerden bazılarıyla ilgili olarak hassas olunması gerektiği sıralarda bu devletler veya hükümetleri hakkındaki olumsuz yayınlara ve yorumlara dikkat edilmesi hususunda sansür kurumları ikazda bulunulur. Şayet ikazlar bir sonuç vermezse duruma göre belli zaman kapatılabiliyor. Mesela memur maaşlarının geç verildiği haberini yapan gazete, hükümeti eleştiren, Rusya aleyhinde yayın yapan yabancı gazete, İngiliz büyükelçisi hakkındaki olumsuz bir makale neşreden, bir Fransız edebiyatçısının cumhuriyet düşüncesi hakkında kraliçesine bir mektubu

170 Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, İstanbul 2007, s. 154.

171 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 161.

yayınlayan gazete "*zararlı fikirleri yaydığı*" iddiasıyla ve memurların maaşlarının geç verildiği gibi konular hakkında yazan gazeteler belirli süreyle yasaklanabiliyor.[172] Bunların dışında Sultan II. Abdülhamid'in sevmediği ve dolayısıyla da sansüre tabi tutulan konular da var. İhtilâl havadisleri, suikastlar, hürriyet yazıları, hükümdarlar hakkındaki özellikler, Çar II. Nikola'yı rencide edecek haberler, Balkan devletlerini kıskandıracak, aralarını bozacak yazılar, Balkanlar'daki komitalarla ilgili cezalandırma haberleri gibi konular sansüre tabidir.[173] Süleyman Tevfik Bey de Sultan Hamid'in Almanya siyasetini eleştiren makalesinin nasıl sansürlendiğini başka örneklerle birlikte anlatıyor.[174]

Sansürlenen kavramlar ve kelimeler farklı kaynaklarda sık olarak geçiyor. Cevdet Kudret, dönemin bazı edebiyatçılarının ve gazetecilerinin bu konu hakkında yazdıklarından hareketle sansürlenen kelimeleri Reşat, Murat, Girit, Kanun-ı Esasi, ıslahat, hürriyet, vatan, cumhuriyet, zulüm, millet, bomba, dinamo, ihtilal, deli ve burun gibi örnekler olarak veriyor.[175] Basının "*insanlık tarihinde rastlanılmayacak bir şekilde sansüre tabi*" tutulduğunu iddia eden Vambery de, sansürlenen kelimeler arasında suikast, anarşi, ihtilal ve dinamit gibi bazı kelimeleri örnek olarak vererek bunların sözlüklerden "*çıkartıldığını*" da iddia ediyor.[176] Durum gerçekten de böyle midir?

Sansürde Abartılı İddialar ve İspat Edilemeyen Yasaklı Listeler

Bazı kelimelerin ve kavramların çeşitli nedenlerden dolayı sansürlenmesiyle ilgili bu tür iddialar sıkça dile getirilse de bunların yasaklanmasıyla ilgili resmî bir belgenin henüz ortaya konulmadığı da gerçektir. Fiilî olarak bazı kelimeler yasaklansa da bunun saraydan ya da hükümetten resmen çıkartılan yasaklı kelime, daha doğrusu "kara liste"ye dayanmadığı dile getiriliyor. Hükümdarın bu hassasiyetinden hareketle dönemin sansür memurlarının konjektürel olarak bu tür kelimeleri belirledikleri mevcut bilgilerden anlaşılıyor. Koloğlu, "*resmî yasak listesi*"nin olmadığını ve sansür memurlarının bu kelimeleri "*kendi aklından*"

172 Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, s. 67-70.

173 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 69-73.

174 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, s. 48-50.

175 Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul 1977, s. 40-60.

176 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 146.9

yasakladıklarını; yasak kelimelerin daha sonra birleştirilerek listelerin oluşturulduğunu iddia ediyor. Ayrıca sansürü kastederek "*ortada bilinçli bir sistem değil, tam bilinçsiz bir uygulama var*", diyor. Daha da önemlisi merkezî olarak sistematik bir sansür uygulamasını da sorguluyor. Bir Fransız kaynaktan alıntılayarak, sansürde kurumların uygulamalarının farklı olduğunu, aralarında "*büyük bir tutarsızlık vardı, birinin yasakladığından diğerinin haberi yok*"tur diye de ekliyor.[177]

Makul görünen bu izahı Georgeon da bir yasak listesinin izahını, ilk cildi 1905 yılında yayınlanan *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*'nin 1911'de neşredilen son cildi üzerinden anlatıyor. Kâmûsun yazarı, 1905'te ilk cildi için müsaade aldığı ilgili kurul tarafından sansürlenen 58 kelimelik bir listeyi 1911'de basılan cildinin sonuna ekler. Sansürlenen kelimeler ilgili farklı kaynaklarda geçenlerle örtüşüyor. İstibdâd, inkırâz, Pantürkizm, Panislamizm, hafiye, Darvinizm, diktatör, Sosyalizm, Nihilist, konservatör, Surâ-yı Devlet, Mutlakıyet ve Meclis-i Umûmî gibi kelimelerin yer aldığı listeyi Georgeon; "*siyasî ve ideolojik*", "*-izm ve -ist ekine sahip*" *ve* "*yabancı Fransızca kökenli*" kelimeler olarak üç gruba ayırıyor. Listenin, "*rejimin korkularını ve saplantılarını*" gösterdiğini belirten yazar böylece "*politika sınırlı bir alana hapsedildi; iktidarda bulunan çevrenin ötesinde politikanın kullanımı ve hatta düşünülmesi engellenmek*" ve "*ötekileri, başka ifade biçimlerine sahip olan insanları mahkûm etmek*" istendiğini söylüyor.[178] Sansürlenen kelimelerin yer aldığı resmî bir listenin varlığını sorgulamakla birlikte fiilî olarak memurlar tarafından uygulanan sansürün siyasî ve toplumsal olumsuz sonuçlarını isabetli bir şekilde yorumluyor.

Sansürlendiği İddia Edilen Kavramların Aslında Sansürlenmediğine Dair Örnekler

Sansür kapsamında gündeme getirilen yasaklı kelimeler ve kavramlar gerçekten de merkezî bir irade ve sistemle sansürleniyor mu sorusuna da mevcut araştırmalar ışığında "evet" demek mümkün değil. Nitekim dönemin matbuatında yapılacak bir taramada dahi sözde yasaklı çok sayıda kavramın aslında yayınlarda kullanıldığı görülebilir.

177 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 379-381.

178 François Georgeon, "Yasak Kelimeler: XX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine", *Mete Tunçay'a Armağan*, Mehmet Ö. Alkan/Tanıl Bora/Murat Koraltürk (Yay.), İstanbul, 2007, s. 191-202.

"*Girit*", bir dergideki makalede üç kez[179] ve takip eden günlerde yine Girit'le ilgili hem müstakil makale hem de haberler ile yorumlar aynı dergide geçiyor. "*Hürriyet*", "*Islahat*", "*Millet*" ve "*Girit*" gibi kavramlar aynı makalede kullanılıyor.[180] Abdülhamidi sansürün en garip örneklerinden biri olarak gündeme getirilen "*burun*" kelimesi, ki sultanın sözde uzun burnundan kinayedir, Şemseddin Sâmî'nin lügatinde "*burun*" madde olarak var.[181] Yine aynı kelime *Servet-i Fünûn*'un birçok sayısında görülebilir.[182] Sansürlendiğine dair iddialarda geçen "*deli*" kelimesi, Şemseddin Sâmî'nin sözlüğünde madde olarak yer alıyor. Beş anlamını verdiği delinin birincisi, "*akıl ve şu'ûru yerinde olmayan*" şeklindedir.[183] "*Deli*" için *Servet-i Fünûn*'un da birçok sayısında örnek söz konusudur.[184] "*Mutlakiyet*",[185] "*Murad*"[186] , "*Reşad*"[187] "*Vatan*"[188], "*Cumhuriyet*"[189] ve de "*millet*"[190] gibi dönemin yönetimi için sözde en tehlikeli kavramlar olarak söylenegelenler de *Servet-i Fünûn*'un farklı sayılarında geçiyor. Şemseddin Sâmî'nin lügatinde de "*Cumhuriyet*", "*millet*", "*vatan*" ve "*Murad*" yer alıyor.[191] Koçu *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki "*Abdülahmid II*" maddesinde sansüre alt madde ayırarak sansürlenen kavramlar arasında "*Yıldız*"ın da bulunduğunu iddia etse de,[192] *Servet-i Fünûn*'nun farklı sayılarında "*Yıldız*" ve "*Yıldız Sarayı*" kullanılıyor,[193] Şemseddin Sâmî'nin lügatinde de hakeza "*Yıldız*" maddesi bulunuyor.[194] Sansürlendiği iddia edilen kavramların çoğunun aslında ilgili yayınlarda kullanıldığı, daha yoğun bir taramayla çok sayıda başka örneklerle ortaya çıkartılabilir. Gerek sözde yasaklı kelimelerin

179 *Ma'lûmât*, "İcmâl-i Hâricî", Sayı 2, 26 Mayıs 1313 [7 Haziran 1897], s. 2.
180 *Ma'lûmât*, Sayı 90, 19 Ağustos 1313 [31 Ağustos 1897], s. 1-2.
181 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersa'adet 1317[1901], s. 290.
182 *Servet-i Fünûn*, Sayı 608, 5 Kânûn-ı Evvel 1318 [18 Aralık 1902], s. 158.
183 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 618.
184 *Servet-i Fünûn*, Sayı 54, 19 Mart 1308[31 Mart 1892], s. 28.
185 *Servet-i Fünûn*, Sayı 262, 7 Mart 1312 [19 Mart 1896], s. 24.
186 *Servet-i Fünûn*, Sayı 471, 7 Haziran 1315 [19 Haziran 1899], 226
187 *Servet-i Fünûn*, Sayı 829, 1 Mart 1323 [14 Mart 1907], s. 264.
188 *Servet-i Fünûn*, Sayı 47, 23 Kânûn-ı Sânî 11307 [18 Aralık 1902], s. 250.
189 *Servet-i Fünûn*, Sayı 56, 26 Mart 1308 [7 Nisan 1892], s. 54
190 *Servet-i Fünûn*, Sayı 530, 26 Nisan 1317 [9 Mayıs 1901], s. 155.
191 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 482, 1400, 1493, 1318
192 Koçu, "Abdülhamid II", s. 109.
193 *Servet-i Fünûn*, 2 Sayı 698, 6 Ağustos 1320 [8 Eylül 1904], s. 320.
194 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1553.

resmî kayıt olarak bir listesinin hâlen bulunamaması ve gerekse sıkı bir şekilde sansürlendiği iddia edilen kavramlara aslında basın organlarında rastlanılması, Abdülhamidi dönemin sansür uygulamasının sınırlarının gözden geçirilmesini elzem kılıyor.

Sansürü sahada uygulayan memurların neden oldukları komik durumlar da yaşanır. Mümtaz'ın bu bağlamda anlattığı ilginç örnek, İstanbul'a gelen Fransız bir opera grubunun söylediği şarkılardan birinde geçen "*La liberte*" (özgürlük) kelimesinin "*La Gaite*" (neşe) şeklinde tercüme edilmesidir. Örneği zikreden yazar bunun hem Fransız operacıları ve hem de halkı "*kahkahayla güldürmüş*" olduğunu iddia ediyor.[195] Koloğlu'nun anlattığı örnekte ise "*Doğu'nun Altın Kitabı*" ismiyle yayınlanan Fransızca ve aslında Sultan II. Abdülhamid'i ve Türkiye'yi öven olumlu bir kitaba İstanbul'a getirilirken gümrükte el konulur ve yasaklanır. Fakat bu kitabın daha öncesinde getirilen nüshaları İstanbul'daki farklı kitapçılarda çoktan satılıyormuş.[196]

Bazı kitapların yasaklanması ve toplatılarak yakılması da dönemin sansür uygulamaları arasında geçiyor. Avrupalı yazarlar ile Türk müelliflerin tarih, siyaset, din ve edebiyat gibi alanlardaki bazı kitapları çeşitli nedenlerden dolayı basılmasına izin verilmez, basılanlar toplatılır veya yurt içine sokulmasına engel olunur. Yasaklanan ve yakılan bazı kitaplar: Namık Kemal Bey'in "*İntibâh*" ve "*Vatan Yahut Silistire*", Abdülhak Hamid'in "*Ölü*", Mehmed Murad Bey'in "*Târih-i Umûmî*", Ahmed Midhat'ın "*Üss-i İnkılâb*", Ziya Paşa'nın "*Endülüs Tarihi*", Evliya Çelebi'nin "*Seyâhatnâme*"; Fuzuli'nin "*Hikâye-i Leyla ile Mecnun*", "*Tütinâme*", "*Köroğlu Hikâyesi*", "*Battal Gâzi*", "*Hoca Nasreddin*"; "*Mızraklı İlmihâl*", Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Kısâs-ı Enbiyâ*", "*Muhammediye*", Nesefi'nin "*Şerh-i Akaid*", Hakkı'nın "*Siyer-i Nebi*" ve Selim Sâbit'in "*Muhtasar Tarih-i Osmânî*".[197] Yabancılar arasında Victor Hugo, W. Shakespeare, J. J. Rausseau, Voltaire, E. Zola, Lamartin ve Hammer gibi yazarların kitapları zikredilebilir.[198] Tiyatro oyunları da bu süreçte takip ediliyordu. Oyunları daha düzenli takip etmek için Zaptiye Nâzırlığı'na bağlı bir daire teşkil edilerek gerekli çalışmalar

195 Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 71.

196 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 380.

197 Fatmagül Demirel/Raşit Çavaş, "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi", *Müteferrika*, Sayı 2, İstanbul 2005, s. 17-23.

198 Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, s. 413-414.

yapılır. 1895 yılı itibarıyla 65'i Türkçe olmak üzere çeşitli dillerde 124 tiyatro eseri sansüre tabi tutuldu. Yasaklanan oyunlar arasında "*Hazret-i Yusuf*", "*Eski Roma*", "*Vatan yahut Silistire*", "*Leyla ile Mecnun*" ve "*Feth-i Konstantin*" gibi eserler yer alıyor.[199]

Sansür yoluyla yasaklanan ve toplatılan yayınların akıbetleri yakılarak imhadır. Osman Nûrî, 25 Mayıs 1902 tarihine kadar toplamda 165 çuval kitap ve risâle birkaç seferde Çemberlitaş Hamamı'nda yakıldığını iddia ediyor.[200] Sultan II. Abdülhamid dönemindeki sansür uygulamalarıyla ilgili çalışmalarıyla bilinen Demirel ortak yayınladığı makalede bu kitaplar hakkında ayrıntılı bilgiler veriyor. Din, halk edebiyatı, roman, hikâye, tarih ve seyahat gibi alanlarda olmak üzere 131 kalemde toplam 29.681 kitap 1902 itibarıyla yakılarak imha edildiğini söylüyor.[201] Yakılan kitaplar arasında yurtdışında basılan onaylanmamış Kur'ân-ı Kerimler de var. Bu arada dinî kitapların yakılması, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi için verilen fetvada nedenlerden biri olacaktır.

Sansürün Psikolojik Siyasî Nedenleri

Sansür uygulamalarının dayandığı hukuki zemin 1857 Matbaa Nizamnamesi ve 1864 Matbuat Nizamnamesidir. Bu zeminin mimarlarından modernleşmeci Sadrazam Âlî Paşa'nın Genç Osmanlı yayınlarına karşı 1867 yılında çıkardığı kararnâme çok serttir.[202] Bu kararnâmeyle gazeteler kapatılır, hükümeti eleştiren Ziya Bey, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimler sürgüne gönderilir. Her iki nizamname de Genç Osmanlıların mevcut sorunlardan dolayı dönemin hükümetlerine yönelik sert eleştirilerine engel olabilmek için çıkartılır ve uygulanır. Öncesinde aslında var olan sansür uygulaması, Sultan II. Abdülhamid döneminde ilgili kurumlar üzerinden memurlarla daha da gelişir ve sıklaşır. II. Abdülhamid de benzer sorunlardan dolayı yönetimini eleştiren Jön Türklerin yayınlarına engel olabilmek için sansür uygulatır. Sansürden en fazla mağdur olan Jön Türkler, gerçekleştirdikleri ihtilalin ardından

199 Fahrettin Tızlak, "Sultan II. Abdülhamid'in Tiyatro Oyunlarına Müdahalesi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 1, İstanbul 2022, s. 154.

200 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, Cilt 2, s. 589.

201 Demirel/Çavaş, "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi", s. 13-23.

202 Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, s. 30-34.

24 Temmuz 1908'de olarak sansürü kaldırırlar. Fakat yeni dönemin aktörü İttihadçılar da kendi muhaliflerini susturmak için eski sansürü ve matbuata baskıyı fiilî olarak uygularlar. Böylece İttihadçılar, karşıtı oldukları Sultan Hamid ve döneminin bir uygulamasını daha kendi gerçeklikleri bağlamında sürdürürler.

Bu tür paradoksal durumların nedeni, siyasî krizlerin ve müdahalelerin bitmeden istikrarlı bir şekilde süregelmesidir. Devletin içinde bulunduğu sorunlar, iktidarı elinde tutan aktörleri çeşitli saiklerle yönetimde daha dikkatli olmaya, her şeyden şüphelenmeye ve herkesi kontrol etmeye zorlamaktadır. Buradaki sorun, bir zaruret olarak görülen bu uygulamaların belli bir süre sonra yaygınlaşması ve hükümet siyaseti hâline gelmesi ya da hükümet adına birilerinin bunları uygulamasıdır. İktidara gelen eski muhalif mağdurlar benzer siyaseti uygulayınca, bu kez kendi mağdurlarının çıkmasına neden olurlar. Böylece kısır bir döngüde seyreden rövanşlar, paradoksal bir şekilde tekrar edegelmektedir. Sansürün Osmanlı tarihindeki hikâyesi böylesi bir maziye ve uygulamada istikrara sahip olmasına rağmen, sadece II. Abdülhamid dönemindeki uygulamalarla gündeme getirilmesi ve bu şekilde âdeta onun yönetimiyle özdeşleştirilmesi ise tarihî bir gerçekliğin dile getirilmesinden öte siyasî bir tavırdır. Eskiden beri anlatılan olumsuz Sultan Hamid algısını olabildiğince beslemek için sansür veya jurnal, sanki onun döneminin icadı veya onunla sınırlıymış gibi gündemde tutulup dramatize diliyor.

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sürecinde uygulanan sansürün jurnalcilikle birlikte böylesine bir boyut kazanması, sadece devletin durumuyla veya var olan bir gelenekle izah edilemez. Onun fazlaca "şüpheci" ve "meraklı" olması, bu uygulamaların yaygınlaşmasını kolaylaştırır. Eğer bu iki duygu makul bir seviyede tutulmazsa, yukarıdaki sayfalarda anlatılan sonuçlara neden olması kaçınılmaz bir sonuçtur. Şüpheli ve meraklı olan II. Abdülhamid, bu özelliklerini yönetimine muhalif olan grupların takip ve kontrol edilmesinde jurnalin ve sansürün yaygın şekilde kullanılmasını elzem kılar. Hükümdar olarak Sultan Hamid'in bu duygularını devreye sokarak aldığı kararlar artık şahsî olmaktan çıkarak bir siyaset olarak devletin ve toplumun bütününe etkileyecek bir boyut kazanır. 30 Mayıs 1876 tarihli bu darbeden 31 Ağustos 1876'ya kadar geçen üç ay zarfında bir darbe, 3 hükümdar değişikliği, bir padişahın öldürülmesi, birinin

ise akıl sağlığının bozulması ve hükümdarlığında yedi kez darbe veya ihtilal teşebbüsüne maruz kalması gibi ardı ardına cereyan eden hâdiseler onun bu özelliklerini daha da tahkim eder. Özellikle de Rus Harbi'nin neden olduğu ağır sonuçlar, güvenlik siyasetinin öncelikli olarak tercihine yol açar. Güvenlik siyasetinin doğrudan muhatabı ise içerideki muhalif ve ayrılıkçı siyasî hareketlerdir. Devletin imkânları kullanılarak istihbarat ve sansür gibi araçlarla bunlar takip ve kontrol edilmeye çalışır. Sonuçları itibarıyla böylesi kaotik ve güvensiz bir ortamın şehzadesi, veliahdı ve hükümdarı olarak her şeyi merak etmeye ve her şeyden şüphelenmeye başlar. Neticesinde duruma göre karşı tedbir alabileceğine ve buna göre kendini, hükümdarlığını ve devleti koruyabileceğine inanır.

Bütün bunlar dikkate alındığında jurnalciliği ve sansürcülüğü, neden etkin ve yaygın bir araç olarak kullandığı daha iyi anlaşılabilir. Fakat bu, ilgili uygulamaların tamamıyla doğru görülebileceği anlamına gelmiyor. Sultan II. Abdülhamid hükümdar olsa da kişisel meraklarını, şüphelerini ve endişelerini makul bir seviyede tutabilmeliydi. Bunu başaramadı. Devletin güvenliği öncelikli siyasetini suistimal ve sultanın hâlet-i ruhiyesinden istifade etmek isteyenler jurnalciliği ve sansürü daha da yaygınlaştırdı ve sıradanlaştırdı. Bir kontrol mekanizması olmadığı için de Yıldız Sarayı'ndan İstanbul'un caddelerine veya taşradaki şehirlere inene kadar yaşanan keyfî ve abartılı uygulamalar ciddi mağduriyetlere ve rahatsızlıklara yol açtı. Devletin mevcut sorunları üzerine bir de bu uygulamaların neden olduğu olumsuzluklar, gençlerdeki II. Abdülhamid ve yönetimi karşıtlığını iyice besledi ve kemikleştirdi. Sonuçları itibarıyla bu sistem, her şeye rağmen yönetimin belli bir süre ayakta kalmasına katkı sağlasa da; korkulan ve engellenmeye çalışılan muhalifler, günün sonunda bu sistemi değiştirmeyi ve Sultan Hamid'i tahttan indirmeyi başarabildiler.

İç Siyasette Muhalif Jön Türkler: Derin Bölünme ve Amansız Mücadele

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sürecinde iç siyaseti belirleyen en önemli gelişme, modern siyasî muhalif hareketlerin ortaya çıkması ve yönetime karşı mücadeleye girişmeleridir. Dönemin muhalif hareketleri, genel olarak amaçları bağlamında iki gruba ayrılabilir: Mevcut

yönetimin takip ettiği yanlış siyasetten dolayı devlete zarar verdiği iddiasında bulunanlar, birinci grubu teşkil ediyor. İkinci gruptakiler ise, nihaî amaçları Balkanlar'da ve Anadolu'da kendi millî devletlerini kurmak isteyen "ayrılıkçı" hareketleridir. Bunlar belli bölgelerde yaşayan etnik gruplara dayanarak milli devletlerini kurmak veya bir başka devletle birleşmek için terörü araç olarak kullanan komitalardır. Bu tür ayrılıkçı hareketler değil de birinci grubu teşkil eden; devletin kendisiyle sorunu olmayan, Sultan II. Abdülhamid ve yönetimi karşıtı Jön Türkler üzerinde duruluyor.

Abdülhamidi Mutlakî Yönetim Karşıtı Jön Türk Hareketi

Osmanlı yakın tarihinin en uzun soluklu, etkili ve şartlara göre dönüşen siyasî oluşum Jön Tür Hareketi, Sultan II. Abdülhamid'in anayasayı askıya alıp devlet idaresini doğrudan kendisine bağlamasından dolayı devletin çöküntüye sürüklendiğini iddia ederek ortaya çıkan yönetim karşıtı siyasî yapıdır. Jön Türk ise, siyasî düşünceleri ne olursa olsun II. Abdülhamid karşıtlığının tarih terminolojisindeki ortak adıdır. Siyasî ve düşünce kökenleri Genç Osmanlı Hareketi'ne (1865-1876) kadar geri giden bu hareket, ideoloji olarak bir hayli dağınıktır. Osmanlıcı, İslamcı, Türk, Arnavut ve Arap Milliyetçiliği, Liberal, Materyalist ve Pozitivist gibi farklı düşüncelere sahip üyelere sahiptir. Jön Türklere atfedilen çok sayıda gizli örgütün kurulduğu ve dağıldığı biliniyor. Bunlar arasında 1889 yılında kurulan İttihâd ve Terakkî, zamanla Jön Türklerin nihai cemiyeti ve partisi olarak etkinliğini Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar sürdürür.[203] Bu şekilde Jön Türkler gerek Osmanlı gerekse Türk siyasî ve düşünce tarihinin en etkili ve istikrarlı siyasî hareket olarak tarihteki yerini almıştır.

Bugünkü anlamda fakültelere denk gelen dönemin yüksek okullarında başlayan ve örgütlenen Jön Türk Hareketi, kısa süre zarfında daha alt kademelerdeki eğitim kurumlarında da tabana sahip olur. Başta bürokrasi ve askeriye olmak üzere çeşitli devlet kademelerinde görev yapan gençler bu hareket katılarak yönetim karşıtı faaliyetlere girişirler. Özellikle de sürgünlerden dolayı etkinlik alanları yurt içinde ve yurt dışında daha geniş sahaya yayılır.

203 Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi. Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı. 1908 Jön Türk İhtilâli*, İstanbul 2017, s. 47-49.

Jön Türklerin siyasî faaliyetlerinin önemli özelliği basın yayın yoluyla propagandayı etkin bir araç olarak kullanmalarıdır. Jön Türklerin, Georgeon'un altını çizdiği gibi, II. Abdülhamid'i ve yönetimini hedef alan matbuat yoluyla yapılan propaganda araçları bir hayli çeşitlidir. "*Dergiler, broşürler, hiciv şiirleri gizlice dağıtılmakta, trenlerin camlarından atılmakta, el altından memurlara dağıtılmakta ve hemen yok edilmektedir. Karikatürler elden ele*" dolaşır.[204] Bu arada Avrupa'da yayınlanan ve gizlice Türkiye'ye sokulan karikatürlerde II. Abdülhamid çok negatif; insanları katleden, parçalara ayırıp denizlere atan ve zevkine düşkün; görsel olarak ise, bazen eli kamalı kabadayıya ve bazen de yaşlı hindi ve aslan gibi hayvanlara benzetilerek itibarsızlaştırılır.[205] Jön Türklerin propaganda amaçlı çizdikleri karikatürler ile Avrupalı dergilerin Sultan Hamid ve dönemi hakkında yayınladıkları karikatürler olumsuz tasvir ve mesajlar bakımından birbirlerine bir hayli benziyorlar.[206]

Sultan II. Abdülhamid sapkın bir katil olarak tasvir eden Fransız ve Osmanlı karikatürcülerin çizimlerinin birbirlerine ne kadar benzediklerini gösteren iki örnek yeterli olacaktır.

"Kızıl Sultan'ın Vedâsı: Muhteşem Alay!"[207]

204 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 438-439.

205 Ali Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur. Intimes aus Yildiz-Kiosk*, Zürih 1904, s. 21-115.

206 Necmettin Alkan, *Karikatürle Sultan II. Abdülhamid. Propaganda ile Gerçek Arasında Bir Padişah*, İstanbul 2018.

207 *Le Rire*, Sayı 305, 8 Eylül 1900, s. 9.

"Haçlı Hacı: Hicâz Demiryolu insan kemiğinden döşetiliyor.
"Şühedâ-yı hürriyet" enkâz ve kellelerinden bir saltanat katarı yaptırılıyor."[208]

Basın ve yayın yoluyla yapılan yönetim karşıtı Jön Türk propagandasının pratikte üç işlevinden bahsedilebilir. Birincisi; hükümetin sıkı takip sürecinde Jön Türklerin en kritik dönemlerinde varoluşlarının bir aracı olmasıdır. Bu anlamda Yılmaz, matbuatın Jön Türkler için "*âdeta muhalefet varlıklarının simgesi*" olduğunu ve harekete "*psikolojik olarak güvenlerinin pekişmesine ve inançlarının tazelenmesine*" katkı sağladığını iddia ediyor.[209] Siyasî ve islamî konular ile kavramların ağırlıklı olarak kullanıldığı propaganda yoluyla "*hem yönetim karşısında toplumsal destek hem de toplum indinde bir meşruiyet kazanmaya*" vesile olunması ikinci işlevdir.[210] Sonuncusu ise, Jön Türk fikirlerinin ve daha da önemlisi Sultan II. Abdülhamid karşıtlığının Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde eğitim alan farklı kesimlere ulaşmasının sağlanmasıdır. Uygulanan sansür, kısıtlamalar ve yasaklamalara rağmen elden ele dolaşan gazeteler ve kitaplar gençlerin Jön Türk Hareketi'ne sempatiyle bakmasına vesile olur.

208 *Tokmak*, Sayı 2, 15 Mart 1901, s. 2.

209 Murat Yılmaz, *Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Jön Türk Muhalefeti (1895-1902). Propaganda ve İhtilâl*, İstanbul 2022, s. 32.

210 Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 77.

Bu tür muhalif yayınların dönemin gençlerini nasıl etkilediğine dair somut örnekler ilgili şahısların hatıralarında fazlasıyla geçiyor. Karabekir'in, 15 yaşındayken ağabeyleri vasıtasıyla gizlice temin ettikleri gazeteleri okurken nasıl heyecanlandığını anlatıyor. "*Ay ne lezzetli şeylermiş bunlar. Gazeteler "İttihad ve Terakki" Cemiyeti'nin vasıta-i neşriyatı klişesini de taşıyor*" cümlesiyle başlayan anlatımı şöyle devam ediyor: "*Okudukça neler öğreniyordum: Milletin fedakâr ve münevver gençleri çöllere sürülüyormuş, boğuluyor, denize atılıyormuş. Milletin parasını hafiyeler ve saray halkı yiyormuş. Avrupa terakki ederken cahil ve katil padişah milletimizin her türlü terakkisine engel oluyormuş. Memleketimizde ilme ve emeğe hürmet yerine yalan, riya ve irtikâp hâkim imiş. Haksızlık, zulüm, israf, sefahat saraylarda ve büyük yerlerde kökleşmiş, halk fakir ve benliğinden mahrum bir halde müstemleke halkı imiş. Medeni milletlerin meclisleri beş paranın hesabını sorarken ve milletten alınan paraları millet hayrına sarfederken bizim padişahlar fakir halkımızı soyarak milyonlarca altınları saray yapmak, cariye almak, dalkavuk ve hafiye beslemek gibi murdarlıklarda harcediyormuş. Hülâsa işler böyle giderse mahfımız muhakkakmış!*"[211] Karabekir'in anlattıkları, abartılı olmasına rağmen propagandanın nasıl bir etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından canlı bir örnektir.

Abdülhamidi dönemde azımsanmayacak oranda inşa edilen demiryolları,[212] posta ve telgraf gibi ulaşım ve iletişim araçlarında yapılan iyileşmeler ve atılımlar,[213] bütün bu faaliyetlere katkı sağlar veya kolaylaştırır. Nitekim bu vesileyle modern geniş ulaşım ve iletişim araçları, Jön Türklerin en kritik dönemlerde kendi aralarında irtibat sağlamalarına; fikirlerinin geniş Osmanlı coğrafyasına yayılmasına yardımcı olur. Zürcher de eğitim ve iletişim alanlarında yapılan faaliyetlere dikkat çekerek bunların "*büyük bir muhalefet hareketinin doğmasını mümkün kıldığı*"nı haklı olarak belirtiyor.[214] Demiryollarının yaygınlaşmasının diğer bir önemli etkisi ise yine Vambery'nin tespit ettiği gibi, "*demiryolu hatları Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerine doğru ne kadar genişlenirse,*

211 Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul 1993, s. 37.

212 Necmettin Alkan, *Deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe. Die deutsch-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse 1890-1909*, Münster 2003, s. 53-63.

213 Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı. Siyaset*, Cilt 2, Ankara 1999, s. 284.

214 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadele ve İttihatçılık*, Nüzhet Salihoğlu, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 38.

trafik o kadar canlanacak ve Şark ile Garb'ı ayıran sınırlar o kadar kolay yıkılacaktır."[215] Bunun pratikteki sonucu ise ülke içindeki etkileşimin hızlanması ve genişlemesidir. Doğu ile Batı'yı ayıran sınırların kalkmasından kasıt, iki dünya arasındaki etkileşimin kolaylaşması olmakla birlikte modern Avrupa'nın Osmanlı coğrafyasına nüfuz etme kanallarının çoğalması ve kolaylaşması olabilir.

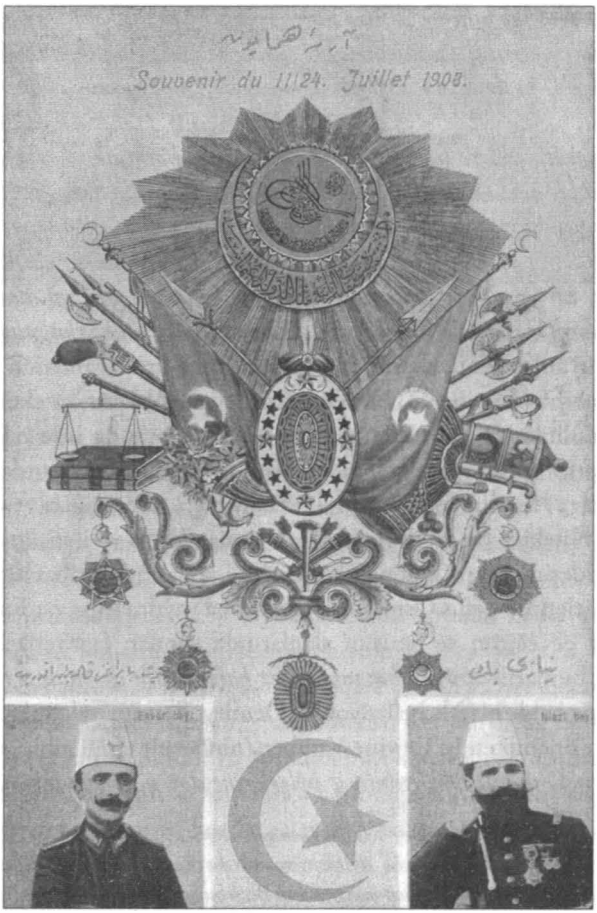

1908 Jön Türk İhtilali fitilini ateşleyen Niyazi Bey sağ alt köşede ve bir kaç sonra ihtilale katılan Enver Bey de solda görülüyor.

215 H. Vámbéry, "Türkische Reformen seit Vierzig Jahren", *Cosmopolis*, Sayı 15, Berlin 1897, s. 892.

Jön Türk Hareketi'nin ortaya çıkması yolunda Sultan II. Abdülhamid'in eğitim, basın, yayın, ulaşım ve iletişim alanlarında yapmış olduğu yenileşme faaliyetlerinin yanı sıra üzerinde durulması gereken çok önemli diğer faaliyet alanı ise yönetimidir. Her ne kadar Sultan V. Murad'ın akıl hastası olmasından dolayı Midhat Paşa'nın pazarlıkları neticesinde meşrutî yönetime geçilse de önemli olan bu faaliyetlerin altında II. Abdülhamid'in imzasının bulunmasıdır. Niyeti ne olursa olsun, Sultan Hamid, anayasal yönetimi ilk uygulayan hükümdar olarak tarihe geçmiştir. Osmanlı siyasî tarihinin en önemli kilometre taşlarından biri olan meşrutî yönetime geçilmesi, ilk siyasî muhalif gençlik hareketi Genç Osmanlıların, devletin kurtarılması yolundaki reçetesiydi. Bu uğurda kısa süre zarfında üç padişah değişikliği yaşanır; biri öldürülür ve diğeri aklını yitirir. Hesapta olmayan Veliaht Abdülhamid tahta çıkarak meşrutî yönetimi tesis eder. Yönetim alanındaki bu değişim, Genç Osmanlıların izinden giden Jön Türk Hareketi için önemli bir tecrübe ve model olur. Jön Türkler de bu yakın tecrübeye dayanarak mücadelelerini başlatırlar. Yönetim bağlamında belirtilmesi gereken diğer bir husus ise, Sultan II. Abdülhamid'in bu kez Meclis-i Mebusan'ı tatil etmesi ve mutlakî yönetime yeniden dönmesidir. Bu iki gelişmeye tepki olarak Jön Türkler ortaya çıkar ve hareketin varlık nedeni olan mücadele alanı oluşur.

Yönetim, Sürgün ve Meşrutiyet Üçgeninde Jön Türkler

Sultan II. Abdülhamid, Jön Türklerin varlığını 1895'ten itibaren İstanbul'da duvarlara yapıştırdıkları veya dağıttıkları beyannamelerden öğrenir.[216] 1896 yılında kendisinin tahttan indirilerek yerine kardeşi Veliaht Mehmed Reşad'ın geçirilmesiyle alakalı ilk ihtilal planlarının ortaya çıkmasıyla karşı harekete geçer.[217] Bunun üzerine Jön Türklerin önemli isimleri yurtdışına, özellikle de Avrupa'nın önemli başşehirlerine kaçar. Yurt dışındaki muhalifleri takip eden II. Abdülhamid, öncelikle bu gençlerle pazarlıklarla devlet kademelerinde bazı görevler karşılığında mücadelelerinden vazgeçirmeyi dener. Nitekim 1897'deki denemesi başarılı olur ve yurtdışındaki Jön Türklerin bir kısmı geri

216 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jöntürkler*, s. 46.

217 M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İstanbul 1885, s. 217.

dönerek kaymakamlık, mektupçuluk ve mutasarrıflık gibi görevler alırlar.[218] Sultan Hamid'in bu metodu tercih etmesini yine onun ağzından Ali Vehbi anlatıyor. "*Bunlar yolunu şaşırmış kuzular gibidir*", benzetmesiyle başladığı açıklamasına şöyle devam eder; "*Onlara karşı sert davranmak evvelce tatbik edilmiş ve çok zararları görülmüş usuldür. Bu usulü tekrarlamaktan ise avare kuzuları tatlılıkla sürüye katmak, aynı zamanda kötülüğe karşı iyilikle mukabele etmek demektir. Bu suretle ve kendilerine memuriyet verilerek olanları minnettar bir hizmetkâr haline getirmek de mümkündür.*"[219] Makam ve mevki yoluyla Jön Türkleri kazanmayı ve böylece bunları kendi yönetimiyle uzlaştırma; dolayısıyla da pasivize etmeyi düşünür. Bu, Sultan Hamid'in sık olarak uyguladığı hediye ile insan kazanma siyasetinin bir başka örneğidir.

Jön Türklerin çeşitli görevlere getirilmesinden beklenen sonuç uzun vadede alınamaz. Zira makam ve mevkilere getirilen Jön Türklerden bazıları, siyasî faaliyetlerden vazgeçmezler. Maaşlarıyla, Jön Türk faaliyetlerine destek vermeye devam ederler. 1.500 Frank maaş karşılığında Madrid Sefareti'nde başkâtip olarak görevlendirilen Tunalı Hilmi Bey'in aldığı maaşla bu tür faaliyetlere destek vermesi, bun bir örnektir. Madrid'de yaptığı ilk iş, "*Murad*" risalesini hazırlayarak Kahire'de bastırmak ve dağıtmak olur. Tunalı Hilmi Bey, gurbetteki bazı Jön Türklerin kendisi gibi görev almasına gayret eder; bunların "*sefaletten*" kurtularak "*daha ciddi mücadele*" yapabileceği ve "*zarurete maruz kalmadan istibdad idaresi ve Yıldız Sarayı hırpalanır fikri*"ni savunur.[220] Talat Paşa'nın gençlik yıllarındaki sürgünü de diğer misaldir. Hükümet karşıtı faaliyetlerine Edirne'de başlayan Talat Bey, hapse mahkûm edilir ve Edirne'deki mahkûmiyetini tamamladıktan sonra da Selanik'te "*ikâmete*" mecbur kılınır. Tahsis edilen maaşla şehirde yaşamaya başlayan Talat Bey, gizli veya açık siyasî faaliyetlerine ara vermeyerek devam ettirir ve cemiyetin etkili simalarından biri olur.[221] Benzer durum, Erzurum'da da yaşanır. Erzurum'a sürgüne gönderilen Mekteb-i Tıbbiye talebeleri ve Hüseyin Tosun Bey, birlikte ihtilalci fikirleri yayma faaliyetlerine ara vermezler ve 1906-1907

218 Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim. İttihâd ve Terakki Cemiyyeti'nin Maksadı, Tesis ve Suret-i Teşkili ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin Sebeb-i Felâketi ve İnkisâmı*, Kahire 1918, s. 8.

219 Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, s. 538.

220 Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 286-291.

221 Tevfik Çavdar, *Talât Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1995, s. 15-86.

olayları sırasında halkı yönetime karşı kışkırtırlar.[222] 1897 yılında bugünkü Libya'da Trablusgarp'a sürgüne gönderilen 78 Jön Türk'ten bazıları, burada cemiyetin şubesini açarak fikirlerini buralar yayarlar.[223] Trablusgarp'ta sürgün hayatı devam ettiği sırada Avrupa'da basılan ve normalde yasak olan yayınlar, *Meşveret* ve *Osmanlı* gibi gazeteler, sürgünlerin eline "*muntazaman*" geçer.[224] Farklı bölgelere sürgün edilenler bu şekilde Avrupa'daki Jön Türklerden kopmazlar ve yazdıklarını çizdiklerini yakinen takip etme fırsatı bulurlar.

Vatana dönen Jön Türkler görev için gittikleri yerlerde veya sürgüne gönderilenler faaliyetlerini, fikirlerini ve siyasî taleplerini geniş Osmanlı sathına yayma fırsatı elde ederler. Böylece hareketin genele yayılması Jön Türklerin lehine Abdühamidi yönetim aleyhine olur. Aslında meşru yönetimi devirmeye yönelik siyasî gizli bir örgüt olması hasebiyle mensuplarını daha ağır cezalandırılabilirdi. Günümüzde dahi yönetim karşıtı ihtilalci oluşumlara ve teşebbüslere ağır cezalar verilirken, Sultan II Abdülhamid'in sadece sürgün cezası vermesi ilginç tercihtir. Lewis, bu ilk ihtilal planı karşısında II. Abdülhamid'in, "*Türklere ve Müslümanlara ölüm cezası vermekte daima tereddüt etmiş; bazı zamanlarda kendisine karşı silâhlı fitne hareketleriyle uğraşırken bile, idareci elit mensuplarının kanını dökmektense, ılımlılığın son sınırına kadar gitmeyi tercih*"[225] ettiğini belirtir. Dolayısıyla da daha sonraki gelişmelere de zemin hazırlamış olur.

Bütün bu örneklerin de gösterdiği gibi Sultan II. Abdülhamid'in sürgün siyaseti, Jön Türk Hareketi'nin sonunu getirmez, aksine başlangıçta İstanbul'la sınırlı kalan hareket bu şekilde Balkan ve Anadolu olmak üzere geniş Osmanlı coğrafyasına yayılır. Bu gerçekliğe Mehmed Selâhaddin dikkat çekiyor. Taşraya sürgüne gönderilen Jön Türklerin, sürgünler yoluyla fikirlerini taşraya yaydıklarını ve taraftar topladıklarını; İstanbul'un baskısından ve kontrolünden kurtularak, Anadolu ve Rumeli'nin pek çok vilâyetinde merkezler yaparak siyasî fikirlerini yaymaya çalıştıklarını dile getiriyor.[226] Ramsaur da benzer şeyleri söy-

222 Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, Ahmet Fidan (Yay.), İstanbul 2005, s. 76-82.

223 Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 53.

224 Ali Fahri[Ağababa], "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 4, İstanbul 1963, s. 10-11.

225 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (Ter.), 3. Baskı, Ankara 1988, s. 218.

226 Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim*, s. 8.

lüyor. II. Abdülhamid'in sürgün siyasetinin "*mantık çizgisinin*" tespit edilmesinin bir "*hayli güç*" olduğunu belirterek ihanet suçunu işleyenlerin normalde "*idam edilmeleri*" gerekirken, sürgüne gönderilmelerini şöyle yorumluyor: "*Böylelikle padişah bir yandan ülkesi dâhilindeki en tehlikeli mikrop yuvasını dağıtırken, öte yandan hastalığın çok daha geniş bir alana yayılmasına göz yummuş oluyordu.*"[227] Alman subaylarından İmhoff, bunun sonuçlarını, "*Yıldız'ın hoşuna gitmeyen kişiyi sürdüğü Anadolu, anayasa ve meşrutiyet fikirlerini halka götüren Jön Türk Komitesi'nin pek çok üyesinin ana merkezi olmuştur*," tespitiyle anlatıyor.[228] Rus yazar Petrosyan da Sultan Hamid'in Jön Türkleri affederek sürgüne göndermesini "*göz yumucu bir tavır*" olarak adlandırarak onun neden böyle bir tavır takındığını tam olarak kestirmenin zor olduğunu ifade ediyor.[229] Devamında Anadolu'nun "*en ıssız köşelerine dağıtılmış politik sürgünlerin Jön Türklerin*-[...]" varlığına temas ederek bunların 1906-1907 arasında Anadolu'nun bazı yerleşim birimlerinde çıkan halk olaylarında oynadıkları kışkırtıcı rollerini hatırlatıyor.[230]

Sultan II. Abdülhamid, Jön Türkleri sürgün etmeyip bulundukları yerlerde yargılayıp, çok daha ağır cezalara çarptırsaydı muhaliflerinin akıbeti farklı olurdu. Fakat tercihi neticesinde bunlar vatan sathına yayılırlar. Jön Türk Hareketi'nin ortaya çıkmasına olumlu etki eden diğer uygulaması ise tarih terminolojisine "istibdâd" şeklinde geçen ve dönemiyle âdeta özdeşleşen mutlakî "baskıcı" yönetimidir. II. Abdülhamid bir taraftan yukarıda bahsedilen birçok okulun ve kurumun açılmasına ve yaygınlaşmasına imza atarken, diğer taraftan da buralardaki öğrencileri "*baskı*" ve "*gözetim*" altında tutar. Başta Jön Türkler olmak üzere döneme şahitlik eden çok kişi, "*istibdâd*" diye adlandırdıkları Abdülhamidi yönetimden mağdur olur. Sonuçları itibarıyla bu yönetim, gençler arasında bir "*tepki dalgasının*" doğmasına yol açar.[231] Tepki dalgası, Sultan II. Abdülhamid'in şahsının ve yönetiminin karşıtlığını ve nihayetinde ise 1908 Jön Türk İhtilâli'ni doğurur.

227 Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, İstanbul 2007, s. 51-52.

228 D. Imhoff, "Die Entstehung und der Zweck des comtes für Einheit und Fortschritt", *Die Welt des İslams*, Cilt 1, Sayı 3-4, 1913, s. 173.

229 Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Mazlum Beyhan/Ayşe Hacıhasanoğlu (Ter.), İstanbul 1974, s. 178.

230 Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, s. 234.

231 François Georgeon, "II. Abdülhamid", *Osmanlı*, Cilt 2, Ankara 1999, s. 270.

Abdülhamidi Mutlakî Yönetim İçin Sonun Başlangıcı 1908 Jön Türk İhtilâli

Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlığı için sonun başlangıcı 1908 Jön Türk İhtilâli'dir. Jön Türk Hareketi'ne mensup genç subay Resneli Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908 tarihinde Makedonya'da ihtilal ateşini yakar. II. Abdülhamid, Niyazi Bey'in askerleriyle dağa

L'ILLUSTRATION

Prix du Numéro : 75 Centimes. SAMEDI 22 AOUT 1908 60e Année. — N° 3017.

ABDUL-HAMID

« Trente-quatrième sultan de la famille d'Osman », « khan des khans » et « padichah »... aujourd'hui souverain constitutionnel.

Meşruti yönetime yeniden geçildiği aylarda bir hayli yorgun görünen Sultan II. Abdülhamid.

çıkmasıyla başlayan isyanın bastırılması için Ferik Şemsi Paşa görevlendirir. Fakat Jön Türk fedaî Mülâzım Atıf Bey'in Şemsi Paşa'yı katledilmesinin ardından bu kez Müşir Osman Paşa'ya bu görev verilir. Müşir Osman Paşa da Niyazi Bey ve arkadaşları tarafından esir alınır. Bunun üzerine Sultan Hamid, hükümeti durumu görüşmek üzere sarayda toplantıya çağırır. Hükümet, uzun süren istişarede bir türlü nihaî karar alamaz. Nihayetinde Sultan Hamid devreye girmek zorunda kalır ve "*suyun akışına gideceğim*" diyerek ilgili mazbatanın hazırlanmasını ister.[232] Aslında Sultan II. Abdülhamid'in mahallî bir askerî isyan olarak başlayan ihtilal karşısında devletin bütün imkânlarını seferber etmediği ve iki askerî teşebbüsün ardından daha fazla ısrarcı olmayarak isyancıların isteklerini yerine getirir ve 24 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyeti ilan eder.[233] Jön Türklerin bu başarısı neticesinde başa 1877 yılına yeniden dönülmüş olur.

Bu şekilde Jön Türklerin kazandığı Sultan II. Abdülhamid-Jön Türk mücadelesi, meşruti yönetime geçilmesinin ötesinde etkilerini günümüze kadar sürdüren daha başka sonuçlara da neden olmuştur. Bir defa Jön Türkler, siyasî anlamda modern fikirleri savunan ikinci nesil Türk aydınlarıdır. Birinci nesil Genç Osmanlı aydınlarının yayınlarından ve fikirlerinden etkilenen Jön Türkler, "Türkiye nasıl kurtulur?" sorusunun cevabını ararlar ve inandıkları metot doğrultusunda gizli faaliyetlerde bulunurlar. Ayrıca fikirlerini yaymak için çıkardıkları gazetelerde ve dergilerde sarf ettikleri düşünceleri, Türkiye'deki modern fikir akımlarının çıktığı kaynak özelliğine sahiptiler. Günümüzde de geçerliliklerini sürdüren İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık gibi akımların izleri Jön Türklere ve bir tık daha geriye Genç Osmanlılara kadar uzanır. Bunlar, aynı zamanda 1908 İhtilali'yle anayasanın yeniden uygulamaya geçmesini sağlamak suretiyle Türkiye'deki anayasal sitemin kurumsallaşmasında önemli rol oynarlar.

3. Yönetimde Başa Dönüş: İktidarın Yeniden El Değiştirmesi (1908-1909)

Meşruti yönetimin yeniden ilanından tahttan indirilmesine kadar geçen süreç Abdülhamidi yönetimin iç siyasetinde üçüncü ve son dönemini

232 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 373.

233 Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 199-294.

teşkil ediyor. İlk ikisine göre bir hayli kısa süren bu dönemde yönetim Yıldız Sarayı'ndan yeniden hükümete geçer. Bu gelişme Tanzimatlı yıllara benzetilebilir. Bilindiği üzere, Tanzimat döneminde yönetimle ilgili karar alma ve uygulama sadaret görevinde bulunan paşaların uhdesindeydi. Dolayısıyla bu gelişmeyle birlikte ideal olan yönetime yeniden geçilmesi bakımından 1908 Jön Türk İhtilâli önemlidir. Fakat yeni dönemin sadrazamları da hiçbir zaman gerçek bir meşrutî hükümete sahip ol(a)madılar. Çünkü ihtilal sonrasının yeni ama etkili aktörleri İttihadçılar hükümetleri yönlendirmeye çalıştılar. Bu ise, görünürdeki hükümetler ile perde gerisindeki yeni aktörler arasında; dolayısıyla iç siyasette bir kez daha çatışma anlamına geliyor. Zaten Abdülhamidi yönetimin ilk iki döneminden itibaren süre gelen siyasî bir mücadele vardı. Şimdi benzer şeyler yeniden yaşanmaya başlanır. İç siyasette hem bir otorite paylaşımı krizi hem de sık olarak sadrazam değişiklikleri cereyan eder. Fakat bir farkla; daha öncesinde otoritenin başı Sultan II. Abdülhamid'le sadrazamlar arasında süregelen çatışma, yeni dönemde ise resmî yetkileri olmadığı hâlde Abdülhamidi geleneği sürdürmek isteyen siyasî bir hareket ile meşru sadrazamlar asında vuku bulur.

İki Buçuk Ayda Bir Değişen Sadrazamlar

Meşrutiyet geçilmesinin ardından hükümet kuran sadrazamların sayısı önceki dönemlerdeki gibi fazla olur ve görev süreleri kısalır. Dönemin sadrazamları ve sadaret süreleri şöyledir:

(7.) Mehmed Said Paşa 22 Temmuz 1908-31 Temmuz/9 gün, (8.) Mehmed Said Paşa 1 Ağustos-6 Ağustos 1908/ 5 gün, (3.) Mehmed Kâmil Paşa 6 Ağustos 1908-14 Şubat 1909/7 ay 8 gün, Hüseyin Hilmi Paşa 14 Şubat 1909-13 Nisan 1909/ 2 ay 29 gün, Ahmed Tevfik Paşa 13 Nisan 1909-27 Nisan 1909 (Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilme tarihi) / 14 gün.

Takriben 9 ay süren meşrutî yönetimde 4 farklı isimle 5 sadrazam değişikliği 1.8 ayda bir gerçekleştiği görülüyor. Ortaya çıkan bu tablo, mutlakî dönemden hiç de farklı değildir. Ayrıca ilk iki sadrazamın Sultan II. Abdülhamid'in sıkça göreve getirdiği Said Paşa ve Kâmil Paşa olması dolayısıyla da 30 yıllık mutlakî yönetimin devamında rol alan iki aktörle meşrutî yönetime geçilmesi iç siyaset için ayrı bir sorundur. Daha da önemlisi 30 küsur yıl mutlakî bir yönetimle yürütülen sistemin şimdi

meşrutiyetle idare edilmesi noktasında iktidarı doldurulabilecek ne etkili bir sadrazam ne de otorite; dolayısıyla da istikrarlı bir düzen vardır.

Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık hükümdarlığı boyunca görev yapan sadrazamlara gelince, 17 farklı şahsiyet olmak üzere 30 defa sadrazamı; dolayısıyla ortalama 1.1 yılda bir sadarete getirir. Bu tercih, Rus Harbi'nin yaralarını sarma süreci için belli bir zaman makul görülebilir. Fakat 30 yıl boyunca bu yönetimi sürdürmesi uzun vadede daha başka siyasi ve toplumsal olumsuz sonuçların patlak vermesine neden olur. Nitekim yönetim karşıtı Jön Türk Hareketi'nin ortaya çıkması iç siyasetteki durumdan dolayıdır. II. Abdülhamid, Jön Türklere ve diğer muhaliflere engel olabilmek ve dolayısıyla da kendi yönetimini koruyabilmek için baskıcı bir mekanizma kurar. Bu mekanizma hem fiili olarak muhaliflerin engellenmesine hem de bunların fikirlerinin etkisinin sınırlanmasına yönelik bir uygulama alanı bulur. Böylece Osmanlı iç siyasetinde derin bir kriz, kırılma ve mücadele yaşanır. Fakat benzer kriz ve kırılma bu kez de 1908 Jön Türk İhtilâli'nin ardından başlayan yeni dönemde patlak verir. Bu süreçte göreceli belli bir sükûnet evreleri yaşansa da gerçek anlamda iç uzlaşma ve barış hiçbir zaman sağl(a)namaz.

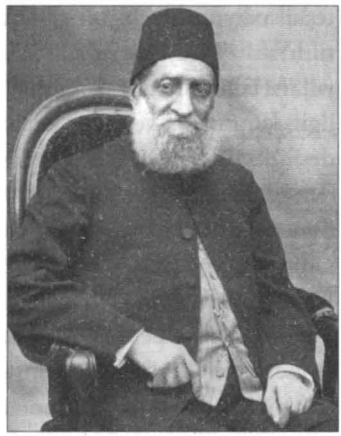

Sultan II. Abdülhamid'in sık olarak sadarete getirdiği Mehmed Kâmil Paşa (1833-1913).

Meşrutî yönetimin hükümetleri art arda yaşanan siyasî krizlerden dolayı uzun ömürlü olmazlar. İlk iki hükümet, Abdülhamidi yönetimde de sık olarak sadrazamlık yapan Said Paşa 22 Temmuz-31 Temmuz ve 1 Ağustos-6 Ağustos 1908 tarihleri arasında iki kez kurar.[234] Said Paşa'nın işi gerçekten de zordu. Zira yıllar sonra mutlakî yönetimden meşrutiyete; idarenin hükümdardan sadrazama yeniden geçildiği sırada yönetimin nasıl olacağını kestirmek güçtür. Devlet kaldıracının bir ucunda eskinin mutlakî yöneticisi Sultan II. Abdülhamid ve Yıldız Sarayı, diğer ucunda anayasal yönetimin hâmisi ve yeni dönemin aktörleri İttihad ve Terakkî bulunuyor. Anayasal yönetimin meşru sahibi Bâb-ı Âlî ve sadrazamı

234 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1061-1070.

olarak kendisi ise kaldıracın ortasında eski, yeni ve meşru olmak üzere üç güç merkezini idare etmesi gerekiyordu. Fakat bunun hiç de kolay olmayacağı aradan iki hafta geçmeden patlak veren ilk krizle ortaya çıkar. Harbiye Nâzırı ve Bahriye Nâzırı'nın tayin edilmesi sürecinde taraflar arasında anlaşmazlık patlak verir. İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin etkili isimleri, Said Paşa'yı ziyaret ederek bu nâzırların atanmasının hükümdara bırakılması hususundaki endişelerini dile getirirler. Fakat sadrazam iki nâzırın seçilmesinin padişaha ait olduğu cevabını vermesi üzerine İttihadçılar, bunun meşrutiyete karşı bir durum olduğunu söyleyerek kesinlik karşı çıkarlar. Bunu, bizzat Said Paşa'yı ziyaret eden İttihadçılardan biri İnal'a anlatır.[235] Bunun üzerine Said Paşa istifa eder ve İttihad ve Terakkî'den zarar gelebileceğinden endişe ederek 7 Ağustos 1908'de İngiliz Sefâreti'nden yardım ister.[236] Meşrutî yönetimin hemen başında ilk meşruti Başbakan Said Paşa'nın meşrutiyetin bânisi cemiyetin baskısıyla istifa etmesi ve yabancı bir devletin elçiliğinden yardım istemesi yeni yönetim için hiç de iyi bir işaret olmaz.

Said Paşa'nın istifasının ardından Sultan II. Abdülhamid, İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin "*tavsiye*"siyle eski sadrazamlarından Kâmil Paşa sadarete getirir.[237] 7 Ağustos1908-13 Şubat 1909 arasında görev yapan Kâmil Paşa, cemiyet tarafından teklif edilen üyelerden oluşan karma hükümet kurar.[238] Fakat yine aradan fazla bir süre geçmeden İttihad ve Terakkî'nin Kâmil Paşa ile de arası açılır. Cemiyetin, memur tayinleri ve kabine üyelerinin belirlenmesi gibi hususlara karışması; buna karşın sadrazamın cemiyetin siyasî nüfuzunu azaltmaya yönelik teşebbüslerine başlaması tarafların arasının bozulmasına neden olur. Nitekim cemiyetin önemli isimlerinden Rahmi Bey, Sadrazam Kâmil Paşa ile temaslarının "*pek ileriye*" gittiğini fakat sadrazamın daha sonra bunu "*birdenbire*" kestiğini anlatıyor.[239] Kâmil Paşa, İstanbul'da bulunan *Kölnische Zeitung* muhabiriyle yaptığı bir görüşmede, cemiyetin hükümetine yaptığı müdahaleleri, "*hükümet cemiyetin işlerine karışmasına, özellikle de şahıslarla alakalı sorunlarda devamlı olarak karşı durmaya*

235 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 2, s. 1074.

236 Sina Akşin, *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3. Baskı, Ankara 1994, s. 20.

237 *Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İsmail Arar (Yay.), İstanbul 1986, s. 152.

238 Süleyman Kâni İrtem, 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu. Abdülhamid'in Selanik Sürgünü, Osman Selim Kocahanoğlu (Yay.), İstanbul 2003, s. 56.

239 İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt 3, s. 1405.

gayret etmiştir. Cemiyet devlet içinde devlettir",[240] diyerek somut bir şekilde dile getirir.

Sadrazam ile İttihad ve Terakkî Cemiyet arasındaki iplerin tamamen kopması; Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa'yı Mısır Komiserliği'ne tayin ederek yerine İkinci Ordu Komutanı Nâzım Paşa'yı tayin etmesi ve Yanya'daki Yunan çetelerine karşı İstanbul'daki Avcı Taburlarının gönderilmesini teklif etmesi gibi nedenlerle izah ediliyor.[241] Sadrazamın bu icraatları cemiyeti kızdırması üzerine önce hükümet üyelerini istifa ettirilir ve ardından İttihadçı mebusların verdikleri bir gensoru ile Kâmil Paşa hükümetini 14 Şubat 1909'da "*adem-i itimât*" oyuyla düşürülür.[242] Böylece gensoru ile düşürülen ilk hükümet olur. Hükümetin düşürülme şekli subayların mecliste bulunmasından dolayı meşrutiyetle bağdaşmayacak şekilde cereyan eder. Gensoru sırasında 200'e yakın İttihadçı subay meclise gelerek mebusları tehdit ederek Kâmil Paşa aleyhinde oy kullanmaları için zorlarlar.[243] Bu son örnek İttihad ve Terakkî'nin askerin gücünü de arkasına alarak iç siyasete nasıl bir güç hâline geldiğini gösteriyor.

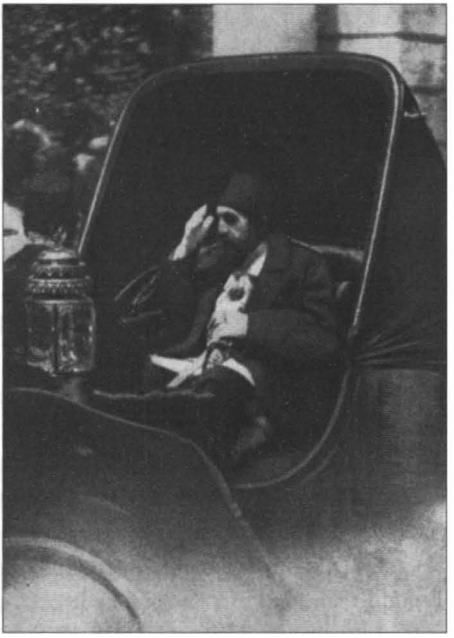

Son selamlıklarından birinde paytonunda halkı selamlayan Sultan II. Abdülhamid.

240 *Kölnische Zeitung*, Sayı 192, Morgen Ausgabe, 22 Şubat 1909, s. 1.

241 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt. 1 2. Kısım, Ankara 1991, s. 164-168.

242 Yaşar Özüçetin/Sıddık Yıldız, "İkinci Meşrûtiyet Devrinde Meclis-i Mebûsan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, Ankara 2009, s. 22.

243 Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı. 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi*, 2. Baskı, İstanbul 2014, s. 120-121.

Bu olumsuz gelişmelerle birlikte Türk Demokrasi tarihinin ilk serbest genel seçimleri bu günlerde yapılır. İttihad ve Terakkî Cemiyeti ile Ahrâr Fırkası'nın katıldıkları bu seçimler, yoğun bir kampanyanın ardından 11 Aralık 1908'de tamamlanır. 280 mebûsu İttihad ve Terakkî çıkarırken Ahrâr Fırkası sadece bir tane sandalye kazanır. Fakat daha sonra 40-50 mebûs cemiyetten ayrılıp Ahrâr Fırkası'na geçer.[244] Mebusların Ahrâr'a geçmesi, iç siyasetteki gelişmelerden dolayı cemiyete gösterilen bir tepkidir.

Kâmil Paşa'nın düşürülmesinin ardından yeni hükümeti Hüseyin Hilmi Paşa kurar. İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne "*mütemayil*" olduğu bilinen,[245] aslında bilinmenin ötesinde 1908 Jön Türk İhtilâli'nin başarılı olmasında rol oynadığı iddia edilen[246] Hüseyin Hilmi'nin sadarete getirilmesinde cemiyetin iki önemli ismi Talât Bey ve Ahmed Rıza Bey etkili olur. Bizzat bu ikilinin saraya verdiği üç isim arasında birinci sırada Hüseyin Hilmi Paşa'nın yer aldığını ve onun tayinini istediklerini Ahmed Rıza Bey hatırasında anlatıyor. Olumlu cevabı alınca paşanın Nişantaşı'ndaki konağına giderek kendisine durumu bildirdiklerini, başlangıçta bunu kabul etmese de bir "*hayli uğraştıktan*" sonra ancak "*evet*" dediğini de iddia ediyor.[247] Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı da 13 Şubat-13 Nisan 1909 arasında bir ay kadar sürer. İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nde bazı kişileri hükümetine alan Hüseyin Hilmi, İttihadçıların istediklerini yaptırabilecek uygun bir kişiliktir. Nitekim resmî olarak arka planda kalarak Hüseyin Hilmi Paşa hükümetini rahat bir şekilde yönlendirirler.

İhtilâlin Ardından İç Siyasette Sağlanamayan Sükûnet

Sultan II. Abdülhamid'in iç siyaseti kontrol ettiği sistemin 1908 Jön Türk İhtilâli ile çökmesiyle iç siyaset bir hayli hareketlenir. Hareketliliğin nedeni; hükümdarın ve sarayın yönetimdeki ağırlığını kaybetmesi, hükümet sisteminin yeni güç merkezi olması, siyasi partilerin kurulmasıyla başlayan siyasî rekabet ve mücadeledir. Bir başka ifadeyle, tek

244 Kenan Olgun, *1908-12 Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara 2008, s. 67-68.

245 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrûtiyet Olayları (1908-1909)*, s. 18.

246 Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, s. 203-205.

247 *Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Bülent Demirtaş (Yay.), İstanbul 1988, s. 34.

merkezli yönetimden çok partili sisteme geçilmesiyle âdeta siyasî ve hatta toplumsal bir krizin patlak verdiği söylenebilir. Çok sayıda eski ve yeni aktörün dâhil olduğu bu kriz ve krizin yol açtığı sonuçlar, Abdülhamidi yönetim sonrasının en belirgin özelliği olur. Bu aktörlerden bazıları özetle şunlardır:

Çiçeği burnunda meşrutî yönetimin en önemli yeni ama aslında eski siyasî aktörü tartışmasız İttihad ve Terakkî Cemiyeti'dir. İhtilâli gerçekleştirerek meşrutiyetin yeniden ilan edilmesini sağlayan Jön Türkler, 18 Ekim-7 Kasım 1908 tarihinde gerçekleştirdikleri kongrede bundan sonra siyasî bir parti olarak devam etmeye karar verirler ve kendi programlarını ilan ederler.[248] Yeni dönemin âdeta oyun kurucu aktörü olan İttihad ve Terakkî merkezini, Selanik'ten İstanbul'a Bâb-ı Âlî'nin hemen yakınındaki Şeref Efendi Sokağı'na taşınması, stratejik ve iddialı bir karardır. Zira ihtilalin hemen ardından iç siyasetin yeniden tasarlandığı bir sırada başbakanlığın yanı başına yerleşilmesi, yönetimde ben varım mesajı olarak yorumlanabilir. Ortaylı'nın ifadesiyle, meşrutiyetin ilanından sonra siyasi bir cemiyet olarak İttihad ve Terakki "*otoriteyi ele almış*"tır. Hatta devamındaki, "*bu cemiyetin asker-sivil üyeleri siyasal iktidarı bir partinin ve ideolojinin rehberliğinde*" kullandıklarını iddiası dikkat çekicidir.[249] Kendilerinin "*kahraman-ı hürriyet*", "*ruh-u devlet*" ve "*cemiyet-i mukaddese*" olduğuna inanan siyasi bir hareketin,[250] böyle bir kararı alması sürpriz değildir. İttihadçılar da artık kendi geleceklerini devletin kaderiyle bir görmeye başlarlar. Bu düşünce, Sultan II. Abdülhamid'in kendi hükümdarlığı ile devletin bekâsını bir görmesi psikolojisinin bir başka örneğidir. Şimdi de İttihadçılar benzer siyasî psikolojik yaklaşımla yeni dönemin siyasetini yönlendirmeye çalışırlar.

Bu sürecin diğer önemli aktörü, Prens Sabahaddin'in İstanbul'a dönmesinden sonra arkadaşlarının 14 Eylül 1908 tarihinde kurdukları "Ahrâr Fırkası"dır.[251] Jön Türklerin 1902 yılındaki kongrede Jön Türk Hareketi'nden ayrılarak meydana gelen Ahrâr Fırkası, zamanla katılanlarla birlikte İttihd ve Terakki Cemiyeti karşındaki en etkili siyasî partilerden biri olur. Özellikle de İttihadçı karşıtların desteğini almasıyla

248 Hanioğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", s. 482.

249 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 48. Baskı, İstanbul 2018, s. 91-93.

250 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 55-56.

251 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası. II. Meşrûtiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990, s. 37.

bir hayli güçlenir. "Fedakârân-ı Millet Cemiyeti", aslında siyasî amaçla değil sürgünden dönen siyasî mağdurlara yardım toplama ve bunların sorunlarıyla ilgilenmek için kurulur. Fakat cemiyetin Mevlânzâde Rifat Bey gibi İttihâd ve Terakki karşıtı bir ismi bünyesinde barındırması ve Sultan II. Abdülhamid'in cemiyete bağışta bulunmasından dolayı İttihadçıların tepkisini çekmeye başlar. Daha sonra cemiyetin binası polis tarafından basılır ve reisi tutuklanır.[252] Uzun mahkemeler neticesinde cemiyet ileri gelenleri beraat eder ve cemiyetin reisi Avnullah El Kâzımî Kerkük'e mutasarrıf olarak tayin edilir.[253] Aslında bu, atamadan öte sürgündür. Böylece İttihadçılar da paradoksal bir şekilde yine II. Abdülhamid'in araçlarından birine daha müracaat etmiş olurlar.

Meşruti yönetime geçilmesinin ardından kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası kısa ömürlü olur. Jön Türk Hareketi'nin kurucularından İbrahim Temo ve Dr. Abdullah Cevdet Bey'in 6 Şubat 1909'da kurduğu bu fırka, teşkilatlanma ve tanıtım faaliyetlerine başlar.[254] Bunun için görevlendirilen Muhlis Sabahaddin Bey, İttihadçıların baskısıyla karşılaşır, suikasta dahi maruz kalır. Osmanlı Demokrat Fırkası tarafından çıkarılan "Şark" ve "Türkiye" gibi gazeteleri hükümet tarafından kapatılır. Nihayetinde İbrahim Temo, bu "*baskılar*" ve "*keyfî*" muamelelerden dolayı partisini feshederek Romanya'ya geri döner.[255] Bir siyasî partinin böylesine baskılara maruz kalarak kapanması, meşrutî yönetimin işleyişi ve hatta geleceği bakımından olumsuz bir durumdur.

Dönemin kurulan fırkalarından İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti, Derviş Vahdeti tarafından 16 Mart 1909'da kuruluş nizamnâmesini 20 kurucusunun ismiyle birlikte ilan edilir.[256] 3 Nisan 1909'da Ayasofya Camii'nde bir mevlit merasimiyle kuruluşu duyurulur. Mevlitten önce Derviş Vahdetî kürsüye çıkarak; Mitdhat Paşa ve Namık Kemal gibi şahsiyetlerin "*istibdâd*"ın yıkılması için mücadele ettiklerini fakat "*hükümet-i müstebide*"nin pek çok mazlumu tutuklayıp sürdüğünü söyler. 11 Temmuz'da Selanik'te hürriyetin ilan edildiğini ve "*İttihad ve Terakkî Cemiyet-i muhteremesinin bu inkılâba büyük hizmeti*" olduğunu belirterek "*Niyaziler, Enverler, Selahaddinler, Eyüb Sabriler, Hasan Beyler ve bu*

252 Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*, s. 36-37.

253 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, s. 235-236.

254 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952*, s. 254.

255 Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 338.

256 "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnâmesi", *Volkan*, Sayı 75, 3 Mart 1325 [16 Mart 1909], s. 2-3.

zevât-ı muhteremenin emsâli zamanın Hâlid bin Velîdleridirler. Allah onlardan râzı olsun",[257] diyerek vaazını bitirir. 16 Mart 1909'da ilan edilen beyannamesinin üçüncü maddesinde cemiyetin amacı, Müslümanların ahlâkını ıslah etmek; Kur'an-ı Kerim ve şeriatın kıyamet gününe kadar devamı için gayret etmek; Müslümanların siyasî ve toplumsal faaliyetlerini artırmak ve onları birleştirmek olarak anlatılıyor.[258] İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti de zamanla İttihad ve Terakkî Cemiyeti karşıtı muhalif hareketin önemli ayaklarından biri olur.

Meşruti yönetimle birlikte kurulan cemiyetler bunlarla sınırlı kalmaz. Önceleri padişahın iznine tabi olan cemiyetlerin kurulması ihtilalin ardından serbest bırakılınca, bunların sayısı hızlıca artar. Artık "*cemiyetleşme süreci*" başlamış; öğrenci, öğretmen, siyasî, sosyal, meslekî ve etnik tabanlı binlerce cemiyet ve kulüp kurulur.[259] Bu cemiyetlerden dikkat çekenlerin başında etnik kimliği esas alan kulüpler geliyor. Ahâd-ı Arab, Çerkez Teavün Kulübü, Arnavud Başkim, Kürd Kulübü, Ermeni Taşnak Kulübü ve Rum Kulübü gibi etnik cemiyetler peş peşe kurulur. Böylece kurulan siyasî ve etnik cemiyetlerle birlikte toplumdaki siyasileşme doruk noktasına ulaşır. Dönemin şahitlerinden Mehmet Kadri Nasih'in ifadesiyle, "*siyasî mücadelenin sahnesi sadece Mâbeyn-i Şâhâne değil, bütün vatan sathı*"na yayılır.[260] Böylesine abartılı bir hareketlilik aynı zamanda siyasî kriz ve çatışma anlamına geliyor.

Meşrutiyete yeniden geçilmesinin kısa vadede ne devlet ne de toplum için arzu edilen olumlu sonuçları vermediği anlaşılıyor. Aksine yeni dönemle birlikte başlayan siyasi kriz ve mücadele 30 yıllık Abdülhamidi mutlaki yönetimi neredeyse aratır boyuta ulaşır. İttihadçıların mevcut durumu kendi şahısları ve cemiyetleri için kullanmak istemeleri, entelektüel ve toplumsal alandaki abartılı siyasileşme, bunun neden olduğu siyasî iç çatışmalar, muhalefeti sindirmek için yapılan faili meçhul cinayetler ve ardı ardına patlak veren hükümet krizleri bu süreçteki olumsuz gelişmelerdir. Cemiyetin kontrolündeki ordunun da siyasete dâhil edilmesi bu süreci çok daha karmaşık ve zora sokar.

---

257 "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve Mevlid-ş Nebevî-i Hazret-i Mustafavî Resm-i Küşâd", *Volkan*, Sayı 95, 23 Mart 1325 []5 Nisan 1909, s. 1-3.

258 "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnâmesi", *Volkan*, Sayı 75, 3 Mart1325 [16 Mart 1909], s. 362

259 Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*., s. 24-27.

260 Zkr.: Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, Cilt 13, Ankara 2002, s. 193.

Yeni aktör İttihadçıların yönetime bu kadar müdahale etmeleri, aslında Sultan II. Abdülhamid'in birinci dönemindeki yönetim tarzına benzetilebilir. Bu, II. Abdülhamid'in hükümdarlığının başından itibaren hükümetlere müdahale ederek ortaya çıkardığı paralel mekanizmadan pek de farklı değildir. Bir başka ifadeyle İttihadçılar, yine paradoksal bir şekilde iç siyasette Abdülhamidi geleneği devam ettirirler.

Darbeler Zinciri 31 Mart Vakası: Bir Bahaneyle II. Abdülhamid'den Kurtulma

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığının takriben son dokuz ayında iç siyasetin en önemli gelişmesi 1909 31 Mart Vakası'dır. Bu vaka, birbiriyle bağlantılı üç gelişmeden oluşuyor: 13 Nisan'daki Avcı Taburlarının isyanı, isyanı bastırmak bahanesiyle 16-27 Nisan arasında Selanik'ten İstanbul üzerine yürüyen ve şehri kontrol altına alan Hareket Ordusu'nun askerî darbesi ve 27 Nisan'da Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi.

Meşrutiyet Karşıtı Olmayan Avcı Taburlarının İsyanı ve Hükümet Darbesi

Her şey Balkanlar'daki ayrılıkçı komitalara karşı Jön Türk genç subayların komutası altında mücadele eden Avcı Taburlarının kışlasını terk etmesiyle başlar. Avcı Taburları, ihtilalin ardından meşrutî yönetimin korunması amacıyla İttihad ve Terakkî tarafından aylar öncesinde İstanbul'a getirilmişlerdi. Hüseyin Câhid'in, Avcı Taburlarını Meşrutiyet'in ilk aylarında İstanbul'da "*hareket-i irticâiyye vukû'undan endişe edildiği zamanlarda kalplere bir hüsn-i emniyet virmek ve icâbında Meşrutiyet'i müdâfaa itmek üzere Rumeli'den getirilmiş kahramanlar*" olarak tarif etmesi, bunlara duyulan güveni gösteriyor.[261] Muhtemel bir irticâ hareketine Meşrutiyet'i korumak için getirilen askerler, kendilerini İstanbul'a getirenlere karşı aylar sonra 13 Nisan 1909 tarihinde sabaha doğru Taşkışla'dan meydana çıkarlar. Yıldız'daki Nizâmiye ve Beyoğlu'ndaki topçu alaylarından bazı askerler de bunlara katılır. Başlarındaki çavuşlarla Ayasofya Meydanı'ndaki Meclis-i Mebusan'ın önünde

261 Hüseyin Câhid, "Tebdil-i Vükelâ", Tanin, Sayı 192, 30 Kanûn-ı Sânî 1235 [12 Şubat 1909], s. 1.

toplanırlar. Başlangıçtaki sayıları 2.000 civarında olan askerlere, ilerleyen saatlerde halktan da katılmalar olur.[262] Meydanda toplananların sayısı, kaynaklarda 15.000 ile 100.000 arasında değişmekle birlikte Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin verdiği 15.000 sayısı daha makul görünüyor.[263]

Asi askerlerin Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in istifasını istemeleri üzerine her ikisi de istifa eder.[264] Bu arada isyancıların bir kısmı İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin merkez binasına saldırır; *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazetelerinin matbaalarını dağıtır. İsyancı askerlerin bazıları da Harbiye Nezâreti'ne girmeye çalışır fakat püskürtülürler.[265] Avcı Taburlarının isyanı bu şekilde meclisin ve hükümet merkezinin bulunduğu bugünkü Sultan Ahmet Meydanı ve çevresiyle sınırlı kalır. İsyancı askerler, isteklerinin kabul ve genel affın ilan edilmesinin ardından isyanın birinci günün akşamından itibaren kışlalarına çekilmeye başlarlar.

Asi askerlerin 14 Nisan'da kışlalarına çekildiğini dile getiren Yunus Nâdî, aynı sıralarda eski İstanbul'da dükkânların bazılarının açıldığını ve şehirde "*sükûnetin biraz sağlandığını*" söylüyor.[266] *İkdâm*'da, dün (15 Nisan) geceden itibaren şehre "*azim bir sükûnet*" hâkim olduğunu; sabahleyin dükkânların ve mağazaların "*kâmilen açılmış, herkes işiyle gücüyle meşgul olmuşdur. Sokalar yine eski sükûn ve intizâmını iktisâb eylemiş. Tüfenk ve tabanca sadâsı kat'iyyen işidilmemişdir*" haberi yayınlanır.[267] Yabancı diplomatlardan Avusturya Sefiri Palavicini de, 15 Nisan tarihli raporunda şehirde "*sükûnetin sağlandığını*" bildiriyor.[268] Alman *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, bunları destekler şekilde 15 Nisan itibarıyla şehirde "*sükûnetin tamamıyla sağlandığını, günlük faaliyetlerin tekrar başladığını ve bankaların tekrar açıldığını*" yazıyor.[269]

262 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 178.

263 Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musabeleri*, Enver Koray (Haz.), Ankara 1985, s. 160.

264 *İkdâm*, "Dünkü Hâdise-i Askeriye", Sayı 5347, 14 Nisan 1909, s. 1.

265 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrûtiyet Olayları (1908-1909)*, s. 163-164.

266 Yunus Nâdî, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî*, Dersa'adet 1325, s. 49.

267 *İkdâm*, "Şehrimizde Sükûnet ve Emniyet", Sayı 5749, 16 Nisan 1909, s. 1.

268 Roy Francis Bridge, "Die jungtürkische Revolution aus öterreichisch-ungarischem Sicht", *Österreiche Osthefte*, Sayı 38/1, Viyana 1996, s. 45.

269 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Sayı 48, 16 Nisan 1909, s. 1.

Avusturyalı *Neue Freie Zeitung*'da çıkan haberlerde İstanbul'daki "*gösterilerin tamamen sona erdiği*" ve şehirdeki "*sükûnetin şekilsel olarak tamamıyla*" sağlandığını geçiyor.[270] *Takvim-i Vekâyi*'de ise 15 Nisan'da "*bazı*" asi askerlerin şehirde silahlı dolaştıkları ve havaya ateş açtıklarını belirtiyor.[271] Bu şekilde isyanın en geç ikinci gününde isyancı askerlerin önemli kısmının kışlasına döndüğü ve şehirde günlük hayatın normale döndüğü gerçeği ortaya çıkıyor.

Avcı Taburları kışlalarına dönseler de ilk gün meclisin önünde kan akıtırlar. Lazkiye Mebusu Arslan Bey'i ve Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'yı Meclis-i Mebusan'ın önünde katlederler.[272] Yine isyan sırasında şehrin farklı yerlerinde isimleri tespit edilen 10 subayı katlederler. Fakat farklı kaynaklarda 12 ila 100 arasında subayın öldürüldüğü iddiası geçse de[273] katledilen 10 subayın isimleri biliniyor.

İsyan karşısında hükümdarın, hükümetin, meclisin ve sivil derneklerin tavrı farklı olur. Sultan II. Abdülhamid, asıl müdahaleyi hükümete bırakmakla birlikte âsilerin nasihatle kışlalarına geri dönmelerinin sağlanması için Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi ve Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'i gönderir.[274] Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın isyancı askerlere müdahale etmek yerine kısa bir süre bekledikten sonra istifa etmesi üzerine II. Abdülhamid, vakit kaybetmeden tecrübeli Tevfik Paşa'yı sadrazam olarak atar.[275] Fakat İttihad ve Terakkî Merkez-i Umumisi yeni hükümeti "*gayrimeşru*" ilan eder.[276] Diğer partilerden ise her hangi bir tepki gelmez.

Avcı Taburlarının isyanının nedeni, meşrutî yönetim karşıtlığı olduğu öteden beri iddia ediliyor. Fakat âsi askerlerin anayasal yönetim karşıtı olduklarını düşünenlerin bunu ispatlayacak somut bilgiyi ortaya koymadıkları da bir gerçek. Tersine askerlerin meclisin ve anayasal yönetimin varlığına karşı herhangi ifadelerinin ve isteklerinin olmadığı biliniyor. Daha da önemlisi isyanın ilk saatlerinden itibaren

270 *Neue Freie Zeitung*, "Herstellung der Ruhe İn Konstantinopel", Sayı 16039, 16 Nisan 1909, s. 4.

271 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 183, 3 Nisan 1325[16 Nisan 1909], s. 2.

272 *Sabah*, "Dünkü Vakı'a", Sayı. 7023, 14 Nisan 1909, s. 1.

273 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 190-196.

274 Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Faik Reşit Unat (Yay.), Ankara 1985, s. 48.

275 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 182, 2 Nisan 1325 [15 Nisan 1909], s. 1.

276 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 211.

meclisin açık kaldığı, yasama görevini yerine getirmeye devam ettiği ve meşrutî yönetimin yürütme organı hükümetin görevini sürdürdüğü de ilgili kaynaklarda geçiyor. Bu bağlamda isyancı askerlerin ilk gün mecliste görüştükleri mebuslara ilettikleri talepleri ve bunların 15 Nisan'daki oturumda meclisin tarafından kabul edilmesi "*idâre-i meşrute-i meşru'anın devamı*" bu anlamda önemlidir.[277] Hassa Ordusu Komutanı Nâzım Paşa ile Mebus Yusuf Kemal Bey'in, Hareket Ordusu'na mensup askerlerin silahsız olarak 17 Nisan'da İstanbul'a gelerek Harbiye Nezareti'ni ziyaretleri sırasında yaptıkları konuşmalarda bu gerçeklik görülüyor. Nâzım Paşa, "*kendilerinin de meşhûdî olduğu üzre Meşrûtiyet'e halel gelmemiş ve gelme ihtimâli de mevcûd bulunmamış olduğu*" ifadelerini kullanır. Aynı askerlerin meclis ziyaretleri esnasında bu kez de Yusuf Kemal Bey, "*Meclis-i Mebûsân Cenâb-ı Hakdan mâ'ada fevkinde hiçbir kuvvet görmüyor. Çünkü arkasında sizin gibi arslan yavruları vardır*", diyerek durumu anlatır.[278] Bütün bu konuşmalar, Avcı Taburlarının isyanının meşrutî yönetimi kesintiye uğratmadığını teyit ediyor.

İsyancı askerlerin meşru hükümetin başında bulanan sadrazamın istifasını istemesi ve sadrazamın da bunu yerine getirmesi, bir hükümet darbesidir. Bu hükümet darbesini yapan askerlerin isyanını takip eden günlerde cereyan eden diğer gelişmelerden bağımsız değerlendirmelidir. Zira hükümet darbesine rağmen, meclisin açık kalması ve yeni hükümetin hemen kurulması meşrutî yönetimin devam ettiği gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Askerî isyanın bu aşamasında Meclis-i Mebusan'ın ve dolayısıyla da mebusların karşı duruşu önemlidir. İsyancı askerlerin meclis binasının önünde toplandığı ilk gün Paskalya tatili olmasına rağmen ilk saatlerden itibaren mebuslar meclise peyderpey gelirler. Tam bir siyasî kaosun ve güvenlik sorununun yaşandığı sırada mebusların meclise gelmesi, meşrutiyet bakımından önemli bir güvencedir. Nitekim birinci günde meydandaki isyancı askerlerle birlikte meclise gelen mebusların sayısı da ilerleyen saatlerde artar. İlk saatlerde meclisteki mebus sayısı 10 civarındayken ilerleyen vakitte bu sayı 90'a[279] ve 17 Nisan'daki

277 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 183, 3 Nisan 1325 (16 Nisan 1909), s. 1.

278 Yunus Nâdî, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmânî*, s. 79-81.

279 Küçük Hamdi, "Kezâ", *Beyânu'l-Hak*, Sayı 30, 8 Haziran 1325 [21 Haziran 1909], s. 697-700.

resmî oturuma katılanlar ise 191'e kadar ulaşır.[280] Bu rakam kendi başına önemli bir ayrıntıdır. Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey'in birinci gün istifa etmesi üzerine başkan vekili olarak Trabzon Mebusu Ali Naki Efendi, hemen bu görevi üstlenir. Ahmed Rıza Bey'in istifa dilekçesi ise ancak 16 Nisan'daki 56. içtimada kabul edilir.[281] Ardından 17 Nisan'da 191 mebusun katılımıyla yapılan 57. oturumda ise Meclis-i Mebusan Reisliği'ne Halep Mebusu Mustafa Efendi seçilir.[282] Takip eden günlerde, 19 Nisan'daki resmî binasındaki son oturum dâhil dört oturum yapılır. Bu oturumlar resmî gazete *Takvim-i Vekâyi* ve diğer günlük gazetelerden takip edilebilir.

İsyanın ilerleyen saatlerinden âsi askerlerin liderleriyle doğrudan görüşen mebuslar, bunların ne istediklerini öğrenmeye çalışırlar. İlk gün Meclis-i Mebusan'ın girişine gelen askerleri karşılayan 15 kadar mebusa; kabinenin tamamen düşmesi, mebuslardan Ahmed Rıza, Hüseyin Câhid, Rahmî ve Talat Beylerin uzaklaştırılması, şeri ahkâmın tamamıyla uygulanması ve alaylı zabitlerden açığa alınanların görevlerine iade edilmesi gibi şartlarını iletirler.[283] Ardından meclisin, 15 Nisan'daki toplantısında askerî isyanla ilgili olarak hazırlanan bir beyanname kabul edilir. Şeriata tamamıyla uyulması, askerî bazı şikâyetlerin yerine getirilmesi herkese güven verecek bir sadrazamın tayin edilmesi, meşrutî yönetimin devamı gibi hususların yer aldığı beyannameye göre, isteklerinin yerine getirilmesi ve padişah tarafından affedilmeleri üzerine kışlalarına çekilirler.[284] Meclis-i Mebusan, 17 Nisan'da önemli bir karar alarak, Hadım Köy'e kadar gelmiş olan Hareket Ordusu'nun öncü birlikleriyle görüşerek bunları yatıştırmak için 31 mebustan oluşan bir heyetin gönderilmesine karar verir. Hadım Köy'e giden heyet, bir grup genç subay tarafından karşılanır. Bir buçuk saat süren görüşmede mebuslar, "*Dersa'âdet'te Meşrutiyet-i Osmaniye'ye halel gelmediği ve Meclis-i Mebusân hâl-i in'ikâdda bulunduğu ve sükûn ve asâyiş takarrür ettiği cihetle İstanbul'a gelmeye ihtiyaç kalmadığı*"nı söylerler. Fakat netice elde edemeden aynı gün trenle

280 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 211.

281 *Tavîm-i Vekâyi*, Sayı 187, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909], s. 2-5.

282 *Tavîm-i Vekâyi*, Sayı 188, 8 Nisan 1325 [21 Nisan 1909], s. 1-5.

283 *İkdam*, Sayı 5347, 15 Nisan 1909, s. 1.

284 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 183, 3 Nisan 1325 [15 Nisan 1909], s. 1.

geri dönerler.[285] Mebusların; Osmanlı Meşrutiyeti'ne herhangi bir zarar gelmediği, meclisin toplandığı, sükûnetin ve asayişin sağlandığı için askerin İstanbul'a gelmesine gerek kalmadığını söylemeleri yukarıda anlatıları tasdik ediyor.

Bu arada İstanbul'daki çok sayıda sivil kurum ve kuruluş da aynı günlerde meşrutî yönetime sahip çıkar. 15 Nisan günkü Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'nin hamlesi bu anlamda önemlidir. Cemiyet, hazırladığı beyanname ile Meşrutiyet'in korunmasını ve buna sahip çıkılmasının gerekliliğini anlatır. Cemiyete mensup ilim adamları, isyan eden askerlere nasihatlerde bulunarak kışlalarına çekilmelerini sağlamaya çalışırlar.[286] 17 Nisan'da önemli bir sivil inisiyatif daha gerçekleşir. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrâr Fırkası, Ermeni Taşnaksutyun Fırkası, Kürd Te'âvün Cemiyeti ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye gibi farklı siyasî görüşlere sahip çok sayıda siyasî parti ve cemiyet "*Heyet-i Müttefika-i Siyâsiye*" adı altında bir araya gelerek ortak bir beyanname ilan ederler. Beyannamede, vatanın ve meşrutiyetin selameti için ittifak yapmaya karar verdiklerini ve anayasal yönetimin arkasında olduklarını açıklarlar.[287] İttifak toplantılarına 20 Nisan'a kadar devam etmelerine rağmen İttihad ve Terakkî, 20 Nisan tarihindeki toplantıya katılmaz.[288] Meşrutiyete sahip çıkılması noktasında bütün siyasî partilerin ve sivil kuruluşların bu ortak hareketinden İttihadçıların çekilmesi, bu sivil teşebbüsün akim kalmasına neden olur.

İttihad ve Terakki'nin bu kararının, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmek için son hazırlıklarını yaptığı sıraya denk gelmesi tesadüfî değildir. Böylesine hassas süreçte iç siyasette uzlaşma adına farklı kesimlerden siyasî partilerin ve sivil cemiyetlerin bir araya gelerek ortak bir tavır almaları, aslında meşruti yönetim ve toplumsal barış adına önemli hamledir. Bu teşebbüs devam ettirilseydi, normalleşme adına katkı sağlayabilirdi. Fakat İttihad ve Terakkî, bir sonraki aşamaya hazırlık için bu sivil inisiyatiften çekilir.

---

285 *Sabah*, "Hadım Köyü'nde Hey'et-i Mebusân". Sayı 7028, 19 Nisan 1909, s. 1.

286 *Beyânu'l-Hak*, "Cem'iyyet-i İlmiye-i İslamiye'nin Hafta İçinde Neşrolunan Beyânnâmelerdir", Sayı 29, 6 Nisan 1325 [19 Nisan 1909], s. 687-688.

287 *İkdâm*, "Hey'et-i Müttefika-i Osmâniye'nin Beyânnâesidir", Sayı. 5351, 18 Nisan 1909, s. 1.

288 Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s. 195.

Meşruti Yönetimi Kurtarma Adına Hareket Ordusu'nun Darbesi

Avcı Taburlarının isyanının, Selanik'te duyulmasıyla birlikte askerî hazırlıklara hemen başlanır. İsyan haberi üzerine şehirdeki İttihadçılar toplanıp durum değerlendirerek "*Rumeli'den askeri bir kuvvetin İstanbul'a yürümesi*" için Mahmud Şevket Paşa ile görüşülmesine ve Berlin'deki Askerî Ataşe Enver Bey'in geri çağrılmasına karar verirler.[289] Aynı gün Selanik'in merkezinde 20.000 ila 30.000 kişinin katıldığı büyük bir protesto gösterisi düzenlenir. Her milletten ve dinden hatipler hararetli konuşmalar yaparlar. Konuşmalar, "*silah başına!*" ve "*arş İstanbul'a!*" sloganlarıyla nihayete erer.[290] İstanbul'daki isyana karşı askerî sefer de gündeme gelir. Hüseyin Hüsnü Paşa, 14 Nisan'da isyanı haber veren telgrafla Selanik Redif Erkân-ı Harbiye Reisi Mustafa Kemal Bey'e göstererek istişare eder. Bunun üzerine Mustafa Kemal, "*derhâl İstanbul üzerine kuvvet sevk*" edilmesi teklifini yapar. Ardından Hüseyin Hüsnü Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Mahmud Şevket Paşa'ya giderek onun da fikrini alır.[291] İttihad ve Terakkî de, Rumeli'den toplanacak bir ordu ile İstanbul'a sefer yapılmasını ve bu ordunun başına Mahmud Şevket Paşa'nın geçmesini kabul eder.[292] Bütün bu hazırlıklar, İstanbul'daki isyanı Avcı Taburlarına ait askerlerin kışlalarına çekildikleri gün olur.

Ardından Selanik'te seferberlik ilan edilerek şehirdeki Redif Tümeni'nin tamamı silahaltına alınır. Ayrıca Selanik başta olmak üzere Makedonya'daki çeşitli şehirlerdeki farklı kesimlerden gönüllüler de orduya katılır. Gönüllüler arasında Makedonya'da Osmanlı yönetimine karşı terör faaliyetleri yürüten fakat Jön Türk İhtilâli'nin ardından affedilen Bulgar Sandanski ve Panitza gibi komitacılar da yer alır. Ayrıca Rum, Sırp ve Arnavut komitacıları da bu orduya dâhil olur. Selanik ve Edirne'den 1.000'e yakın gönüllü Yahudi genci de bunların içindedir. Teşkil edilen Hareket Ordusu'nun sayısı 20.000 civarına ulaşır.[293] 15 Nisan öğleden sonra Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusu'na mensup ilk birlikler, 16 Nisan gecesi Küçükçekmece'ye ulaşır.[294] 19 Nisan'da bugünkü Ayastefanos'u ele

289 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 195-202.
290 Yunus Nâdi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmâni*, s. 130-131.
291 Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Mustafa Kemal*, İstanbul 1994, s. 11-12.
292 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 201-202.
293 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 227.
294 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s. 213.

geçiren Hareket Ordusu, İstanbul seferi için son hazırlıkları yapar. 24 Nisan'da İstanbul'a girmeye başlayan askerî birliklerin kısa süre zarfından İstanbul'da kontrolü sağlamasıyla 25 Nisan'da şehirde sıkıyönetim ilan edilir. 27 Nisan'da ise son hedef Yıldız Sarayı da ele geçirilir.[295]

Sultan Hamid'in Hareket Ordusu'na Karşı Asker Çıkarmaması

Hareket Ordusu'nun İstanbul'u ve Yıldız Sarayı'nı işgaline karşı Sultan II. Abdülhamid, şehirdeki askerî birlikleri seferber etmez. Avcı Taburlarının İsyanı sırasında olduğu gibi bu sırada da soğukkanlı hareket eder. Hatta Yıldız Sarayı'nın çevresindeki askerlerin çatışmaya girmemesi için tedbirler de alır.

Selanik'ten gelen askerî birliklerin Kâğıthane ve Maslak'a ulaştıkları sıralarda sarayın etrafında bulunan İkinci Fırka'ya ait 4.000 civarındaki askerin cephane istediklerini belirten Ali Cevad Bey, bunun kesinlikle reddedildiğini söylüyor. İlerleyen saatlerde askerlerin, sadrazamın ve harbiye nâzırının Mabeyn'de bulundukları odaya kadar gelerek, "*Askeri vuracaklar, bizim ne günahımız vardır? Cephane isteriz. Karı gibi ölmek istemeyiz. Onlar asker ise biz de askeriz*", şeklinde isteklerini yenilerler. Bu da kabul edilmeyince cephaneliği kırarak silah almaya çalışırlar. Bunu duyan II. Abdülhamid askerlere, "*asker zinhar kurşun atmasın. Eğer kurşun atacaklarsa ilk önce beni vursunlar, sonra kurşun atmağa başlasınlar*", diye bir konuşma yapar.[296] Yıldız Sarayı'nın kuşatılmaya başladığı saatlerde silah dağıtılmasını istekleri Sultan Hamid tarafından bir kez daha kararlı bir şekilde reddedilir. Sadrazam ve harbiye nâzırı da silah kullanılmaması için gayret ederler.[297]

Sarayda bulunan personele silah dağıtıldığından haberdar olan hükümdarın silah kullanılmamasını ve silahların toplatılmasını istediğini, İrtem de anlatıyor. Hatta Sultan II. Abdülhamid'in sarayın kuşatıldığı sıralarda "*benim yüzümden kan dökülmesin!*", diyerek cephaneliğin korunmasını ve askerlerin silahlarını teslim etmesini emretmesi üzerine İkinci Fırka askerlerinin Ihlamur Köşkü'nün altına inerek karakola teslim olduklarını da belirtiyor.[298] Danişmend ise, iki müşir ve ferikin Sultan II.

295 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 231-244.

296 Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrûtiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 70-71.

297 Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrûtiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 71.

298 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s.264- 267.

Abdülhamid'in "*ayaklarına kapanarak*" Hareket Ordusu'na karşı silah kullanılması istediklerine karşın hükümdarın "*asabî*" bir sesle, "*Paşalar, ben Halife-i İslamım: Müslümanı Müslümana kırdırmam!*" diyerek kabul etmediğini; Birinci Ordu Komutanı Nâzım Paşa'ya, Hareket Ordusu'na karşılık verilmemesi için İstanbul'daki askerî birliklere yemin ettirilmesi emrini verdiğini yazıyor.[299] *Neue Frei Presse*'deki bir haberde, Yıldız'daki askerî birliklerin Hareket Ordusu'na karşı savaşmak istediklerini fakat sultanın askerî birliklere haber göndererek Hareket Ordusu'nun kendilerinin "*kardeşleri*" olduklarını ve onlara karşı gelmemelerini istediği ve Yıldız'daki askerî birlikleri de dağıttığı geçiyor.[300]

Sultan II. Abdülhamid'in, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u işgal etmesine ve Yıldız Sarayı'nı ele geçirmesine âdeta seyirci kalmasının nedeni bir tercih mi yoksa zorunluluk mu olduğu tartışmalıdır. Yukarıdaki gayretlerinden ve ifadelerinden, hangi şartlarda olursa olsun gerçekten de kan dökülmesini istemediği anlaşılıyor. Hareket Ordusu'na karşı İstanbul'daki askerî birlikleri sürmesi, daha büyük iç çatışmalara ve kaosa neden olabilirdi. İç çatışmada hangi taraf kazanırsa kazansın neticesinde uzun süren toplumsal ve siyasî bir travmaya sebebiyet verebilirdi. Bununla birlikte eski gücü kalmamış, belli bir yaşa gelmiş ve daha da önemlisi 1908 Jön Türk İhtilâli'ne karşı çok da etkili bir müdahalede bulunamamış II. Abdülhamid'in, hem sayı olarak çok daha fazla hem de disiplinli hareket eden askerî birlikler karşısında başarılı olamayacağını düşünmüş olabilir. Böylesine bir riski alıp, hükümdarlığını ve belki de hayatını tehlikeye atmak istememiştir.

Böylece başşehir İstanbul, bütünüyle Hareket Ordusu'nun ve gönüllü birliklerin kontrolüne geçer. Hareket Ordusu'nun İstanbul seferinde ölenlerin sayısı, Avcı Taburlarının isyanı sırasında katledilenlerden daha fazladır. Abdurrahman Şeref Efendi'nin belirttiğine göre ise, 1.000-2.000 kişi hayatını kaybeder.[301] Mehmed Salahaddin'in verdiği rakam, 20.000-30.000 arasında değişiyor.[302] Başka kaynaklar çok daha fazla sayıda askerin öldürüldüğü ve toplu olarak mezarlar gömüldüğü gibi iddialar da geçiyor.[303]

299 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 376.

300 *Neue Freie Presse*, Sayı 16060, 27 Nisan 1909, s. 3.

301 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrûtiyet Olayları (1908-1909)*, s. 25.

302 Mehmed Salahaddin, *Bildiklerim*, s. 22.

303 *Alkan, Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 244-248.

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a hâkim olmasına rağmen 31 Mart Vakası süreci henüz sona ermiş değildir. Sürecin tamamlanabilmesi için Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve böylece 1889 yılından beridir süregelen mücadelenin sonuçlandırılması gerekiyordu.

İsyanla Alakası Olmayan Hükümdarın Tartışmalı Hal' Fetvası

Aslında Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine 31 Mart Vakası'nın daha ilk gününde karar verilir. Avcı Taburlarının isyanının ilerleyen saatlerinde saklanmak için Lazistan Mebusu Sûdî Kartal'ın Vezneciler'deki evinde İttihatçı liderlerden Ahmed Rıza Bey, Talat Bey ve Dr. Nazım toplanırlar. Bu sırada değerlendirmelerde bulunarak üç aşamalı hareket planı kararlaştırırlar: Öncelikle Selanik'ten bir ordunun hazırlanması, ardından Meclis-i Mebusan'ın İstanbul dışında toplanması ve nihayetinde ise Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi.[304] Ali Fethi Bey de, Meclis-i Mebusan'ın ve Meclis-i Âyan'ın "*Meclis-i Millî*" adıyla Ayastefanos'ta toplanmasına İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından karar verildiğini ve Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa tarafından da kabul edildiğini Talat Bey'in kendisine söylediğini yazması,[305] bu iddiayı destekliyor.

Plan gereği öncelikle meclisin İstanbul dışında toplanması gerekiyordu. İsyanın birinci gününden itibaren açık kalan ve dört oturum gerçekleştiren Meclis-i Mebusan 59. oturumu 19 Nisan'da yaparak ertesi günü toplanmak üzere dağılması[306] buna yönelik ilk harekettir. Nitekim mebusların bir kısmı, gizlice Ayastefanos'a geçerler. Burada bir yat kulübünde 22 Nisan'da toplanan meclis üyeleri "*Meclis-i Millî*" adını kullanırlar.[307] Toplanan mebusların sayısı 100 ile 225 arasında değişiyor.[308] Başşehrin dışında toplanmasını gerektirecek askerî isyanla ilgili fiilî bir durum olmadığı için resmî oturumlara devam eden ve ertesi günü de toplanmak üzere olağan bir şekilde dağılan mebusların, herhangi bir meclis kararı olmadan şehir dışında toplanması, hukuken sorunludur. Nitekim bu durum o sırada gündeme gelmiş olacak

304 İrtem, *31 Mart İsyanı*, s.166.

305 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 35.

306 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 194, 19 Nisan 1325 [2 Mayıs 1909], s. 2-6

307 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 35.

308 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 257.

ki Meclis-i Millî buna yönelik beyanname ilan etme gereğini hisseder. Ayrıca istifa eden Meclis Reisi Ahmed Rıza'nın yerine seçilen mevcut reisin Ayastefanos'taki toplantılarda olmaması da ayrı bir meseledir. Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa başkanlık yaparken Ahmed Rıza Bey onun yanına oturur.

Ayastefanos'taki yat kulübünde toplanan mebusların Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi kararını almasıyla ilgili teklifi gündeme getiren kişi ise II. Abdülhamid'in sık olarak sadaret görevine getirdiği Said Paşa'nın kendisidir.[309] Ardından yapılan gizli toplantıda ilgili karar alınır fakat ilan edilmez. Hatta aynı gün Yıldız Sarayı'na çekilen telgrafta Sultan Hamid'in Kânun-ı Esasi'ye sâdık kaldığı sürece saltanatına dokunulmayacağı teminatı verilir.[310] Bu arada Ahmed Rıza Bey bu hususla ilgili Mahmud Şevket Paşa arasında geçen bir konuşmada, paşanın "*Meşrutiyeti ve Padişah'ı kaldırmak isteyenleri yola getireceğiz, Padişah'ın ve milletin canı tehlikede diyerek buraya kadar getirdim*" diyerek "*hain bizim taraftan olacağını asker duyarsa isyan eder, mahvoluruz*" ikazında bulunduğunu bunun şimdilik "*gizli kalması*" gerektiğini anlatıyor.[311] Meclis-i Millî bu kez 25 Nisan'da yine yat kulübünde yaptığı ikinci toplantıda bu mevzuyu bir "*nabız yoklama*" şeklinde bir kez daha ele alır.[312] Nihaî karar için, Yıldız Sarayı'nın Hareket Ordusu tarafından işgal edilmesi beklenecektir.

Meclis-i Umumi'nin Ayastefanos'ta toplanmasının meşruiyet sorununu aşmak için bir beyannamenin 22 Nisan'da sadarete çekilmesi önemli bir hamledir. Meclis-i Umumi'nin güvenliğini sağlamak için Harbiye Nezâreti'ne ve Zaptiye Nezâreti'ne sadrazamın gerekli emirleri verdiğini dile getiren beyannameye göre, mebusların çoğu ve ayandan bazıları "*heyet-i mezkûrenin masuniyeti fi'ilen hâsıl olmamasından ve hâdisâttan mütevellid sa'ir esbâbdan*" dolayı Ayastefanos'a gitmeleriyle "*gösterilen lüzum üzerine*" iki meclis burada toplanmıştır.[313] Burada, patlak veren isyandan dolayı mebusların dokunulmazlığının

309 *Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 143-144.

310 İsmail Hami Danişmend, *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası*, İstanbul 1961, s. 110.

311 *Meclis-i Mebusan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Bülent Demirbaş (Haz.), İstanbul 1988, s. 39.

312 Yunus Nâdi, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmâni*, s. 180-184.

313 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Mehmed Sa'id Paşa'nın Hatıratı*, Mustafa Gündüz (Haz.), Cilt 2-3, İstanbul 2019, s. 696-697

sağlandığına inanamamalarından ve olayların sebep olduğu diğer nedenlerden dolayı Ayastefanos'a gelindiği iddia ediliyor. Bu şekilde meclisin İstanbul dışında toplanmasına meşruiyet kazandırılmak istenir.

İstanbul'da resmî siyasî ve askerî kurumlardan bir davet almadan Hareket Ordusu'nun başşehir üzerine askerî seferde yapması bu süreçteki bir başka önemli sorundur. Zira bu askerî seferi meşru kılacak bir emir İstanbul'daki resmî makamlardan alınmamıştır. Zaten böyle bir davet veya emir de yoktur. Nitekim Meclis-i Millî, bu sorunu aşma adına 22 Nisan'daki toplantısında bir beyanname ilan eder. Beyannamede, İstanbul'da başlayan elem verici "istibdad" hâdisesiyle Osmanlı Meşrutiyeti'ne vurulan darbenin ve böylece baş gösteren istibdadın tamamen yok edilmesinin gerekliliği dile getirilir. Memleketin asayiş ve istikrarının sağlanması ile hâdiseye neden olanlara kanun dairesinde ders verilmesi hakkında Hareket Ordusu'nun ilan ettiği beyannameyi "*Meclis-i Umûmî-i Millet tasvib eder ve ordunun emr ü hareketi âmal-i millete muvafik*" olduğu eklenir.[314] Böylece Hareket Ordusu'nun milletin emellerine uygun olduğu dile getirilerek askerî harekete bir meşruiyet kazandırılmak istenir. Bir başka beyannamede ise, Ayastefanos'ta toplanan mebusların müzakereleri neticesinde "*Rumeli'den gelen ve gelmekte olan kuvâ-yı mürettebe-i askeriyenin gaye-i maksadı emniyet-i memleketin iadesi*" olduğu oybirliği ile kabul ediği dile getirilir.[315] Bu iki beyannamenin ortak noktası Hareket Ordusu'nun İstanbul üzerine yürümesinin milletin emellerine uygun ve memleketin güvenliğinin iade edilmesi maksadına hizmete yönelik olduğunun ilan edilmesidir. Böylece Hareket Ordusu'nun başşehre yaptığı askerî seferin meşruluğu sorunu aşılmak istenir.

Takip eden günlerde Hareket Ordusu'nun İstanbul ve Yıldız Sarayı'nı kontrol altına almasının ardından mebuslar, yeniden İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'da toplanırlar. *Takvim-i Vekâyi*'deki zabıt kayıtlarına göre, Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan, Meclis-i Umûmî olarak "*62. İctimâ'-i Umûmî*" ismi altında 27 Nisan Salı günü saat 13.30'da içtima eder.[316] Bu arada mebusların takibi ve kontrol altında tutulması için de askerî tedbirler ihmal edilmez. Genç subaylardan Ali Fethi Bey, 27 Nisan'daki toplantıya mebusların davetlerinin meclis başkanlarının

314 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 191, 11 Nisan 1325 [24 Nisan 1909], s. 1.

315 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Mehmed Sa'id Paşa'nın Hatıratı*, s. 696-697.

316 *Takvim-i Vekâyi*, Sayı 201, 22 Nisan 1325 [5 Mayıs 1909], s. 4.

isteği üzerine İstanbul Muhafızlığı tarafından "*mebûsların ve âyanların evlerine özel tebliğle*" yapıldığını iddia ediyor. Daha da önemlisi toplantının yapılacağı sıralarda meclisin dinleyici localarına subayların yerleştirildiğini; kendisi ve Pertev Paşa'nın, Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle meclis başkanının odasında beklediklerini anlatıyor.[317] Böylece bu kritik görüşmeyi ve oylamayı şansa bırakmamak için subaylar toplantı sırasında locadaki yerlerini alarak mebuslar baskı altında tutulmak istenir. Benzer şey, Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesinin mecliste görüşüldüğü oturumda da yapılmıştı.

Mecliste yapılan ilk oturumda Sultan II. Abdülhamid'in fetva ile tahttan indirilmesi teklifinin kabul edilmesi üzerine hazırlanan fetva görüşülür. Fetvada; önemli şeri meseleleri şeri kitaplardan çıkartması, bu kitapları yasaklaması, yırtması ve yakması; devletin hazinesini israf etmesi, şeri yasalara aykırı harcaması; şeri bir sebep olmadan insanları öldürmesi, hapsetmesi, sürmesi, başka zulümleri âdet edinmesi; Müslümanların işlerini ve hâlini tamamen bozacak büyük bir fitneyi çıkartmakta ısrar etmesi ve Müslümanları birbirine öldürtmesi gibi suçlara yer verilir.[318] Fetvanın okunmasının ardından yapılan oylamayla Sultan Hamid tahttan indirilerek 33 yıllık saltanatı da sona erdirilmiş olur. Böylece 13 Nisan'da başlayan 31 Mart Vakası süreci hal' fetvasının 27 Nisan'da mecliste kabul edilmesiyle tamamlanır.

Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini sağlayan hal' fetvasının hem alınma şekli hem de muhtevası sorunludur. Bunu ilk fark edenlerden İrtem, fetvanın alındığı Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin meşruluğunu sorgulayarak iddiasını gündeme getiriyor. İttihad ve Terakkî tarafından daha öncesinde "*gayrimeşru ve gayrimeşruti*" olarak ilan ettiği Tevfik Paşa hükümetinin üyesi olan şeyhülislamdan bu fetvanın alındığı söylüyor. Tersine yok eğer bu hükümet "*meşru ve meşruti idiyse Hareket Ordusu'nun ef'al ve icraatı ne mana alırdı?*" diye de soran İrtem, böyle bir ayrıntının gözden kaçırılmasının nedenini mevcut heyecandan dolayı "*unutulması*" olarak gösteriyor.[319] Fetvanın içreğinin de bir hayli sorunludur. Fetvada geçen "*büyük bir fitneyi çıkartması*" ve "*Müslümanları birbirlerine öldürtmesi*" iddiaları doğrudan 31 Mart

317 Okyar, Üç Devirde Bir Adam, s. 37.

318 *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrûtiyet Olayları (1908-1909)*, s. 24.

319 İrtem, *31 Mart İsyanı*, 275-276.

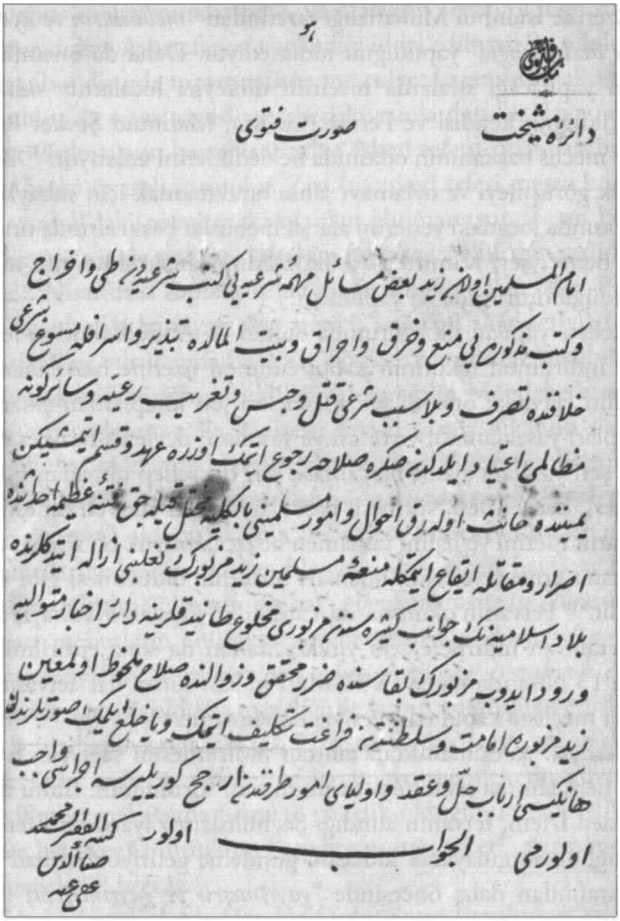

دائرهٔ مشیخت — صورت فتوی

امام المسلمین اولاً زید بعض مسائل مهمهٔ شرعیه یی کتب شرعیه دن طی واخراج
وکتب مذکوره یی منع وحرق واحراق وبیت المالده تبذیر واسراف مسموع شرعی
خلافنده تصرف وبلاسبب شرعی قتل وحبس وتغریب رعیته وسائر کونه
مظالمی اعتیاد ایلدکدن صکره صلاحیه رجوع ایتمک اوزره عهد وقسم ایتمشکن
یمینده حانث اولدیغی حالده امور مسلمینی بالکلیه مختل قیله جق فتنهٔ عظیمه احداثنده
اصرار ومقاتله ایقاع ایتمکله منعهٔ مسلمین زید مزبورک تغلبنی ازاله ایتمکلرینه
بلاد اسلامیه نک جانب کثیره سندن مزبوری مخلوع طانیدقلرینه دائر اخبار متواليه
ورود ایدوب مزبورک بقاسنده ضرر محقق وزوالنده صلاح ملحوظ اولمغین
زید مزبورک امامت وسلطنتندن فراغت تکلیف ایتمک ویاخلع ایلیک صورتلرندن
هانکیسی ارباب حل وعقد واولیای امور طرفندن راجح کورلیرسه اجراسی واجب
اولورمی الجواب اولور

کتبه الفقیر محمد صالح الدین عفی عنه

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığını sona erdiren fetvanın sureti.

Vakası ile ilgilidir. Dolayısıyla II. Abdülhamid bu hâdiseyi çıkarmakla itham ediliyor. Gerçekte ise hâdisinin patlak vermesinde Sultan Hamid'in bir rolü veya dahli olduğuna dair herhangi bir kanıt bugüne kadar ortaya konulamadı.[320] Sultan Hamid'i tahttan indirmek isteyenler, buldukları sebeplere meşruiyet kazandırmak için böylesi bir metin ortaya çıkardıkları anlaşılıyor.

320 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 279.

Fetvanın Takdimi ve Selanik'e Sürgün Edilmesi

Hal' fetvasını Sultan II. Abdülhamid'e takdim eden heyet etnik ve dinî özelliklerinden dolayı ağır şekilde eleştiriliyor. Meclis-i Mebusan'ın seçtiği heyetin üyeleri Âyan Arif Hikmet Paşa, Âyan Aram Efendi, Draç Mebusu Esad Paşa ve Selanik Mebusu Emanuel Karasu Efendi olmak üzere farklı etnik ve dinî unsurlardan oluşturulur. Heyet, Yıldız Sarayı'na giderek fetvayı II. Abdülhamid'e takdim eder.[321] Heyetin yapısını ağır şekilde eleştiren Kısakürek, "*bir katışık kan, bir Arnavut, bir Ermeni ve bir de Yahudi, Ulu İslam Halifesi ve Türk Hakanına, Müslüman ve Türklük namına diyeceklerdir ki*", ifadelerinin ardından şöyle devam ediyor, "*Millet seni istemiyor, hal' etti; tahtından in aşağıya! Ve Millet, kendisinin kalp paradan dahi sahte bu temsilcileri karşısında apışıp kalacak ve hiçbir vicdan sahibi çıkıp, Padışahını Yahudiye hal' ettiren deni hizbin yüreğindeki şenî küfrü İslam ile beraber Türk'ü batırmak kastını ortaya dökemeyecektir.*"[322] Şair Kısakürek'in bu duygusal yorumu minvalinde eleştiriler özellikle de milliyetçi ve İslami çevrelerde hâlen dile getiriliyor.

Bu eleştirinin aslında Osmanlı Devleti'nin mevcut etnik ve kültürel yapısı dikkate alındığında tutarlı olmadığı söylenebilir. Zira farklı dinî ve etnik unsurlardan oluşan Meclis-i Mebusan'ı teşkil eden milletlerden bu çeşitliliği temsil eden mebusların dahil olduğu böyle bir heyetin tercih edilmesi, devletin ve meclisin bu zengin yapısının temsili bakımından isabetli görünüyor.

Sultan II. Abdülhamid hal' fetvasının kendisine sunulduğunu nasıl karşıladığı konusunda Cevat Bey, büyük adamlara mahsus büyük ve vakarlı bir tavırla metanetini koruduğunu belirtiyor.[323] Dönemin farklı kaynakları da bunu tasdik ediyor. Fakat özellikle de Emanuel Karasu'nun ve İttihadçı bazı yazarların bu hususstaki iddiaları tam tersidir. Aksine II. Abdülhamid'in bu esnada çok korktuğu ve tedirgin olduğu iddiasını gündeme getiriyorlar. Aslında bu tür iddiaları, olumsuz Sultan Hamid algısını merkeze alan propagandanın bir devamıdır. Böyle gerçek gücünü hükümdarlığından aldığını düşündükleri Sultan Hamid'in tahtını kaybedince "*gerçek yüzünün, korkaklığının ortaya çıktığı*" mesajını vermek istemiş olabilirler.[324]

321 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrûtiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 81.

322 Kısakürek, *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, s. 576-677.

323 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrûtiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, s. 83

324 Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, s. 291.

Son Halife Abdülmecid Efendi'nin tablosunda hal' fetvasının Sultan II. Abdülhamid'e sunulması.

Tahttan indirilen Sultan II. Abdülhamid, Selanik'teki Alatini Köşkü'ne sürgüne gönderilir. Selanik'te dış dünyadan bütünüyle tecrit edilmiş bir hayata lâyık görülmesinin gerçek nedeni tam olarak bilinmese de basit bir karar değildir. Önce onun mutlakî yönetimini bitiren ve şimdi de tahttan indirerek hükümdarlığını sona erdiren İttihadçıların siyasî merkezleri Selanik'i sürgün için tercih etmesi sembolik öneme haizdir. Günün sonunda mağlup ettikleri düşmanları II. Abdülhamid'i önce tahttan indirerek elde ettikleri siyasi zaferlerini, şimdi "*Kâbe-i Hürriyet*" ve "*Mehdi-i Hürriyet*" Selanik'e[325] sürgüne göndermekle psikolojik olarak taçlandırmak istemişlerdir. Alatini Köşkü'nün tercih nedeni ise burasının, Selanik'in dışında tenha bir tepede hem şehirle irtibatının olmaması hem de rahatça kontrol edilebilir bir konumda bulunmasıdır.

Sultan II. Abdülhamid'in Selanik'teki sürgünü takriben 3.5 yıl sürer. Balkan Savaşı'nın başladığı günlerde durumu değerlendiren hükümet 8 Ekim 1912'den itibaren Selanik'ten nakledilmesini gündemine alır. Nerede oturacağı müzakere edildikten sonra 30 Ekim'de bir Alman

325 Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, s. 783.

gemisiyle Selanik'ten alınarak 2 Kasım'da İstanbul'a getirilir ve Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilir.[326] Bundan sonraki günlerini münzevi olarak vefat edeceği 10 Şubat 1918 tarihine kadar burada geçirir.

Abdülhamidi Dış Siyaset: Yeni Aktörle Eski Denge Diplomasisi

Çözülme sürecinde Osmanlı dış siyasetinin içeriğini ve hareketliliğini belirleyen önemli özellik, genelde iç mesele şeklinde başlayan fakat zamanla Avrupalı Büyük Devletlerin de müdahil olmasıyla diplomatik meseleye dönüşen gelişmelerdir. Bu durum bir tercih değil, zorunluluk sonucudur. Zira mevcut durumundan dolayı devlet içe kapandığı için dışa yönelik aksiyoner dış siyaset ve diplomasi üretemez ve takip edemez. Sultan II. Abdülhamid dönemi için de aynı tespit geçerlidir. Osmanlı Devleti'nin doğrudan kendisiyle ilgili Anadolu ve Balkanlar'daki reformlar ile Ermeni ve Girit olayları gibi sorunlar Avrupalı Büyük Devletlerden birinin, birden fazlasının veya duruma göre hepsinin birlikte devreye girmesiyle II. Abdülhamid'i ve diplomatları uğraştıracak dış sorunlar şeklini alıyordu. Bunlara karşı takip edilen siyaset ise çoğu zaman bu devletlerden birini diğerleriyle dengeleyerek sorunların daha fazla büyümesine engel olunmasına çalışmaktı. Günün sonunda burada meselenin ortadan kaldırılmasına yönelik nihaî bir çözümden ziyade zaman kazanmaya yönelik bir sonuç ancak elde ediliyordu.

Döneminin gerçeklerinin farkında olan Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında takip ettiği dış ilişkileri ve diplomasisi bundan farklı değildir. Gerçi bazı tarihçiler onun takip ettiği "Panislamcılığı"; İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist devletlere karşı aktif bir dış siyasetin varlığının delili olarak gündeme getirseler de bu abartılı bir yaklaşımdır. Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan dolayı bu devletlerle sorun çıkmaması ve yaşanmaması hassasiyeti ikili ilişkilerdeki öncelik olduğu dikkate alındığında bu tür izahların isabetli olmadığı söylenebilir. Zira içe yönelik denge diplomasisiyle aktif bir dış siyaset takip etmek imkânsız gibi bir şeydir. Bütün bunlara bu başlık altında temas ediliyor.

326 Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Nakli ve İkamet Yeri Arayışları", *Osmanlı'nın İzinde. Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Feridun M. Emecen/İshak Keskin/Ali Ahmetbeyoğlu (Haz.), Cilt 1, İstanbul 2013, s. 97-104.

Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı dış siyasetinin gerek belirlenmesindeki gerek uygulanmasındaki ve gerekse diplomatik dengedeki aktörlerin değişmesindeki farklılıkları ortaya koyabilmek için üç dönem altında ele alınıyor.

1. Çift Başlı Diplomaside Eski Müttefik İngiltere'yle Denge Diplomasisine Devam (1876-1880)

Henüz tahta yeni çıktığı takriben ilk dört yılına tekabül eden birinci dönemde Sultan II. Abdülhamid, yönetimle ilgili diğer meselelerde olduğu gibi dış siyaseti de ağırlıklı olarak dönemin hükümetlerine bırakmakla birlikte kendisi lüzumlu gördüğü durumlarda diplomasiye müdahil olur. Hükümdarlığının bu yıllarında hem Tanzimat geleneğinin padişahı ve hem de anayasal yönetimin kurucusu olarak siyasî ve diplomatik meseleleri Bâb-ı Âlî'ye bıraksa da gerekli gördüğünde olaylara karışmaktan geri durmadığı biliniyor. Rus Harbi öncesinde, sırasında doğrudan kendisinin yürüttüğü diplomatik görüşmeler ve özellikle de Berlin Kongresi'ne gidecek heyetin belirlemesi gibi örnekler; bu tespiti ispat için yeterlidir. Aynı şekilde yine bu günlerde İstanbul'daki yabancı elçileri sarayda kabul ederek doğrudan onlarla müzâkerelerde bulunduğu da malumdur. Fakat dış ilişkilerle ilgili meselelerde istişare mekanizmasını devreye soktuğunu da belirtmek gerek. Berlin Kongresi'nin devam ettiği günlerde Yıldız Sarayı'nda bütün vükelânın katıldığı istişare toplantısı yapar ve toplantıya katılan Osmanlı heyetinin sunduğu bazı önemli maddeler hakkında görüş alışverişinde bulunulur.[327] Buradan hareketle iç siyasette olduğu gibi diplomaside de hükümdarlığının başlangıcında itibaren çift başlı bir yönetim anlayışına sahip olduğu iddia edilebilir.

İngiliz Gerçeğini Tecrübeyle Öğrenmesi

Birinci dönem diplomasisinde geleneksel denge siyasetini kadim müttefik İngiltere ile yürütmeye gayret eder. Bunda kendine göre makul nedenleri var. İngiltere'nin 1798 yılından itibaren Osmanlı'nın âdeta hâmiliğini üstlenmesi; gerektirdiğinde hükümetlere diplomatik veya duruma göre askerî destek vermesi en önemli reel politik nedendir.

327 *Tercümân-ı Hakikat*, "Havâdis-i Dâhiliye", Sayı 2, 27 Cemâziye'l- Ahir 1295[28 Haziran 1878], s. 1.

Gelinen noktada İngiltere, Osmanlı Devleti'nin en önemli dayanağıdır. Hatta öyle ki 1840'lı yıllardan itibaren İngiltere'nin Osmanlı iç siyasetinde de bir aktör konuma geldiği dahi söylenebilir. Nitekim Abdülhamid Efendi'nin henüz 8-10 yaşlarındayken İngiliz Sefir Canning ve İngilizler hakkında babası Sultan Abdülmecid'in söylediği abartılı ifadelerinden ne kadar etkilendiğini bizzat kendisi yıllar sonra itiraf ediyor. Veliahtlığı günlerinde İngiliz Sefir Elliot'la temasa geçerek, İngiltere'ye çok önem verdiğini ve hükümdar olması durumunda İngiltere ile yakın ilişkiler yürüteceği gibi mesajları biliniyor. Tahta oturduktan sonra da özellikle Rus Harbi sürecince İngiliz diplomatlarla sıkı bir istişare hâlinde olduğu kaynaklarda geçiyor. Daha da ilginci 1878 Ali Suavi Olayı'ndan dolayı hayatının ve hükümdarlığının tehlikeye girdiğine inanan Sultan II. Abdülhamid'in dönemin İngiliz Sefiri Layard'a müracaat ederek İngiltere'den korunma ve sığınma istediğine yukarıdaki sayfalarda zikrediliyor. Aynı günlerde sık olarak görüştüğü Layard'a, "*yeryüzündeki tek dostunun Majeste Kraliçe ve İngiltere olduğunu*" ve sefire "*sınırsız güvendiğini*" açık bir şekilde söylediği İngiliz kaynaklarında geçiyor.[328]

Genç bir hükümdar olarak Balkanlar'da isyanların yaşandığı, Rus Harbi tehlikesinin kapıda beklediği ve iç siyasetteki kaotik durumun devam ettiği günlerde İngiltere ile mevcut süreci yürütmeye gayret etmesi anlaşılabilir bir tercihtir. Nitekim Rus Harbi'nin ve Berlin Kongresi'nin neden olduğu kaosun ardından 1879 yılında İngiltere'nin Anadolu'da bazı reformlar konusundaki baskıları artırmasına ve hatta Akdeniz'deki donanmayı Çanakkale'ye göndermesine sert tepki göstererek, "*Çanakkale'nin geçilmesine teşebbüs edilmesi hâlinde direniş göstereceği ve Rusya'nın yardımına müracaat*" edeceği tehdidinde bulunur.[329] Bunun üzerinde İngiltere geri adım atar ve ısrarcı olmaktan vazgeçer.

Sultan II. Abdülhamid burada İngiltere ve İngilizler hakkında gerçekten de olumlu mu düşünüyor yoksa konjonktür gereği reel diplomatik bir yaklaşım mı gösteriyor, izahı gereken bir durumdur. Takip eden satırlarda da görüleceği üzere daha sonrasındaki yıllarda İngiltere ve İngilizler aleyhine kullandığı eleştirel ve hatta ağır ithama varan ifadeleri kaynaklarda sıkça geçiyor. Bu tür olumsuz ifadelerini hükümdarlığının ortalarında ve tahttan indirildikten sonra söylediği

328 Çelik, *Ali Süavi ve Dönemi*, s. 411.

329 Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, s. 103.

dikkate alınırsa, başlangıçtaki olumlu yaklaşımı daha ziyade konjektürel nedenlerden dolayı yapılması kuvvetle muhtemeldir. Zira kendisinin pragmatik ve oportünist kişisel özelliğe sahip olması bu tespiti destekliyor. Kaldı ki II. Abdülhamid'in içinde bulunduğu duruma göre değişken düşüncelerinin olduğuna ve zıt tercihlerde bulunduğuna dair örnekler mevcuttur.

Berlin Kongresi Diplomasisinin Ağır Mirası

Genç hükümdarın başlangıçtaki olumlu yaklaşımına rağmen İngiltere'nin Osmanlı lehine takip ettiği toprak bütünlüğünün devamı siyasetinden vazgeçtiği biliniyor. Özellikle de Balkanlar'daki isyanlardan itibaren başlayarak Rus Harbi'yle ilgili gelişmelerde Rusya karşısında Osmanlı'yı yalnız bırakması tam anlamıyla hayal kırıklığıdır. İngiltere, bütün bunları telafi edebileceği son şans olan (kaldı ki bunun için Osmanlı ile de gizli bir anlaşma da yapmıştı) Berlin Kongresi'nde de aynı tavrını sürdürür ve Osmanlı diplomatlarını yalnız bırakır. Neticesinde kongre, Osmanlı diplomatlarının rencide edildiği ve toprak kayıplarının yaşandığı diplomatik bir gelişme olarak tarihteki yerini alır. Berlin Kongresi'yle ilişkili elden çıkan toprakların listesi kabarıktır. Savaşın galibi Rusya Ardahan, Kars ve Batum'u; bağımsızlığını kazanan Sırbistan Niş'i, yeni bağımsız Karadağ, Arnavutluk sınırında belli bölgeleri ve bağımsız olan Romanya Dobruca'yı sınırlarına katar. Şıpka'nın kuzeyindeki bölgede Bulgaristan Prensliği kurulur. Savaşla hiç alakası olmadıkları hâlde Yunanistan Teselya'yı ve İran Katur'u alır. Avusturya-Macaristan ise hukuken Osmanlı'ya bağlı kalmaya devam edecek olan Bosna-Hersek'i ilhak eder. Daha sonrasında 1881'de Tunus Fransa'nın ve 1878'de Kıbrıs ile 1882'de Mısır ise İngiltere'nin payına düşer. Bu şekilde hükümdarlığının bu ilk altı yılı âdeta talan edilen toprak kayıplarıyla geçer.

Sonuçları itibariyle Sultan II. Abdülhamid, henüz padişahlığının ilk yıllarında İngiltere başta olmak üzere diğer müttefiklerinin emperyal siyasetlerinin neden olduğu toprak kayıplarıyla, diplomatik manevralarıyla ve aşağılanmalarıyla yüzleşmek zorunda kalır. Bu devletlerden sadece Rusya kazandığı savaş neticesinde toprak alırken İngiltere, Fransa ve Avusturya herhangi bir savaşa gerek olmadan sırf devletin içinde bulunduğu fiilî durumdan istifade ederek Osmanlı topraklarına âdeta el kor. Bu süreçte Osmanlı'dan toprak almayan bir Almanya'dır. II.

Abdülhamid, bu şartlar altında mevcut müttefiklerle hükümdarlığını ve devletin varlığını sürdüremeyeceğini fark eder ve alternatif çözüm arayışına girer.

Bu dönemde hariciyeyi meşgul eden gelişmeler daha ziyade Berlin Kongresi maddelerinin uygulanmasından dolayı ortaya çıkan diplomatik ağırlıklı sorunlardır. Bosna-Hersek işgalinden dolayı Avusturya ile yapılan müzakereler, Berlin Kongresi öncesinde İngiltere ile ittifak görüşmeleri ve Kıbrıs'ın bırakılması ile Yunanistan'a Tesalya'nın terk edilmesiyle ilgili görüşmeler bu süreçte Osmanlı diplomatlarını meşgul eder. Bütün bu gelişmeler aynı zamanda doğrudan Osmanlı Devleti'nin iç meseleleridir.

2. Saray Merkezli Diplomaside Oturan Yapı ve Almanya ile Yakınlaşma (1880-1908)

Sultan II. Abdülhamid, hükümdarlığının ilerleyen yıllarında yönetimin ağırlığını Yıldız Sarayı'na kaydırması kaçınılmaz olarak dış siyaseti de etkiler. Diğer devlet işlerinde olduğu gibi dış siyaseti de artık kendine bağlamasıyla birlikte asıl muhatap olması gereken Hariciye Nezâreti ve ilgili devlet adamları, ikinci plana düşer; âdeta önemsizleşirler. Diğer görevliler gibi saraydan aldıkları emirleri uygulayan ikincil görevliler konuma düşerler.

Hükümdarın dış gelişmeleri takip etmek için Yıldız Sarayı'nda "*kendine göre bir bilgi merkezi*" kurduğu ve burada önemli konular hakkındaki belgeleri toplar. Sultan II. Abdülhamid "*kendine yakın*" şahsiyetleri seçerek Avrupa başşehirlerine sefir olarak atar ve bunların Hâriciye Nezâreti ile yazışmalarının birer nüshasının doğrudan sarayına da göndermelerini sağlar. Yabancı elçilerle görüşmelerin de aynı şekilde Yıldız Sarayı üzerinden yürütüldüğünü iddia eden Akar devamında şu tespitleri yapıyor: "*Dış politikayı tekeline alması, onun iç siyasî gücünün de temel dayanaklarından birini oluşturdu. İlginçtir, kendisinden önceki Tanzimatçı paşaların otoriter yönetimlerinin de başlıca kaynağı dış politikayı tekellerine almalarıydı. Şimdi benzer bir ortamı, farklı uygulamalarla padişah yaratmaya girişti.*"[330] Aynı şekilde Findley dışişleriyle ilgili meselelerde, Hariciye Nâzırı ve yurtdışında görev yapan diplomatlar

330 Bülent Akarlı, "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", *Osmanlı*, Cilt 2, Ankara 1999, s. 255.

"*fazla önem taşımıyordu*" diyor. Zira "*imparatorluğun dış ilişkilerine değişmez ilkelere bağlı kalarak sarayına kabul edilen elçilerle doğrudan iletişim kurmak suretiyle kendisi yön*" veriyordu.[331] Yasemee de Hâriciye Nâzırı'nın "*sadece diplomatik yazışmalardan mesul*" olduğu konuma düştüğü gerçeğinin altını çiziyor.[332] Görüldüğü üzere dışişlerindeki bu mekanizma, Abdülhamidi yönetimin diğer alanlarıyla örtüşen veya benzeşen bir özelliğe sahiptir.

Eski Aktörler İngilizler ve Ruslar Hakkındaki Olumsuz Düşünceleri

Doğrundan kendisinin yaşadığı tecrübelerle birlikte Sultan II. Abdülhamid, artık İngilizlerin Osmanlı karşısındaki niyetlerini ve mevcut siyasetini sorgulamaya başlar. Hemen Rus Harbi ve Berlin Kongresi'ne denk gelen sorgulama aynı zamanda devamında İngiltere'den de uzaklaşma anlamına da geliyor. Anderson'ın da 1878-1879 gibi "*erken tarihte*"n itibaren "*İngiltere'den uzaklaşmaya başladığı ve İngiliz desteğine giderek daha az dayandığının işaretleri ortaya çıkmaya*" başladığı iddiasıyla bu tespiti teyit ediyor.[333] Kopuşu hızlandıran diğer gelişme ise iflah olmaz Türk ve Müslüman nefretiyle bilinen William E. Gladstone'un 1880 yılındaki seçimleri kazanması ve hemen harekete geçmesidir. Nitekim bu karşıtlığını özellikle 1890'lı yıllarda Osmanlı devlet adamlarını bir hayli meşgul eden Ermeni Meselesi vesilesiyle bariz bir şekilde gösterir.[334] Kaldı ki Gladstonu'un henüz başbakan olduğu ilk ayda İngiliz dışişleri bakanının Avrupalı Büyük Devletlere gönderdiği mektupla, Bâb-ı Âlî'ye karşı benzer içerikte ortak bir nota vererek Berlin Kongresi'nin artık tamamıyla uygulanmasının talep edilmesi isteği[335] İngiltere'nin Osmanlı karşısında kötü niyetinin bir kez daha ilanı olur.

---

331 Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform. Babıâli 1789-1922*, Ercan Ertürk (Ter.), İstanbul 2019, s. 372.

332 Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası*, s. 59.

333 Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923. Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, İdil Eser (Ter.), 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 238.

334 Talha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladsto'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, İstanbul 2011, s. 239-258.

335 Friedrich Scherer, *Adler und Halbmond. Bismarck und der Orient 1878-1890*, Paderborn 2001, s. 72.

Kur'ân-ı Kerim'i kastederek "bu lanet kitabın takipçileri oldukça Avrupa'ya barış gelmeyecek" kadar İslam ve "medenileşmemiş aşağı ırk" olarak adlandıracak kadar Türk düşmanı İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone (1908-1898).[335]

Sultan II. Abdülhamid'in artık olgunlaşan ve sabit bir hâle gelen İngiltere ve İngilizler hakkındaki olumsuz düşünceleri muhtıralarında ve yakın çevresindeki kişilerle sohbetlerinde sık sık geçmektedir. İngilizleri ağır şekilde eleştiren ve hatta Osmanlı'yla ilgili bazı olumsuz olaylardan dolayı da ithama varan fikirleri hakkındaki doğrudan tespitlerini bir muhtırasında uzun uzadıya anlatıyor. Neden İngiltere'den yüz çevirdiğini kabarık bir listeyle maddeler şeklinde şöyle dramatize ediyor:

İngilizlerin 1882'de Mısır'a girmeleri ve İskenderiye'yi topa tutmaları, Sultan Abdülaziz'in "*hal'ine muvaffak olmaları ve buradaki birtakım taraftarlılarıyla beraber*" hareket etmeleri. 1877-1878 Rus Harbi'nin "*çıkmasına muvaffak*" olmaları, 1878 Berlin Kongresi'ni toplattırarak Ayastefanos Anlaşması'nın "*yalnız kendi aleyhlerine olan kısımlarını kaldırtıp, menfaatlerine olan kısımlarını teminat altına*" almaları. Berlin Kongresi'ne reform maddesini "*koydurmaya muvaffak olamaları*"nın ardından Ermeni olaylarının başlaması ve "*Ermenileri açıktan açığa himaye*" etmeleri. Daha önemlisi, "*kademeli olarak Anadolu'da bir Hristiyan hükümeti oluşturmak, Hilafet-i İslamiye'ye zarar vermek, İzmir'den Konya'ya kadar küçük bir daire içinde ve İngiltere'nin himayesi altında küçük, müstaki bir Türk hükümeti bırakmak*" gibi bir siyaseti takip etmeleri. Kıbrıs'ı idareleri altına almaları ve "*Suavi vak'asını Kıbrıs muâhedenâmesinden evvel vukûâ getirmeleri*". Bulgaristan Prensi Alexander'ı destekleyerek Doğu Rumeli'yi ilhak ettirmeleri. İran'la olan bazı sınır sorunlarında "*İranlıların haklı olduğunu ve Osmanlı Devleti tarafından İran hududuna tecavüz*" edildiğini açıklamaları. Bankalar yoluyla "*devletin mali gücünü tamamıyla ellerine alma*" faaliyetleri. "*İstanbul'da adalet yoktur, Hristiyanlar ve Müslümanlar bile hakaret görmekte; hürriyet yoktur, aksine istibdat vardır*" diyerek "*inkılâp yapmaya*" gayret etmeleri. Mısır'da

336 Karaca, *Büyük Oyun*, s. 302, s.179.

daha öncesinde Urûbî Vakası gibi bir olayı çıkarmaya çalıştıkları ve kendilerine karşı olan Hidiv'in yerine "*kendi menfaatlerini husule getirecek birinin nasibine*" çalışmaları.[337] Kendisini uğraştıran olumsuz gelişmelerinin neredeyse tamamının İngilizler tarafından kışkırtıldığına ya da çıkartıldığına inandığı gerçeği ifadelerinden anlaşılıyor.

Sultan II. Abdülhamid, 1890'lı yıllarda sık sık görüştüğü ve bu görüşmeleri Londra'ya raporladığını bildiği Vambery'e de benzer düşüncelerini açıkça dile getirir. Bu görüşmelerden birinde İngiltere'nin kendisine karşı tavırlarını eleştirerek; "*Tahta çıktığımdan beri geleneksel İngiliz dostluğunun tek bir nişanesini dahi bana göstermekten esirgeyen onlardır. Tam tersine bana olan düşmanlıklarının delillerini sergilemekle âdeta birbirleriyle yarış etmektedirler*" der. Devamında bu kez sözü Mısır'ın işgaline getirerek rahatsızlıklarını şöyle anlatır: "*Mısır, Mekke ve Medine gibi, İslam'ın önemli bölgelerinden biri olduğu için Halife'nin haysiyetini ilgilendirdiğinden onun kaybı, dindaşlarımın gözünde benim için manevî prestijimi sarsacaktır. Bu nedenle, kimse benim için siyasi intihar demek olan bu oldubittiyi kabulleneceğimi sanmasın. Bu üzücü olaya bir çıkış yolu bulunmalıdır.*"[338] 1894 yılındaki bir raporunda Vambery, Ermeni Meselesi'nde İngiltere'nin ve İngiliz kamuoyunun Osmanlı'yı itham edecek karşıt tutumlarından dolayı duyduğu rahatsızlığı dile getirirken; "*Beni Rusya'nın kollarına itecek bir şey varsa, o da ülkemin felâketini isteyen ve bana karşı dolaplar çevirenleri şımartan İngiliz Hükümeti'nin anlaşılmaz tutumudur*", ifadeleri nettir.[339] Böylece Sultan Hamid, tahta çıktığı andan itibaren İngiltere'nin karşıt bir siyaset takip ettiğine dair görüşlerinin Vambery üzerinde Londra'ya ulaşacağını bilerek bunları söylüyor.

İngiltere hakkında bu kadar olumsuz düşünmesine rağmen ihtiyatı elden bırakmaz. Vambery ile 1898'de yaptığı bir görüşmede aslında küçüklüğünden itibaren babası tarafından "*İngilizlere sempati beslemesi telkiniyle*" yetiştirildiğini itiraf eder. Fakat gelinen noktada "*İngiltere, üzülerek söylemeliyim ki, elinden gelen her kötülüğü yapmış, hatta ulusumun ve dinimizin ezeli düşmanından daha beter bir güç olmuştur. Ne zaman bir eyâletin Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparması söz konusu olsa, İngiltere benim değil de düşmanlarımın safında yer almıştır*",[340] diye

337 *Sultan Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, Cilt 1, s. 26-29

338 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 69.

339 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 130.

340 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 184.

düşünüyor. Sultan II. Abdülhamid, bu şekilde Londra'ya, İngiltere'nin son yıllarda Osmanlı karşısında takip ettiği diplomasiden dolayı hayal kırıklığı yaşadığı mesajını vermeyi amaçlıyor. Türk-İngiliz münasebetlerinde yaşanan mevcut krizin nedeninin İngiltere'nin Osmanlı karşıtı siyasetinden dolayı olduğunu Londra'ya anlatmak veya en azından İngiltere ile iletişim kanallarının açık kalmasını sağlamak istemiş olabilir.

İngilizler hakkında bu kadar olumsuz düşünmesine rağmen İngiltere'den ümidini tamamen kesmediğine ve daha öncesindeki olumlu ilişkilere dönülebileceğine dair düşüncelerini bir muhtırasında açıkça anlatıyor. Almanya ve Avusturya ile geliştirilen ilişkilerin olumlu sonuçları olarak devletin, "*kesb-i kuvvet ve nüfuz edince ol vakit İngiltere'nin politikası Reşid Paşa merhum zamanında olduğu gibi hayırhâhane olacağı tabii bulunmağla, hükümet-i seniyyenin ol vaki kendisiyle müttehidâne hareket etmesi ol kadar nâfi ve hayırlı olacağı*"na inanıyor.[341] Sultan II. Abdülhamid'in bu ifadesi, onun dış siyasetindeki pragmatist yaklaşımın görülmesi bakımından ilginç bir örnektir. İngiltere'ye karşı Almanya ile ilişkileri geliştirmesine rağmen sonuçları itibarıyla İngiltere'nin de Osmanlı Devleti için önemini asla inkâr etmiyor. Hatta Almanya ile münasebetlerin gelişmesini İngiltere'nin yeniden kazanılması için bir araç olarak gördüğü de söylenebilir. Mustafa Reşid Paşa'nın sadaret yıllarında İngiltere ile olan yakın ilişkileri de hatırlatarak o günlerdeki gibi ortak hareket edilebileceği ümidini veya beklentisini Londra'ya ulaştırmayı arzulamış olabilir.

Fakat tahttan indirildikten sonraki yıllarda İngiltere hakkındaki düşünceleri artık bütünüyle olumsuzdur. Hatta İngiliz karşıtlığının kendisi için bir sabite şeklini aldığı anlaşılıyor. Geçmişte bizzat kendisinin ve seleflerinin yaşadığı olaylar üzerinden İngiltere ve İngilizler aleyhinde konuşmaktan geri durmaz. Selanik'teki sürgün günlerinde Âtıf Hüseyin Bey'le sohbetleri sırasında sık sık İngiltere aleyhindeki kanaatlerini dile getirir. Bunlardan birinde "*ben İngilizlerden korkarım*" diyor. "*Bunlar hep İngilizlerin eli altından çıkıyor. Rusları insan kullanabilir. Lakin İngilizler ele avuca sığmaz. Meşrutiyet'i müteakip beni Alman taraftarı ilan ettiler. İngilizlerin bize zararları çok dokunmuştur. Yalnız benim zaman-ı hayatımda 2-3 defa zararını gördük*" diye somut ithamlarda bulunur. Bu kez de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinde

341 *Sultan Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 46-47.

İngilizleri suçlayarak haklarında ağır ifadeleri kullanır: "*Bu hâllere sebep olan hep İngilizlerdir. Ah İngilizler. Hiç ele avuca sığmazlar. Bu devletin, İslamiyet'in düşmanıdırlar. Bana da Bağdat hattını Almanlara verdiğim için şahsî düşmanlıkları vardır.*" Devamında ise, "*bu İngilizleri benim kadar bilmezsiniz. İşinde bulunanlar daha iyi bilir. Kaç kere bize Rusya ilan-ı harb etmiş ise el altından İngiliz parmağı görünür. Her şeyde Fransızlar nasıl kadın ararlarsa ben de bizim için chercher l'anglasi derim*" gibi cümleler sarf eder. Sultan II. Abdülhamid'in İngiliz korkusunu gösteren en somut ifadelerden bir diğeri, "*ben hepsinden ziyade İngilizlerden korkarım. Cenâb-ı Hak ümmet-i İslamiyeye acısın! İslamiyet, hilafet için bir büyük tehlikeler görüyorum*" şeklindedir.[342] İngiltere'nin Osmanlı karşıtı oluşunu İslam düşmanlığı ile izahı, onun gerçek düşüncesi olarak görülebilir.

Tahsin Paşa hatıratında, Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere ile Rusya'dan çok korktuğunu ve bunlardan özellikle "*İngiltere'yi daha tehlikeli gördü*"günü iddia ediyor. Paşa bunu aktardıktan sonra İngiltere'nin, Mısır ve Hindistan dolayısıyla "*Türkiye'nin zayıf, her an meşgul, dâima gailerle muhat olmasını*" istediğinin de altını çiziyor.[343] Burada da yine İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ni meşgul etmek için sürekli olarak sorunlar çıkardığı tespiti görülüyor. İstanbul'daki Rus askerî istihbaratçıları da Sultan II. Abdülhamid'in İngilizler hakkında olumsuz düşüncelerine sık olarak değiniyor. Bir raporda II. Abdülhamid'in, "*neredeyse bütün ülkelere ve onların izledikleri siyasetlere eşit mesafede durmaya gayret*" ettiği tespiti yapıldıktan sonra söz İngiliz karşıtlığına getiriliyor. Sultan Hamid, "*İngilizlere karşı korku ve saygı duymaktadır. Ancak İngiltere'de herhangi kötü bir olay gerçekleştiğinde ya da herhangi bir siyasi başarısızlık yaşandığında sevincini gizlememektedir*",[344] diye belirtiliyor. Sultan Hamid'in İngiltere karşıtlığı bu şekilde Rus kaynakları tarafından da tasdik ediliyor.

Sultan II. Abdülhamid'in zihindeki diğer düşman Rusya ve Ruslardır. Tahsin Paşa'nın hatıralarında da II. Abdülhamid'in, özellikle de iki devletten son derece korktuğunu belirterek İngiltere'yle birlikte Rusya'nın adını zikrediyor. Yine paşa, II. Abdülhamid'in "*Rusların vakit vakit başımıza getirmiş oldukları felâketleri hatırdan çıkarmaz, onun en*

342 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 406.

343 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 69.

344 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s. 139.

yakınımızda gayet büyük ve korkunç bir düşman olduğunu sık sık" söylediğini yazıyor.[345] Rusya korkusunun da en az İngiltere kadar olduğu bu ifadelerinden anlaşılıyor.

Diplomaside Yeni Aktör Almanya Farkı

İkinci dönemindeki denge siyasetinin yeni aktörü, merkezî Avrupa'nın önemli devletlerinden Almanya'dır. Bu tercihinde, Almanya ve Almanlar hakkındaki olumlu şahsî düşünceleri ve reel politik olarak zikredilebilecek makul nedenlerin etkili olduğu söylenebilir. Doğrudan kendisinin faklı yıllarda dile getirdiği görüşlerinde Almanya'ya yaklaşımı diğer devletler gibi değildir.

Şahsî olarak Almanya'ya ve Almanlara sempatiyle baktığına dair görüşlerini Âtıf Hüseyin Bey'le sohbeti sırasında, "*zaten Almanlar ciddi adamlardır. Askerdirler. Ben öteden beri onlara muhabbetim var. Çünkü doğrudurlar. İngilizler hilekârdırlar*" iddiasıyla dile getirir. Bu sempatisinin başlangıcı ise 1867 yılındaki seyahat sırasında Almanya'yı da gördüğü günlere kadar geri götürülebilir. Gezi sırasında Alman askerlerinin disiplinlerini, hâl ve hareketlerini "*gözümle gördüm. Hoşuma gitmiş idi*" diyor.[346] Yine Şehzadeliği günlerinde Almanlar lehine 1870 Alman-Fransız Savaşı hakkında doktoru Mavroyani Bey ile bahse girdiğini anlatırken 1867'deki geziye atıfta bulunur. Doktorunun Fransa'da yetiştiği için Fransızlara sempati duyduğunu ve bunların kazanacaklarını iddia etmesi üzerine Abdülhamid Efendi, 100 liraya bahse girdiğini ve Fransızların başlangıçtaki bir iki başarısından dolayı doktorun heveslendiğini fakat sonucu bekleyelim dediğini söyler. Sonuçta haklı çıkar ve Prusya'nın Fransa'yı mağlup etmesiyle bahsi kazanır. Almanlara güveninin nedenini ise; "*ben bunu Almanya'da iken gördüğüm için zamanında hep askerlik hususunda Almanya'yı taklit ettim*" diyerek izah ediyor.[347] 1867 yılındaki Almanya ziyareti sırasında gördüklerini hatırlıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in genel olarak Almanya'nın Türkiye siyasetinin olumlu olduğunu Vambery'ye bir ziyareti sırasında anlatır. II. Abdülhamid'in kendisine, "*Alman İmparatorluğu'nun bize karşı siyaseti dostlukla çizilmiştir; ülkem üzerinde benzeri çıkarları besleyen diğer*

345 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 85.

346 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 351

347 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 199.

devletlerin de Almanya kadar tarafsız ve dostlukla davranmalarını dilerim" dediğini söylediğini aktarıyor.[348] Almanya'nın siyasetinin dostlukla çizildiği ve yine Almanya'nın Osmanlı'ya tarafsız davrandığına dair benzer tespitleri 1893 yılına tekabül eden muhtırasında da yer alıyor. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne "*karşı doğrudan doğruya bir niyet-i fâside-i tecâvüzkârânesi bulunmadığı*"nın anlaşıldığını ve ayrıca *bu şekilde "Avusturya'nın âmâl ve niyyât-ı tecâvüzkârânesinin ber-takrib tahrif ve ta'diliyle hükümet-i seniyye aleyhindeki efkârının tebdili kâbil*" görüyor.[349] Almanya'nın, Osmanlı'ya karşı kötü niyet saldırılarının olmadığı yorumu gelişen Türk-Alman ilişkilerinin zeminini gösteriyor.

Almanya'nın her anlamda yükselişe geçmesi ve Avrupa'daki yerleşik dengeleri değiştirerek dünya siyasetinde yeni bir aktör olması bu kararda reel politik olarak önemli yere sahiptir. 1790'lı yıllardan itibaren Sanayi İnkılabı'nı gerçekleştirmeye başlayan Almanlar; sanayi, iktisadî ve askerî gibi birçok alanda sıçrama yapar. Almanlar, bir dizi savaşın ardından nihayetinde Fransızları da mağlup ederek 1871 yılında ise Alman birliğini sağlar ve Avrupa'daki dengeleri bozarlar. Berlin Kongresi'yle birlikte henüz kurulan diplomatik düzenin yeni ve önemli devletlerinden biri olarak merkezde yerlerini alırlar. Böylelikle Alman İmparatorluğu hem sanayi hem askerî ve hem de diplomatik olarak Avrupalı Büyük Devletlerden biri olmakla yetinmez, konumunu daha da kuvvetlendirmek için gerek Avrupa'da gerekse dünyanın diğer stratejik noktalarında aktif diplomasi takibine başlar.

Merkezî Avrupa'nın taze kuvveti Almanya ile yakınlaşma noktasında böylesine nedenleri olan Sultan II. Abdülhamid'in zamanlanması tesadüfî değildir. Özellikle de devlet yönetiminde ve iç siyasette ipleri doğrudan eline aldığı sıralarda bir benzerini dış siyaset ve diplomaside de yapar. Burada Berlin Kongresi başlangıç için belirleyicidir. Zira kongreyle hem Avrupa'daki dengeler yeniden oluşmaya başlar hem de Almanya İmparatorluğu ve Şansölye Bismarck artık yeni denge arayışlarında kurucu aktör olarak sahne alır. Bütüne bakıldığında böylesine bir gelişme için özelde Türk ve Alman taraflarında ve genelde ise Avrupa'da uygun bir zeminin var olduğu görülüyor.

Önce Rus Harbi ve ardından da Berlin Kongresi ile gerek Osmanlı Devleti gerekse Avrupa için her şeyin altüst olduğu bir süreçte Almanya

348 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 61.

349 *Sultan Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 42.

ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik ilk teşebbüsü Alman Sefir Paul von Hatzfeldt'i 11 Mayıs 1880'de kabulü sırasında Alman subayların ve sivil memurların Osmanlı hizmetinde "*yüksek mevkilerde*" istihdamlarına müsaade edilmesi isteği olur.[350] Uzmanlar, Rus Harbi'nden dolayı çöken askerî ve mâlî alanların ıslah edilmesinde görev alacaklardı. Teklifi ileten Sultan II. Abdülhamid ardından iki jest yapar: Aynı günlerde Alman sefirinin yaz aylarında kullanabileceği rezidansın yapılması için Tarabya'da "*büyük bir arsayı Alman Kaiseri*"ne hediye eder.[351] Bismarck'la görüşerek Alman askerî uzmanların alınması sürecini hızlandırmak için gönderdiği heyet, 10 Aralık 1881 tarihinde Kaiser I. Wilhelm'e "*Nişân-ı İmtiyâz*"ı verir.[352] II. Abdülhamid'in bu şekilde uzman talebi, arsa hediyesi ve imtiyaz nişanı vermesi; diplomasi satrancında üç hamle olarak yorumlanabilir. Ayrıca bunlar hediye yoluyla muhatabını etkileme ve kazanmaya yönelik başka örnekler olarak da yorumlanabilir.

Bu dönemdeki Türk-Alman ilişkilerinin gelişmesinde Şansölye Bismarck'ın rolü olması gerekenden çok az veya hatta hiç bahsedilmezken; hikâye doğrudan Kaiser II. Wilhelm üzerinden kurgulanmaktadır. Zira Bismarck'ın 5 Aralık 1876 tarihinde Alman Meclisi'nde yaptığı konuşmasında o sıralarda Balkanlar'daki gelişmeleri kastederek, "*Pomeryanlı bir askerin iskeletinin tek bir sağlam kemiğinin kıymetinde olsa da -dobrador ifade etmemden dolayı özür diliyorum-, Alman menfaatini görmediğim sürece, Almanya'nın bu meselelere herhangi bir şekilde katılmasını tavsiye etmiyorum*"[353] ifadesini kullanır. 1878 öncesindeki bu diplomatik ilgisizlikle birlikte bir de Berlin Kongresi boyunca Türkiye "*aleyhine*" ve Osmanlı heyetine karşı takındığı sert ve bir o kadar "*saygısız*" tavrı,[354] genel olarak onun Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesinde etkili olmadığı yorumunu ilk etapta makul kılıyor.

Gerçekte durum böyle değil. Bu görüşlerinin konjonktürel olduğu daha sonrasında tavrından anlaşılıyor. Bismarck'ın, Sultan II. Abdülhamid'in 1880'de Alman uzmanları talebinin geri çevrilmemesini Kaiser

350 Scherer, *Adler und Halbmond*, s. 69.

351 Clement August Busch, "Die Ausführung der Berliner Kongressakte", *Deutsche Rundschau*, Sayı 147, Berlin 1911, s. 228.

352 Naci Yorulmaz, *Büyük Savaşın Karakutusu. II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası*, İstanbul 2018, s. 45.

353 Bismarck, *Die gesammelten Werke. Reden*, Wilhelm Schüßler (Yay.), Cilt 11, Berlin 1929, s. 476.

354 Scherer, *Adler und Halbmond*, s. 46-51.

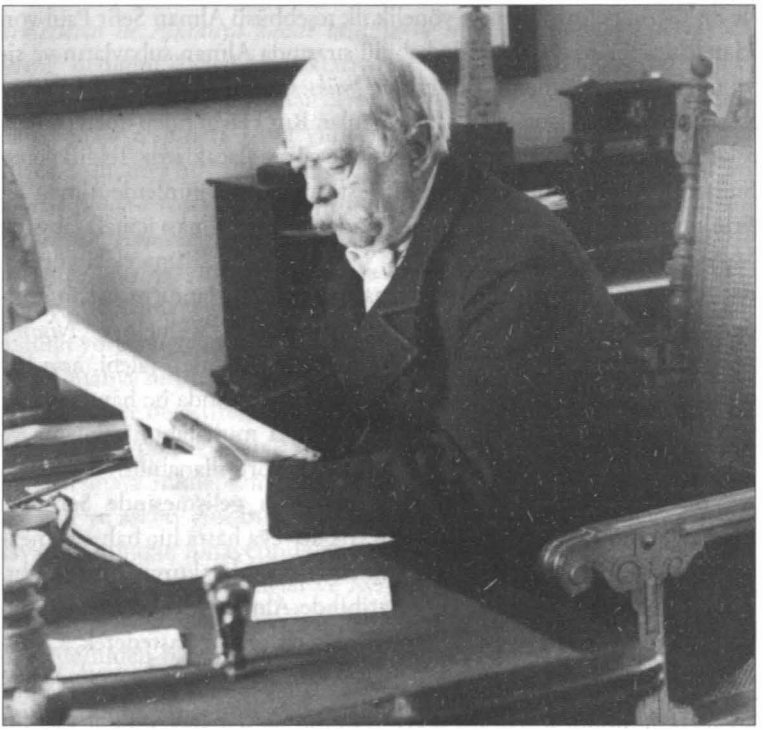

Osmanlı ile ilişkilerin geliştirilmesine taraftar olmadığı iddia edilse de, isabetli diplomasiyle Türk-Alman ilişkilerinin gelişmenin gizli mimarlarından olan Şansölye Otto von Bismarck (1815-1898).

I. Wilhelm'den; Alman Hükümeti'nin "*Türkiye üzerinde nüfuzunu artırabileceği bir vasıtayı kazanacağı*" düşüncesiyle rica eder.[355] Bir başka vesileyle de Türkiye'nin Almanya'nın siyasetinde ne kadar önemli olabileceğini; "*Şayet Rusya'daki şovenizm, Panslavizm ve Alman karşıtı unsurlar bize saldıracak olursa; Türkiye'nin dayanıklılığı ve savunma kabiliyetine lâkayt kalamayız. Türkiye, bizim için hiçbir zaman tehlikeli olmaz fakat onların düşmanları bizim de düşmanımız olabilir*",[356] tespitleriyle izah eder. Bismarck haklı çıkar ve bu beklentisi; daha doğrusu stratejisi yıllar sonra 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleşir.

355 Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf 1976, s. 35.

356 Scherer, *Adler und Halbmond*, s. 86.

Sonuçları itibarıyla Bismarck'ın doğrudan müdahil olmasıyla Otto von Kähler'nın başkanlığında Alman askerî heyeti ile ilgili görüşmeler sonuçlanır ve 1882'de İstanbul'a gelerek görevine başlar.[357] Bu istihdam askeriye ile sınırlı kalmaz 1880'de Wettendorf adında maliyeci Mâliye Nezâreti'nde ve gümrükçü Bertram gümrük dairesinde, Gescher Hâriciye Nezâreti'nde hukuk müşavirliği ve 1882'de de bayındırlık müşaviri Gebald gibi Alman uzmanlar Osmanlı bakanlıklarında görev alarak modernleşme faaliyetlerine girişirler.[358] Görüldüğü üzere aslında Bismarck, Türkiye'ye karşı hiç de ilgisiz değildir, aksine diğer emperyal devletleri rahatsız etmeyecek şekilde ilişkileri daha dikkatli geliştirmeye gayret eder. Fakat daha sonra tahta çıkacak olan Kaiser II. Wilhelm [d. 1859-ö. 1941; h. 1888-1918] Bismarck'a nazire yaparcasına diğer devletlere özellikle de İngiltere'ye âdeta göstere göstere Türkiye ile ilişkileri en üst seviyeye çıkarır. Yine de sonuçları itibarıyla bu gelişmenin alt yapısını oluşturanlardan birinin Bismarck olduğu, tarihî süreklilik adına ifade edilmelidir.

Bütün sürecin neden olduğu özgüvenle Kaiser II. Wilhelm 18 Ocak 1896'da "*Deutsche Weltpolitik*"/Alman Dünya Siyaseti'ni ilan eder.[359] Devamında Dışişleri Müsteşarı Bülow, Alman Meclisi'nde 6 Aralık 1897'de yaptığı konuşmada "*güneşteki yerlerini almak*" istediklerini doğrudan dile getirmesi Alman emperyal siyasetin deklarasyonu olur.[360] "*Dünya siyaseti*" ve "*güneşteki yerlerini almak*" tabirleri, Almanların diğer Avrupalı emperyalist devletlerle sömürge yarışına ve rekabetine girdiklerini ilan eden iki ifade olarak kaynaklarındaki yerini alır. Böylesine bir gelişmeye sahip ve Avrupa'daki yerleşik dengeleri altüst eden Almanya'ya Sultan II. Abdülhamid'in, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin fazlasıyla ihtiyacı vardı.

Aslında mevcut sorunlarına rağmen Türkiye, Avrupalı emperyalist devletler tarafından göz ardı edebilecek bir devlet değildi. Geniş Osmanlı coğrafyasının yer altı zenginlikleri, jeopolitiği ve ticarî geniş

357 Necmettin Alkan, "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 43, İstanbul 2007, s. 135-165.

358 Hajo Holborn, *Deutschland und die Türkei 1878-1890*, Berlin 1926, s. 17.

359 İmanuel Geiss, *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Krieges 1815-1914*, Münih 1990, s. 209.

360 Greogr Schöllgen, *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und orientalische Frage 1871-1914*, Münih 1984, s. 3.

pazarları bu devletlerin ilgisini çeker. Sömürgeci devletler ailesine katılan Almanya'nın emperyal yarışta ve mücadelede bu coğrafyaya ihtiyacı vardı. Türkiye, Avrupa'dan Asya'ya açılmada stratejik bir koridor ve ayrıca Alman kapitalizmi için Osmanlı iyi bir ticarî pazar olabilirdi. Stratejik olarak da Bismarck'ın doğru tespitiyle, diğer Avrupalı devletlere karşı bölgesel müttefik görevini üstlenebilirdi. Kısacası Almanlarınki Türkiye'nin Almanya'ya olan ihtiyacından hiç de az kalır değildi. Günün sonunda her iki taraf da birbirine; mevcut sorunlarından dolayı Osmanlı, güçlü Almanya'ya; Almanya ise orta ve uzun vadedeki küresel sömürgeci siyaseti için zayıf Türkiye'ye kayıtsız kalamaz ve iki taraf da kazan kazanı oynamaya çalışır.

Almanya'nın diğer sömürgeci devletler gibi bir İslam memleketini sömürge olarak sınırlarına katmaması ve dolayısıyla Müslüman bir milleti sömürgeci bir kuvvet olarak hâkimiyeti altında bulundurmaması, ikili münasebetlerin gelişmesini olumlu etkiler. Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati sırasında yaptığı meşhur konuşmasında kendisini Sultan II. Abdülhamid ve Müslümanların dostu ilan etmesi bu durumun verdiği rahatlık sonucudur. II. Wilhelm, gezinin Şam ayağında şerefine verilen yemekte ayağa kalkarak Selahaddin Eyyübî'yi "*büyük bir hükümdar*" olarak ilan eder ve ardından meşhur diplomatik ifadesini kullanır: "*Alman Kaiser'i, Majesteleri Sultan'ın ve dünyanın dört bir yanında dağınık olarak yaşayan halifelerine saygı gösteren 300 milyon Müslüman'ın her zaman dostudur. Majesteleri Sultan II. Abdülhamid'in şerefine içiyorum.*"[361] Kaiserin bu konuşması Avrupalı Büyük Devletlere karşı Sultan Hamid'in yanında olduğunu ilan eden tam bir diplomatik meydan okumadır.

Bu yakınlaşmada Osmanlı Devleti için önemli olan diğer husus ise, Almanya'nın Ermeni Meselesi'nde tarafsız kalması ve Ermeni yanlısı Avrupalı diğer devletlere destek vermemesidir. Nitekim Alman İmparatorluğu, Ermeni Meselesi'nde diğer Avrupalı Büyük Devletlerden açık bir şekilde ayrılarak pasif bir siyaset takip eder ve duruma göre de Osmanlı görüşünü paylaşır. Dolaylı da olsa bu, Osmanlı için destek anlamına gelir. Almanya'nın Anadolu'da Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapılması taleplerine destek vermemesinin önemine

361 Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 31, İstanbul 2008, s. 9-57.

Takip ettiği siyaset bir tarafa, Avrupalı monarklar arasında en üst seviyede hem de üç kez Türkiye'yi ziyaret eden Kaiser II. Wilhelm (1859-1941).

II. Abdülhamid bir muhtırasında doğrudan temas ediyor. Almanya ile geliştirilen diplomatik ilişkileri "*meslek-i muhassenât*" olarak adlandırarak böylece ümit edilen neticeyi; "*Anadolu'da bir Ermenistan teşkili maksadıyle İngiltere ve Rusya tarafından ıslâhât namıyle talep olunan birtakım mevâdd-ı muzırranın hemen keen-lem-yekün hükmünde tutulup, Hükümet-i Seniyye kendisine nâfi ve âtisi emin ve hususuyle bir Ermenistan teşkilini mâni olacak ıslâhât-ı hakikiyye ve müfideyi istediği gibi icrâ edebileceği kaziyesidir*",[362] şeklinde izah eder. Sultan Hamid burada, Almanya ile başlatılan iyi ilişkileri hayırlı ve faydalı bir yol olarak adlandırıyor. Anadolu'da Ermenistan'ın kurulması amacıyla İngiltere

362 *Sultan Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim*, s. 43.

ve Rusya tarafından dayatılan reformun zararlı bazı maddelerinin hiç yokmuş gibi muameleye tabi tutulduğunu ve böylece Ermenistan'ın kurulmasına engel olunacağı yorumunu yapıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahatlara karşı tavrının bu kadar sert olmasının nedenini Vambery ile yaptığı görüşmedeki izahı, Almanya ile ilişkilerin geliştirilmesini reel politik izahı gibidir. 1890'lı yıllardaki olaylar sırasında devletin sert müdahalesini sorması üzerine buna "*zorunda*" kaldığını söyleyerek şöyle devam eder; "*Batı, Romanya ve Yunanistan'ı alarak Türk devletinin ayaklarını kopardı. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın kaybı ise bizi ellerimizden mahrum etti ve şimdi, bu Ermeni ajitasyonu ile en hayati uzuvlarımızı ele geçirmek, iç organlarımızı söküp almak istiyorlar. Bu durum toptan yok olmamızın başlangıcı demektir ve buna karşı var kuvvetimizle mücadele etmemiz gerekecektir.*"[363] Anadolu'ya vücut metaforuyla merkezi bir rol vermesi, psikolojik olarak duyulan bekâ endişesini gösteriyor.

Bu meselede Almanya'nın Sultan II. Abdülhamid'in bütün bu varoluşsal endişelerini paylaştığına dair bilgiler dönemin Alman diplomatlarının ifadelerinden görülebilir. Alman Büyükelçisi Fürst von Radolin'in veda için II. Abdülhamid'i ziyareti sırasında Ermeni olaylarıyla alakalı söyledikleri Sultan Hamid'in endişelerinin âdeta Almanca tasdiyi gibidir. Alman hükümeti, Ermeni hadiseleri nedeniyle Avrupalı Büyük Devletlerle arasının açılmasından ve olaylardan dolayı hükümdarın "*sorumlu tutulmasına üzülmektedir*" diyerek devam eder, "*dost bir kuvvetin temsilcisi olarak sadece sizin iyiliğinizi istiyorum ve kanaatimi ifade ediyorum ki, yeni reformların uygulanması ne devlet için ne de bunun bazı bölgeleri için kesinlikle lüzumlu değildir. Mevcut olan kurumlar ve kanunlar devletin ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Yapılması gereken tek şey, sizin de arzunuz olan bunların tam olarak uygulanmasıdır.*"[364] Alman Hâriciye Nezâreti Müsteşarı Freiherr von Marschall da çok nettir. Büyük Devletler tarafından teklif edilen çözüm Osmanlı'nın dağılmasına neden olacak şeklindeki görüşlerini Roma'daki Alman elçiliğine gönderdiği mektubunda; "*Ermenilere otonomi ve imtiyazlı bir statü verme düşüncesi, Ermenilerin Türkiye'deki vilayetlerin hepsinde azınlık durumunda olmalarından gerçeğinden dolayı akamete uğramıştır. "Ermeni Meselesi"nin bu anlamda çözülmesi, Türk devletinin yıkılması mânâsına*" geldiğini[365] açık

363 Vambery, *Abdülhamid Türkiyesi*, s. 183.

364 *Die Große Politik der Europäischen Kabinette*, Cilt 12/1, s. 225.

365 *Die Große Politik der Europäischen Kabinette*, Cilt 12/1, s. 213.

bir şekilde dile getiriyor. Almanların Ermeni Meselesi'ndeki yaklaşımını gösteren bu iki alıntı, reformun aslında Osmanlı'nın parçalanması anlamına geldiği noktasındaki Türk endişesinin karşılığıdır. Ortaylı da Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasının bir sonucu olarak başta Ermeniler olmak üzere "*azınlıklar konusunda Osmanlı yönetimine paralel bir görüşü ve davranışı*" gösterdiğini belirtiyor.[366]

Yeni bir aktör olarak Almanya'yı Osmanlı dış siyasetine ve diplomasisine dâhil etmesinin pratikte de olumlu karşılıklarını alır. Almanya'nın ya Osmanlı'nın yanında yer alması ya da bazen tarafsız kalarak diğer devletlerle hareket etmemesi, Osmanlı diplomatlarının nispeten rahat hareket etmesine yardımcı olur. Ermeni hâdiselerinden dolayı Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutan İngiltere, Rusya ve Fransa'yla birlikte hareket etmeyerek az da olsa Osmanlı devlet adamlarının elini kuvvetlendirir. Yine 1896-1898 Girit İsyanı sırasında da Almanya benzer siyaseti takip eder. En azından isyandan dolayı Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutan Avrupalı Devletlerin diğer üyeleriyle birlikte hareket etmez ve II. Abdülhamid'i gücendirecek hareketlerden kaçınır. Ayrıca 1895'te İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesini gündeme getirdiği sıradaki Almanya'nın olumsuz tavrı da önemlidir. Ermeni olaylarının devam ettiği günlerde Kaiser II. Wilhelm'in Londra seyahati sırasında Başbakan Salisbury ile arasında "*Türkiye'nin paylaşılması planları konuşulmuştu. Fakat II. Wilhelm bu teklifi reddetmişti*"r.[367] II. Abdülhamid'in "*tahttan indirilmesi gerektiğini*" de düşünen Salisbury, bu paylaşmanı gerçekleşmesi durumunda İstanbul ve Boğazların Ruslara bırakılmasını dahi gündeme getirdiği iddia ediliyor.[368] Her ne kadar İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın da kabul etmediği[369] Salisbury'nin bu planına karşı Almanya'nın tavrı bu zorlu ve sıkıntılı süreçte diplomatik destek olarak görülebilir.

Sonuçları itibarıyla, Sultan II. Abdülhamid'in 1880'den itibaren Almanya ile ilişkileri geliştirmesini "*akıllıca*" bir hamle olarak yorumlayan Scherer'in benzetmesiyle, II. Abdülhamid "*bir taşla iki kuş vurdu.*" Öncelikle kendisine karşı oluşan "*Avrupa cephesi birliği*"ne engel olduğu ve parçaladığını belirterek böylece uzun süreli bir perspektifle "*İngiltere ve*

366 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 17. Baskı, İstanbul 2018, s. 153-154.

367 Abert Schneider, *Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871-1945*, Cilt 1, Berlin 1952, s. 189.

368 Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, s. 266-267.

369 Schöllgen, *Imperialismus und Gleichwicht*, s. 65.

Rusya'ya karşı faydalı bir denge olarak Alman İmparatorluğu"nu kazandığını da iddia ediyor.[370] Bu ifadeden Sultan II. Abdülhamid'in diğer büyük devletlere karşı Almanya tercihinin bir zorunluluk olduğu anlaşılıyor. Nitekim Ortaylı da bu tercihi "*zorunlu bir seçenek*" olarak değerlendiriyor.[371]

Almanya ile Yakınlaşmaya Rağmen "Tarafsızlık Siyaseti" ve Çatışmaktan Kaçınma

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette Almanya'yı tercih etmesine rağmen, diğer Avrupalı Büyük Devletlerle iyi ilişkileri ihmal etmez. Aksine ağırlık noktalarını bu devletlerin teşkil ettiği hassas ve de çok yönlü bir denge siyasetini uygulamaya çalışır.

Tahsin Paşa, hassas denge siyaset hakkında doğrudan Sultan II. Abdülhamid'in görüşünü aktarıyor. II. Abdülhamid'in "*Rusya'yı idâre etmek, İngiltere ile aslâ mesele çıkarmamak*"la başlayan düşüncesi, "*Almanya'ya istinâd etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak*" şeklinde devam ediyor. Paşa devamında hükümdarın böylece "*idare-i maslahat yoluyla bu devletlerin düşmanlığını çekmemeye*" çabaladığını ve bunu sonuna kadar "*itinayla*" sürdürdüğü yorumunu yapıyor.[372] İlgili gelişmelerin şahidi olarak Tahsin Paşa'nın aktardığı bu rivayetin ve yorumun anlamı, Abdülhamidi diplomasinin merkezinde Rusya ve İngiltere korkusuna karşı Almanya'ya dayanmak fakat aynı zamanda da bu devletlere sorun çıkarmamak için günün şartlarına göre hareket etme gibi pragmatist bir yaklaşıma sahip olduğudur.

Almanya ile yakınlaşmakla birlikte "*kesin tarafsızlık*" siyasetini sürdürmeye gayret ettiğini düşünenlerden biri de Vambery'dir. Vambery, 1890 yılında Sultan II. Abdülhamid'le yaptığı görüşmeyle ilgili raporunda bu tarafsızlık siyasetinden bahsediyor. "*Eski politikası olan "kesin tarafsızlık" ilkesinden sapmadığı*"nı bizzat II. Abdülhamid'den alıntı yaparak anlatıyor. Avrupalı Büyük Devletlerle münasebetlerinde tarafsızlığını sürdürdüğünü "*gülerek*" dile getiren sultan şu ilginç benzetmeyi yapar: "*Ben hâlâ bakireyim. Ben hepsi ile arkadaşım. Fakat hiçbiriyle sevdalı değilim. Şu ya da bu kabine ile cilveleşmem o anki şartların*

370 Scherer, *Adler und Halbmond*, s. 82.

371 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 72.

372 *Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, s. 85

gereğidir."[373] Takip ettiği diplomasiyi, çevresindekilerle anlık olarak cilveleşen ama bakireliğini hâlen koruyabilen bir genç kıza benzetmesi, mevcut ilişkilerin aslında ne kadar değişken olduğunu; tercihlerinde aslında hiçbir sabitesinin olmadığını anlatıyor. Daha doğrusu kendi ve hükümdarı olduğu devletin menfaatinin dışındaki sabiteleri veya öncelikleri önemsemediğini gösteriyor.

Tarafsızlık siyasetini neden takip ettiğini 1890'lı yıllarının ortalarında bir sohbet esnasında Paris Sefiri Münir Paşa'ya daha teferruatlı anlatır. "*Memleketimizi düşmanlarımızın şerrinden masun kılmanın çaresini arıyorum*" diye başlayan izahına şöyle devam eder: "*Devletimizi Belçika ve İsviçre gibi bitaraf hâle koymakla emniyetimizi istikmal etmek kabil olacağını söyleyenler var. Kendi kendime düşündüm, buna benim de aklım yatmaya başladı. Bitaraf olursak düşman taarruzuna uğramak korkusu kalkar. Nüfusumuz artar. Harbiye bütçemizden külliyetli tenkisat yaparız. Tasarruf edeceğimiz paralarla memleketimizi imara ve sanayi ve ticaretimizi ilerletmeye çalışırız. Fakat açıktan değil ise de gizliden. Moskofların bu maksadımızı husule getirmeye hail olmayacaklarından pek emin olamıyorum.*"[374] Sultan II. Abdülhamid'in buradaki anlatımından tarafsızlık siyasetinin temel nedeninin düşman devletlerin saldırılarından devletin korumak olduğu anlaşılıyor. Gizli olarak takip edilecek bu siyasetle askerî bütçeden yapılacak tasarrufla imar, sanayi ve ticarete yatırım yapılabileceğini düşünüyor. Savaş olmayacağı için nüfusun da artacağına inanıyor. Devletin içinde bulunduğu durum dikkate alındığında bu tercih anlaşılabilir ve tutarlı bir reel politiğe dayanıyor. Nitekim bu düşüncelerini imkânlar dâhilinde gerçekleştirmeye gayret ettiği söylenebilir.

Avusturya basını Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetindeki hassas dengeyi önemsiyor. *Pester Lloyd*'da yayınlanan bir makalede, kendisinden önceki hiçbir hükümdarın döneminde olmadığı kadar "*bugün*" II. Abdülhamid'in "*bütün Büyük Devletlerle eşit dostça ilişkilere*" sahip olduğu şöyle izah ediliyor; "*İngiltere gibi Rusya ile aynı anda yan yana durmayı ve Alman Kaiseri'ni de şahsî dostu olarak kazanmayı başardı. Avrupalı Büyük Devletlere karşı olan geleneksel ezeli düşmanlıktan vazgeçti. Rusya ile Avusturya arasındaki uzlaşmayı samimiyetle tebrik etti. Bu siyaseti kendisi için meyvesini veriyor. Barışı arzu ettiği gibi bütün Büyük Devletlerle olan bu hareket tarzı, devletinin toprak bütünlüğünü garanti ediyor. Rahatsız olan Balkan devletleri de bugünkü Türkiye'nin varlığını*

373 Vambery, *Saraydaki Casus*, s. 88.

374 Salih Münir Paşa, *Geçmiş Zamanlar*, s. 400.

tehlikeye atacak harekete cesaret edemiyorlar." Devamında bu devletlerin Çin'deki ayaklanmadan dolayı Sultan Hamid'den Çinli Müslümanların isyana karışmamasıyla ilgili yardım isteklerini yerine getirmesi örneği verilerek yapılan tespit çok daha vurucu: Böylece "*hemen hemen fark edilmeden Türkiye, dünya siyasetinde dayanılması gereken bir devlet yapısına yeniden dönüştü*"ğü,[375] yorumu dile getiriliyor.

Rus kaynaklarında geçen yorumlar da bu tespitleri destekler mahiyettedir. 1898'de İstanbul'dan yazılan bir Rus askerî istihbarat raporunda Abdülhamidi dış siyasetin ülkelere ve bunların siyasetlerine karşı "*eşit mesafede*" durmaya çalıştığı iddia ediliyor. Avrupalı Büyük Devletlerle ilişkilerin kopmasına neden olacak "*herhangi küçük bir sorunu*"n çıkmasına engel olarak bu devletleri "*kızdırmamak*" amacının teşkil ettiği iddiası geçiyor. Devamında ise; "*Gerek büyük gerekse de küçük meselelerde Abdülhamid sonuna kadar direnmekte ve ancak zaruri durumlarda geri adım atmaktadır. Sultan haklı olarak, erken pes etmenin büyük güçlerin yeni meselelerde daha fazla şey talep etmelerine yol açacağını düşünmektedir. Tarafları oyalayarak aynı zamanda kendi ülkesindeki büyükelçilerin yeni sorunlar gündeme getirmelerini de engellemeye çalışmaktadır.*" Nihai olarak ise, "*bütün diplomatik görüşmelerde Abdülhamid çok akıllıca bir yol izlemekte, sabırlı davranmakta, meseleyi kendi çıkarlarına hizmet edecek bir şekilde sunmakta ve böylece görüşmelere yön vermektedir*", tespiti yer alıyor.[376] Bu görüşleri teyit eden bir yorum da *Neuigkeits Weltblatt*'da geçiyor. Avrupalı Büyük Devletlerin indindeki Türkiye'nin durumu Sultan II. Abdülhamid'in "*aklı ve siyasî basireti*" sayesinde öncesine göre daha sağlamlaşmış ve "*büyük bir maharetle Türkiye'nin karmaşık dış ilişkilerini yoluna koymayı ve yeniden daha sağlamlaştırmayı*" başardığı iddia ediliyor.[377] Bu bağlamda yabancı kaynakların yorumları da örtüşüyor.

Aslında Sultan II. Abdülhamid'in bu hassas denge siyasetine yakın tespitleri kendisinin sık olarak sadrazamlığı atadığı Said Paşa da dile getiriyor. Paşa, Osmanlı Devleti'nin etrafını çevreleyen Hristiyan devletlere karşı "*sırf kendi kuvvetimizle kendimizi muhafaza etmek*" imkânsız olduğu için "*devlet-i Hristiyaniye'den hangilerinin menâfi menâfiimize muvafiksa onlarla ittifaka mecburiyetmiz*"in âşikâr olduğuna inanıyor. Devamındaki tespitinde, milletlerin kaderlerini değiştirmek ellerinde

375 "Abdul Hamid II.", *Pester Lloyd*, Sayı 207, 30 Ağustos 1900, s. 2.

376 *Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu*, s. 140-141.

377 "Sultan Abdul Hamid II", *Neuigkeits Welt Blatt*, Sayı 55, 9 Mart 1894, s. 11.

olan "*düvel-i azime-i Hristiyye'nin dikkat ve i'tirazlarını davet etmeyecek surette*" İslam hükümetleriyle yardımlaşılmasının gereğine inanıyor.[378] Devletin içinde bulunduğu mevcut durumun gerçekliğini kabul ederek Hristiyan devletlerle sürtüşmeyecek denge siyasetinin takip edilmesi gerektiği, tespiti önceki sayfalarda sıkça geçen II. Abdülhamid'in görüşleriyle örtüşüyor.

Avrupalı Büyük Devletlerle Çatışmama Adına Vazgeçilen Topraklar

Abdülhamidi diplomasinin genel muhtevası içeriği noktasında verilen bu bilgilerin ve yorumların uygulanmasına dair birkaç örnek verilebilir. 1882 yılında İngiltere'nin Mısır'ı işgaline karşı takip ettiği diplomasi ilk misaldir. Sultan II. Abdülhamid, Mısır'da patlak veren Urûbî Paşa İsyanı'nı bastırmak için askerî müdahalede tereddüt etmesi üzerine İngiltere isyanı bastırır ve Mısır'ı işgal eder. Mısır'dan İngilizleri askerî kuvvetle çıkaramayacağını bildiği için de diplomatik müzakereler yoluyla bir çözüm bulmaya çalışır ve nihayetinde 1885'te anlaşılır. Buna göre İngiltere ve Osmanlı Mısır'ı iki yüksek komiserle birlikte idare edecektir. Fakat komiserlik sağlıklı bir şeklide işlemez. Komiserini geri çeken İngiltere, Osmanlı komiserini tanımadığını da ilan eder. Burada İngilizlerin belli bir süre sonra Mısır'daki askerlerini geri çekmesi için anlaşmanın yapılacağı belirtilse de bu gerçekleşmez ve böylece İngiltere Mısır'a yerleşir. Bu arada Fransa, İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesinden rahatsız olur. İngiltere'ye karşı yardım teklifini yapsa da II. Abdülhamid bunu kabul etmez. Böylece mesele kapanır. Günün sonunda Sultan Hamid, Mısır'a yerleşen İngiltere'nin burayı zamanla Osmanlı karşıtı faaliyetlerin merkezi hâline getirmesine dolaylı da olsa göz yummuş olur.

1885 yılında Doğu Rumeli'nin Bulgaristan Prensliği tarafından iltihak edilmesine karşı gösterdiği tavır da yine bu diplomasinin bir pratiğidir. Bölge, Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ne geri verilir. Fakat Bulgaristan'la birleşmek isteyen Doğu Rumeli Bulgarları, 18 Eylül 1885'te Filibe'de isyan ederek Osmanlı valisini esir alarak sınır dışı ederler. Ardından Filibe'deki mecliste Bulgar Prensliği ile birleşme kararı alırlar ve prensi davet ederek birleşmenin gerçekleşmesini isterler. Bulgar Prensi Filibe'ye gelerek burayı Bulgaristan Prensliği'ne kattığını ilan

378 *Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Mehmed Sa'id Paşa'nın Hâtırâtı*, Cilt 1, s. 58.

eder. Hatta Rusya dahi buna karşı çıkar. Fakat Bulgaristan'ın bu şekilde hukuken Osmanlı toprağı olan bir bölgeyi işgal etmesi aslında savaş nedeni olsa da Sultan II. Abdülhamid bunu göze alamaz ve Avrupalı Büyük Devletler indinde protestoyla yetinir. Fakat kimseden bir tepki gelmeyince Bulgarlarla görüşmelere başlanır ve 5 Nisan 1886 tarihli anlaşmayla Doğu Rumeli, Bulgaristan Prensliği'ne resmen terk edilir.

Yunanistan Veliahtı Georg'u Girit valisi olarak kabul etmesi Sultan II. Abdülhamid'in çatışmadan uzak durma ve uzlaşmacı diplomasisine ilginç örneklerinden biridir. Girit'te çıkan son ayrılıkçı isyanlardan dolayı Almanya hariç diğer Avrupalı Büyük Devletlerin araya girmesiyle Avrupalı bir devlet adamının vali olarak tayin teklifi gündeme gelir. II. Abdülhamid, bunu reddeder. Fakat bu kez de Georg'un ismini ortaya atarlar. Rusya'nın bu teklifini Sultan Hamid, haklı olarak Girit'in örtülü iltihakı olarak değerlendirir ve kabul etmek istemez. Almanya ve Avusturya bu teklife destek vermezken başta İngiltere olmak üzere diğer devletler de ortak hareket edince daha fazla direnemez ve nihayetinde geri adım atmak zorunda kalır. Sonunda, adayı iltihak etmek isteyen ve adadaki isyanı doğrudan askerî olarak destekleyen Yunanistan Kralı'nın oğlu Veliaht Georg'u, ki bu kişinin aynı sıralarda adaya gelerek Yunan askerleriyle Osmanlı yönetimine karşı isyancılarla birlikte savaştığı da biliniyor, 26 Kasım 1898 tarihinde vali olarak ilan eder. Böylece İngiltere ve Rusya ile sorun yaşamamak için, kendi ifadesiyle aslında Girit'in Yunanistan'la örtülü olarak birleşmesini kerhen de olsa onaylamak zorunda kalır.

1903 yılında Makedonya'da cereyan eden iki gelişme Sultan II. Abdülhamid'in Avrupalı Büyük Devletlerle çatışmama anlayışına örnek olarak verilebilir. Kendisini tanımadığı ve selamlamadığı için hiddetlenerek hakaret eden ve kamçısıyla yüzüne vuran Rusya'nın Manastır Konsolosu Rostkovski'yi bir jandarma erinin 8 Ağustos'ta öldürmesiyle yaşanan süreç dramatiktir. Rusya'nın tepkisinden korkan hükümetin kurduğu divanıharp, bu eri ve ona engel olmadığı için arkadaşı jandarmayı idama mahkûm eder. Her iki asker de 13 Ağustos'ta konsolosun öldürüldüğü yerde asılarak idam edilir. Bu arada en üst düzeyde Rusya'ya müracaat edilerek olayla ilgili tepki azaltılmaya çalışılır. Gelişmeler üzerine Ruslar, Türkiye'nin gözünü korkutmak için Karadeniz'deki filosunu Osmanlı karasularına gönderir. Sonrasında ortalık sakinleşir.

1903 Mürzsteg Karalarının kabulü de bu anlamda önemli örneklerden biridir. Berlin Kongresi kararları neticesinde Osmanlı'ya geri verilen

Makedonya bölgesinde reform yapılacaktı. Fakat Bulgar, Sırp ve Yunan komitalarının ayrılıkçı terör hareketleri bölgede ciddi asayiş sorunlarına neden olur. Bölgedeki terör olaylarının ardı arkası kesilmeyince 2-3 Ekim 1903 tarihinde Avusturya'nın Mürzsteg kasabasında buluşan Avusturya İmparatoru ve Rus Çarı, bu konuları ele alarak Makedonya'da reform yapılmasını kararlaştırırlar. Bunun üzerine iki devletin yetkilileri ortak bir reform programı hazırlayarak Sultan II. Abdülhamid'e verirler. Özellikle bölgedeki Hristiyanları korumaya matuf bu kararlar gereğince bölge beşe ayrılarak her birinin başına birer Avrupalı subayın getirilmesi istenir. II. Abdülhamid'in bunu da kabul etmek zorunda kalır. Ardından beş devletten subaylar Mayıs 1904'te bölgelerine gelerek faaliyetlerine başlarlar. Fakat bölgedeki terör olaylarının sonu bir türlü gelmez.

İlginçtir, Balkanlar'da bunları kabul etmek zorunda Sultan II. Abdülhamid, Anadolu için istenen benzeri reformlara karşı direnir. Osmanlı toprağı iki bölge için farklı siyaset takip etmesinin kendi içinde tutarlı bir izahı var. Öyle anlaşılıyor ki Balkanlar'ın kısa ve orta vadede kaybedileceğini fark eden ve dolaylı da olsa bunu kabul eden II. Abdülhamid, son kale Anadolu'ya sonuna kadar sahip çıkmak istemiş olabilir. Özellikle Balkanlar'daki karmaşık nüfus yapısı, burada yaşayan gayrimüslim unsurlar arasında çok daha erken başlayan ayrılıkçı milliyetçi hareketler ve 1878'de kurulan devletler, orta ve uzun vadede buraların elde tutulmasının zor olduğunu gösteriyor. Avrupalı Büyük Devletlerin bu bölgeye yönelik geleneksel diplomasileri de dikkate alındığında, tablonun Balkanlar için çok karamsar olduğu söylenebilir. Bunu fark eden Sultan Hamid, Balkanlar'la ilgili taleplere karşı fazla direnerek muhtemel çatışmalardan ve savaşlardan kaçınmak ve devletin iyice hırpalanmamasını istemiş; diplomatik enerjisini son kale Anadolu için sonuna kadar kullanmaya gayret etmiş olabilir.

3. Dış Siyasetin ve Diplomasinin Yeniden Hükümete Geçmesi (1908-1909)

1908 yılında meşruti yönetimin yeniden ilanı, Sultan II. Abdülhamid dönemindeki dış siyasetin ve diplomasinin son dönemini teşkil ediyor. Tahttan indirilmesine kadar süren 9 aylık zaman dilimini ihtiva eden bu dönemde, anayasal yönetimden dolayı idarenin tekrar Bâb-ı Âlî'ye geçmesiyle birlikte dış siyaset ve diplomasi de meşruti hükümete,

dolayısıyla da ilgili kurumlara geçer. Fakat pratikte çok da öyle olmaz. Zira yeni aktörler İttihadçılar, doğrudan hükümette yer almasalar da arka planda yönetimde, dolayısıyla dış siyasete de gerekli gördüklerinde müdahil olurlar.

Abdülhamidi Geleneğin Almanya'yla Sürdürülmesi

Bu dönemde dış siyasetin dikkat çeken diğer özellik eskiden beri süre gelen denge siyasetinin devam ettirilmesidir. Aradaki fark başlangıçta Almanya yerine yeniden İngiltere ile yürütülmek istenmesiydi. İhtilâlin ardından başlayan süreçte yeniden İngiltere'nin desteği ve dostluğu kazanılmaya çalışılır. Bunun için ilk olarak Kasım 1908'de Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey Londra'ya giderek doğrudan temaslarda bulunur. Aynı sıralarda yine bir başka İttihadçı Nâzım Bey de Paris'e gider. Amaç İngiltere ve Fransa merkezli ittifaka dahil olmaktı. Fakat ümit edilen ilgiyi her iki başşehirde de bulamazlar.[379] Bu kez de İngiltere'ye iktisadî bazı imtiyazlar verilerek bu sağlanmaya çalışılır ama bundan da benzer hayal kırıklığı yaşanır. En sonunda bir kez daha Abdülhamidi geleneğe müracaat edilmek zorunda kalınır ve Almanya ile diplomatik ilişkilere dönülür. Hem de Sultan II. Abdülhamid'in yaptığı gibi askeriyeden başlanır ve 1909'da Goltz yeniden çağrılarak ordunun reform faaliyetleri devam ettirilir. Böylece Birinci Dünya Savaşı günlerindeki ittifaka kadar Türk-Alman yakınlaşması kaldığı yerden sürdürülür.

Buradaki paradoksal durum ise İttihadçıların kati olarak reddi ettikleri Sultan II. Abdülhamid'in diplomasi geleneğine sahip çıkmalarıdır. Hem de benzer süreçle. Öncelikle İngiltere ile ilişkilerin geliştirilmesine devam edilmek istenmesine karşın ilgi görülmeyince Almanya'ya yeniden dönülmesi ve bunun için askerî modernleşmeyle başlanılması, başlangıçtaki Abdülhamidi tecrübeye fazlasıyla benziyor.

Yönetimin ve dolayısıyla da hariciyenin hükümete geçtiği bu dönemde hariciyeyi fazlasıyla meşgul eden gelişmelerin başında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı geliyor. İhtilâlin neden olduğu fiili durumdan ve geçiş dönemindeki karmaşadan istifade eden Bulgaristan, bir bahaneyle 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan eder. Hükümet başlangıçta sert tepki gösterse de Bulgaristan'la anlaşma yapmak zorunda kalır ve bağımsızlığını kabul eder. Bu kez Avusturya da bir gün sonra 6 Ekim'de

379 Namık Sinan Turan, *İmparatorluk ve Diplomasi. Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 489.

benzer nedenlerle Bosna-Hersek'i sınırlarına kattığını duyurur. Berlin Kongresi'nin maddeleri gereği işgal ettiği Bosna-Hersek'i resmen almış olur. Bu oldubittiyi kabul etmek zorunda kalan hükümet, ancak Avusturya ile diplomatik müzakereler yoluyla belli tazminat alır. En son darbe ise 13 Ekim'de Yunanistan'dan gelir. Yunanistan, Girit'ten gelen birleşme kararını kabul ederek süreci başlatır. Bu karara da tepkiler bir hayli sert olmasına rağmen, bir netice alınamaz.

Bu gelişmelerin tamamı 1878 Berlin Kongresi'nin ağır mirası olarak patlak verir. Sultan II. Abdülhamid, nasıl ki kongrenin ilgili maddeleriyle hükümdarlığının ilk yıllarında uğraşmak ve bedel ödemek zorunda kalmışsa, 30 yılın ardından hükümdarlığının son yılında da yine aynı kongrenin ilgili maddelerin neden olduğu türev gelişmelerle yüzleşir. Bu şekilde II. Abdülhamid devri diplomasinin ağırlıklı meşguliyeti Berlin Kongresi'nin maddelerinin doğrudan neden olduğu veya bunların türevi olarak patlak veren gelişmelerle geçer.

Colmar von der Goltz, uzun süre Osmanlı hizmetinde bulunarak özellikle de modern subayların yetiştirilmesinde etkili olur (1843-1915).

Bütün Olarak Abdülhamidi Dış Siyasetin Değerlendirilmesi

Hükümdarlığı süresince Sultan II. Abdülhamid, 10 farklı şahsı 18 kez Hâriciye Nâzırlığı görevine getirir.[380] Böylece toplamda her 1.8 ayda bir

380 Mahmut Akpınar, "Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2005, s. 177.

bakan değişikliği yaptığı anlaşılıyor. Her 1.1 yılda bir sadrazam değiştirdiği dikkate alınırsa aralarında fazla bir farkın olmadığı söylenebilir. Bu iki oranın birbirine yakın olması normal bir durumdur. Zira II. Abdülhamid'in mutlaki yönetiminde hem genel idareyi hem de dışişleri yönetimini ağırlıklı olarak kendi uhdesine alması, oranlardaki yakınlığın izahıdır. Bu yönetim mekanizmasında zaten sembolik olan ilgili makamlara getirilen kişiler duruma göre sık değiştiriliyordu. 1885-1895 arasında Kürd Said Paşa ve 1895-1909 arasında ise Ahmed Tevfik Paşa aralıksız ardı ardında 25 yıl boyunca iki Hâriciye Nâzırı koltuğunda oturmaları, bu bağlamda istisnai örneklerdir. Sultan Hamid'in iki şahsiyeti ardı ardına uzun süre görevde tutmasını Findley, hâriciye işlerini kendisinin yürütmesiyle birlikte nâzırlık işinin durgunlaşmasıyla izah ediyor.[381] Başka ifadeyle de dış siyaseti belirleme ve yönetme noktasında ağırlık merkezi saray olduğu için hâriciyenin yeri ve rolü sadece temsille sınırlıdır. Bundan dolayı uyumlu bu kişilerle uzun süre çalışır.

Bütün bu bilgilerden ve yorumlardan hareketle Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetinin ve diplomasisinin, o günkü iç ve dış şartlarda gerçekçi olduğu söylenebilir. Seleflerinin ve gerekse bizzat kendisinin yaşadığı askerî ve diplomatik acı tecrübeler, takip edilen diplomasiyi etkiler. Avrupalı Büyük Devletler arasındaki rekabet ve bunların Osmanlı karşısında takip ettikleri diplomasi de böylesi bir denge siyasetini zaten elzem kılar. Bir de Osmanlı Devleti'nin mevcut sorunları eklenebilir. Bütün bunlardan dolayı böylesi bir denge siyaseti ortak bir çözüm olarak uzun süredir takip edile geliyor. II. Abdülhamid de bu siyaseti seleflerinden devralır. Abdülhamidi denge siyasetinin merkezinde Almanya bulunmakla birlikte, İngiltere ve Rusya gibi önemli devletleri de gücendirmemeye gayret eder. Olmazsa olmazı, Avrupalı Büyük Devletlerle iyi geçinmek, mümkün olduğunca bunlarla çatışmamak ve savaşmaktan uzak durmak. Bu karmaşık yapı için de mümkün olduğunca da "kesin tarafsızlık" ilkesine sahip çıkmaya gayret eder. Gerektiğinde taviz de vermekten de çekinmez. Böylece Osmanlı Devleti'ni bu devletlerden gelebilecek daha büyük belâlardan koruyabileceğini inanır.

Dışişlerinin ve diplomasinin yürütülmesindeki saray merkezli kurumsal yapının gerekliliği için belli bir süre makul görülebilir. Zira devletin içinde bulunduğu zor süreç, özellikle de Rus mağlubiyetinin neden olduğu travma ve devlet adamları ile diplomatların Avrupalı

381 Carter V. Findley, "Hariciye Nezareti", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 180.

Büyük Devletlerin İstanbul'daki sefirlikleriyle fazlaca içli dışlı olmaları devletin istikbali ve itibarı için bir sorundur. Özellikle 1840'lı yıllardan itibaren başlayan bu durum 1870'li yıllarda çok daha ileri seviyeye ulaşır. Öyle ki devletle ilgili sorunlara çözüm bulmada ilgili devletlerin büyükelçileriyle doğrudan görüşüp istişare edebiliyorlar. Osmanlı hükümetleri ile sefirlikler âdeta iç içedir. Rus Harbi'nin ardından başlayan o içe kapanma ve restorasyon döneminde buna son verilmesi adına dışişlerinin ve dolayısıyla da diplomatların kontrolleri adına pasivize edilmesi kısa ve orta vadede doğru bir karar olarak görülebilir. En azından anlaşılabilir bir tercihtir. Fakat o travmanın atlatılarak belli bir normalleşmenin ve istikrarın sağlanmasının ardından yönetim ve dolayısıyla da dışişleri tekrar Bâb-ı Âlî'ye devredilebilirdi.

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasetteki bu karmaşık sistemi, aslında devletin durumuyla birlikte aynı zamanda onun şahsiyetiyle de ilgilidir. İddialı, pragmatist ve aşırı şüpheci olması, bu yönetim tarzı noktasında onu cesaretlendirir. İddialı kişiliği ile gerçekten zor ve karmaşık işi kendi uhdesine almaya cesaret eder. Pragmatist kişiliği de devletin menfaati neyi, nasıl ve kiminle gerekiyorsa ona göre hareket etmesini sağlar. Şüpheci olmasıyla da denge siyasetindeki farklı aktörlerle çok yönlü ve hassas ilişkiler ağı kurması izah edilebilir. Günün sonunda bütün bunların ortak noktası ise onun araf durumuyla da ilgilidir. Ne yaparsa yapsın ve kimi tercih ederse etsin hareketlerinde bir araf hâli vardır.

Abdülhamidi İslamcı ve Panislamcı Siyaset: Hayalle Gerçek Arasında Bir Şey

"*Aileler Yarışıyor*" adlı programda, 100 kişiye sorulan bir kavram veya soru hakkında en fazla verilen kelime veya cevap aranıyor. Programda Sultan II. Abdülhamid'le ilgili en popüler kelimeler nedir diye sorulsa, ilk altıya girecekler arasında "İslamcı" ve "Panislamcı" da yer alır. Zaten II. Abdülhamid ilgili araştırmalarda, onun Panislamcı ve İslamcı siyaset takip ettiği tespiti ortak bir kanaat olarak paylaşılmaktadır. Böylece Sultan Hamid ismini tamamlayan bir sıfat hâline gelen "Panislamizm", özellikle İngiltere başta olmak üzere emperyalist devletlere karşı tehdit aracı olarak Osmanlı dışındaki bölgelerde İslam'ın siyasî amaçla kullanılması olarak anlatılıyor. Bunun içe yönelik uygulaması ise "İslamcılık" kavramıyla tasvir ediliyor. Bunların kullanılmasında yabancı tarihçilerin daha ziyade Panislamizm'i; Türk tarihçilerin ise İslamcılık'ı

tercih ettiği de söylenebilir. Bu arada "İttihad-ı İslam"ı da unutmamak gerek. İttihad-ı İslam, dünyanın farklı bölgelerindeki Müslüman halkların halifelik etrafında birliğini temin etmek için İslam'ın kullanılması anlamında kullanılıyor. Bütün bunların ortak nokta ise Sultan II. Abdülhamid tarafından İslam'ın içeride veya dışarıda belli bir siyasî amaç için araçsallaştırdığı iddiasıdır.

Köken Olarak Yabancı Bir Kavram Panislamizm ve İslamcılık

Sultan II. Abdülhamid'le ilgili olan Panislamizm ve İslamcılık kavramlarıyla ilgili fikir sarf eden tarihçiler ve siyaset bilimciler bir hayli fazladır. Bunlardan Karal, içeride Osmanlı Hilâfeti etrafında Osmanlı Devleti'nin "*din birliğinin*" sağlanmasıyla devletin "*varlığının korunması*" ve dışarıda ise "*Hilâfet etrafından dünya İslam birliğinin*" kurulması anlamında Abdülhamidi Panislamizm'i kullandığını iddia ediyor. Devamında bu siyasetin neden uygulandığını dört maddeyle açıklıyor: Osmanlı Devleti'nde "*Müslüman-Hristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi*", "*Avrupa'nın Osmanlı Hristiyanları lehine müdahaleleri*", Osmanlı ve İslam topraklarının "*Avrupalılar tarafından istilâsı*" ve "*İslam dünyasında İslam ittihadı lehine fikir cereyanlarının belirmesi.*"[382] Siyaset bilimci Türköne, İslam'ın "*inanç, düşünce, ahlâk, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılınması*" olarak tarif ediyor.[383] "*İslam Birliği*" ve "*İslamcı*" kavramını kullanan Eraslan bu siyaseti, Müslümanların Avrupalı sömürgeci devletlere karşı "*önemli bir silah ve pazarlık kozu*" ve "*tehdit unsuru*" olarak kullanılmak istemesi şeklinde izah ediyor.[384] Deringil de Abdülhamidi Panislamizm siyasetin varlığını kabul eden tarihçilerdendir. "*Pan-islamizm*" diyor Deringil, "*Osmanlı hilafetine dış dünyada nüfuz temin edici her türlü politikadan oluşan uygulamaların tümü*" ve "*savunmaya yönelik, meşru varlığını giderek tehlikede gören*" devletin siyasetidir.[385] Abdülhamidi Panislamizmin varlığını kabul edenlerden Ortaylı, o günlerdeki siyasi ve diplomatik çevreler ile

382 Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, s. 540-546.

383 Mümtaz'er Türköne, "İslamcılık", *Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, Cilt 23, s. 60.

384 Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992, s. 389-395.

385 Selim Dergingil, *Simgeden Millete. II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul 2007, s. 30.

bugünkü tarihçiler tarafından bunun "*yeterince ve doğru olarak anlaşılıp değerlendiri*"lemediğini iddia ediyor. Devamında ise Panislmizm'in "*ihtiyatlı ve saldırgan olmayan bir üslübu*" olduğunu söylüyor.[386]

Bu tanımlardan hareketle Panislamizm'in, İttihad-ı İslam/İslam birliği anlamında dünya Müslümanlarının siyasî olarak halifenin etrafında birleşmelerini ifade ettiği söylenebilir. Ayrıca Avrupalı işgalci ve sömürgeci devletlere karşı hâkimiyetleri altındaki Müslüman hakların siyasî bilinçlenmelerinin sağlanması ve bu devletlere karşı tavır veya tepki oluşturulması durumu da söz konusudur. İslamcılık ise bunlardan daha farklı bir anlamda, ise içe yönelik siyaset olarak değerlendiriliyor. Modern Batı Avrupa Medeniyeti'ne teslim olmamayı ve karşı çözüm olarak modernleşmekle birlikte İslami değerlere sahip çıkma görülüyor. Daha açık bir ifadeyle bir taraftan kurumsal, teknik ve askerî olan modern yenilikler alınmak istenirken diğer taraftan da devletin ve milletin sahip olduğu kadim İslami değerlerin korunması amaçlandığı iddia ediliyor. Farklı etnik unsurlardan oluşan Osmanlı vatandaşı Müslümanları bir millet olarak birleştirme ve kaynaştırma amacı da yine bu kavramların genel muhtevası bağlamında kullanılıyor.

Panislamizm'in kavram olarak ilk olarak 1877 senesinde Franz Werner'in[387] veya 1881'de Fransız Gabreil Charmes'ın kullandığı iddia ediliyor.[388] Aslında bu kavramın çıkış noktası, modern Avrupa tarihinde görülen "Pangermanizm" ve "Panslavizm" gibi kavramlardır. Bunlardan mülhem Panislamizm, Türkçe karşılığı "bütün" ve "tüm" anlamına gelen "Pan" kelimesine "İslam" eklenerek türetildi. "İttihad-ı İslam" kavramının tedavülü, Panaslamizm'den çok daha öncesine denk geliyor. Özcan'ın belirttiğine göre, "*İttihâd-ı İslam*"/İslam Birliği, "*İttihâd-ı Din*"/Din Birliği ve "*Uhuvvet-i Din*"/Din Kardeşliği kavramları 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Hindistan ve Endonezya gibi devletlerdeki Müslümanlar arasındaki yazışmalarda geçiyor.[389] Fakat yine de modern siyasi anlamda "İttihad-ı İslam" kavramı, 19. yüzyılın ortalarında Namık Kemal gibi Genç Osmanlı Hareketi'ne mensup aydınların gazetelerdeki makalelerinde kullandığı biliniyor.

386 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 66-68.

387 Franz Werner, *Türkische Skizzen*, Leipzig 1877, s. 85.

388 K. Vollers, "Über Panislamismus", *Preußische Jahrbücher*, Cilt 117, Berlin 1904, s. 38.

389 Azmi Özcan, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, İstanbul 1992, s. 37.

İslamcı ve Panislamcı Kabul Edilen Faaliyetleri

İslamcı faaliyet olarak ilk sırada Osmanlı vatandaşı Müslümanlar arasında günlük hayata dair İslami hassasiyetleri gözetip teşvik etmesi zikredilebilir. Müslüman mahallelerinde alkol kullanılmasını yasaklayıp Ramazan günlerinde İslami yasaklara uyulmasını istemesi ve Müslüman kadınların tesettüre uymalarını irade etmesi sık sık görülen taleplerdir. Tekkelerin tamir ve İslam coğrafyasından şeyhlerin İstanbul'a davet edilmesi, imamların ve medrese hocalarının sosyal statülerinin iyileştirilmesi ve câmi ile medreselerin onarılması da bu bağlamda gündeme getirilecek icraatlardır.[390] İzzet Paşa ve Naum Paşa gibi Arapların yüksek mevkilere getirilmesi Sultan II. Abdülhamid'in İslamcı siyasetine bağlanır. Medineli Şeyh Muhammed Zafir, Rufai Şeyhi Ebulhuda ve Hintli Şeyh Rahmetullah gibi şeyhlerin İstanbul'da misafir edilmesi, Arap vilayetlerinin "*birinci sınıf*" kabul edilmesi ve buralardaki mülki amirlere verilen maaşların diğerlerine göre "*yüksek*" tutulması aynı kapsamda değerlendiriliyor. Arap, Kürt ve Arnavut Aşiretlerine mensup çocukların tahsilleri için Aşiret Mektebi'nin açılması da bu faaliyetlere dâhil ediliyor.[391]

Bu bağlamda gündeme getirilebilecek iddialardan birisi, Sultan II. Abdülhamid'in dönemin Sadrazamı Tunuslu Hayreddin Paşa zamanında Arapça'nın devletin resmî dil olmasını teklif etmesidir. Bizzat kendisi, "*Arapça'nın lisan-ı resmi olmasını ben teklif ettim. O zaman Said Paşa başkatip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilâkis Araplarla daha sıkı râbıta olurdu*",[392] diye anlatıyor. II. Abdülhamid'in, Sadrazamı Tunuslu Hayreddin Paşa'nın döneminden bunu gündeme getirmesi tesadüfî değildir. Rus Harbi'nin o ağır mağlubiyetinin ardından kritik dönemde Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa, İslami hassasiyeti ve reformcu kimliği ile biliniyor.

Osmanlı toprağı olan Yemen ve Trablusgarp gibi bölgelere yönelik faaliyetlerde bulunulması da İslamcı siyasetin gereği olarak zikrediliyor. Yemen'in ileri gelen ailelerine nişan, hediye ve maaş verilmesi; İslami kitaplar dağıtılarak halifeliğin öneminin anlatılması ve vaizler gönderilerek halka birlik ve beraberlik duygusu anlatılması, kabile şeyhlerinin İstanbul'a getirilerek Sultan II. Abdülhamid'le görüşmelerinin sağlanması

390 Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 87-102.

391 Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt 8, s. 544-545.

392 Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, s. 280-281.

bu yöndeki faaliyetler kapsamında gündeme getiriliyor.[393] Ayrıca 1882 yılında İngilizler tarafından işgal edilen Mısır'la irtibatın koparılmaması, burada Osmanlı Devleti lehine yayın yapan bazı gazete sahiplerine ve başyazarlarına maddî yardımlarda bulunulması, nişanların verilmesi ve ilmiyeden önemli zevatla irtibata geçilerek Mısır halkının İngilizlere karşı yönlendirilmeye gayret edilmesi de aynı kapsamda zikrediliyor.[394]

Yönetimi doğrudan kendine bağlayan Sultan II. Abdülhamid'in 50'li yaşlarındaki bir görüntüsü.

Yusuf Akçura'nın Sultan II. Abdülhamid'in İslamcılığına yönelik listesi çok daha çeşitlidir. Öncelikle halifeliği unvanını kullanması, genel siyasetinde İslam'a önemli bir yer vermesi, eğitimin esaslarını dinîleştirmek istemesi, dindarlığı ve muttakiliği artırması, Yıldız Sarayı'nın hocalar, imamlar, şeyhler ve seyidlerle doldurması, bazı mülkî kadrolara sarıklıları tayin etmesi, her tarafta tekkeler, zaviyeler ve câmiler yaptırması, bunları tamire çalışması, hac mevsiminde İstanbul'a uğrayan hacılara ihsanlarda bulunması, Afrika ve Çin içlerine elçileri göndermesi ve Hicaz Demiryolu'nu inşası gibi bir hayli maddeyi sıralıyor.[395]

Dünyanın farklı yerlerinde Avrupalı sömürgeci devletlerin hâkimiyetleri altındaki Müslümanlara yönelik Panislamcı faaliyetleri kaynaklarda fazlaca geçiyor. Afrika'nın farklı bölgelerindeki "*bütün kabilelerde, hatta en asi olan bedeviler arasında bile temsilcilerin*" bulundurulması bu faaliyetlerinden kabul ediliyor. Yine çoğu şeyh olan "*gizli temsilcilerin*" Türkistan'a, Hindistan'a, Afrika'ya, Japonya'ya ve Çin'e gönderilmesi, bu şeyhler vasıtasıyla Osmanlı Halfeti'ne "*beynelmilel bir hüviyet*"in kazandırılması ve "*siyasi otoritesi*"ni Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında da kurabilmek

393 Mahmut Akpınar, "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 36, Sayı 2, Sivas 2012, s.97.

394 Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 295-298.

395 Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, İstanbul 1327, s. 8-9.

için oralarda da Sultan II. Abdülhamid "*adına Cuma hutbeleri*"n okunulması kaynaklarda bu bağlamda zikrediliyor.[396] İstanbul'da Urduca ve Türkçe basılan ve Hindistan'a gönderilen gazetelerin mâlî olarak desteklenmesi, 1880'den itibaren İstanbul'da basılan "*Peyk-i İslam*/İslam Bağı" gazetesinin iki dilde basılıp Hindistan'a gönderilmesi, "*El Gayret*"in iki dilde Arapça ve Türkçe olarak basılması, Londra'daki Osmanlı Sefiri Musurus Paşa'nın teşvikiyle Londra'da basılan bu gazetenin Hindistan'a kadar ulaştırılması da Panislamcı faaliyetler arasında gösteriliyor.[397]

Panislamcı faaliyetlerin varlığı noktasında Deringil de somut bilgileri gündeme getiriyor. Masraflarının Sultan II. Abdülhamid tarafından karşılandığı, bugünkü Endonezya Cava bölgesinden getirilen bir grup çocuğun İstanbul'a getirilerek Mekteb-i Mülkiye'de okutulması, Seylan'da mekteplerde düzenlenen Kur'ân-ı Kerim yarışmasına Osmanlı Maarif Nezâreti'nin Kur'ân hediye edilmesi, Hindistan ve Orta Asya'da Osmanlı hükümdarının ve halifesinin nüfuzunu artırmaya yönelik basın faaliyetlerin desteklenmesi.[398]

Sultan II. Abdülhamid'i bizzat tanıyan ve hükümdarlığını gözlemleyen yabancı bazı kişiler onun Panislamcı siyaseti hakkında tespitlerde bulunuyor. Bunlardan Vambery, 1897 yılında Londra'ya yazdığı raporunda Sultan II. Abdülhamid'in Hindistan ve Orta Asya'ya yönelik "*çevirdiği dolaplar*"dan bahsediyor. Özellikle de "*yabancı bir Müslüman gücün Hindistan'da yeraltı faaliyetlerine girişmesinin Pax Britannica*"ya zarar verebileceğini iddia ederek şu ikazda bulunuyor: "*Hindistan Hükümeti, Mekke'den Asya'dan dönen Hind, Afgan ve Orta Asyalı hacıları arasına sızmış padişahın ajanlarına dikkat emeli, onları gözaltında tutmalıdır. Bunlar halifenin bizzat kendisi tarafından görevlendirilmiş olup, tüm talimatları padişahın mabeyncilerinden almışlardır. Abdülhamid'in Pan-İslam siyasetinin nasıl bütün Müslüman dünyasının en ücra köşelerine kadar nüfuz ettiğini görmenin beni oldukça şaşırttığını size itiraf etmeliyim. Kuzey Afrika'da Şeyh Sünusî, Afganistan'da Kabil Başmollası, Orta Asya'da Buhara Kadısı ve Hindistan, Cava ve Çin dini liderleri Padişah'ın emrindedirler. İslam Birliği fikrinin Abdülhamid'in saltanatındaki kadar hiçbir zaman güçlü olmadığını söylemekle şüphesiz ki abartmış olmam.*"

396 İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 6. Baskı, İstanbul 1992, s. 60.

397 Özcan, *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, s. 168-173.

398 Dergingil, *Simgeden Millete*, s. 32-39.

Devamında İslam birliğinin, "*henüz oluşma safhasında olduğu*"nu belirten Vambery'in Londra'ya gönderdiği bir raporunda geçen bu iddialara oldukça geniş faaliyetlere atıfta bulunuyor.[399]

Sırp Sefir Mijatoviç ise Sultan II. Abdülhamid'e atfedilen Panislamcılık konusunda farklı bir yaklaşıma sahip. Uzun uzadıya görüşlerini dile getiren Mijatoviç, II. Abdülhamid'in Avrupa'da "*bu hareketin asıl fâili, başlatıcısı ve lideri olarak*" görüldüğü giriş tespitinin ardından bunun "*tamamen meşrû bir hareket*" olduğunun altını çiziyor. Panislamcılık Hareketi'nin şu anda ilk aşamasında bulunduğunu fakat ileride bununla mücadele etmek gerekebileceğini ve "*hatta bu mücadele Hristiyan dünyanın görevi*"nin olabileceğini iddia ediyor. Fakat bu iddiasına rağmen Panislamizm'in "*hedeflerinin ve amaçlarının değişerek herkesin sempatisini de kazanma ihtimalinin*" olduğunu da düşünüyor. Bu hareketin kaynağının İstanbul dışında sultandan bağımsız ve gerçek sahibinin ise "*büyük Arap Peygamberi*"nin olduğunu; "*bütün Müslümanların mânevî birliği düşüncesi Kur'ân'da*" bulunduğu tespitini yapıyor.

Hilâfetin Sultan II. Abdülhamid'in icadı olmadığını ve yüzyıllar öncesinde ortaya çıkmış "*İslamî birliğin cisimleşmiş hâli*" olduğu tespitini yaparak şöyle devam ediyor: "*Müslümanların kendi miskinlikleri, mezhep ve tarikat bölünmeleri bu hareketi geri plana itmiştir. Fakat gizli kalmıştır. Sadece uyuyor. Hristiyan dünyanın saldırgan varlığı, en sonunda bunu ağır uykusundan silkeleyerek uyandırmıştır. Paradoksu çağrıştırıyor ama, Panislamizm Sultan Hamid tarafından değil de Hristiyanların kendileri tarafından uyandırıldığı ve yönlendirildiği gerçektir. Milyonlarca Hindistan Müslümanı İngilizlerin yönetimindedir. Mısır bir İslam memleketidir ve İngilizler tarafından işgal edildi. Fransa iki İslam toprağını aldı ve bir üçüncüsü Fas'ı almak için hazırlanıyor. Müslüman memleketi Trablus, İtalyanlar tarafından mirasları olarak görülüyor. Türkler, Avrupa'daki topraklarının tamamından yavaş yavaş kovuluyorlar. Sanki İslam Dünyası'na karşı bir Haçlı Seferi düzenleniyor, gibi görünüyor. Bu şartlar altında, yeryüzündeki bütün Müslümanların, Hristiyan saldırılarına karşı huzursuz olması ve savunma amacıyla birleşmeyi zaruret hissetmeleri sürpriz mi?*"[400]

Bu tespitlerin ardından sözü Sultan II. Abdülhamid'e getirerek onun "*iyi bir dindar Müslüman*" ve "*Müslümanlar arasında en aydınlanmış*" insan olduğunu dile getirerek Panislamizm hakkındaki tespitlerini

399 Öke, *Saraydaki Casus*, s. 181.

400 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 295.

sürdürüyor. II. Abdülhamid'in "*bütün kalbiyle kendini bu harekete hasretmek için uzun süreden beri hazırlıklı*" olduğunun altını çizerek şu tespitleri yapıyor: "*Halife olarak bütün Müslümanları en azından duygu olarak birleştirme görevine sahip değil mi? Tereddütte meyyal kişiliği, inisiyatifi ele almaya engel olmuştur. Bu hareket onun tarafından başlatılmadı, aksine kendi teşviklerinin tabiî kuvvetlerinden geliyor. Bu kuvvetler hemen bir merkez nokta, mümkünse bunları idare edecek bir lider arıyor. Halife'ye yönelmeleri tabii bir durumdu. Bunu yaptılar ve hareketleriyle ona tam bir sempati duydular. "Kaderinin ardından yürüme. Kader gelir ve seni bulur", der bir Arap atasözü. Abdülhamid, Panislamizm hareketinin ardından yürüyor: Bu hareket ona geldi ve onu buldu.*"

Panislamizm'i Avrupa için de tehlikeli görmeyen Mijatoviç, Avrupa'nın bu hareketi "*doğru bir şekilde*" anlaması durumunda Sultan II. Abdülhamid'den Panislamizm'in "*başına geçmesini rica edecekleri*" iddiasında da bulunarak şöyle diyor: "*Böylece onun devlet adamlığı kabiliyeti ve arabulucu karakteriyle bu hareketi, Hristiyanların menfaatine mutlak düşman olmayan bir güce dönüştürürler. II. Abdülhamid, en iyi Panislamcı siyasetin Hristiyan halklarla dostça ilişkiler geliştirmekle olacağını dünyada en iyi anlayan Müslümandır. İslam Dünyası'nda bu zor görevi en iyi beklentiyle başarılı bir şekilde yapabilecek kişi Sultan II. Abdülhamid'den başkası değildir. II. Abdülhamid'in dostu Kaiser II. Wilhelm'in Panislamizm'e sempati duyduğunun doğru olup olmadığını bilmiyorum. Eğer bu doğru ise, II. Wilhelm'in sadece orijinal bir kişi olmadığını, aksine uzak görüşlü bir devlet adamı olduğunun kanıtıdır. Yeryüzünde hiçbir devletin İngiltere kadar Panislamcı hareketi doğru bir şekilde araştırmak için kritik nedene ihtiyacı yoktur.*" [401]

Haslip, Panislamizm hakkında, "*Abdülhamid bir komedi mi oynuyordu, yoksa hakikaten bu davaya samimiyetle inanıyor muydu? Bu hususta kesin bir bilgi yoktur*", diyerek şu tespitlerini yapıyor; "*fakat ne olursa olsun Panislamizm anlayışı, gayret kurnaz ve dahiyane izler taşımaktadır. Bunun Avrupa aleyhtarı bir hareket telakki edilmesine rağmen, hakikatte yegâne kaynağı önceleri Abdülhamid'in dahilde ve hariçte itibarını yükseltmek gayesiyle tamamen defansif bir teşebbüstü. Ayrıca da her zaman Türkiye'nin menfaatlerine düşman bir siyaset güden ve bünyelerinde Müslüman bulunan büyük devletlere bazı zorluklar çıkarmaktı.*"[402] Haslip'in

401 Mijatoviç, "Abdul Hamid", s. 296.

402 Haslip, *Bilinmeyen Tarafları Ile Abdülhamid*, s. 199.

bu ifadelerinden, Panislamizm'i Avrupalı Büyük Devletlere karşı savunma amaçlı bir siyaset olarak düşündüğü anlaşılıyor.

Sözde Panislamizm siyaseti Avusturya basınında da gündeme getiriliyor. Bunlardan bir tanesinde "*Osmanlı hilâfetinin sallanan itibarını*" yeniden kurtarmak için "*Panislamizm'in propagandası"na sarıldığı iddia ediliyor. Bunun için Ebul Huda ve Cemalleddin Afganî gibi isimlerden istifade ettiği dile getiriliyor*", denmektedir. Devamında II. Abdülhamid'in, Panislamizm fikrinin çok geniş bir alana yayılmasının hayalini kurduğu iddia edilerek paralı askerlerinin Fas, Çin ve Afganistan'da ortaya çıktığı dahi yazılıyor. Ayrıca "*kısa bir süre zarfında Hindistan Müslümanları arasında hissedilir bir şekilde görülen bu hareket, hiç şüphesiz İstanbul'dan idare*" edildiği[403] iddiasında bulunuluyor.

Gerçekten Panislamcı Bir Siyasetten Söz Edilebilir mi?

Sultan II. Abülhamid'in Panislamcı ve İslamcı faaliyetleri olarak ilgili kaynaklarda çeşitli faaliyetler zikredilse de gerçekte böylesine bir siyaseti takip ettiği gibi keskin bir sonuca varılması sorunludur. En azından bu iddianın fazlasıyla abartılı olduğu söylenebilir. Bu itiraz, Panislamcı olduğu iddia edilen faaliyetlerin tarihî gerçekliğinin sorgulamasıyla veya inkârıyla ilgili değildir. Zira bunların önemli bir kısmı kaynaklarda geçiyor. Buradaki asıl sorun, örneklerin bağlamından kopartılarak abartılması, yorumlanması ve hatta maksatlı kavramsallaştırılmayla başka bir hikâyenin gündeme getirilmesidir. Daha da önemlisi, aslında tersine gündeme getirilebilecek karşıt örneklerin de var olmasına rağmen bunların görmemezlikten gelinmesidir.

Yukarıda geçen faaliyetler gerçekte var olmasına rağmen Sultan II. Abdülhamid'in aslında Panislamcı ve İslamcı bir siyaset takip etmediği hususunda beş itiraz noktası getirilebilir: Bu icraatların Osmanlı hükümdarı ve halifesi tarafından yapılması gereken; siyasî anlamda değerlendirilemeyecek normal faaliyetlerin olması ilk itiraz nedenidir. Nitekim Kânun-ı Esasi'nin 4. maddesi, Osmanlı hükümdarının, dolayısıyla da II. Abdülhamid'i, "*hasbe'l- hilâfe din-i İslam'ın hâmisi*"/halife olması hasebiyle İslam'ın koruyucusu olduğunu söylüyor.[404] İslam'ın koruyucusu olmak, hem içeride hem de dışarıda İslam'la ve Müslümanlarla

403 *Pester Lloyd*, Sayı 2, 23 Mart 1902, s. 2.

404 *Düstûr*, s. 4.

ilgili meselelerle ilgilenmek; gerekli müdahalelerde ve faaliyetlerde bulunmak anlamına geliyor. Osmanlı sınırları dahlindeki câmilerin ve medreselerin tamir edilmesi, mekteplerin açılması, hocaların ve müderrislerin maaşlarının artırılması, Arabistan bölgesindeki memurlara daha fazla maaş verilmesi, Ramazan'da dinî kurallara karşı daha da hassas olunması ve hacca gelen Müslümanlarla ilgilenilmesi gibi faaliyetleri bütünüyle bu bağlamda değerlendirilmelidir. Sultan Hamid, anayasanın kendisine verdiği yetki gereği devletin ve vatandaşlarının dinî ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetlerde bulunuyor. Benzer şekilde yurt dışında farklı bölgelerindeki cılız ve düzenli olmayan çalışmaları da halifelik unvanı gereği olarak görülebilir. Kaldı ki dünyanın farklı yerlerinde kurumsal böyle bir yapıyla ve düzenli olmayan bu sınırlı faaliyetlerden bir ideoloji de çıkartılamaz.

Sultan II. Abdülhamid'in dış siyasette uyguladığı denge diplomasisi ve Avrupalı Büyük Devletler'le çatışmama, dışa yönelik Panislamcı siyasetle tezat teşkil etmesi bir diğer neden olarak gündeme getirilebilir. İngiltere'nin, Fransa'nın ve Rusya'nın emperyal gücü ile geleneksel Osmanlı siyasetlerini bilen II. Abdülhamid, bu devletlerin işgalleri altındaki bölgelerde yaşayan halklarla siyaseten ilgilenmesinin; bunları bu devletlere karşı kullanmak istemesinin, neden olabileceği muhtemel sürtüşmeler ve çatışmalar onun denge diplomasisine zarar verebilirdi. Nitekim Sultan Hamid'in Osmanlı memleketleriyle ilgili sorunlarda dahi bu devletlerle kriz ve çatışma çıkarmamaya azamî gayret sarfettiği biliniyor. Aktif bir Panislamcı siyaset, bu devletler indinde krizlere, çatışmalara ve kırılmalara neden olabilir. Böylesine hassas dengeleri gözeten ve de idare-i maslahatçı olan Sultan II. Abdülhamid'in, dünyanın dört bir tarafında bunların hepsini birden rahatsız edebilecek; dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtabilecek aktif bir Panislamist siyaseti takip etmesi zor görünüyor.

Daha da önemlisi, aksine İngiltere'nin ve Rusya'nın tepkisini çekebilecek Panislamcı diye adlandırılabilecek bazı faaliyetleri ve kişileri desteklemediği de biliniyor. Kırımlı fikir adamı, eğitimci ve yayıncı Gaspıralı İsmail Bey, Kahire'de düzenlemek istediği "Dünya Müslümanları Kongresi"ne karşı Sultan II. Abdülhamid'in olumsuz yaklaşımı, buna örnek verilebilir. Öncesinde 1905 Kırım Müslümanları Kongresi'ni ve 1905 Bütün Rusya Kongresi'ni başarılı şekilde gerçekleştiren İsmail Bey şimdi de dünyanın dört bir tarafından üyelerin katılacağı ve İslam Dünyası'nın sorunlarının görüşüleceği bir Dünya

Müslümanları Kongresi'ni Kahire'de düzenlemek ister. Amacı ise Müslümanların kendi sorunlarını görüşüp istişare etmesidir. Bunun için 1907-1908 arasında üç defa Kırım ve Mısır'a gidip gelerek kongrenin düzenlemesi için Osmanlı Hükümeti'nin desteğini almak ister fakat bu desteği alamadığı gibi İstanbul ziyaretleri sırasında hafiyeler tarafından da takip edilir.[405] Gaspıralı İsmail Bey'in Rus işgalindeki Kırım'dan gelmesi ve kongreyi İngiliz işgalindeki Kahire'de yapmak istemesi, bu iki devleti rahatsız edebileceği ihtimalini II. Abdülhamid, kendisine gerekli ilgiyi göstermemiş olabilir. Ayrıca bu kongreleri, bir İngiliz veya Rus gizli planı olarak değerlendirme ihtimali de var.

Diğer bir örnek ise dönemin İslam birliği düşüncesinin en aksiyoner kişilerinden biri olan Cemâleddin Afganî'yi, İstanbul'da göz hapsinde tutmasıdır. Afganî, halifeliğe ve İslam birliği fikrine bağlı kalan ve bunun için Afganistan, Hindistan, Mısır, Anadolu, Londra, Paris gibi çok çeşitli yerleri dolaşan bir şahsiyettir. İslam birliği fikirlerini yaymak için eserler kaleme alan ve devrin yöneticilerine mektuplar yazan bu şahsiyeti Sultan II. Abdülhamid, 1882 yılında İstanbul'a davet eder. Davet üzerine İstanbul'a gelen Afganî'yi 1897 yılında vefatına kadar bir konakta hafiyelerin takibi altında oturmaya mecbur tutar. Ayrılmak istemesine rağmen müsaade etmez. Nitekim II. Abdülhamid de onun İstanbul'a daveti edilmesindeki asıl niyetini "*dahi iyi kontrol altında olur*" cümlesiyle zaten açıklıyor.[406] Böylece İslam birliği fikrinin önemli temsilcilerinden Cemâleddin Afganî'yi ömrünün sonuna kadar İstanbul'da tutmak suretiyle onu âdeta etkisizleştirir. Aksine Panislamcı olduğu iddia edilen bir hükümdar, böyle popüler ve aktif bir şahsiyeti saha da daha farklı değerlendirirdi.

Karşıt bir başka delil ise, Sultan II. Abdülhamid'in dinî eğitimin kadim ve en yaygın kurumları, aslında İslamcı ve Panislamcı faaliyetlerinde yardımcı olabilecek medreseleri ihmal ve hatta kaderine terk etmesidir. Ergün, II. Abdülhamid devrinde medreselerin ihmal edildiği gerçeğini dile getirirken Maarif Nezâreti'nin kendisine bağlı modern okullarla ilgilendiğini ve ders programları hazırlayıp uygularken medreselerin bağlı olduğu Meşihat ve Ders Nezâreti'nin bunların sorunlarıyla hiç ilgilenmediklerini, ders programlarını hazırlamadıklarını, medreselerin mali

405 Şaban Ortak, "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e Karşı Tutumu", *KAREN/Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8/14, Trabzon 2022, s. 109-131.

406 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 192

kaynaklarından olan bazı vakıfların el konulduğunu iddia ediyor. Özellikle de Abdülhamidi yönetimin son dönemlerinin medreseler için "*en düşkün*" günleri olarak adlandırıyor. 1892'den itibaren medreselilerin askerlikten muaf tutulmasıyla askerlik görevinden kaçanların yuvası hâline gelir. Böylece Sultan Hamid devrinde medreselere, Ergün'ün tespitiyle, "*son acı darbe*" vurulmuş olur.[407] Hatta medreselerin iyileştirilmesi için verilen layihaları da dikkate almaz ve âdeta kaderine terk eder. Mardin de bu gerçeğin altını çiziyor. Abdülhamidi dönemde "*medreslerin ıslahı veya modernleştirilmesi için hiçbir tertibat*"ın alınmadığını ve ilmiyeye "*körletme politikası*" uygulandığını ve bu şekilde "*üvey evlât*" muamelesine tabi tutulduğunu dile getiriyor.[408] Daha seküler modern eğitimi teşvik eden ve neredeyse devletin tamamına yayan bir hükümdarın, bu geleneksel dinî eğitim kurumlarını kendi hâline bırakması, İslamcılık siyaseti bağlamında ters bir örnektir. Sözde böyle bir siyaseti takip eden hükümdarın böyle tercihte bulunması bir çelişkidir.

İslamcı diye adlandırılan dönemin aydınlarının tamamının ona muhalif olması ve Abdülhamidi yönetime karşı mücadele etmeleri gibi bir gerçeklik de söz konusudur. Normalde İslamcılık veya İttihad-ı İslam noktasında birlikte hareket etmesi gereken bu aydınlar ile Sultan II. Abdülhamid'in böylesine karşıt iki cephede yer almaları, sözde İslamcı ve Panislamcı bir hükümdarın bu faaliyetlerini fark edememeleriyle veya daha avami tabirle onu anlayamamalarıyla izah edilemez. Aksine onun hükümdarlığını hem devlet hem de İslam için zararlı gördükleri için karşı çıktıkları ilgili yayınlarından anlaşılıyor. Bu çelişki dahi kendi başına önemli bir itiraz noktasıdır.

Sultan II. Abdülhamid'in İslamcı ve Panislamcı siyaset takip ettiğini düşünenlerin ilgili faaliyetlerin resmî, kurumsal ve düzenli bir yoğunlukta yapıldığına dair bir yapıdan bahsedememeleri de başka itiraz noktasını teşkil ediyor. Osmanlı hükümdarı ve Müslümanların halifesi olan Sultan II. Abdülhamid'in içe ve dışa yönelik bu faaliyetlerinin ideolojik bir devlet siyaseti olduğunu ispat edebilecek ne bir resmî belge ne kurumsal yapı ne de düzenli yoğun faaliyet söz konusudur. Kaldı ki devletin mevcut siyasî ve iktisadî durumu ortadayken böylesine bir kurumsal yapıdan

407 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 30/1-2, Ankara 1982, s. 59-61.

408 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 19. Baskı, İstanbul 2014, s. 73-74.

zaten bahsedilmez. Daha da önemlisi aynı yıllarda İngiltere gibi Hristiyan Avrupalı Büyük Devletlerin Osmanlı memleketleri dâhil dünyanın birçok bölgesinde yüzyıllardır yürüttükleri kurumsal misyoner ve kültürel faaliyetler dikkate alındığında sözde Abdülhamidi İslamcı ve Panislamcı siyaset iddiasının ne kadar cılız kaldığı fark edilebilir.

Bütün bunlar bir tarafa. Daha da önemlisi Panislamizm'in Avrupalıların kendi siyasetleri ve beklentileri doğrultusunda icat ettikleri ve kullandıkları yabancı olduğu kavram biliniyor. Berkes'in bu anlamdaki tespiti isabetlidir. "*Abdülhamit'e yakıştırılan cinsten Pan-İslam*", diye başlayan yorumu şöyle devam ediyor; "*gerçekte Avrupa gazetecilerinin ve politikacılarının Avrupa, özellikle de İngiliz emperyalizmine karşı Asyalı ve Afrikalı halkların gösterdiği dönemde olayların altında Abdülhamit'in politikasının yattığı kuşkunun ürünüdür.*"[409] Koloğlu da bu endişeyi daha ziyade İngiltere merkezli izah ederek Panislamizm'e yönelik abartılı ifadelerin İngiliz diplomatik belgelerinde geçtiğini söylüyor.[410] Vorwärts de hem İngiliz basınından hem de meclisindeki konuşmalarda Panislamizm'i İngiltere için "*tehditkâr bir tehlike*" gördüklerine dair görüşlerin dile getirildiğini yazıyor.[411] Ortaylı da bunun Rusya'daki diplomatik çevrelere yansımasını benzer şekilde anlatıyor. Rus raporlarında Sultan II. Abdülhamid'in Orta Asya'da ve Uzakdoğu'da "*etkili bir panislam örgütlenme meydan getirdiği kuşkusu*"nun dile getirildiğini iddia ediyor.[412] Buradaki kuşku ifadesi önemlidir.

Dolayısıyla Avrupa kökenli Panislamizm kavramı, tarihî bir vakıanın ortaya konulmasından ziyade kendi emperyal siyasetleriyle ilgili karşı propaganda aracı olarak üretildiği ve de kullanıldığı anlaşılıyor. Bu kavram üzerinden özelde Sultan II. Abdülhamid ve genelde ise Müslümanlar "ötekileştirilerek", "Hıristiyan ve Avrupa karşıtı" ve "fanatik" gösterilerek "marjinalleştirilmek" isteniyor. Bu ve benzeri kavramlar aslında Oryantalist bir yaklaşımın tezahürü olarak üretilip kullanılıyor. Özellikle de dönemin basın organlarında bu minvalde yayınlar ve yorumlar bir hayli fazladır. Balkanlar'da veya Anadolu'da cereyan eden yönetim karşıtı ayaklanmalara karşı hükümetin müdahaleleri dinî bir tepki olarak "Hristiyan karşıtlığı" ve "İslam fanatizmi" şeklinde değerlendirilip yorumlanması, bunun içe yönelik izahıdır. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in

409 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 364.

410 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 197-203.

411 "Panislamismus", *Vorwärts*, Sayı 245, 20 Ekim 1906, s. 1.

412 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 67.

içerideki bu Hristiyanlık karşıtı baskıcı fanatik İslamcı rejimi ile dışarıdaki Müslümanlara yönelik Panislamcı siyaseti, sorunlu bir zihniyetten çıkan iki uygulama olarak takdim edilmek istenmiştir.

"Pan İngiliz" veya "Pan Protestanizm" Siyasetinden Bahsedilmiyor

Resmî belgelere ve düzenli kurumsal bir yapı altında yürütülen faaliyetlere dayandırılabilecek bir siyasetin varlığı söz konusu olmadığı hâlde, en tepesinde Osmanlı hükümdarı ve halifesi Sultan II. Abdülhamid'in bulunduğu abartılı bir Panislamizm'den söz ediliyor. Fakat İngiltere'nin kendi küresel emperyal siyaseti bağlamında dünyanın dört bir yanında belli devlet ve dinî kurumları üzerinden yüzyıllardır yürüttüğü düzenli dinî, kültürel ve siyasî faaliyetlerinden hareketle dinî siyasî bir kavram veya ideoloji bugüne kadar üretilmiş değil. Daha seküler ve olumlu bir anlama sahip "Pax Britannica"/Britanya Barşı'dan bahsediliyor.

Nitekim İngiltere'nin dünyanın dört yanında yürüttüğü resmî ve kurumsal düzenli misyoner ve kültürel faaliyetleri hakkında somut ve geniş bilgiler var. İngiliz misyoner faaliyetlerinin devlet siyaseti olarak kurumsal tarihi 1649 yılına kadar geri giden bir geleneğe sahip olmasına rağmen sadece son bir asırdaki faaliyetler dahi kendi başına çok fazladır. Örneğin dünyanın farklı bölgelerinde 1901 itibarıyla misyoner kurumlarının sayısı 233'e yükselir. Osmanlı coğrafyasına yönelik ilk kurumsal misyoner faaliyetlerin başlangıcı ise 1800 yılıdır. 1903'te Osmanlı sınırlarında faaliyet gösteren İngiliz 141 misyoner, 183 yerli yardımcı ve 1.111 muhbir var. İngiltere'ye ait 75 okulda 4.600 öğrenci çeşitli kademlerde eğitim alıyordu. 1903 yılında Osmanlı sınırları dahilinde çok sayıda Müslim ve Gayrimüslim öğrencinin eğitim gördüğü resmî veya gayri resmî 182 İngiliz okulu bulunuyordu. Ayrıca İngiltere'ye ait onlarca hastahane ve yetimhane de faaliyet gösteriyor. Misyonerlerin Osmanlı coğrafyasına yönelik propaganda yayınları da çeşitli ve fazladır. 19. yüzyılın sonlarına doğru farklı dillerde Osmanlılara hitap eden 600 milyon sayfa basılı kitap, risale, broşür ve dergi dağıtılır.[413] Bütün bunlar, İngiltere tarafından sadece Osmanlı coğrafyasında yapılan kurumsal ve kayıtlı misyoner faaliyetlerdir.

413 Bengül Polat/Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61, Ankara 2017, s. 5-19.

Avrupalı diğer devletlerin Osmanlı dâhil Asya ve Afrika'nın kadim bölgelerindeki Protestan ve Katolik misyoner faaliyetleri diplomatik olarak doğrudan desteklediklerini biliniyor.[414] Diplomasi ile misyonerlik arasındaki organik ilişkiye gösteren kanıt ise 1878 Berlin Kongresi'nin 62. maddesinde geçen "*Osmanlı ülkesindeki yabancı konsolos ve diplomatların dini kurumlar ve hayır kurumlarını resmen koruma hakkı olacaktır*" ifadesidir. Bu maddeyle birlikte dış temsilciliklerin dini kurumların "*resmi koruyuculuğu yetkisine sahip*" olması "*misyonerlerin gücünü ve moralini*" daha da artırır.[415] Diplomatik ve hukukî olarak sağlamlaştırılan böylesi bir zeminde yapılan resmî ve düzenli misyoner, dolayısıyla da Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin gerçek boyutunu tahmin etmek zor olmasa gerek.

Sadece Osmanlı coğrafyasıyla sınırlı kurumsal olarak uzun bir geleneğe ve faaliyet alanı olarak da çeşitliliğe ve zenginliğe sahip Avrupalı misyoner, siyasî ve istihbarat faaliyetleri, Sultan II. Abdülhamid'in sözde Panislamcılar iddiasıyla yaptığı kurumsal olmayan sınırlı ve cılız faaliyetleriyle karşılaştırılabilir mi? Dünya çapındaki mukayeseler bir tarafa, II. Abdülhamid'e atfedilen sözde Panislamcı faaliyetler, hükümdarı olduğu kendi memleketindeki İngiliz faaliyetlerinin dahi çok altındadır ve asla karşılaştırılamaz. İngiliz misyoner ve siyasî faaliyetleri böylesine kurumsal bir geleneğe ve zenginliğe sahip olmasına rağmen İngiltere için siyasî, dinî veya mezhep esaslı kavramsallaştırma yapılmıyor. Bu faaliyetlerinden dolayı İngilizlerin "Panhristiyanizm/Hristiyanizm", "Hristiyancılık", "Panprotestanizm/Protestanizm" ve "Protestancılık" gibi siyaset takip ettiğine dair kavram/kavramlar kullanılmıyor. Bu tespit, Fransızlar için de geçerlidir. Ruslara yönelik olarak ise milliyetçilikle sınırlı bir "Panslavizm"den ve Almanlarla ilgili olarak da "Pangermenizm" kavramları kullanılıyor. Fakat bununla birlikte Rusların; Balkanlar, Anadolu ve Asya'daki siyasî, istihbarat, dinî ve hatta mezhep faaliyetleri sözde Abdülhamidi Panislamizm kadar dikkat çekmez. Bu mukayesenin ardından Sultan Hamid'in son derece cılız kalan sözde faaliyetleri için bu tür dinî ve siyasî kavramların icat edilmesinin ve kullanılmasının ne kadar sorunlu olduğu daha iyi anlaşılabilir.

414 Necmettin Alkan, "Modern Diplomasinin Zihniyeti, Kurumları ve Uygulanması (1876-1914)", *Modern Çağda Savaş ve Diplomasi*, Ahmet Dönmez (Yay.), Ankara 2021, s. 157.

415 Erdoğan Keskinkılıç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukuki Dayanağı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 6, İstanbul 2008, s. 108.

Sonuçları itibarıyla Panislamizm'i ve İslamcılığı, Sultan II. Abdülhamid ve dönemiyle ilgili kullanmak doğru değildir. Bu kavram, tarihî bir gerçekliğin kavramsallaştırılmasından öte Osmanlı ve II. Abdülhamid karşıtı kültürel ve emperyal bir siyaset ve propaganda amacıyla icat edildi. Siyasî bir amaçla 19. yüzyılda Türk ve Müslüman karşıtlığı olan ötekileştirici ve Oryantalist bir yaklaşımın başka pratiğidir. Sultan Hamid'in uyguladığı İslamcılığı modern bir ideoloji olarak kabul etmesine rağmen Karpat da Avrupalı siyasî ve akademik çevrelerin bunun yerine "*pan-İslamcılık*" gibi yanlış bir kavramı kullanmasını eleştiriyor. İslamcılık "*Avrupa düşmanı bir İslamcı birlik ideolojisi sıfatıyla suçlanarak*", diyor Karpat, "*Pan-İslamcılık adı verilerek ve içeriği, kapsamı ve amaçları üzerinde hiçbir anlaşmaya varılmaksızın, sadece karanlık bir çağ ideolojisini belirtmek için kullanılagelmiştir.*"[416]

Dolayısıyla bu tür Batılı kavramsallaştırmalar tarihî bir gerçekliğe işaret etmek için değil, kendi emperyal siyasetlerine hizmet maksadıyla yapılmaktadır. Koloğlu'nun bu bağlamdaki tespitler tutarlıdır. "*Abdülhamit, asla Panislamılık yapmamış; sadece tahtını ve devletini Hristiyan ve Müslüman bölücülere karşı korumaya çalışmıştır*" tespitiyle içe yönelik onun endişelerini; dışa yönelik olarak da "*Abdülhamid hiçbir zaman Panislamizm'i düşünememiş ve çevresindekilerin de bu konuyu işlemesine izin vermemiştir. Bütün yaptığı, Avrupa kışkırtmasıyla başlayan Arap hilâfeti kampanyasına karşı tahtını ve devletini korumaya çalışmaktan ibaret olmuştur,*" diyerek tehditleri zikretmektedir.[417] Panislamizm'in "*1890'dan önce varlığından söz edilemeyeceği*"ni iddia eden Mardin de "*1890'dan sonra da pek atak bir Panislamizm politikasına girişildiğini ispat etmek zor*"dur demektedir.[418] Ortaylı ise Panislamist siyasetin varlığına inanmasına rağmen bu siyasetin Osmanlının gücünü "*beynelminel siyaset ekranına çok daha büyük olarak yansıtan illüzyonist*" özelliğinden bahsediyor. Hatta "*çok zaman bir slogancılık ve gösterişçilikten öteye geçemedi*"ğini de belirtiyor.[419] Gerek devletin içinde bulunduğu mevcut durum ve gerekse II. Abdülhamid'in aşırı temkinli kişiliği dikkate alındığında, böylesine kışkırtıcı bir siyaseti takip ettiği iddiası yeterince sorunlu ve tartışmalı olduğu ortaya çıkıyor.

416 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 23.

417 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 210, 214-215

418 Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 75.

419 Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 68-70.

Sultan II. Abdülhamid'in bu ve benzeri faaliyetlerini böylesine abartılı ve maksatlı kavramlara gerek olmadan izah etmek ve değerlendirmek daha gerçekçi ve doğru bir yaklaşım olacaktır. Aslında bütün bu tartışmalar nihaî anlamda yine onun araftaki durumuyla da örtüşüyor. Bir taraftan devleti ve toplumu İslamlaştırma gayretinde olan İslamcı ve dünya Müslümanlarını kendi hilafeti altında birleştirecek Panislamcı, diğer taraftan ise yenileşme faaliyetleriyle Avrupa ile kültürel olarak bütünleşen modernleşmeci bir hükümdar olarak kabul edilmesi araftaki hâlini gösteriyor.

Sosyal Kültürel Modernleşme Faaliyetleri: Modern Toplum İnşasına Devam

Modernleşme, siyasî ve toplumsal bir değişimin ve dönüşümün geleneksel olandan modern olana doğru akan bir süreçtir. Bu hikâyenin mikro düzeyinde toplum hayatını oluşturan çok daha geniş bir alana sirayet eden siyasî ve kültürel boyutu da var. İşte Abdülhamidi modernleşme, toplumsal ve kültürel olarak zirve dönemdir. Hükümdarlık yıllarında daha geniş yelpazede modernleşme faaliyetleri yapılsa da özellikle de sosyal ve kültürel alanlarda yaşanan toplumsal dönüşüme yönelik faaliyetler üzerinde duruluyor.

Cumhuriyeti Kuran Kadroları Yetiştiren Eğitim Faaliyetleri

Dedesiyle başlayan ve babasıyla belli bir seviyeye ulaşan eğitim alanında modern okullaşmayı ve teşkilatlanmayı önemli oranda Sultan II. Abdülhamid tamamlar. Nitekim Ergin, II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında yapılan modern eğitim faaliyetlerini, "*yayılma ve ilerleme*" olarak değerlendiriyor.[420] "İptidâî"/ilköğretim ile "rüştiye"/ortaokul, "idâdî"/lise ve mektep/yüksekokulların sayısı bir hayli artar ve çeşitlenir. Bu tespitin veri olarak ispatı Abdülhamidi yönetim öncesindeki ve sırasındaki okul sayılarının ve çeşitlerinin arasındaki farktır. 1876 itibarıyla hizmet veren devlet okullarının sayısı; 4.000-5.000 sıbyan mektebi, 200 iptidâî, 250 rüşdiye ve 4 idâdî olarak görünüyor.[421] Yüksekokulların sayısı ise çok az ve sınırlıydı. Mekteb-i Harbiye, Tıbbiye ve Mülkiye gibi yüksekokullar da İstanbul'da hizmet veriyordu. Sultan Hamid'in hükümdarlığının son yılı 1908-1909 itibarıyla öncesindeki devlet eğitim kurumlarının sayısı ve çeşidiyle mukayese edilemeyecek kadar artar. 7.739 iptidâî, 459

420 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, İstanbul 1977, s. 881.

421 Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 164.

rüşdiye, 109 idâdî ve 28 Darü'l-Muallimin ve Darü'l-Muallimât/kadın ve erkek öğretmen okulu var.[422] Modern mesleklerde uzman yetiştirmek için çok sayıda meslek yüksekokulu da açılır. İlk, orta ve yüksekokullar Balkanlar'dan Anadolu ve Arabistan olmak üzere geniş Osmanlı coğrafyasının birçok vilayet ve sancak merkezine kadar ulaşır. Cemaat ve misyoner özel okulları bu rakamlara dâhil değildir. Sonuçları itibarıyla devlet eliyle yürütülen modern eğitim kurumlarının memleketin geneline yayılmasını Ergin, "*32 sene içinde o zamana kadar İstanbul sınırlarının içine hapsedilmiş olan mektepçilik bu surları yıkarak vilayetlere taşmış ve binnetice ilerlemiştir*",[423] diye yorumluyor. Devlet eliyle yürütülen eğitim faaliyetleri bütün kademelerde devletin geneline yayılmış olur.

İlk ve ortaöğretim kurumlarından mezun olan öğrencilerin devam edebilecekleri üst kademe okullarında da önemli gelişmeler yaşanır; meslek ve ihtisas eğitim kurumları sayı ve çeşit olarak bir hayli artar. Bu bu tür yüksekokulların bazıları açılışına göre şöyle sıralanabilir: 1878 Fenni Resim ve Mimarî Mektebî/Bilimsel Resim ve Mimarlık Okulu, 1878 Fünûn-ı Maliye Mektebi/Maliye Bilimleri Okulu, 1878 Mekteb-i Hukuk, 1879 Sanayî-i Nefise Mektebi/Güzel Sanatlar Okulu, 1881 Dâr'ü-l Ameliyât/Uygulama Okulu, 1882 Ticaret Mektebi, 1884 Hendese-i Mülkiye Mektebi/Mühendis Okulu, 1887 Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi/Aşı Uygulama Okulu, 1877 Mülkiye Baytar Mektebi/Veteriner Okulu, 1889 Dilsizler ve Körler Mektebi, 1889 Polis Dershanesi, 1892 Gümrük Dârü't- Tâlim/Gümrük Uygulama Okulu, 1892 Aşı Memurları Mektebi ve 1890 Dâru'l- Fünûn-i Şahane/Edebiyat, İlâhiyat, İktisat ve Hukuk gibi bölümlerden oluşan okul. Ayrıca selefleri tarafından açılan mevcut okullar da günün şartlarına göre yeniden düzenlenerek bunların Osmanlı genelindeki sayıları artırılır.[424] Vambery de Sultan II. Abdülhamid döneminde açılan kız okullarının fazlalığının altını çiziyor. 1897 itibarıyla İstanbul'da kız mekteplerinin açılmadığı bir yerin kalmadığını belirtiyor. Özellikle de Avrupa lisanlarının ve modern bilimin öğretildiği kadın öğretmen yetiştiren kız öğretmen okulu ile güzel sanatlar okulunu önemsiyor.[425]

422 Mehmet Ö. Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi. Siyaset. İktisat. Dışpolitika.Kültür. Eğitim*, Mehmet Bulut/Muhammet Enes Kala/Nuri Salık/Maşallah Nar (Haz.), İstanbul 2019, s. 348-349.

423 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, s. 874.

424 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, s. 1049-1258.

425 H. Vambery, "Die Kulturbestrebungen der türkischen Frauen", *Cosmopolis*, Sayı 16, Berlin 1897, s. 231.

Aşiret Mektebi ve Şehzadegân Mektebi, Sultan II. Abdülhamid'in siyaseti bakımından dikkat çeken iki önemli yüksekokuldur. Aşiret Mekteb-i Hümayun'da (1892-1908), başta Arap olmak üzere Kürt ve Arnavut aşiret reislerinin çocukları eğitim görürler. Zeka kabiliyetleri ve vücut yapıları yerinde olan 12-16 yaşları arasındaki çocuklar arasından seçilen öğrenciler, İstanbul'da beş yıl yatılı olarak eğitim alırlar. Bu okuldan mezun olanlar, Mekteb-i Tıbbiye/Tıp Okulu ve Mekteb-i Mülkiye/Siyasî Bilimler Okulu gibi iki önemli yükseköğretim kurumuna devam ederler.[426] Yıldız Sarayı'nda bulunan Şehzadegân Mektebi'nde; hanedan mensubu Şehzadeler, paşa çocukları ve halk arasında yüksek tabakadan ileri gelenlerin çocukları birlikte eğitim alırlar.[427] Her iki mektebin ortak noktası, toplumun ileri gelenlerinin ortak bir millet düşüncesi etrafında kaynaşmasını sağlayacak ve aynı zamanda gelecekteki Müslüman bürokrat kadroları yetiştirecek bir proje olmasıdır. Aşiret Mektebi çok daha dikkat çekicidir. Müslüman bir millet yetiştirmek isteyen II. Abdülhamid için bu okul stratejik bir düşüncesidir. Osmanlı Müslüman milletlerini teşkil eden ve aşiret asabiyesi yüksek Arap, Kürt ve Arnavut gibi üç milletten aşiret reislerinin çocuklarını bir çatı altında toplaması ve okul yönetimindeki Türk hocalarla birlikte ortak bir eğitim almalarını sağlaması iyi düşünülmüş projedir. Özellikle de geniş Osmanlı coğrafyası dikkate alındığında devletin en batısında Arnavut, en güneyinde Arap ve doğusunda ise Kürt aşiretlerinin tercihi, bunun Müslüman millet inşa etme amacına yönelik olduğu söylenebilir.

Askerî eğitim alanında da benzer gelişmeler yaşanır. Askerî eğitimini teşkil eden en alt kurumlar askerî rüşdiye/orta ve askerî idadî/lise gibi okullar ile devamı olan Mekteb-i Harbiye gibi eğitim kurumları Sultan II. Abdülhamid döneminde çağdaşlaştırılır ve Osmanlı geneline yaygınlaştırılır. Balkan, Anadolu, Arabistan ve Kuzey Afrika'daki vilayetlerin pek çoğunda onlarca askerî mektep açılarak modern askerî eğitim verilir.[428] Bu askerî orta ve lise okullarından mezun gençler İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de eğitimine devam ederek modern subay

426 Rahmi Tekin/Esmer Duran, "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11/22, Bingöl 2021, s. 417-438.

427 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, s. 1050.

428 Özge Kurşun, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Taşrasında Askeri Mektepler*, Akdeniz Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017, s. 106-145.

olarak mezun olurlar. Ayrıca mezun genç subaylar yurtdışına özellikle de Almanya'ya gönderilir.[429] Modern askerî okullarda yetişen subayların sayısı da artar. Goltz, 1883 yılında kendisinin göreve geldiği sıralarda yılda 100'ün üzerinde subay orduda göreve başlarken, bu sayının kendi döneminde 700'e kadar yükseldiğini söylüyor.[430] 1900 başları itibarıyla 18.000 olan subaylar arasında "mektepli" olanların oranı %25'e kadar ulaşır.[431] Modern subayların sayısının artmasının askeriyenin dışında siyasî gelişmeleri de etkilerler. Sosyolojik olarak Osmanlı Modernleşmesi'nin önemli saç ayaklarından biri olan subaylar, 1908'de patlak veren Jön Türk İhtilâli'nin en önemli aktörleridir. Nitekim bu subayların rahle-i tedrisinden geçmesinden dolayı Goltz övünür.[432] İhtilâl sonrasından yeniden şekillenen iç siyasetin ve de Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş sürecinin yeni aktörleri yine bu subaylar arasında çıkar.

Modern eğitimi belirleyen ve uygulayan Maarif Nezâreti/Eğitim Bakanlığı da bu yıllarda ihmal edilmez. Bakanlığın modern yapılanması olarak merkezî ve taşra eğitim teşkilatı tamamlanır. Eğitim Bakanlığı'nın bünyesinde iptidâî/ilkokul, rüştiye/ortaokul ve idâdî/lise müdürlükleri oluşturulur; il eğitim müdürlükleri de teşkil edilerek çok müdür tayin edilir.[433] Bu şekilde hem teşkilat hem de okul olarak modern bir eğitim sistemi önemli oranda şekillenir.

Eğitimdeki bu gelişmeler dış basının da gözünden kaçmaz. Alman *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, II. Abdülhamid'in "*özellikle de dikkatini*" eğitime okullara verdiğini iddia ederek yeni okullar yapmak ve mevcutları desteklemek için kendi gelirlerinden önemli miktarda para yardımında bulunduğunu belirtiyor. Avrupa'dan Asya'ya kadar bütün vilayetlerde "*gerçekten hayret edilecek*" derecede büyük sayıda okullun bütün milletler için inşa edildiği yazıyor. Bu okullardan özellikle de halk eğitiminde önemli yere sahip olan ilkokulları Sultan Hamid'in asıl tercihi olduğunu iddia ederek okulların "*dünyevî*" devlet tarafından yönetildiğini de ekliyor. Bütün bunların modernleşme bağlamındaki anlamını; "*Avrupa kültür akımı sadece iletişim araçları ve teknik*

429 Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 3, İstanbul 1327, s. 1125.

430 C. Freiherrn v. d. Goltz, "Die innerpolitische Umwälzung in der Türkei", *Deutscher Rundschau*, Sayı 35/4, Berlin 1909, s. 9.

431 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 289.

432 Goltz, "Die innerpolitische Umwälzung in der Türkei", s. 10.

433 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 30-40.

yardımıyla Türkiye'ye ulaşmıyor; aksine, sultanın sürekli olarak geniş bir şekilde şekillenmesinde yardımda bulunduğu ve halkın aydınlanmasına neden olan eğitim sistemi" olarak izah ediyor.[434]

Avusturyalı *Neuigkeits Welt Blatt* da Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılan eğittiğim faaliyetlerine olumlu yaklaşan bir makale yayınlar. Makalede II. Abdülhamid'in, devletini ilerletmeye ve medeniyete açmak için bütün imkânlarıyla gayret ettiğini ve özellikle de ilgisini okullara hars ettiği söyleniyor. Sultan Hamid döneminde çok sayıda ilkokulun devletin bütün vilayetlerinde her millet için açıldığını ve hatta bizzat kendi özel hazinesinden "*büyük miktarda*" para bağışladığı da yazılıyor.[435] *Monatsschrift für den Orient*'deki bir makalede ise İran ile Osmanlı Devleti'ndeki eğitim ve kültürel faaliyetlerin mukayesesi yapılırken bu dönemdeki eğitim faaliyetlerinin yaygınlığı üzerinde duruluyor. Devlet okulları vasıtasıyla verilen eğitimin "*şaşılacak derecede attığı*" ve Türk erkek ve kız çocuklarının modern bilim ve Avrupa lisanlarını öğrendikleri dile getiriliyor.[436]

Taşradan merkeze ve tabandan tavana kadar yaygınlaştırılan modern eğitim kurumlarından, sosyolojik ve siyasi dönüşümü sağlayacak modern genç nesil yetişir. Böylece modern eğitimi alan ve Avrupa lisanlarını bilen gençlerin sayısı ülke genelinde bir hayli artar. Bu gelişmeyi yakından gören Vambery de eğitimli gençlerden bahsediyor. Sultan II. Abdülhamid döneminde açılan okullarda Fransızca, İngilizce ve Almanca alanların ve bunları "*anlayanların*" sayısının "*fevkalâde*" arttığını belirtiyor. Devamında ise "*anadili yanında bir veya birden çok Avrupa lisanını bilenlerin sayısı, Avrupa'nın ilgili çevrelerindekilere göre çok daha fazla*" olduğunu söylüyor.[437] Böylece Avrupa'yı, buradaki gelişmeleri ve fikirleri doğrudan takip eden; dolayısıyla da bunlardan etkilenen genç ve dinamik, yetişmiş bir elit grup ortaya çıkar.

Bu geniş eğitim faaliyetlerinin en önemli sonucu, modern devlet kurumlarını idare edecek modern sivil bürokrat ve memur ile subay sınıflarının yetişmesidir. Aslında 1839'dan itibaren inşa edilmek istenen modern bürokrasi, yetişen kadrolarla birlikte gerçek fonksiyonunu

434 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Sayı 315, 10 Temmuz 1891, s. 5.

435 *Neuigkeits Welt Blatt*, Sayı 216, 23 Eylül 1891, s. 11.

436 Vambery, "Culturelle und wirtschaftlich Bewegungen in Persien", *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, Sayı 2, Viyana 1891, s. 22.

437 H. Vambery, "Türkische Reformen seit Vierzig Jahren", *Cosmopolis*, Sayı 15, Berlin 1897, s. 886.

bu dönemde yerine getirir. Modern devlet kurumlarından hizmet alan halk kitlesi de yine bu süreçte yetişir. İşin en kritik tarafı bu olsa gerek. Zira Tanzimat'tan itibaren tesis edilmeye çalışılan yeni kurumların işlevini ifâ edebilmesi için bunlardan hizmet alacak veya bunu talep edecek toplum olmadığı sürece yapılanların sınırlı kalması kaçınılmazdı. İşte Sultan II. Abdülhamid, hem modern eğitim kurumlarının oluşma sürecini tamamlar, yaygınlaşan yeni okullardan mezun olanlarla modern kurumları idare edecek memurlar ve bürokratlar yetiştirir hem de bunlardan hizmet alacak toplumu ortaya çıkarır. Eğitim alanındaki modernleşme faaliyetleri, aynı zamanda geleneksel devletin modern merkezî devlete dönüşmesinin araçlarındandır. Modern merkezî devletin göstergelerinden biri hükümetin, memleketin en uzağındaki yerleşim birimlerine kadar uzanan ve kendisinin kontrolünde resmî eğitim ve öğretim vermesidir. Modern devlet, kendisinin belirlediği müfredatı bütün yerleşim birimlerindeki eğitim kurumlarında uygulayarak ortak ideoloji ve değerler etrafında bir millet veya toplum oluşturmayı amaçlar. Bu anlamda ilk, orta, lise ve yüksek eğitim kurumları bir merdiven gibi adım adım bu amaca katkı sağlar. Abdülhamidi eğitim faaliyetleri bu bağlamda da fonksiyon gördüğü söylenebilir.

Eskiden beri toplum ve devlet üzerinde etkili olan geleneksel eğitim kurumu medresenin ve ilmiyenin kadim nüfûzunun kırılması, Abdülhamidi modern eğitim siyasetinin bir sonucudur. Bu faaliyetlerin neticesinde Sultan II. Abdülhamid, "*toplumsal güç durumundaki ulamayı ve fukahayı ve onların elindeki medreseyi sistem dışına itmiş*"tir gibi iddialı bir tespitte bulunan Alkan, şöyle devam ediyor; "*Ulema önce eğitim alanından, sonra Hukuk Fakültesinin kurulmasıyla hukuk alanından son olarak da Dârülfünûn'daki Yüksek din bilimleri bölümünün kurulmasıyla resmî din alanından sistemin dışına itilmiştir. Ulema yerine padişaha bağlı ve devletin resmî dinini aktaran bir din adamı yetiştirilmeye başlanmıştır.*"[438] Tersine medreselerin devlet siyaseti olarak desteklenmemesi ve âtıl bırakılması dikkate alındığında, Alkan'ın yorumu tutarlı görünüyor. Bu şekilde devlet siyasetiyle geleneksel eğitim kurumları yavaş yavaş sistemin dışına itilir.

Geleneksel medrese talebelerinin hem sayı hem de nüfuz olarak devlet ile toplum üzerindeki etkileri böylece azalırken, tersine modern ve seküler eğitim kurumlarından mezun olan gençlerin fonksiyonları

438 Alkan, "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", s. 360.

artar. Özellikle hem yüksekokullarda verilen tabiat bilimi derslerinden hem de yabancı dildeki felsefî ve pozitivist yayınlardan etkilenen gruplar yetişir. Jön Türk ve İttihadçı kadrolar arasından çıkarak Cumhuriyet Türkiyesi'nin kuran kadrolar bu kurumlardan yetişir. Siyasî, askerî ve aydınlardan oluşan Kemalist kadrolar, modern Türkiye'yi kadim Osmanlı geleneğinden radikal bir şekilde koparak pozitivist ve laikçi bir biçimlendirmeye sokarlar. Bütün bu sürecin kilometre taşları geriye doğru takip edilirse, Abdülhamidi modern eğitim faaliyetlerine hatta biraz daha öteye takriben 100 yıl öncesinde Sultan II. Mahmud dönemine kadar götürülebilir.

Sansüre Rağmen Basın-Yayın Alanındaki Gelişmeler

Türk basın yayın tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in yeri, sansür uygulamasından ve basın üzerindeki kontrolünden dolayı genel olarak olumsuz görülür. Bu kanaati destekleyen örnekler, iddialar ve yorumlar dönemin kaynaklarında fazlasıyla geçiyor. Olaya sadece bu gözle bakıldığında bu tespitler doğrudur. Fakat tarihsel süreç veya gelişmeler, bir bakış açısıyla sadece belli konudaki bilgiler toplanarak ele alınmaz. Aksine tarih, hiç de öyle tek düze bilgiler aktarımı değildir. Örneğin basın ve yayıncılıkta istatistiki veriler artarken, aynı sıralarda basın özgürlüğü konusunda sorunlar yaşanabilir. Bundan dolayı her iki durumu da kendi bağlamında ele almak ve ayrı ayrı değerlendirmek gerek. Bu tespitin sağlaması II. Abdülhamid devrinde basın ve yayıncılık alanındaki gelişmelerle yapılabilir.

Basın yayın hayatının olmazsa olmazı matbaadır. Yeterli sayıda matbaa varsa basın yayın hayatı buna göre şekillenilir. Öncelikle Osmanlı'da kullanılan matbaa sayısı ile ilgili bazı bilgileri vermek doğru olacaktır. Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında matbaa sayısı artar. 1876-1892 yılları arasında Osmanlı genelinde 32 ve İstanbul'da 146 olmak üzere toplam 168 resmî ve özel hizmet veren matbaa varken 1893-1907 arasında ise bu sayı toplamda 43 ve İstanbul'da 105 olmak üzere genelde 148'dir.[439] Matbaa sayısının artması, basılan kitapların sayısını da olumlu etkiler. II. Abdülhamid'den önceki dönemlerde (1729-1875) toplam 3.074 kitap yayınlamışken,[440] Koloğlu'nun tespitlerine göre Sultan Hamid devrinin ilk ve son yılı hariç 1877-1908

439 Meral Alpay, *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İstanbul 1976, s. 125-132.

440 Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1985, s. 1686.

arasında çeşitli alanlarda toplam 8.094 eser basılır.[441] Bu gelişmeleri Karpat, "*modern kitap basımının temelleri atılmış, kitap ve basınla ilgili Avrupa anlayışı benimsenmiştir*", tespitiyle yorumluyor.[442] Gazete ve dergilerin yayın sayısı da bir hayli artmış ve çeşitlenmiştir. Sadece Jön Türklerin yurt dışında veya yurt içinde farklı lisanlarda 153 süreli yayın neşredilir.[443] 1908 Jön Türk İhtilâli'nin ardından patlak veren gazete yayınları da dikkate alınırsa sayı çok daha artar.

Bu arada kadınlar tarafından çıkartılan süreli ve diğer yayınlarda da belli bir hareketlenme görülür. Fatma Aliye Hanım, Nigar Hanım, Emine Vahide ve Emine Semiye Hanım gibi kadınlar yaptıkları yayınlarla çeşitli açılardan Osmanlı toplumunda kadın konusunu tartışırlar.[444] Vambèry de, bu dönemde kadınların yaptıkları yayınların arttığını belirterek bunların yayın faaliyetlerinin Osmanlı toplumundaki yeri üzerinde duruyor.[445]

Görüldüğü üzere Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarında gerek matbaa gerekse basılan kitap ve gazete sayısında artış söz konusudur. Yapılan yayınlar hem artar hem de çeşitlenir. Bu yayınların toplumsal hayata etkileri çok daha önemli sonuçlara neden olur. Nitekim basın yayın hayatındaki bu gelişmeyi modern eğitimin yaygınlaşmasıyla yetişen yeni nesille birlikte değerlendiren Berkes halk arasında belli kesimlerde ortaya çıkan "*okuma alışkanlığı*"nın neden olduğu sosyolojik ve siyasî mayalanmaya yönelik etkileri üzerinde duruyor. Okumanın yaygınlaşmasını aynı zamanda "*dünyasallaşma*" olarak yorumlayarak, "*O zamana kadar "okuma", din kitaplarını okumak ve okuduğunu anlamaktı. Şimdi halkın karşısına bunların dışında ilgiyle okunacak ve anlaşılabilecek malzeme çıkıyordu,*" diyor. Nihai olarak ise bunun "*rejimin ruhuna ve amaçlarına aykırı*" bir sonuca neden olduğunun altını çiziyor.[446] Nitekim 1908 Jön Türk İhtilâli böyle bir değişim ve dönüşümün sonuçlarındadır. Benzer yaklaşıma Shaw da sahiptir. Tespitine göre, açılan modern okullarla birlikte okuryazarlık artar ve böylece

441 Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 375.

442 Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 245.

443 Gökhan Kaya, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basın Yayın Faaliyetleri (1876-1908)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s. 21-25.

444 Hans Barth, *Türke wehre Dich!*, 2. Baskı, Leipzig 1898, s. 205-208.

445 H. Vambèry, "Die Kulturbestrebungen der türkischen Frauen", s. 232-244.

446 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 368-369.

"*kültürel faaliyetler*" de büyür. Sonuçları itibarıyla "*pek çok halk kitaplığı açılmış, Osmanlı basını gelişmiş, istekli okuyucu kitlesinin eline binlerce kitap, gazete, dergi ve broşür geçmiştir. Yazarlar basım evleri aracılığıyla kültür liderleri olarak ulemanın yerini almışlar ve genel bir kitle eğitimine katkıda bulunmuşlardır.*"[447] Yukarıdaki sayfalarda anlatılan baskı ve sansüre rağmen yine aynı süreçte yaşanan bu olumlu gelişmeler nasıl göz ardı edilebilir.

Yayınları okuyan farklı kesimler arasında siyasî ve kültürel bilinçlenme de gerçekleşir. Batı Avrupa'yla olan etkileşim siyasî ve entelektüel olarak daha bir yoğunluk kazanır. Jön Türkler arasındaki siyasî bilinçlenme, basın yayın faaliyetleriyle de ilgilidir. Bu gelişmelere rağmen II. Abdülhamid'in basın yayınlarını kontrol etmek ve muhtemel etkilerini azaltmak için uygulamaya çalıştığı kurumsal bir sansür gerçeği de göz ardı edilmez. Fakat bunda öyle başarılı olamadığı da ortadadır. Sonuçları itibariyle bütün bu gelişmelerle birlikte devlet yönetimde modern anlamda dönüştürülmesi ve paralel olarak modern bir toplum ve millet oluşturma istekleri artık entelektüel bir boyut kazanır.

Modern Kütüphaneciliğin Kurulması ve Kütüphanelerin Yaygınlaşması

Sultan II. Abdülhamid, kitap ve kütüphanenin önemini bilen bir hükümdar olarak hem devlet genelinde hem de kendi sarayında bunlara yönelik faaliyetler yapar. Bu anlamda en önemli faaliyeti bugünkü anlamda Millî Kütüphane denilebilecek "*Kütübhâne-i Umûmî- i Osmânî*"nin 1882 yılında kurulmasıdır. Kütübhâne-i Umûmî-i Osmaniye'ye çok önem verir ve kütüphanenin kitap sayısının artırılması için gayret eder. Devlet sınırları içinde yayınlanmasına izin verilen her kitaptan bir nüshanın bu kütüphaneye hediye edilmesi hem kitap sayısının artması hem de basılan kitapların muhafaza edilmesi noktasında önemli karardır. Bu uygulamayla birlikte kütüphanedeki kitap sayısı 1894 itibarıyla 8.054'e ulaşır.[448] Kütüphane, hâlen İstanbul'da Bayezid Halk Kütüphanesi olarak hizmet veriyor.

447 Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, s. 304.

448 Hakan Anameriç, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler*, 20-21 Şubat 2014 Selanik, Cilt 3, Ankara 2014, s. 11-13.

Modern kütüphaneciliğin ülke genelinde kurulması da bu önemde gerçekleşir. 1881 yılında kütüphanelerin nasıl yönetilecekleri hakkında talimatın yayınlanması bu anlamda önemli bir faaliyettir. Daha da önemlisi bugünkü şekliyle kütüphanelerdeki kataloglama çalışmaları 1894'e kadar tamamlanır. Bu kapsamda Bâb-ı Âlî'den çıkan bir emirle ülke genelinde kütüphanelerde bulunan kitapların tespiti ve bakımları için listeler istenir. Buna göre kütüphane ve kitap istatistikleri yayımlanır. İstatistikler neticesinde örneğin 1895 yılı itibarıyla İstanbul'daki 48 kütüphanede 71.129 ve diğer vilâyetlerdeki 276 kütüphanede 112.602 tane kitap tespit edilir. İstanbul dışında vilâyet bazında ilk beş ise şöyledir: Bursa'da 28 kütüphanede 14.921, İzmir'de 28 kütüphanede 14.491, Ankara'da 17 kütüphanede 10.814, Musul'da 36 kütüphanede 9.502 ve Halep'te 23 kütüphanede 8.342 kitap bulunuyordu.[449] Ayrıca II. Abdülhamid'in isteği ile Amerikan ve Avrupa'nın önemli kütüphanelerine Türkiye'den kitaplar da gönderilir.

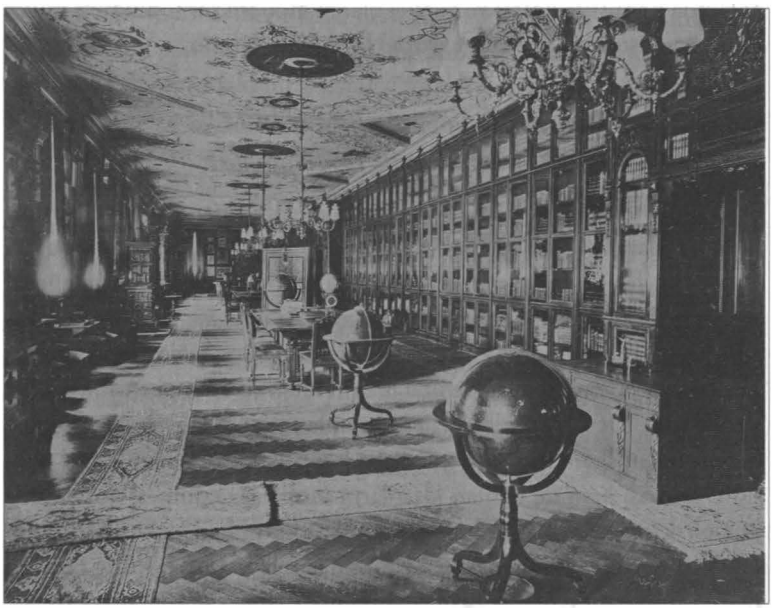

Yıldız Sarayı'ndaki "kütüphâne-i hümâyûn"un iç mekânında bir kare[450]

449 Anameriç, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi", s. 26-27.

450 http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90552—0036.jpg, 28 Aralık 2022.

Sultan II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda oldukça modern ve zengin bir saraya kütüphanesi kurar. "*Kütüphâne-i Hümâyûn*"un yapılmasına 1887'de başlanır ve 1893'te tamamlanır. Türkçe, Arapça ve Farsça dâhil çeşitli dillerdeki toplam kitap sayısının 15.000 olduğu bu kütüphanede 16 memur ve kütüphaneci çalışırdı. Ayrıca devletin farklı kurumlarına ait kütüphaneler de açılır. 1895 "*Kütübhâne-i Bâb-ı Âlî*"/ Başbakanlık Kütüphanesi, "*Kütübhâne-i Müze-i Hümâyûn*"/Müze Kütüphanesi, "*Kütübhâne-i Mülkiye*"/Siyasî Bilimler Kütüphanesi ve "*Kütübhâne-i Daru'l- Fünûn*"/Üniversite Kütüphanesi de kurulur.[451]

Zamanın zor şartları altında kütüphanecilik alanında gerçekleştirilen bu gelişmeler önemli olmakla birlikte Türkiye'nin kültür ve eğitim tarihi bakımından bir gerçeğin altının çizilmesi gerekir: Aynı yıllarda Avrupa'nın önemli merkezlerinde kitap ve kütüphanecilik alanında yaşanan gelişmeler dikkate alındığında yapılan bütün bu faaliyetler aslında zayıftır. Osmanlı Devleti'nin kültür ve bilim seviyesinin istenilen seviyeye ulaşabilmesi için bunların daha da fazla olması gerekirdi. Sultan II. Abdülhamid de bunun farkında olarak bu yönde faaliyetler yapar. Fakat devletin eskiden beri maruz kaldığı iktisadî ve siyasî sorunlar, yayın ve kütüphane alanlarındaki gelişmeleri de akamete uğratır. Ayrıca iç siyasetteki yönetim karşıtı siyasî faaliyetlere karşı tedbir olarak icra edilen sansür bu anlamda olumsuz etkide bulunur. Bunları dile getirmekle birlikte, II. Abdülhamid'in, yaptığı bu faaliyetlerle Osmanlı geleneksel kütüphaneciliğini dönüştürerek Cumhuriyet Türkiyesi'nde kütüphaneciliğin kurulmasına ciddî bir alt yapı ve tecrübe kazandırdığı gerçeğini de belirtmeye gerek yok.

Modern Tarih Kültürü Yolunda Müzecilik ve İlk Arkeolojik Kazılar

Modern toplumların kültürel faaliyetlerinden ilk akla gelenlerinden biri de müzecilik hizmetleri ve arkeolojik kazılardır. Tarihin farklı dönemlerinden kalan çeşitli eserlerin arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkartılarak korunduğu ve sergilendiği müzeler, modern hükümetler tarafından desteklenerek organize edilirler. Benzer durum, Osmanlı için de geçerlidir.

451 Hakan Anameriç, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi", s. 11-4.

Modern müzeciliğin tarihi Avrupa'da 18. yüzyılın sonlarına kadar geri gitse de asıl önemli gelişmeler 19. yüzyılda yaşanır.[452] Modern Osmanlı müzecilik tarihinin başlaması da Avrupa'daki örneklerinden çok da geç değildir; hatta hemen hemen aynı döneme denk geliyor. Bu anlamda zikredilecek ilk faaliyet Aya İrini'nin bir bölümünde teşkil edilen "*Mecmua-i Âsar-i Atika*" adı altında 1846 yılından itibaren başlar. Burada Yunan, Roma ve Bizans dönemlerine ait eserler toplanır. 1869 senesinde ise Sadrazam Sadullah Paşa tarafından "*Müzehâne-i Şâhâne*" adı ile açılan ve yine aynı yıl "*Âsâr-ı Atika Nizâmnâmesi*"nin yürürlüğe girmesiyle başlayan müzecilik hizmetleri belli bir seviyede seyreder.[453] Yine bunlar, modern Osmanlı müzeciliğinin başlangıcı için önemli adımlar olarak görülebilir.

Sultan II. Abdülhamid, modern müzecilik faaliyetlerini kaldığı yerden daha ileriye taşır. Müze-i Hümâyun Müdürü Alman Philip Anton Detheir'ın 1881 senesinde ölmesi üzerine, Osmanlı Hamdi Bey'i müdürlüğe tayin etmesi önemli bir karardır. Aslında ressam olan Osman Hamdi Bey, modern müzecilik çalışmalarını da yapan ilk Türk'tür. Yeni müze binası yaptıran Osman Hamdi Bey, Güzel Sanatlar Mektebi'nde uzun süre müdürlük görevini yürütür ve 1884 yılında yeni Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi'nin çıkarılmasını sağlar. Bu hukukî düzenlemeyle birlikte eski eserlerin devlet malı olmasını ve yurtdışına çıkarılmasının yasaklanmasını sağlar.[454] Fakat o günkü şartlarda bu yasağın hiç de etkili bir şekilde uygulandığı söylenemez. Günümüzde Berlin, Paris ve Londra gibi şehirlerdeki müzelerde sergilenen Osmanlı tarihî eserleri bu hakikati gösteriyor. Ayrıca 1897 yılında Kasımpaşa Tersane-i Âmire'de "*Deniz Müzesi*" kurulur.[455] Yine önceki adı Yeniçeri Müzesi olan Askerî Müze 1908 yılında modern bir müzeye dönüştürülerek "*Müze-i Askerî-i Osmânî*" ismi verilir ve başına Ahmed Muhtar Paşa getirilir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden eski silahlar toplanarak burada sergilenmeye başlanır ve bir de kütüphane kurulur.[456] Böylece bugünkü Askerî Müze'nin de alt yapısı teşkil edilmiş olur.

---

452 Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği. Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, Esin Soğancılar (Ter.), 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 10-11.

453 Selçuk Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 34, İstanbul 2009, s. 181-185.

454 Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, s. 468.

455 Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", s. 198.

456 Cenap Çürük, "Askerî Müze", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 492.

Modern arkeolojinin tarihi de yenidir. Modern Avrupa'da başlayan arkeolojik araştırmalar, kısa süre sonra dikkatlerini âdeta açık hava müzesi olan Osmanlı coğrafyasına yoğunlaştırır. Zira Mısır, Mezopotamya ve Anadolu; Paganizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi dinler ile Sümer ve Mısır gibi kadim medeniyetlerin âdeta beşiğidir burası. Daha da önemlisi bu bölge Kitab-ı Mukaddes'te geçen peygamberlerin de yaşadıkları mekânlardır. Avrupalıların bu bölgeye fazlaca ilgi göstermelerinin nedenlerinden biri de budur. Osmanlı Devleti'ndeki arkeolojik kazıları başlatanlar 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalılar olur. Gayriresmî olarak farklı kişiler öncesinde kazılar yapmışlardı. Bilinen ilk arkeolojik kazı ise Musul Konsolosu Fransız Paul-Emile Botta tarafından 1842 yılında Musul bölgesinde yapılır. Bunu daha sonra diğer Avrupalı arkeologlar takip eder.[457] Bu kazılarda çıkardıkları tarihî eserleri kendi müzelerinde sergilemek üzere ülkelerine gizlice götürmeleri, arkeoloji araştırmaları bakımından olumsuz bir durumdur.

Türk arkeoloji çalışmalarının ve kazıların başlaması ise Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı yıllarına tekabül ediyor. Osman Hamdi Bey, arkeolojik "*ilk Türk kazısı*"nı 1883 senesinde Adıyaman'da Nemrut, ardından 1887 yılında Lübnan'da Sayda Nekropolü, 1891-1892'de Muğla'da Lagina bölgelerinde yapar.[458] Osman Hamdi Bey ve müze uzmanı Demosten Baltacı ile birlikte 30 Nisan 1897 tarihinde başladıkları 20 Haziran 1897'de tamamlanan Sayda kazısında Kral Kenropolü'n lahdi ile birlikte 21 lahit gün yüzüne çıkarılır. Tabnit Lahdi'nin üzerindeki Fenike yazısının bir kopyası Fransa'ya gönderilerek tercüme ettirilir.[459] Kazılarda bulunan eserler İstanbul'daki müzede sergilenir.

Müze ve arkeoloji alanında bu olumlu gelişmelere imza atılmasına ve tarihi eserlerin 1884'deki Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi'ne göre devlet malı sayılmasıyla birlikte yurt dışına çıkartılmasının yasaklanmasına rağmen Sultan II. Abdülhamid'in istisnaî izniyle bazı eserlerin yurtdışına çıkartıldığı biliniyor 1896 yılında Efes'te yapılan kazılarda çıkarılan tarihî eserlerden beğendiklerini alabilecekleri müsaadesi üzerine Avusturyalı M. Bendrof, kazının başlangıcından sonuna kadar buldukları her şeyi Viyana'ya götürür.[460] Almanlar ve İngilizler de benzer şekilde

457 Wolfgang Zwickel, *Das Heilige Land. Geschichte und Archäologie*, Münih 2009, s. 8.

458 Alper Gölbaş, "Türk Arkeolojisinin Kuramı", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, Sayı 46, s. 306.

459 Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", s. 21.

460 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği. Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, s. 156.

Osman Hamid Bey'in, 1883 yılındaki Nemrut kazısı sırasında çıkartılan Antiokhos'un başında poz veriyor.[461]

yurt dışına arkeolojik eserler çıkarırlar. Bu anlamda ciddî bir ihmalin olduğu anlaşılıyor. Fakat günün sonunda modern Türk arkeolojisinin başlaması noktasında bu gelişmeleri olumlu değerlendirmek hiç de yanlış olmaz.

Modern Avrupai Eğlence Kültürünün İki Önemli Aracı Tiyatro ve Opera

Modern kültürel dönüşümün en önemli göstergesi eskilerde toplumda olmayan eğlence araçlarının insanların hayatına girmesidir. Daha öncesinde kendi geleneksel müzik veya oyunlarıyla eğlenen insanlar, bu değişimin ve dönüşümün bir sonucu olarak zamanla hâkim kültürün mevcut eğlencelerine ilgi duyarlar. Günlük hayatlarında bunlara yer vermeye başlarlar. Özellikle de böylesi bir etkileşime açık olan kesimlerde ve şahıslarda daha bariz bir şekilde görülür. Osmanlı hanedanı ve dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in eğlence kültüründeki değişim bu tespite uyuyor.

Modern tiyatronun Osmanlı toplumunda başlaması 1860 yılında Gedik Paşa Tiyatrosu ile başlar. 1868'da Güllü Agop Osmanlı

461 https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/tahribat/osman-hamdi-bey-ve-osmanli-arkeolojisinin-baslangici. 22 Aralık 2022.

Tiyatrosu ismiyle bir topluluk kurarak Türkçe oyunları oynamıştır.[462] Bu gelişmeler Sultan II. Abdülhamid döneminde de devam eder. Zaten tiyatroya meraklı olan II. Abdülhamid'in, Yıldız Sarayı'ndaki modern tiyatro salonuna sahip olduğu yukarıdaki sayfalarda anlatılıyor.

Saray dışında İstanbul'un diğer yerlerinde tiyatro oyunlar gösterilir. Hatta Sevengil'in iddiasına göre, Sultan II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında İstanbul dünyanın "*şöhretli*" ve "*belli başlı*" sanatçılarının "*uğrak yeri*" olur. Bu tiyatrocularından en önemlilerinin isimlerini zikrederek bunların "*daima saraya çağrılarak*" oyunlarının "*padişah tarafından ilgi ile*" karşılandığını ve bundan dolayı saraya "*mutlaka davet olunacaklarını*" bildiklerini ifade ediyor.[463]

Yıldız Sarayı'ndaki salonda Türkçe oyunların oynanması 1881-1882 yıllarına kadar geri gidiyor. Buradaki tiyatro oyunlarında Ermeni asıllı ve daha sonra ihtida ederek Yakup ismini alan Agop Efendi, Halil Bey, Zatî Bey, Halim Bey, Ali İlyas Bey, Garip İhsan Bey ve Vasıf Bey gibi Türkler aktör olarak görev alırlar.[464] Saray dışında tiyatro oyunları, ekseriyetle Ermeni tiyatrocuların öncülüğünde İstanbul'un çeşitli yerlerinde sergilenir. Kuruluşu çok daha eskiye giden 1884'te yıktırılan Gedik Paşa Tiyatrosu, bu tiyatroların en meşhurlardan biridir. 1880 yılında Hayalhane-i Osmanî Topluluğu Aksaray'da Komedyahane'de, 1881'de yeni bir tiyatro topluluğu kuran Dikran Kalemciyan Verdi Tiyatrosu'nda oyunlar devam eder. 1882'de tiyatrocuğun merkezi âdeta Şehzadebaşı olur. Burada dört tiyatro faaliyette bulunuyor.[465] Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinin ardından tiyatro alanında daha da bir hareketlenme yaşanır.[466] İstanbul dışında ise, Ahmet Vefik Paşa'nın 1879 yılında kurmuş olduğu Bursa Tiyatrosu ve Ziya Paşa'nın 1880 yılında kurduğu Adana Tiyatrosu[467] ilk akla gelenlerdir.

Osmanlı Toplumu için önemli bir yenilik olarak zikredilebilecek modern eğlence kültürü operadır. Modernleşmeye paralel yürüyen bir

462 http://www.tiyatrotarihi.com/1839_1923_donemi_turk_tiyatrosu.html, 10 Aralık 2022.

463 Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, s. 130-131.

464 Sevengil, *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, s. 140-147.

465 Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu*, 2. Baskı, Ankara 1999, s. 86-104.

466 Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi V. Meşrutiyet Tiyatrosu*, İstanbul 1968, s. 2-342.

467 Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi III. Tanzimat Tiyatrosu*, İstanbul 1968, s. 53-144.

ilgili söz konusudur. Nitekim sarayın opera ile ilk tanışmasının Sultan II. Mahmud'un son yıllarına tekabül etmesi tesadüfî değildir. 1839 sonrasında ise Sultan Abdülmecid'in ilk defa seyrettiği operayı beğenmesi üzerine bunun Türk gençlerine de öğretilmesini ister. Neticesinde 1848 yılında Müzikâ-i Hümayun'a mensup gençler ilk opera gösterisini yaparlar.[468] Bundan sonrasında opera özellikle de sarayda kabul görür. Özellikle de Sultan Abdülmecid, kendi çocuklarına ve dolayısıyla da Abdülhamid Efendi'ye bu kültürü verir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'ndaki tiyatrosunda opera gösterileri yapıldığı bilinmektedir.

İlk Osmanlı opera bestekârı Dikran Çuhacıyan (1840-1898) olur. Devlet tarafından Milona'ya gönderilen ve musiki eğitimi alan Çuhacıyan ilk operet bestecisi özelliğini kazanır. Ahmet Midhat Efendi'nin yazdığı ve Hristo Efendi'nin bestelediği "*Zeybekler*" ilk Türk opereti olarak 1884 yılında oynanır. Osman Nûrî ve M. Muslihiddin'in metnini yazdıkları, Muzikâ-i Hümayun Subayı Kemancı Haydar Bey'in bestelediği "*Pembe Kız*" ise "*metin yazarı ve bestecisi Türk olan ilk operet*" özelliğini kazanır.[469] Bu şekilde Türkler arasında da gelişen operetler, Yıldız Sarayı dışında Gedik Paşa Tiyatrosu'nda gösterilir.

Avrupa'dakilerle Aynı Sıralarda Film Gösterimi ve Sinema

Modern eğlence kültürünün en önemli yeniliklerin biri olan film diğer eğlence türlerine göre geç ortaya çıkar. Nitekim ilk film Paris'te 1895 yılında gösterilir. Bunun Osmanlı Devleti'ne ulaşması ise takriben bir yıl sonrasında olur. Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun anlattığına göre, Bertrand adlı bir Fransız, 1896'da Yıldız Sarayı'nda ilk filmi oynatır.[470] Dönemin müelliflerinden Osman Nûrî de, II. Abdülhamid'in Cuma, Pazar ve Çarşamba günleri hususî olarak sinema, o zamanki adı ile "*sinematoğraf*" seyrettiğini zikrediyor.[471]

Saray dışındaki ilk "*hususî film gösterimi*" ise 11 Aralık 1896'da Beyoğlu'ndaki Sponek Birahânesi'nde "*basın mensupları ve birkaç davetli*"

468 Seyit Yöre, "Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı'da Operanın Görümü", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Cilt 3, Sayı 2/2011, s. 57. 53-69.

469 Yöre, "Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı'da Operanın Görümü", s. 63-64.

470 Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, s. 76.

471 Osman Nûri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 2, s. 484.

için yapılır.[472] 1897'de Fransız film şirketi Pathé'nin İstanbul'daki temsilcisi Polonyalı Sigmund Weinberg tarafından, Beyoğlu'nda bulunan Sponek Birahânesi'nde ve Şehzadebaşı'ndaki Feyziye Kıraathânesi'nde filmin gösterilmesi devam ettirilir. 1899'da ise Odeon Tiyatrosu'nda benzer filmler oynatılır. Sigmund Weinberg, 1901 yılında Beyoğlu'nda Konkordiya salonunda ve 1902'de Cambon isimli bir Fransız Varyete Tiyatrosu'nda film gösterimi yaparlar. Bunlardan haberdar olan Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine Yıldız Sarayı'nda da film oynatılır.[473] Bunlar genellikle kısa metrajlı belgesel ve güldürü filmleridir. Weinberg, halkın sinemaya gösterdiği ilgiden dolayı, 1908'de, Türkiye'deki ilk sinema olan Pathe Sineması'nı açar.[474] 1908'den itibaren başlayarak çeşitli şehirlerde halka yönelik sinema salonlarının açıldığı biliniyor.

Devrin şahitlerinden Kâzım Nâmi hatırasında öğrencilik yılları olan 1890'lı yıllarının sonlarında Beyoğlu'nda sinema filminin gösterildiğini duyduğunu fakat kendisinin gidemediğini belirtiyor. 1908 yılından çok daha öncesinde, 1903'te Selanik'te rıhtımda Beyaz Kule'ye yakın bir yerde o zamanki adıyla sinematograf açıldığını ifade ediyor. Normal seanslar bittikten sonra; "*husuî kişilere, mesela duş yapan çıplak kadın resimlerinin*" de gösterildiğini söylüyor.[475]

1908'den itibaren başlayarak çeşitli şehirlerde halka yönelik sinema salonlarının açıldığı biliniyor. Sinema gösterilerinin Gayrimüslimler ve yabancıların hâkimiyetinde yapılırken, 19 Mart 1908 tarihinde Cevat Boyer ve Murat Bey, Şehzadebaşı'nda "*Milli Sinema*" adı verilen ilk Türk sinemasını açarlar. Ardından İstanbul Sultanisi'nde film gösterileri düzenleyen Şâkir Seden, Fuat Uzkınay ve Ali Efendi birlikte ikinci Türk sinemasını "*Ali Efendi*" ismiyle 6 Temmuz 1908'de faaliyete geçirirler.[476]

Osmanlı Devleti'nde bilinen ilk film çekimi 1897 yılında Alexandre Promio tarafından yapılır. "*Haliç Panoraması*" adlı 1 dakika 19 saniye süreli bu film kısa olup, "*Haliç'i turistik bir gözle*" siyah beyaz

472 Özde Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbul'unda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", *Doğu Batı Düşünce Dergisi, Sinema Tutkusu 4*, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, s. 158.

473 Mustafa Gökmen, *Başlangıçtan 19150'ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul 1989, s. 13-14.

474 http://www.mkutup.gov.tr/menu/80, 10 Aralık 2022.

475 Kâzım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 20.

476 http://www.turksinemasi.com/turk_sinema_tarihi/turk_sinema_tarihi_turkce.asp?tarihid=1000, 10 Aralık 2022.

31 Temmuz 1908 tarihindeki Cuma Selamlığı'nı gösteren video kaydı:
Kare kodu 31 Temmuz)

göstermektedir.[477] Daha sonrasında bu tür çekimler yaygınlaşır. Sultan II. Abdülhamid'in kendisi de iki kez çekimlerle kaydedilir. Bunlardan ilki 28 Temmuz 1905'te Selim Sırrı Tarcan'ın da refakat ettiği ekip ile Cuma Selâmlığı sırasında II. Abdülhamid'i Yıldız Hamidiye Camii'nin ikinci avlusunda çekerler. Sultan Hamid'in kızı Şâdiye Sultan da böyle bir bilgiyi hatıralarında zikrediyor.[478] İkinci olarak ise yine Yıldız Hamidiye Camii'nde Cuma Selâmlığı sırasında 1908 yılında yapılır. Fransız Pathé tarafından çekilen bu film, 2 dakika 20 saniye sürelidir. Filmde, Yıldız Sarayı'ndan faytonuyla gelen Sultan II. Abdülhamid'in etrafı askerlerle çevrili olarak halkı eliyle selâmladığı görülüyor.[479]

Bu arada yaygınlaşan sinema veya film gösterilmesinin hukukî çerçevesini oluşturmak için "*Sinematograf İmtiyaz nâmesi*"nin çıkartılması ihmal edilmez. 29 Mart 1903 tarihli "*Memâlik-i Şâhânede Sinematograf Temâşa Ettirilmesinin Şerâit-i İmtiyâziyyesi*" toplamda 26 maddedir. Çerçevesi oldukça iyi düzenlenen bu imtiyaz nameye göre alınan imtiyazın süresi 35 yılla sınırlıdır. İmtiyaz "*projektörlerden operatörlerin donanımına kadar teknik altyapıyla ilgili hususları, sinema salonları, sinemanın ahlaki tesirleri, filmlerin içeriği ve sinemanın akademik, teknik ve askeri eğitim alanlarını*" kapsıyor. Maddelerde genel bir "*Osmanlılık vurgusu*" var. Bu anlamda "*doğrudan Osmanlı ahalisiyle temas hâlinde olan görevliler Osmanlıca konuşmak ve fes takmak*" zorunda oldukları ifadesi dikkat çekici. Sinemadan eğitim, askerî ve ziraat alanları istifade edebilecek ifadesi, sinemanın gücünün ve etkisinin fark edildiğini gösteriyor. Filmler, Sultan II. Abdülhamid tarafından incelenecek ve onun tarafından uygun görülmeyenler gösterilmeyecektir. Sinemanın

477 Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbulu'nda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", s. 159-160.

478 İbrahim Yıldıran, "Selim Sırrı ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı", *Kebikeç*, Sayı 27, 2009, s. 225.

479 Çeliktemel-Thomen, "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbulu'nda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", s. 162-163.

toplumsal anlamda katı sağlayacağı düşünülen alanlara yönelik maddesi; "*genel sağlığı korumak, çocukların terbiyesini bozmamak ve aile hayatıyla ilgili en nezih ve en mergub olan filmleri sunarak genel ahlakı ıslah etmekle mesul tutulmuşlardır*" şeklindedir.[480] Sinema faaliyetlerinin daha başında bu şekilde sınırlanmasının nedeni; aile, çocuk ve toplum hayatını koruma adına makul görünüyor.

Sinemanın icadından takriben bir yıl sonra kabul görmesi Osmanlı Modernleşmesi bakımından önemli bir bilgidir. Aslında Osmanlı Toplumu için oldukça yeni olan filmlerin aynı sıralarda İstanbul ve Selanik gibi şehirlerde gösterilmesi, bu tür kültürel yeniliklerin toplumsal bir karşılığının olduğunun kanıtıdır. Sinemanın etkisini ve önemini; hatta muhtemel olumsuz sonuçlarını da fark eden Sultan II. Abdülhamid'in bunun hukukî çerçevesini ve faaliyet alanını belirlemesi de önemli bir ayrıntıdır. Sinema imtiyazının genel çerçevesi oluşturulurken toplumun umumî sağlığının korunması, ailenin ve toplumun iyi filmlerle iyileştirilmesi ve çocukların terbiyesinin bozulmamasına yönelik hususları dikkate alınıyor. Modern Avrupai bir yeniliğin kendisinden değil, bunun uygulanmasından dolayı ortaya çıkabilecek toplumsal olumsuzluklardan toplum korunmak isteniyor.

Modern Sporlar ve İlk Olimpiyat Oyunlarına Katılma

Sultan II. Abdülhamid'in kültürel modernleşme faaliyetlerinde yaşanan gelişmelere spor alanı da dâhil edilebilir. Hükümdarlık yıllarında modern eğlence kültürünün yanı sıra modern Avrupai spor dalları da Osmanlı Toplumu'nda görülmeye başlar. Modern spor dallarının gerçek anlamda çeşitlenmesine, toplumsal bir eğlence kültürü hâlini almasına ve bunların bilimsel anlamda öğrenilmesine yönelik gelişmelerle ilgi örnekler yaygınlık kazanır. Futbol, jimnastik, atletizm, boks, bisiklet, yüzme, kürek ve binicilik gibi alanlar okul müfredatında yer alır, takımlar kurulur ve yarışmalar yapılır.[481] Spor dallarından sadece futbolla ve olimpiyat oyunlarıyla ilgili gelişmeler bu anlamda örnek olarak takip eden sayfalarda anlatılıyor.

480 Özde Çeliktemel-Thomen, "1903 Sinematografi İmtiyazı", *Toplumsal Tarih*, Sayı 229, s. 28-30.

481 Âtıf Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Ankara 1995, s. 643-670.

Türkiye'de Futbolun Başlaması

19. yüzyılın ortasında İngiltere'de başlayan modern futbol, yine aynı yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'ye de ulaşır. İlk olarak İstanbul ve İzmir'de yaşayan yabancılar 1880'li yıllarda futbol oynarlar. Bunları seyreden gayrimüslimler ve Türkler de futbola ilgi duyarlar ve oynamaya başlarlar. Bu etkileşim belli bir süre sonra okullarda da kendini gösterir. Galatasaray Sultanisi öğrencilerinden Ali Sâmî 1899 yılında, beden eğitimi hocası Faik Bey'in öğrencilerinden "*birkaç kişinin futbol oynamağa*" başladığını fakat "*muntazam bir kulüb teşkiline muvaffak olmadan hükûmetce bundan men' edilmiş*" olduğunu iddia ediyor. Bundan dolayı beş altı sene boyunca Türklerin futbolu kesin olarak terk ettiklerini ancak Bahriye Zâbiti olan Fuâd Bey'in, İstanbul'da kurulan bir İngiliz kulübünde takma adla bu sıralarda oynadığını yazıyor.[482] Bu şekilde futbol öncelikle Türkiye'deki İngilizlerle başlamış, ardından gayrimüslimler ve nihayetinde Türklere arasında yaygınlaşmıştır.

Futbol kulüplerinin kurulması da benzer bir seyir takip eder. İlk futbol kulübü İngiliz Levantenler tarafından 1880 yılında İstanbul Pera'da "Constantiople Ragbi ve Futbol Kulübü"nü kurulur. Yine İngilizler İzmir'de 1883'te "Bournabat Ragbi ve Futbol Kulübü"nü faaliyete geçirirler. Takip eden yıllarda hem İstanbul hem de İzmir'de yabancılar başka kulüpler açarlar. Osmanlı vatandaşlarının kurdukları ilk kulüp ise "Ermis Kulübü"dür. Kulübün sahipleri Pera'da yaşayan Rum kökenli Osmanlılardır.[483]

Bu gelişmelere rağmen ilk Türk kulüplerinin kurulması bunlara göre geçtir. Sultan II. Abdülhamid yönetiminin bu tür oluşumların Türkler arasında ortaya çıkmasına siyaseten soğuk bakması bunun nedeni olarak gösteriliyor. Özellikle de yönetim karşıtı Jön Türklerin gizli faaliyetlerinin belli okullarda karşılık bulması dönemin yöneticilerini bu tür kulüplere karşı mesafeli bakmalarına neden gösterilebilir. Nitekim bu takipten kurtulabilmek için Reşâd Danyal Bey ve Fuad Hüsnü Bey, ilk Türk kulübü "*Black Stocking*"/Siyah Çorapları İngilizce isimle Kadıköy'de kurarlar. Mekteb-i Bahriye'de okuyan Fuad Hüsnü Bey, İngilizlerle Rumların yaptıkları müsabakaları seyretmek suretiyle futbola merak salar ve oynamaya

482 Ali Sâmî, "Galata Sarây Kulübü'nün Tarihçesi", *İdmân*, Sayı 1, 15 Mayıs 1321[28 Mayıs 1913], s. 9. 9-11

483 Mehmet Yüce, "Ayaktopu Hikâyeleri 8. Osmanlı Kulüpleri", *Tam Saha*, Sayı 129, s.124-126.

başlar. Daha sonrasında arkadaşı Danyal Reşad Bey'le kulübü kurar. Forma renkleri kırmızı, beyaz ve siyah olan Black Stoking, ilk maçını Moda Rum Kulübü ile 8 Kasım 1901'de yapar ve 5-1 mağlup olur. Fuad Hüsnü Bey bu maçtaki tek gölü atar.[484] Bu aynı zamanda Türk kulüplerinin ilk maçı ve Türk futbolcusunun attığı ilk gol olarak da kabul ediliyor.

Kulübün ömrü uzun sürmez. İlk maçların oynandığı sıralarda Yıldız Sarayı'na verilen bir jurnalin ardından kulüp dağılır. Dönemin şahitlerinden ve ilk futbolculardan Nûrî Bey bu jurnali, "*Köçeoğlu Andon isminde birisi bizi jurnal ediyor. Reşatbey içinizde olduğu Kadıköyü'nde Veliahtt Reşat Efendi himayesinde bu kulüb teşekkül etmiştir... diye yukarıya çıktık*" şeklinde anlatıyor. 11 kişinin isminin yazılarak verilen jurnalden haberdar olan Zabtiye Nâzırı Şefik Paşa bizzat futbolcuları çağırarak görüşür. Nuri Bey, meselenin "*oyundan ibarettir, önemli bir şey yoktur diye*" anlaşılınca halledildiğini anlatıyor.[485] Yönetiminin siyasî endişelerini suistimal etmek isteyen bir kişi, takımda sırf "Reşâd" ismi var diye kulübü Veliaht Reşâd Efendi'nin himayesinde kurulduğu iddiasıyla şikâyet eder. Meselesinin siyasî değil de spor olduğunu öğrenen zaptiye nâzırı bunu dikkate almayarak olayı kapatır.

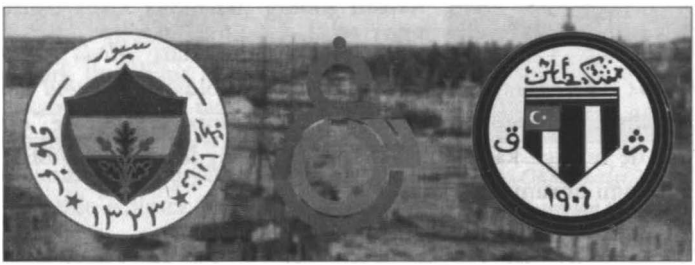

Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan Fenerbahçe, Galatasaray ve Beşiktaş kulüpleri bugün futboldan öte daha toplumsal yapılardır.

Black Stocking'in ardından bugün de varlığını hâlen sürdüren 1903 Beşiktaş, 1905 Galatasaray ve 1907 Fenerbahçe kulüpleridir Özellikle de 24 Temmuz 1908 tarihinde meşruti yönetime geçilmesinin ardından kurulan futbol kulüplerinin sayısı daha da artar ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde de yaygınlaşır. Çok sayıda kulübün katılımıyla birlikte ilk futbol liglerinin kurulması yine bu sıralarda gerçekleşir. Türkiye'deki

484 Yüce, "Ayaktopu Hikâyeleri 8. Osmanlı Kulüpleri", s. 133.

485 Kahraman, *Osmanlı Devleti'nde Spor*, s. 672.

Galatasaray, Türkiye'de ilk futbol ligi olan İstanbul Futbol Birliği'nde 1908-1909 sezonunda şampiyon olan ilk Türk takımı olarak tarihi geçer.

ilk "*futbol ligi*" yabancıların 1903 yılında kurdukları "*Moda*", "*Elpis*", "*İmogene*" ve "*Kadıköy Union*" takımlarından oluşan "*İstanbul Futbol Birliği*"dir. Daha sonrasında 1905'te "*Galatasaray*" ve 1908'de "*Fenerbahçe*" de bu lige katılırlar. Galatasaray, bu ligde şampiyon olan ilk Türk takımı unvanını kazanır.[486]

İlk Olimpiyatlara Katılma ve Kazanılan Madalyalar

Modern spor kültürünün küresel anlamda en popüler organizelerinden biri olan olimpiyat oyunlarının kökenleri kadim Grek'e kadar gitse de istikrarlı bir şekilde düzenlemesi 19. yüzyılın sonlarından itibarendir. Farklı devletlerin iştirakiyle yapılan bu oyunlarda çok sayıda spor alanında müsabaka düzenlenir. Bunlarda temel özellikle sporcuların kendi adlarına değil vatandaşı oldukları devletler adına yarışmalarıdır. Osmanlı Devleti de bu oyunlara ilgisiz kalmaz ve o günkü siyasî şartlarda çerçevesinde başından itibaren bunlara iştirak eder.

486 Erdoğan Arıpınar, *Türk Futbol Tarihi (1904-1991)*, Ankara 1992, s. 14-15.

Osmanlı Devleti'nin ilk modern olimpiyat oyunları 1896 Atina'ya katılması tartışmalıdır. Olimpiyat Komitesi'ne üye olunmadığı için Türk sporcuların kabul edilmediği iddiasıyla birlikte İzmir ve Selanik'ten bazı sporcuların atletizm ve bisiklet yarışlarına katılımları somut bilgilerle belirtilmektedir.[487] Ayrıca 1896 yılı Osmanlı-Yunan münasebetleri bakımından çok sıkıntılı bir sürecin yaşandığı gerçeği de dikkate alınmalıdır. Aynı sıralarda Atina'da yapılan olimpiyat oyunlarına devlet olarak değil de vatandaşlarının gayriresmî olarak katılmaları makul görünüyor.

1906 Atina Ara Olimpiyat Oyunları için gelen davet üzerine, resmen katılınmayacağı fakat gayri resmî olarak katılmak isteyen sporculara izin verileceğini bildirilir. Neticesinde İstanbul'dan 8 Rum, İzmir'den 1 Ermeni ve 10 İngiliz, Selanik'ten 1 Musevî ve 10 Rum olmak üzere 30 sporcu katılır. Atletizm, jimnastik, eskrim, güreş ve futbol alanlarında müsabaka yaparlar. Atletizmde 1 altın ve 2 bronz kazanırlar. Daha da ilginci futbol dalında iki Osmanlı şehrinden İzmir Karması ve Selanik Karması olimpiyatlara katılır. Sonuçta iki takım ikincilik maçına çıkarlar ve İzmir Karması maçı kazanarak gümüş madalya kazanır, Selanik ise bronz alır.[488] 1908 Jön Türk İhtilâli'nin cereyan ettiği günlere tekabül etmesine rağmen 1908 Londra Olimpiyat Oyunlarına da iştirak edilir. 2 sporcunun katıldığı yarışlarda herhangi bir derece elde edilmez.[489] Burada sporcu sayısının düşük olmasının nedeni, 1908 Jön Türk İhtilali ve devamında anayasal yönetime yeniden geçilmesi sürecinde yönetim boşluğu olabilir.

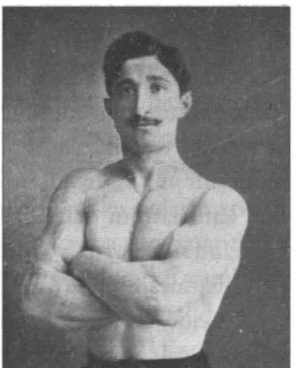

1906 Olimpiyatları'nda altın madalya kazanan Osmanlı sporcu Yorgo Alibrantis (1880-1943), 10 metre ip tırmanmada 11,4 saniye derece ile bir dünya rekoru da kırar.[490]

487 Efdal As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 59, Ankara 2016, s. 7-16.

488 As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", s. 20-22.

489 As, "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", s. 30.

490 Volkan Üstün, "İstanbul Azınlık Kulüpleri", *Kültür Atölyesi*, Sayı 3, İstanbul 2015, s. 80.

Ara Değerlendirmeler

Sultan II. Abdülhamid hükümdarlık yıllarında yapılan modernleşme faaliyetleri, Batı Avrupa'da ortaya çıkan modern sanat, spor ve eğlence gibi kültürel alanları içine alacak bir mahiyet kazanır. Sınırları ve dolayısıyla da etkileri bir hayli geniş sosyal ve kültürel modernleşme boyutuna sahiptir. Bu süreçte Avrupai kültürel yeniliklerin aslında aradan fazla bir zaman geçmeden alındığı gerçeği bir tespit olarak gündeme getirilebilir. Bunlardan bazıları kısa bir süre zarfında ve bir kısmı ise en fazla 20-30 yıl geçmeden Osmanlı'da karşılık bulmaya başlar. O yıllardaki etkileşim araçlarının azlığı ve teknik olarak yetersizliği dikkate alındığında böylesine bir zaman farkı sorun görülmemelidir. Buna bir de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu o günkü siyasî, iktisadî, demografik ve coğrafî şartların zorlukları eklendiğinde bu sürenin normal olduğu iddia edilebilir. Hatta duruma göre, devletin ve toplumun içinde bulunduğu mevcut kronik sorunlar çözümü beklerken, kültür ve eğlence yeniliklerinin bu şekilde alınması sorgulanabilir. Fakat genel modernleşme faaliyetlerinin bir sonucu olarak modern Avrupa'yla temas kanallarının daha da kolaylaştığı ve çeşitlendiği başka ifadeyle de Osmanlı'nın Avrupa kültür çevresine eklemlendiği bir sürecin böyle neticelenmesinin kaçınılmaz olduğu da belirtilmelidir.

Özelde II. Abdülhamid'in ve daha öncesindeki hükümdarların kültür, sanat, spor ve eğlence alanlarındaki Avrupai yeniliklerin alınmasında İslamî anlayışının engel teşkil etmediği gerçeği de ortaya çıkıyor. Hükümdarlardan diğer yöneticilere Osmanlı elitlerinin önemli kısmının bu anlamda hiç de geleneksel düşünmedikleri ve davranmadıkları anlaşılıyor. Bazı çevreler tarafından iddia edilenin aksine böyle bir durum söz konusu olsaydı zaten çok daha farklı bilgilerle muhatap olunurdu. Fakat tarihî gerçeklik ve tablo yukarıda tasvir edildiği gibidir.

Kültür ve sanat alanlarındaki yeniliklerin alınmasının zamanlama olarak çok da geç olmamasına rağmen Avrupa'daki örnekleri gibi kurumsallaşma ve toplumda yaygınlaşma noktasında cılız kaldığı dile getirilmesi gereken bir olgudur. Bu tür yeniliklerin yeterince kurumsallaşması ve toplumda daha fazla yaygınlaşması noktasında günümüzde dahi belli sorunların yaşanıyor olması, açıklamada daha başka sosyal psikolojik hususların dikkate alınmasını elzem kılıyor. Fakat bu sorunun Sultan II. Abdülhamid dönemiyle ilgili en önemli nedeni, 1889-1908 yılları arasında Jön Türklerle cereyan eden siyasî mücadelenin

olumsuz sonuçları gösterilebilir. Mücadeleden dolayı siyasî iktidarın rejimi koruma duygusuyla siyasî muhalif hareketleri kontrol etmek istemesi bazı özgürlüklerin ve faaliyetlerin ya doğrudan yasaklanmasına ya da kısıtlanmasına ve sıkı kontrol edilmesine neden olur.

Devreye sokulan ve uzun süre devam eden güvenlikçi kontrol mekanizmaları, spor gibi bazı kültürel faaliyetlerin özellikle de Türkler arasında gizli yapılmasına yol açar; dolayısıyla da bu alanların daha sağlıklı gelişmesini ve yayılmasını olumsuz etkiler. Sultan II. Abdülhamid dönemi dâhil öncesindeki veya sonrasındaki bu tür olağanüstü dönemlerdeki güvenlikçi tedbirler içe yönelik olup, siyasî psikolojik olarak belli bir süre için aşılması gereken ama zor olan reflekslerdir. Bunların en geç orta vadede aşılması ve böylece toplumsal huzurun ve barışın sağlanması gerekirdi. Bu süreç ne kadar uzarsa toplumsal ve kurumsal hayattaki siyasî ve psikolojik huzursuzluklar o kadar derinleşir. Böylesi durumlarda ise kültür, spor ve eğlence alanındaki yeniliklerin takip edilmesi, alınması ve uygulanması noktasında aksamalar yaşanabilmektedir. Nitekim gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet Türkiyesi'nde belli aralıklarla cereyan eden siyasî mücadelelerin ve kavgaların yoğun yaşandığı dönemlerde bu tür sosyal ve kültürel sorunlar yaşanmaya devam ede geldiği bir vakıadır. Eğer bir eleştiri olacaksa bu süreklilik dikkate alınarak daha ziyade sosyoloji penceresinden yapılmalıdır.

Genel kabulün aksine "Panislamcı/İslamcı" değil de "dindar" olarak görülmesi gereken Sultan II. Abdülhamid'in kültür, sanat ve eğlence hayatında Avrupai, modern faaliyetlerin fazlaca görülmesinin onun kişiliği bakımından bir çelişki olmadığı anlaşılıyor. Zira dindar, ama Zamanın Ruhu'na sahip modernleşmeci bir şahsiyet olarak kendi zihin dünyasında bu iki özelliği birleştiren şahsiyettir. II. Abdülhamid, sıradan insan değildir. Aksine modernleşmeyi uzun süredir doğrudan yaşayan hanedanın bir mensubu, Şehzadesi, veliahdı ve sultanı olarak böylesine bir alt yapıya sahip olduğu gerçeği inkâr edilemez.

Kendisi de dindarlığı ile modernleşmeci kimliği arasındaki hassas dengeyi koruduğunu Âtıf Hüseyin Bey'le yaptığı sohbet esnasında söylüyor. İlerleme taraftarı olduğunu ve Avrupa'da ne icat edilirse onun yapılması gerektiğini fakat bu yapılırken İslam'a uygun olmasına dikkat edilmesi gerektiğini dile getiriyor. Sultan II. Abdülhamid'in burada kullandığı ilerleme, o zamanki popüler tabirle terakkî taraftarı olduğu ifadesi İslamcı olsun olmasın dönemin bütün Osmanlı aydınlarının

kullandıkları klişe bir kavramdır. Hatta Abdülhamidi yönetim karşıtlarının kurdukları İttihad ve Terakki'nin ismindeki "terakkî"/ilerleme kelimesi tam da budur. Kısacası bu sıkıntılı dönemlerde toplum ve devletle ilgili meseleler üzerinde düşünen Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında bu anlamda ortak bir zihniyet var. Aynı şekilde II. Abdülhamid de inançta Müslüman kalınması ve İslami değerlerin korunması fakat Avrupa'nın modern bilim, teknolojisi ve kültürünün alınması düşüncesindedir. Sonuçları itibariyle döneminin ruhuna uygun bir şekilde dindar bir hükümdar olarak Avrupa'dan bilim ve teknolojiyle birlikte Avrupai kültür, sanat ve eğlence gibi yeniliklerin de ithaline izin verir veya göz yumar.

Aslında Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğindeki böylesi bir dindarlık ve kültürel modernleşmeci zihniyetin birlikte var olması yine araftaki hâlini gösteriyor. İnanç ve amel olarak İslami değerlere sahip çıkarak günlük hayatında modern kültürel eğlenceleri yakinen takip etmesi, kısa süre zarfında tedarikine gitmesi ve bunlarla vakit geçirmesi arafta olma durumunun bir tezahürüdür.

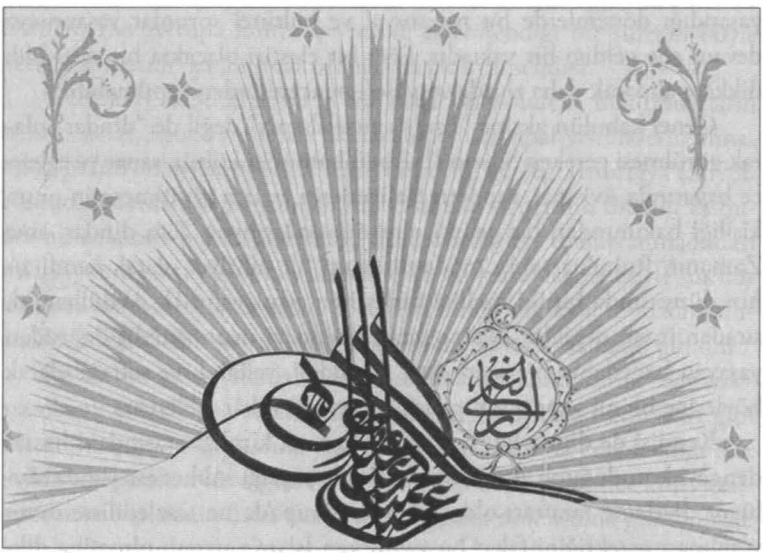

Sultan II. Abdülhamid'in Tuğrası

SONUÇ

"Şimdiye kadar nefsimi düşünmediğimi
Cenap-ı Hak biliyor.
Dinimi, milletimi ve vatanımı düşündüm.
Bu sebepten çok düşman kazandım."
Sultan Hamid

İnsan ömrünün ilk dönemlerini teşkil eden çocukluk ve gençlik yıllarında yaşanılanlarla, dolayısıyla biriktirilen ilk tecrübelerle kişilik oluşur. Çocukluğun ilk günlerinden itibaren başlayan oluşum süreci, gençlik yıllarıyla tamamlanarak sonrası için âdeta bir zemin olur. *Günlük hayatta alınan kararlar ve yapılan faaliyetler, yatay boyuttaki bu zeminin dikey boyuttaki tezahürleridir. Başka bir ifadeyle de günlük hayattaki faaliyetler (görünür olan) aslında kişiliğin (görünmeyenin) uygulamasıdır.* Özellikle de biyografi çalışmalarının konusu olan tarihî şahsiyetlerin hayatı ele alınırken böylesine bütüncül bakış açısı ve yaklaşım metot olarak kullanılabilir. Tarihî aktörlerin hayatlarını teşkil eden gelişmelerin sadece ardı ardına sıralanması; "*ne*"yin "*nasıl*" olduğuyla ilgilidir; mekanik olanın dolayısıyla da görünenin anlatılmasıdır. *Fakat asıl olan hayat hikâyesini ilmek ilmek işleyen faaliyetlerin "neden" ve "neden böyle" yapıldığının tespit edilebilmesidir. Yani bilinen tarihî olguların nedenlerinin ve nedenlerin nedenlerinin ortaya konulabilmesidir.* Bunun için de öncelikle tarihî karakterin kişiliğinin tespit edilmesi elzemdir.

Artık sonlarına gelinen bu çalışmanın konusunu teşkil eden Sultan II. Abdülhamid'in hayatı ve saltanatı böylesine bütüncül bir bakış açısıyla ele alınıyor, kurgulanıyor ve izah edilmeye çalışılıyor.

İlgili bölümlerde hükümdarlığı öncesindeki hayatı; çocukluk ve gençlik yılları öncelikle tespit ediliyor. *İlk olarak Sultan II. Abdülhamid'in 23.7 yılı şehzadelik ve 3 ayı veliahtlık olmak üzere ömrünün*

toplamda ilk 24 senesine denk gelen çocukluk ve gençlik dönemi üzerinde duruluyor. Onun kişisel özelliklerinin ve dolayısıyla da 33 yıllık hükümdarlığının icra edildiği zemininin tespiti için bu verilere ihtiyaç var. Fakat ilgili sayfalarda da görüldüğü üzere ömrünün bu ilk dönemleri hakkındaki bilgilerin sınırlı olması bir sorundur. Ancak hükümdar olmasından sonra geriye dönük anlatılan bazı bilgilerden veya iddialardan ulaşılabilenler üzerinden Şehzade ve Veliaht Abdülhamid Efendi'nin çocukluk ve gençlik dönemleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulabiliyor.

Sultan II. Abdülhamid'in hayatı, genel çerçevesi çizilen bu kurgu üzere temelde üç döneme ayrılarak yukarıdaki sayfalarda anlatılıyor. *76 senelik hayatında 23.7 yıllı şehzadeliğine denk gelen çocukluğu ve gençliği "çıraklık" olarak kişiliğinin oluştuğu süreç birinci dönemidir. 3 aylık veliahtlık günleri "kalfalık" adı altında hükümdarlığa hazırlık ve nihayetinde ise 33 senelik hükümdarlığı "ustalık" olarak son iki dönemini teşkil ediyor.* Tahttan indirilmesinden sonraki dokuz yıllık münzevi hayatı ise bu çalışmanın kapsamına dâhil değildir. Bu şekilde II. Abdülhamid'in hayatı bütüncül bir yaklaşımla anlaşılmaya ve izah edilmeye çalışılıyor. Fakat sonuçları itibarıyla Sultan Hamid de Osmanlı Devleti'nin bir parçası ya da izdüşümü olarak kendi ömrünü yaşayarak tarihteki yerini aldı.

Böyle bir kurgunun tercih edilmesinin nedeni, şehzadeliği süresinde kişiliğinin oluşması ve hayatının ilk tecrübelerine bu yıllarda sahip olmasıdır. Nitekim onun bu süreçte kazandığı "zeki", "çalışkan", "dindar", "modern", "şüpheli" ve "pragmatist" gibi temel bazı kişisel özellikleri ve devamında gençlik yıllarında yaptığı faaliyetleri, daha sonraki dönemlerini nasıl etkilediği yukarıdaki bölümlerde görülebilir. Yönetimi doğrudan kendi uhdesine almasında ve devlet işlerini bizzat takip etmesinde onun zeki ve çalışkan olmasıyla birlikte devletin mevcut durumunun etkili olması, yine ilgili sayfalarda izah ediliyor. Ayrıca *şehzadeliği, veliahtlığı ve hükümdarlığı arasındaki etkileşimi ve sürekliliği dile getirilirken, gençlik yıllarında Kâğıthane'de kurduğu çiftliğiyle inşa ve bizzat idare ettiği "küçük dünyası"nı, bu kez de hükümdarlığı sırasında Yıldız Sarayı'nda devletin bütününü kapsayacak şekilde "büyük dünyası"na dönüştürdüğü gerçeği* de uzun uzadıya anlatılıyor.

Sultan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı öncesindeki hayatı ile sırasındaki arasında böylesine bir devamlılığın ve bütünlüğün varlığı, bu

çalışmanın somut sonuçlarındandır. Yönetimi başlangıçta hükümetlere bıraktığı ve ancak Rus mağlubiyetinin ardından kendi omuzlarına aldığı görüşü genel bir kanaat olarak dile getiriliyor. Fakat bu çalışmayla birlikte aslında bunun hiç de böyle olmadığı ortaya çıkıyor. Aksine *henüz şehzadeliği günlerinden itibaren kazandığı iddialı kişiliği ve tecrübesiyle birlikte veliahtlığından başlayarak hükümdarlığa âdeta hazırlandığı; bunun için iç ve dış dinamiklerle gerekli temasta bulunduğu, hükümdar olduğu günden itibaren yönetimi hükümetlere tam olarak bırakmadığı, yeri ve zamanı geldiğinde istediği gibi bunlara müdahalelerde bulunduğu* yukarıdaki bölümlerde uzun uzun anlatılıyor. Tam olarak yönetimi Yıldız Sarayı'na alana kadar geçen süre zarfında gerek iç siyaset gerekse dış siyasette çift başlı bir yönetimden bahsedilse de aslında ağırlık olarak yine kendisi yönetimin baş aktörüdür.

1881'den itibaren yaptığı ise tıpkı 1908 sonrasında düştüğü durum gibi Bâb-ı Âlî'nin gücünü bütünüyle sembolik bir seviyeye indirmektir. Nitekim II. Abdülhamid'in yönetimi, karar ve uygulama olarak gerçek anlamda Bâb-ı Âlî'ye devretmek zorunda kalması ise çok geç ancak 1908 Jön Türk İhtilali'nin ardından gerçekleşir. Bu devir, asla birinci dönemi gibi değildir. Zira kendisi gerçekten de meşrutî bir hükümdar olarak artık saraya çekilir ve yönetime herhangi bir müdahalede bulun(a)maz. Böylece tam anlamıyla babasının ve amcasının geleneğine döndüğü de söylenebilir. Fakat bu kez de yeni dönemin genç aktörleri *İttihadçılar Bâb-ı Âlî'yi rahat bırakmazlar ve Abdülhamidi dönemi aratmayacak derecede hükümet işlerine karışırlar. Aralarındaki fark ise, öncesinde tek adam sarayından her şeyi kendi kontrolünde tutmaya çalışırken, şimdi bir partinin merkez-i umumisini oluşturan şahıslar hükümeti yönlendirmeye gayret etmeleridir.* Bunun sonucunda da Osmanlı iç siyasetinde yeni kırılmalar ve krizlerdir patlak verir.

Sultan II. Abdülhamid'in yönetimi kendisiyle bütünleştirmesine rağmen aslında arka planda bir bilgi desteği alma ve istişare mekanizmasına sahip olduğu gerçeği de söz konusudur. Devletin mevcut durumu ve çözümlerle ilgili sağladığı bilgi akışı, kısa ve orta vadede başarılı sonuçların elde edilmesine yardımcı olduğu söylenebilir. Fakat uzun vadede ise tersine yönetimde zaafiyetin ve bazı sorunların baş gösterdiği de bir gerçektir. Bundan dolayıdır ki bu sürecin sonunda 1908 Jön Türk İhtilâli patlak verir. *Abdülhamidi mutlaki yönetimle ilgili ortaya çıkan bir diğer husus ise, bu yönetim tarzının ve mekanizmasının kurulmasında*

ve yönetilmesinde doğrudan kendisine destek veren bir devlet adamı grubunun var olduğu gerçeğidir. Bunlar gerek saray çevresinden gerekse taşradan II. Abdülhamid'in endişelerini daha da körükleyerek; hatta suistimal ederek mutlaki yönetimin genişlemesine katkı sağlarlar. *Mutlaki yönetimin nimetlerinden sonuna kadar istifade ederek bu yönetimin devamına destek vermek suretiyle dönemin büyük küçük devlet adamları, bürokratları ve memurları daha sonrasında patlak veren siyasî ve sosyal psikolojik sorunlar noktasında en az Sultan Hamid kadar sorumludurlar.* Bu anlamda jurnal ve sansür gibi uygulamalar, sadece onunla cisim bulan gelişmeler olmayıp aksine dönemin merkez ve taşra bürokratlarının da desteklerinin veya katkılarının olduğu dikkate alınmalıdır. Nitekim Tahsin Paşa, Said Paşa, Memdûh Paşa gibi bu sistemin önemli çarkları hatıralarında Abdülhamidi yönetimi eleştirirken, kendilerinin de bu değirmene su taşıdıkları gerçeği noktasında en ufak bir eleştiride bulunmazlar. Sonuçları itibarıyla böylesine bir mutlaki yönetimin ortaya çıkmasında ve genişleyerek uygulanmasında en tepeden en aşağıya dönemin bütün paydaşların dahli ve sorumluluğu vardır. Önemli olan da bütün sorumluluğu iradesi, kararları ve uygulaması olarak bir kişinin üzerine yükleyerek gerçek nedenlerin üstünün örtülmesi değil; var olan sorunlu sistemin işleyişindeki problemleri bütün aktörleriyle ve paydaşlarıyla birlikte çözümleyebilmektir.

Abdülhamidi mutlaki yönetimin siyasî karşıtları olan ve mücadele eden Jön Türklerin/İttihadçıların, 1908 İhtilali'nin ardından kurdurmayı başardıkları yeni anayasal düzende benzer bir davranışa girdikleri gerçeği bu çalışmanın sonuçlarından bir diğeridir. *İttihadçılar, 1889 yılından itibaren başlayan propaganda faaliyetlerinde Sultan II. Abdülhamid'i ve yönetimini eleştirdikleri hususları benzer şekilde yapmaları/yapmak zorunda kalmaları paradoksal bir durumdur.* En büyük eleştirileri meşrutî yönetimi askıya alarak yönetimi Yıldız Sarayı'na kaydırması ve Bâb-ı Âlî'yi silikleştirmesi olmasına karşın, kendileri de meşrutiyete yeniden geçilmesinin ardından başbakanlığın hemen yakınlarına açtıkları parti binalarından hükümetleri yönlendirmeye çalışırlar. Hatta orduyu dahi siyasete sokmaktan geri durmazlar. İlginçtir II. Abdülhamid ise tersine orduyu bir şekilde siyasetin dışında tutmayı başarabilmişti. Sultan Hamid'in yönetim karşıtlarını çeşitli araçlarla kontrol etmesiyle iç siyasette bölünme çatışma yaşandığı gibi bu kez de İttihadçıların yeni dönemde muhaliflerini kontrol etme ve baskı altında tutma gayretlerinden

dolayı Osmanlı iç siyasetinde yeni bir bölünme ve çatışma patlak verir. Benzer durumlar yıllar sonra Cumhuriyet Türkiyesi'nde de belli aralıklarla yaşanıla geliyor. Bu anlamda Türk tarihinde belli bir istikrarın ve tekrarın var olduğu gerçeğini kabul etmek gerek.

Yakın tarihlere kadar süre gelen böylesine *istikrarlı siyasî mücadelelerin yaşanmasına ve muhalefetteyken iddialı vaatlere rağmen, iktidarı eline alan muhalif kadroların eleştirdikleri yönetimlere yakın veya benzer anlayışa, tarza ve davranışa sahip olmaları; üzerinde durulması ve çözülmesi gereken toplumsal psikolojik ve siyasî psikolojik davranıştır.* Mevcut iktidarların uygulamaları tipik karşıtlık önyargısı ve bagajıyla konjonktürel ve şekilsel eleştirilirken, aslında bunların altında yatan çok daha derin toplumsal psikolojik ve siyasî psikolojik nedenler dikkate alın(a)mıyor. Bu da Osmanlı ve Türk siyasi hayatında böylesine gel gitlerin âdeta bir sabite olarak belli aralıklarla yaşanmasına neden oluyor.

Asıl paradoks ise *Sultan II. Abdülhamid'in ve İttihadçıların, zarar verdiklerine inandıkları devleti birbirlerinden korumak suretiyle kurtardıklarını karşılıklı olarak düşünmeleridir.* Aralarındaki fark ise, II. Abdülhamid'in 33 yıl gibi uzun bir süre zarfında bunu yapmaya gayret ederken İttihadçıların bu sürenin üçte birine dahi sahip olamamalarıdır. Bu uzun süre zarfında Sultan Hamid'in yapmak istedikleri için ya da bazı kararlarının olumsuz sonuçlarını telafi edebilme noktasında 30 yıl gibi yeterli bir süreye sahip olurken, devleti ve toplumu yoğun bir şekilde meşgul Birinci Dünya Harbi ve Balkan Savaşı yılları çıkartıldığında bunun için İttihadçılara kalan süre kıyaslanmayacak kadar azdır. Aldıkları bazı siyasî ve askerî kararları telafi etmek için zamanları ve fırsatları hiç olmadı. Bu gerçeklik ise İttihadçıların en büyük handikabıdır.

Savaşla meşgul olunan ilk iki yıl ve meşrutî yönetime geçilen son yıl çıkartıldığında *30 yıllık bir hükümdarlık süresinde Sultan II. Abdülhamid'in döneminde, özellikle de Rus Harbi'nin neden olduğu ağır sonuçlar da dikkate alındığında bir restorasyonun gerçekleştirildiği ve belli alanlarda istikrarın sağlandığı* söylenebilir. Eğitim, iktisat, kültür, ulaşım, alt yapı ve bürokrasi gibi alanlarda yapılan yenileşme faaliyetleriyle mevcut sorunların aşılması noktasında belli bir iyileşmenin söz konusu olduğu yapılan akademik araştırmaların neticesi olarak dile getiriliyor. Hatta en fazla eleştirildiği yönetim ve siyasî alanlarda dahi aslında başlangıç olarak yeniliklerin gerçekleştirildiği de biliniyor. *Meşrutiyet, Kânun-ı Esasi, muhalif siyasî hareketler, siyasî düşünceler, çok partili seçim*

gibi yenilikler kurumsallaşma noktasında kadük kalsalar da bu dönemde başlamaları hasebiyle II. Abdülhamid'in hanesine yazılır. Günün sonunda Sultan Hamid'in, eksiklikleri ve hatalarıyla birlikte çeşitli alanlarda başarılı bir hükümdarlık sergilediği ortaya çıkıyor.

Dönemin Avrupa basınında da onun bu başarısına açık bir şekilde atıfta bulunan yorumlar fazlaca görülebilir. Bir makalede; Sultan "*II. Abdülhamid'i kıskananlar ve düşmanları, hemen hemen dağılma aşamasına gelmiş olan Türkiye'yi az rastlanır bir azimle ve akılla yeni bir hayata uyandırması ve tekrar dikkate alınan bir devlet yapması gerçeğini kabul etmek zorundalar*" gibi iddialı bir cümlenin ardından şu yorum yapılıyor: "*Sultan her yerde halklarının mutluluğuyla ilgili her şeyle ilgileniyor. Modern makinelerin ithal edilmesiyle Türkiye'nin tarımını kalkındırmayı deniyor. Bu amacı gerçekleştirebilmek için yurtdışındaki tarım okullarında eğitim görmeleri için öğrenci gönderiyor. Türklerin girişimcilik ruhunu uykusundan uyandırmak için yeni sanayi yatırımları yapıyor. Özellikle de zengin vilayetleri demiryoluyla kalkındırmaya gayret ediyor. Bu arada II. Abdülhamid'in tam anlamıyla devletinin birinci hizmetçisi olduğu fark edilmelidir. Bundan dolayı "yorulmayan işçi" lakabı ona yakıştırılıyor. Çünkü hiçbir proje, tasarı ve dilekçe Sultan tarafından tam olarak incelenmeden Yıldız Sarayı'ndan çıkmıyor. Avrupalı Büyük Devletler arasındaki Türkiye'nin durumu da Abdülhamid'in aklı ve siyasî basireti sayesinde öncesine göre daha sağlamlaştı. Büyük bir maharetle Türkiye'nin dış ilişkilerinin dolambaçlı ilişkilerini yoluna koymayı ve yeniden daha sağlamlaştırmayı başardı.*"[1]

Bir Avusturya gazetesindeki; "*bir devletin harabelerinden kısa bir süre zarfında yeni bir devlet inşa eden adamın ismi, II. Abdülhamid'dir!*", cümlesi dikkat çekicidir.[2] Bunlarla tam olarak örtüşen tespitleri Alman Küntzer da dile getiriyor. Sultan Hamid'in hükümdar olmasından sonra Türkiye'de "*modern bir devleti oluşturan bütün kurumlar inşa edilmiştir*" şeklinde başlayan iddialı tespitleri şöyle sona eriyor: "*Demiryolları yapılmış, bilhassa Alman esaslarına dayanan bir ordu kurulmuş, limanlar açılmış, sosyal yardım kurumları iyileştirilmiş, her Avrupa devletinde olan modern bir yönetim mekanizması oluşturulmuş, Tarım, ziraat, hayvancılık, at yetiştirme, sanat ve bilim gibi alanlarda en*

1 "Sultan Abdul Hamid II", *Neuigkeits Welt Blatt*, Sayı 55, 9 Mart 1894, s. 11.

2 Dionys Rosenfeld, "Abdul Hamid und sein Hof", *Tages Post*, Sayı 264, 11 Kasım 1894, s. 1.

azından çok şey yapılmıştır. Bu şartlar altında ufku açık ve reformcu bir hükümdar unvanını hak ediyor."[3] Bu minvalde başka olumlu yorumlar dönemin çeşitli yayınlarda da fazlasıyla görülebilir.

Bütün bu verilerden ortaya çıkan diğer sonuç ise *Sultan II. Abdülhamid'in; kendisinin, yaşadığı toplumun ve devletin potansiyelinin farkında olarak gerçekçi siyasetle mevcut sorunları çözmeye gayret ettiği ve belli başarılar elde ettiğidir.* O günkü şartlarda genel anlamda başarılı olduğu alanlarla birlikte, bazılarında ise başarısız olduğu da bir gerçektir. Özellikle de iç siyasetteki aşırı güvenlikçi ve mutlaki uygulamaları buna örnek olarak verilebilir.

Sultan II. Abdülhamid'in şahsiyeti ve dönemiyle ilgili konular, akademik endişelerden uzak çok daha farklı siyasî ve kişisel amaçlarla ve bagajlarla değişik mecralarda bağlamından kopartılarak tartışılıyor. Hakkındaki görüşler ise bir hayli değişken ve sorunlu bir üslupla dile getiriliyor. Daha açık ifadeyle şahsiyet olarak *II. Abdülhamid'in kendisi ve 33 yıllık hükümdarlığı, 1889'dan başlayarak modern zamanlara kadar süregelen Osmanlı ve Türk iç siyasetindeki mücadeleye âlet ediliyor. Bu süreçte yapılan çok yönlü propagandalardan dolayı 76 yıllık bir ömür "Kızıl Sultan", "Gök Sultan" ve "Ulu Hakan" gibi sorunlu sığ ve klişe kalıplara indirgeniyor. Sultan Hamid hakkındaki bu zıt ve problemli kanaatler, Türk tarihçiliğinin sorunu olmakla birlikte aynı zamanda siyasî psikolojik ve toplumsal psikolojik bir meseledir* de.[4] Zira bu üç algı üzerinden belli çevrelerde yürütülen tartışmalar günün sonunda tarihî bir şahsiyetin anlaşılmasından, hakikatin dile getirilmesinden ve sorunun çözülmesinden ziyade siyasî ve toplumsal ayrışmalarda doğrudan cephane olarak kullanılıyor. Hatta mevcut toplumsal kutuplaşmaların daha da tahkim edilmesinde harç işlevi görebiliyor.

Gerçekte ise bu tür spekülatif tartışmalardan ve abartılı yaklaşımlardan azade, günlük siyasî endişelerden ve kavgalardan uzak sadece tarihin konusu olarak *"tıpkı bir zaman yolcusu"* gibi aramızda dolaşma ve yaşama vakti geldi de geçiyor, Sultan II. Abdülhamid'in.

---

3 Karl Küntzer, *Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei*, Dresden 1897, s. 20.

4 Necmettin Alkan, "Türkiye'de Siyasî Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: "Kızıl Sultan"dan "Ulu Hakanlığa" Dönüşen Algı", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2022, ss. 61-83.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar

Yayınlanmış Belgeler

Bismarck: *Die gesammelten Werke. Reden*, Wilhelm Schüßler (Yay.), Cilt 11, Berlin 1929.

Düstûr, Cüz-ü Râbi', İstanbul 1295 [1879].

İbrâhim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmî Usûller*, Ömer Okutan (Yay.), İstanbul 1990.

İşbû Risâle Elçilik İle Fransa'ya Azîmet Etmiş Olan Mehmed Efendi'nin Sefâretnâmesidir, Paris 1841.

Meclis-i Meb'usan 1293=1877, Hakkı Tarık Us (Yay.), Cilt 2, İstanbul 1954.

Rus Genelkurmay Belgelerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı Ordusu, Bashanov, Mikhail/ Kemaloğlu, İlyas (Yay.), Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 53. Üçüncü Def'a Tertib Edilmişdir, Dersa'adet 1315.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 61. Sene, Dersa'adet 1321.

Sultan II. Abdülhamid Han Devlet ve Memleket Görüşlerim, A. Atilla Çetin (Haz.), Cilt 1-2, Çamlıca Basın Yay., İstanbul 2016.

Hatıra Kitaplar

II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtırâtı I-II (1876-1880), Davut Erkan (Haz.), Bengi Yayınları. İstanbul 2011.

Ali Cevad Bey: *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, (Yay. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

Ali Said: *Saray Hatıraları. Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, Ahmet Nezih Galitekin (Haz.), Nehir Yay., İstanbul 1994.

Âtıf Hüseyin Bey: *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, M. Metin Hülagü (Yay.), 3. Baskı, Timaş Yay. İstanbul 2010.

Barth, Hans: *Türke wehre Dich!*, 2. Baskı, Leipzig 1898.

Cevdet Paşa: *Tezâkir, 1-40*, Cavid Baysun (Yay.), 2. Baskı, TTK, Ankara 1986.

Duru, Kâzım Nami: *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, Sucuoğlu Mat., İstanbul 1957.

Elliot, Henry: *İntihâr mı İmâte mi? Yahud Vaki'a-i Sultan Abdülaziz*, Kütübhâneci İlyâs (Yay.), [?][?].

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, Adnan İsmailoğulları/Rubi Hoxha (Ter.), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2007.

Karabekir, Kâzım: *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yay., İstanbul 1993.
Küntzer, Karl: *Abdul Hamid II. und die Reformen in der Türkei*, Dresden 1897.
Kuran, Ahmet Bedevî: *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. Baskı, Kaynak Yay., İstanbul 2000.
Mahmûd Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikât*, Cilt 1, Dersa'adet 1326.
Mahmud, *Hafiyelerin Listesi*, [?]1909.
Mayakon, İsmail Müştak: *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi. Yıldız'da Neler Gördüm*, Ali Yılmaz (Yay.), Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2010.
Meclis-i Mebûsan ve Ayân Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları, Bülent Demirtaş (Yay.), Arba Yay., İstanbul 1988.
Mehmed Memdûh: *Kuvvet-i İkbâl-Alâmet-i Zevâl*, İstanbul 1329
_____: *Mir'ât-ı Şu'ûnât*, İzmir 1328.
Mehmed Selâhaddin, *Bildiklerim. İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti'nin Maksadı, Te'sis ve Suret-i Teşkili ve Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'nin Sebeb-i Felâketi ve İnkisâmı*, Kahire 1918.
Mümtaz, Ahmet Semih: *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, İsmail Dervişoğlu (Yay.), Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
Okyar, Fethi: *Üç Devirde Bir Adam*, Cemal Kutay (Haz.), Tercüman Yay., İstanbul 1980.
Osmanlı Mebûsan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, İsmail Arar (Yay.), Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.
Osmanoğlu, Şadiye: *Babam Abdülhamid. Saray ve Sürgün Yılları*, LM Yayınları, İstanbul 2007.
Salih Münir Paşa [Çorlu], *Geçmiş Zamanlar. II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi. İstanbul ve Paris Hâtıraları*, Ali Birinci/Selma Günaydın (Haz.), TTK, Ankara 2015.
Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. II. Meşrûtiyet Olayları (1908-1909), Bayram Kodaman/Mehmet Ali Ünal (Yay.), TTK, Ankara 1996.
Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın Hâtırâtı, Mustafa Gündüz (Haz.), Cilt 1, Ketebe Yay., İstanbul 2018.
Sultan II. Abdülhamid'in Sadrazamı Mehmed Sa'id Paşa'nın Hatıratı, Mustafa Gündüz (Haz.), Ketebe Yayınları, Cilt 2-3, İstanbul 2019.
Sultan Abdülhamid. Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Ali Ergenekon (Yay.), 3. Baskı, İstanbul 1996.
Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, Tahsin Yıldırım/Şaban Özdemir (Haz.), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011.
Theodor Herzls Tagebücher, Cilt 3, Jüdischer Verlag, Berlin 1923.
Vambery, Arminius: *Abdülhamid Türkiyesi*, Kadri Mustafa Orağlı (Yay.), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2022.
Yunus Nâdi: *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmâni*, Dersa'adet 1325.

Hatıra Makaleler

Abdul Hamid II.", *Pester Lloyd*, Sayı 207, 30 Ağustos 1900, s. 2.
Ali Fahri[Ağababa], "Şeref Kurbanları", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 4, İstanbul 1963, s. 10-11.
Ali Sâmi, "Galata Sarây Kulübü'nün Tarihçesi", *İdmân*, Sayı 1, 15 Mayıs 1321[28 Mayıs 1913], ss. 9-11
"Cem'iyyet-i İlmiye-i İslamiye'nin Hafta İçinde Neşrolunan Beyânnâmelerdir", *Beyânu'l-Hak*, Sayı 29, 6 Nisan 1325 [19 Nisan 1909], s. 687-688.
"Der Sultan als Handwerker", *Neuigkeits Welt Blatt*, Sayı 1, 1 Ocak 1895, s. 8.

Goltz, C. Freiherrn: "Die innerpolitische Umwälzung in der Türkei", *Deutscher Rundschau*, Sayı 35/4, Berlin 1909, ss. 1-17.

Hikmet Feridun, "Abdülhamid'in Kunduracısı Neler Anlatıyor?", *Akşam*, Sayı 5869, 19 Şubat 1935, s. 7.

"İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti Nizamnâmesi", *Volkan*, Sayı 75, 3 Mart 1325 [16 Mart 1909], s. 2-3.

"İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve Mevlid-ş Nebevî-i Hazret-i Mustafavî Resm-i Küşâd", *Volkan*, Sayı 95, 23 Mart 1325 [5 Nisan 1909], s. 1-3.

"Johann Dubez' Orientreise", *Deutsche Kust Muzik-Zeitung*, Sayı 29, Viyana 1884, s. 16.

Küçük Hamdi, "Kezâ", *Beyânu'l-Hak*, Sayı 30, 8 Haziran 1325 [21 Haziran 1909], s. 697-700.

Mijatoviç, Chedo: "Abdul Hamid", *Zukunft*, Sayı 64, Berlin 1908, ss. 293-298.

"Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehr-Yari Nadir Ağa'nın Hatıratı II", *Toplumsal Tarih*, Sayı 50/9, İstanbul 1998, ss. 6-14.

Rosenfeld, Dionys: "Abdul Hamid und sein Hof", *Tages Post*, Sayı 264, 11 Kasım 1894, s. 1.

S[igmund] Spitzer, "Am Hofe Sultan Abdul Mecid's", *Deutsche Rundschau*, Sayı 99, Berlin 1899, ss. 115-128.

Stern, Bernhard: "Kulturbilder aus der Türkei", *Pester Lloyd*, Sayı 178, 28 Temmuz 1900, s. 3.

"Sultan und Musik", *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, Sayı 19, 12 Ocak 1884, s. 3, *Berliner Börsen Zeitung*.

Vámbéry, H.: "Türkische Reformen seit Vierzig Jahren", *Cosmopolis*, Sayı 15, Berlin 1897, ss. 882-892.

_____, "Culturelle und wirtschaftlich Bewegungen in Persien", *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, Sayı 2, Viyana 1891, ss. 21-23.

_____, "Die Kulturbestrebungen der türkischen Frauen", *Cosmopolis*, Sayı 16, Berlin 1897, ss. 225-244.

"Ueber den Sultan Abdul Hamid", *Leipziger Tageblatt und Anzeiger*, Sayı 410, 18 Ağustos 1897, s. 3.

İkinci El Kaynaklar

Araştırma Eserleri

Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in Evvel-i Saltanâtı*, Mısır 1326.

Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülhamid-i Sânî'ye Dâir*, İstanbul 1918.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahebeleri*, Enver Koray (Yay.), Kapı Yayınları, Ankara 1985.

Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi. *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Bayram Kodaman/ Mehmet Ali Ünal (Haz.), TTK, Ankara 1996.

Akçuraoğlu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyâset*, İstanbul 1327.

Alkan, Necmettin: *Deutsche Weltpolitik und die Konkurrenz der Mächte um das osmanische Erbe. Die deutsch-osmanischen Beziehungen in der deutschen Presse 1890-1909*, Münster 2003.

_____: *Selanik İstanbul'a Karşı. 31 Mart Vak'ası ve II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

_____: *Selanik'in Yükselişi. Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, Jön Türkler II. Abdülhamid'e Karşı. 1908 Jön Türk İhtilâli*, İstanbul 2017.

_____: *Karikatürle Sultan II. Abdülhamid. Propaganda ile Gerçek Arasında Bir Padişah*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

_____: *İmparatorluğun Son Savaşı. Birinci Dünya Savaşı'na Nasıl Girdik?*, Timaş Yay., İstanbul 2020.

Akşin, Sina: *Şeriatçi Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, 3. Baskı, İmge Yay., Ankara 1994.

Alpay, Meral: *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976.

And, Metin: *Osmanlı Tiyatrosu*, 2. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara 1999.

Anderson, Matthew Smith: *Doğu Sorunu 1774-1923. Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, İdil Eser (Ter.), 2. Baskı, YKY, İstanbul 2010.

Arıpınar, Erdoğan: *Türk Futbol Tarihi (1904-1991)*, TFF Yay., Ankara 1992.

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi*, TTK., Cilt 1, 2. Kısım, Ankara 1991.

Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (Haz.), 7. Baskı, YKY, İstanbul 2002.

Beyazyüz, Murat/Albayrak, Yakup: *II. Abdülhamid. Bir Şehzadenin Ruh Portresi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

Birinci, Ali: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası. II. Meşrûtiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yay., İstanbul 1990.

Çelik, Hüseyin: *Ali Süavi ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Calap, Adil: *Büyük Güçlerin Savaş ve Barış Sürecinde Osmanlı Devleti'ne Karşı Dayanışma Stratejisi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Diplomatik Seviyede İncelenmesi*, Ekin Yay., Bursa 2021.

Cüceloğlu, Doğan: *İnsan ve Davranışları. Psikolojinin Temel Kavramları*, 9. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Çavdar, Tevfik: *Talât Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, İmge Yay., Ankara 1995.

Danişmend, İsmail Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, Cilt 4, İstanbul 1955.

_____: *Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası*, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1961.

Davison, Roderic H.: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (Ter), Agora Kitaplığı, 2. Baskı, İstanbul 2005.

Deringil, Selim: *Simgeden Millete. II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yay., İstanbul 2007.

Dellaloğlu, Besim F.: *Poetik ve Politik. Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*, Timaş Yay., İstanbul 2020.

Demirel, Fatmagül: *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yay., İstanbul 2007.

Droys, Georges: *Abdül-Hamids Privatleben(Abdul-Hamid İntime)*, Münih 1902.

Eraslan, Cezmi: *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, TDV Yay., İstanbul 1992.

Findley, Carter V.: *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform. Babıâli 1789-1922*, Ercan Ertürk (Ter.), Alfa Basın Yay., İstanbul 2019,

Engin, Vahdettin: *Pazarlık. İkinci Abdülhamid ile Siyonist Lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen Filistin'de Yahudi Vatanı Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri*, 7. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

_____: *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, 9. Baskı, İstanbul 2021.

Ergin, Osman Nuri: *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Geiss, İmanuel: *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Krieges 1815-1914*, Münih 1990.

Georgeon, François: *Sultan Abdülhamid*, Ali Berktay (Ter.), Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

Gökmen, Mustafa: *Başlangıçtan 1915'e Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*, İstanbul 1989.

Gör, Emre: *Abdülhamid Döneminde İstihbarat. Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri (1876-1909)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019.

Haslip, Joan: *Bilinmeyen Taraflarıyla Abdülhamid*, Nusret Kuruoğlu (Ter.), İstanbul 1964.

Hanioğlu, M. Şükrü: *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1885.

Holborn, Hajo: *Deutschland und die Türkei 1878-1890*, Berlin 1926.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Hegel's Vorlesungen über die Philosophie der Geschichete*, Eduart Gans (Yay.), 3. Baskı, Berlin 1848.

Hulkiender, Murat: *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: *Son Sadrazamlar*, Cilt 1-3, 3. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 1982.

İrtem, Süleyman Kâni: *Bilinmeyen Abdülhamid. Hususi ve Siyasi Hayatı*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yay., İstanbul 2003.

_____: *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası*, Osman Selim Kocahanoğlu (Haz.), Temel Yay., İstanbul 2003.

_____: *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu. Abdülhamid'in Selanik Sürgünü*, Osman Selim Kocahanoğlu (Yay.), Temel Yay., İstanbul 2003.

Kahraman, Âtıf: *Osmanlı Devleti'nde Spor*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1995.

Karaca, Talha Niyazi: *Büyük Oyun. İngiltere Başbakanı Gladston'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yay., İstanbul 2011.

Karaer, Nihat: *Paris, Londra, Viyana; Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, 3. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2012.

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi. Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Cilt 7, 3. Baskı, TTK., Ankara 1983.

_____: *Osmanlı Tarihi. Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Cilt 8, 2. Baskı, TTK, Ankara 1983.

Karpat, Kemal H.: *İslam'ın Siyasallaşması. Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Şiar Yalçın (Ter.), 2. Baskı, Bilgi Üni. Yay., İstanbul 2005.

Kaya, Bayram Ali: *Tekke Kapısı. Yenikapı Mevlevihânesi'nin İnsanları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2012.

Kırmızı, Abdülhamit: *Abdülhamid'in Valileri. Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, 4. Baskı, Klasik Yay., İstanbul 2016.

Kırpık, Cevdet: *Osmanlı'da Şehzade Eğitimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Kısakürek, Necip Fazıl Kısakürek: *Ulu Hakan II. Abdülhamid Han*, 4. Baskı, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1981.

Kodaman, Bayram: *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1988.

Kudret, Cevdet: *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yay., İstanbul 1977.

Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (Ter.), 3. Baskı, TTK, Ankara 1988.

Mardin, Şerif: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 19. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2014.

Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum*, Ahmet Fidan (Yay.), İstanbul 2005.

Nietsche, Friedrich: *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Sakıncası*, Mustafa Tüzel (Ter.), İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul 2018.

Nüzhet, Selim: *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939.

Nouri, Ali: *Abdul-Hamid in Karikatur. Intimes aus Yildiz-Kiosk*, Zürih 1904.

Olgun, Kenan: *1908-12 Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, ATAM, Ankara 2008.

Ortaylı, İlber: *Osmanlı Toplumunda Aile*, 18. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

_____: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, 17. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

_____: *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 48. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Osman Nûrî, *Abdülhamid-i Sânî ve Devr-i Saltanatı. Hayât-ı Husûsiye ve Siyâsiyesi*, Cilt 1-3, İstanbul 1327.

Öke, Mim Kemal: *Saraydaki Casus. Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery*, 4. Baskı, İrfan Yay., İstanbul 2013.

_____: *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*, 6. Baskı, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2013.

Özendes, Engin: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, Yem Yayınevi, İstanbul 2013.

Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Hizmet. Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Özcan, Azmi: *Pan-İslamizm. Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, TDV Yay., İstanbul 1992.

Öztuna, Yılmaz: *II. Abdülhamid. Zamanı ve Şahsiyeti*, 4. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç: *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Mazlum Beyhan/Ayşe Hacıhasanoğlu(Ter.), İstanbul 1974.

Ramsaur, Ernest E.: *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, Pozitif Yay., İstanbul 2007.

Scherer, Friedrich: *Adler und Halbmond. Bismarck und der Orient 1878-1890*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2001.

Abert Schneider, *Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1871-1945*, Cilt 1, Berlin 1952.

Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und orientalische Frage 1871-1914*, Münih 1984.

Sertoğlu, Midhat: *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt 6, TTK, Ankara 2011.

Sevengil, Refik Ahmet: *Türk Tiyatrosu Tarihi V. Meşrutiyet Tiyatrosu*, MEB, İstanbul 1968.

_____: *Türk Tiyatrosu Tarihi III. Tanzimat Tiyatrosu*, MEB, İstanbul 1968.

_____: *Türk Tiyatro Tarihi IV. Saray Tiyatrosu*, MEB, İstanbul 1970.

Shaw, Straford J./Kural, Ezel: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (Ter.), 2. Cilt, 2. Baskı, E Yayınları, İstanbul 2006.

Shaw, Wendy M. K.: *Osmanlı Müzeciliği. Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleşmesi*, Esin Soğancılar (Ter.), 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2015.

Sırma, İhsan Süreyya: *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, 6. Baskı, İstanbul 1992.

Topçu, Hıfzı: *Abdülmecid. İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl*, 13. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, 2. Baskı, Arba Yay., İstanbul 1995.

Turan, Namık Sinan: *İmparatorluk ve Diplomasi. Osmanlı Diplomasisinin İzinde*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2015.

Türkmen, Zekeriya: *Hareket Ordusu ve Mustafa Kemal*, Berikan Yayınları, İstanbul 1994.

Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*,4. Baskı, TTK, Ankara 2001

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, 2. Baskı, TTK., Ankara 2000.

Yasamee, Feroze A. K.: *Abdülhamid'in Dış Politikası. Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888*, Yusuf Selman İnanç (Ter.), Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Wallach, Jehuda L.: *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Droste Verlag, Düsseldorf 1976.

Werner, Franz: *Türkische Skizzen*, Leipzig 1877.

Yılmaz, Murat Yılmaz: *Sultan II. Abdülhamid'e Karşı Jön Türk Muhalefeti (1895-1902). Propaganda ve İhtilâl*, Libra Yay., İstanbul 2022.

Yurdakul, İlhami: *Bir Harf Bir Medeniyet. Mim Kitabı*, Timaş Yay., İstanbul 2022.

Yorulmaz, Naci: *Büyük Savaşın Karakutusu. II. Abdülhamid'den I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Silah Pazarının Perde Arkası*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Zimmermann, Moritz B.: *Illustrierte Geschichte des orientalischen Krieges von 1876-1878*, Leipzig 1878.

Ziya Şakir, *Sultan Abdülhamid'in Son Günleri*, Çatı Yay., İstanbul 2006.

_____: *Sultan Abdülhamid*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2010.

Zürcher, Erik Jan: *Milli Mücadele ve İttihatçılık*, Nüzhet Salihoğlu, 2. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1995.

Zwickel, Wolfgang: *Das Heilige Land. Geschichte und Archäologie*, Münih 2009.

Araştırma Makaleleri

Akarlı, Bülent: "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", *Osmanlı*, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 253-265.

Akbayar, Nuri: "Osmanlı Yayıncılığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 1680-1696.

Akıncı, Arda: "Sultan II. Abdülhamid Devrinde Hafiyelik: 1890'larda Erzurum Vilayeti", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 1, İstanbul 2022, ss. 115-128.

Akpınar, Mahmut: "Osmanlı Hariciye Nazırları (1836-1922)", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı 35, 2005, ss. 173-205.

_____: "Emperyalizmle Mücadelede İç ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 36, Sayı 2, Sivas 2012, ss. 79-110.

Akyıldız, Ali: "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbıâli'yle (Hükümet) İlişkileri", *Osmanlılar*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 288-297.

_____: "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 50/50, İstanbul 2017, ss. 219-242.

Alkan, Mehmet Ö.: "II. Abdülhamid Döneminde Eğitim ve İdeoloji", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi. Siyaset. İktisat. Dışpolitika. Kültür. Eğitim*, *Mehmet Bulut/Muhammet Enes Kala/Nuri Salık/Maşallah Nar* (Haz.), İZÜ Yayınları, İstanbul 2019, ss. 309-367.

Alkan, Necmettin: "II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve İki Tarafın Beklentileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 43, İstanbul 2007, ss. 135-165.

_____: "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 31, İstanbul 2008, s. 9-57.

_____: "Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasî Darbelere Dönüşmesi", *DoğuBatı*, Sayı 51, Ankara 2010, ss. 51-67.

_____: "II. Abdülhamid'in Selanik'ten İstanbul'a Nakli ve İkamet Yeri Arayışları", *Osmanlı'nın İzinde. Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Feridun M. Emecen/İshak Keskin/Ali Ahmetbeyoğlu (Haz.), Cilt 1, Timaş Yay., İstanbul 2013, ss. 97-105.

_____: "18. Yüzyılda Kadim Avrupa Algısının Dönüşmesi ve Osmanlı Modernleşmesi", *Osmanlı Modernleşmesi. Reform Çağında Çözüm Arayışları*, Ahmet Dönmez (Yay.), Kitap Yayınevi, İstanbul 2019, ss. 57-78.

_____: "Modern Diplomasinin Zihniyeti, Kurumları ve Uygulanması (1876-1914)", *Modern Çağda Savaş ve Diplomasi*, Ahmet Dönmez (Yay.) Grafiker Yayınları, Ankara 2021, ss. 149-210.

_____: "Türkiye'de Siyasî Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: "Kızıl Sultan"dan "Ulu Hakanlığa" Dönüşen Algı", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, İstanbul 2022, ss. 61-83.

Anameriç, Hakan: "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişmesi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu Bildiriler*, 20-21 Şubat 2014 Selanik, Cilt 3, Ankara 2014, s. 11-48.

As, Efdal: "İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Bir Uluslararası Entegrasyon Örneği Olarak Modern Olimpiyatlara Katılım", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 59, Ankara 2016, ss. 1-49.

Atsız, Nihal: "II. Abdülhamid", *Büyük Doğu*, Sayı 12, 30 Aralık 1949, s. 12.

Beşirli, Mehmet: "Osmanlı'da Borsa: Dersaadet Tahvilât Borsası'ndan Eshâm ve Tahvilât Borsası'na Yeni Düzenleme Girişimleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 19/1, Elazığ 2009, ss.185-208.

Beyhan, Mehmed Ali: "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, ss. 939-950.

Bilgan, S. Nahit: "Tülûat Sahnesi", *Servetifünun*, Sayı 52/238, 26 Nisan 1942, s. 11.

Birinci, Ali: "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 193-211.

Bridge, Roy Francis: "Die jungtürkische Revolution aus öterreichisch-ungarischem Sicht", *Österreiche Osthefte*, Sayı 38/1, Viyana 1996, ss. 25-52.

Busch, Clement August: "Die Ausführung der Berliner Kongressakte", *Deutsche Rundschau*, Sayı 147, Berlin 1911, ss. 222-248.

Çeliktemel-Thomen, Özde: "Hayaller Hakikat Olursa: Osmanlı İstanbul'unda Filmler, Gösterimler, İzlenimler (1896-1909)", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sinema Tutkusu 4, Kasım Aralık Ocak 2015-2016, ss. 155-179.

Çetinsaya, Gökhan: "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 47, İstanbul 2016, ss. 353-409.

Çürük, Cenap: "Askerî Müze", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 492-493.

Demirel, Fatmagül/Cavaş, Raşit: "Yeni Bulunan Belgelerin Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi", *Müteferrika*, Sayı 2, İstanbul 2005, ss. 3-23.

Eğecioğlu, Ömer: "Doğu Masalları: Johann Strauss'un Sultan II. Abdülhamid'e İthafen Yazdığı Vals", *Sanat Dünyamız*, Sayı 108, İstanbul 2008, ss. 13-25.

Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı 30/1-2, Ankara 1982, ss. 59-89.

Findley, Carter V.: "Hariciye Nezareti", *TDV İslam Ansiklopedi*, Cilt 16, İstanbul 1997, ss. 178-180.

Georgeon, François: "Yasak Kelimeler: XX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine", *Mete Tunçay'a Armağan*, Mehmet Ö. Alkan/Tanıl Bora/Murat Koraltürk (Yay.), İletişim Yay., İstanbul, 2007, ss. 191-210.

Gölbaş, Alper: "Türk Arkeolojisinin Kuramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 46, ss. 302-316.

Gülaçtı, İsmail Erim: "Sultan II. Abdülhamid İçin Emperyalizm ve Oryantalizm İle Mücadelede Bir Propaganda Aracı Olarak Fotoğraf", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 2, İstanbul 2022, ss. 377-444.

Gülen, Salih: "II. Abdülhamid ve Fotoğraf", *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid*, Mehmet Metin Hülagü/Şakir Batmaz/Gülbadi Alan (Yay.), Cilt 4, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, ss. 379-393.

Gündüz, Filiz: "Osman Hamdi Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul 2007, ss. 468-469.

Imhoff, D.: "Die Entstehung und der Zweck des comtes für Einheit und Fortschritt", *Die Welt des Islams*, Cilt 1, Sayı 3-4, 1913, ss. 167-177.

İrtem, Süleyman Kâni: "Abdülhamid'in Borsada Hava Oyunları", *Akşam*, Sayı 6352, 25 Haziran 1936, s. 8.

İrtem, Süleyman Kani: "Beşinci Sultan Murad'ın Delilikleri, Kendini Elbise ile Havuza Atması", *Akşam*, Sayı 5484, 4 Teşrinisani 1933, s. 8.

İrtem, Süleyman Kâni: "Saray ve Babıâlinin İç Yüzü", *Akşam*, Sayı 7291, 5 Şubat 1939, s. 12.

Karal, Enver Ziya: "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat*, Cilt 1, 2. Baskı, TTK, İstanbul 1999, ss. 13-30.

Keskinkılıç, Erdoğan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik Faaliyetlerinin Hukuki Dayanağı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, Sayı 6, İstanbul 2008, ss. 101-115.

Kırmızı, Abdülhamid: "Oto/Biyografi Vebal: Tutarlılık ve Kronolojik Sorunları", Abdülhamid Kırmızı (Haz.), *Otur Baştan Yaz Beni. Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, 2. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2013, ss.11-28.

Koçu, Reşad Ekrem: "Abdülhamid II", *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1958, ss. 104-115.

Kodaman, Bayram: "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", *Osmanlı. Siyaset*, Cilt 2, Ankara 1999, ss. 275-285.

Küçük, Cevdet: "Abdülmecid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1988, ss. 259-263.

Mülayim, Selçuk: "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 34, İstanbul 2009, ss. 175-201.

Ortak, Şaban: "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey'e Karşı Tutumu", *KAREN/Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8/14, Trabzon 2022, ss. 109-131.

Özüçetin, Yaşar/Yıldız, Sıddık: "İkinci Meşrûtiyet Devrinde Meclis-i Mebûsan'ca Düşürülen İlk Kabine: Kâmil Paşa", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, Ankara 2009, ss. 11-24.

Polat, Bengül/Ayaz, Ratip: "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61, Ankara 2017, ss. 1-45.

Prof. Dr. Schlager, "Die psychische Begutachung des Sultans Murad V. und dessen Thronentsetzung", *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin*, Berlin 1878, ss. 1-48.

Sevengil, Refik Ahmed: "Osmanlılar Devrinde Oplera. Naum Tiyatrosunda 25 Yıl Oynanan Oyunlar", *Cumhuriyet*, Sayı 24/8226, 2 Temmuz 1947, s. 2.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y.: "İkinci Abdülhamid'in Tahta Çıkışı", *Akşam*, Sayı 9834, 5 Mart 1946, s. 5.

Şimşir, Bilal: "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne 8-10 Mayıs 1984, TTK, Ankara 1986, ss. 237-340.

Tekin, Rahmi/Duran, Esmer: "II. Abdülhamid Döneminde Bir Eğitim Modeli: Aşiret Mektebi (1892-1908)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 11/22, Bingöl 2021, ss. 417-438.

Tızlak, Fahrettin: "Sultan II. Abdülhamid'in Tiyatro Oyunlarına Müdahalesi", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 1, İstanbul 2022, ss. 149-172.

Tatlılıoğlu, Kasım: "Beş Faktör Kişilik Kuramı Bağlamında Kişilik Kavramına Genel Bir Bakış", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3/3, Bingöl 2013, ss. 127-146.

Toplu-Demirtaş, Ezgi: "Kişilik ve Kişiliğin Temel Kavramları", *Kişilik Kuramları. Gerçek Yaşamdan Kişilik Analizi Örnekleriyle*, Dilek Gençtanırım Kurt/Evrim Çetinkaya Yıldız (Yay.), Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 11-20.

Turan, Tufan: "İspanyolların Gözünde Osmanlı Devleti'nde 1876 Darbeleri ve II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 38/65, Ankara 2019, ss. 279-302.

Türköne, Mümtaz'er: "İslamcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul 2001, ss. 60-62.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Selim III'ün Veliahtı İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleri", *Belleten*, Cilt 2, Sayı 5-6, Ankara, 1938, ss. 191-246.

Üstün, Volkan: "İstanbul Azınlık Kulüpleri", *Kültür Atölyesi*, Sayı 3, İstanbul 2015, ss.76-81.

Vadi, Ahmet Vadi, "II. Abdülhamid Döneminde Çift Yönlü Bir Casus: Bernard Maimon ve Babıali'den Çalınan Evraklar", *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi*, Cilt 3, İstanbul 2022, ss. 427-440.

Vollers, K.: "Über Panislamismus", *Preußische Jahrbücher*, Cilt 117, Berlin 1904, ss. 17-40.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin: "Osmanlı Sefaretnameleri ve Diplomasi Tarihi Bakımından Önemi", *Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki*, M. Alaaddin Yalçınkaya/Uğur Kurtaran (Yay.), Grafiker Yay., Ankara 2018, ss. 11-37.

Yıldıran, İbrahim: "Selim Sırrı ve Türk Sinemasının Erken Dönem Tartışmalarına Katkı", *Kebikeç*, Sayı 27, 2009, ss. 225-230.

Yıldırım, Nurhan/Özaltay,Bülent: "Evhamlı Bir Sultan II. Abdülhamid'in Böbrek Hastalığı. Teşhis ve Tedavisi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 163, İstanbul 2007, ss.26-32.

Yöre, Seyit: "Kültürleşmenin Bir Parçası Olarak Osmanlı'da Operanın Görümü", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Cilt 3, Sayı 2/2011, ss. 53-69.

Yüce, Mehmet: "Ayaktopu Hikâyeleri 8. Osmanlı Kulüpleri", *Tam Saha*, Sayı 129, ss.124-133.

Tezler

Kaya, Gökhan: *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Basın Yayın Faaliyetleri (1876-1908)*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.

Oğuz, Mustafa: *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Yakınçağ Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

Kurşun, Özge: *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Taşrasında Askeri Mektepler*, Akdeniz Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2017.

Uçar, Gülistan: *II. Abdülhamid Han'ın Batı Dillerinden Türkçeye Çevirttiği Eserler*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020.

Gazeteler

Akşam
Ceri'de-i Havâdis
Cumhuriyet
Die Presse
Dresdner Nachrichten.
İkdâm
İstikbâl
Kölnische Zeitung
Leibziger Tageblatt und Anzeiger
L'Illusturation Journal Eniversel
Neue Freie Zeitung
Neuigkeits Welt Blatt
Norddeutsche Allgemeine Zeitung
Nordböhmisches Volksblatt
Osmanlı
Pester Lloyd
Sabah
Takvim-i Vekâyi
Tanin
Tercümân-ı Hakikat
The Chicago Daily Tribune
Vakit
Vossische Zeitung
Vorwärts
Wiener Salonblatt

Dergiler

Allgemeine Zeitschrift fü Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medicin
Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Belleten
Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Deutsche Rundschau
Die Welt des İslams
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Doğu Batı
Doğu Batı Düşünce Dergisi
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
KAREN/Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Kebikeç
Kültür Atölyesi
Ma'lûmât
Müteferrika
Osmanlı Araştırmaları
Österreiche Osthefte
Preußische Jahrbücher
Sanat Dünyamız
Servet-i Fünûn
Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi
Tam Saha
Tarih Araştırmaları Dergisi
Toplumsal Tarih
Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
Zeitschrift für die Welt der Türken

Sözlükler

Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Dersa'adet 1317[1901].

İnternet Sayfaları

Bora, Tanıl: "Zamanın Ruhu", https://birikimdergisi.com/haftalik/8810/zamanin-ruhu. 18 Eylül 2021.

Çaha, Mine: "Sanatkâr Padişah Sultan II. Abdülhamit Han'ın Çağı Yakalama Tutkusu", http://ismek.ist/blog/icerik.aspx?p=1293, 17 Şubat 2017.

https://dergi.salom.com.tr/haber-604-sahnelerin_Imparatoricesi_sarah_bernhardt.html. 4 Ekim 2022.

http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?qu=istanbul&rw=36&lm=IUNEKABDUL&isd=true, 20 Şubat 2019.

http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91432---0030.jpg. 20 Aralık 2022.

https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/namik-kemalin-rodosta-yaptirdigi-cami-ve-mektepler-yok-edildi/2020546

Hülagü, Metin: "Abdülhamid'in İlk Aşkı Matmazel Flora", https://www.superhaber.tv/abdulhamidin-ilk-aski-matmazel-flora-makale-303717. 11 Mart 2022.

http://www.turksinemasi.com/turk_sinema_tarihi/turk_sinema_tarihi_turkce.asp?tarihid=100019 Haziran 2009.

http://www.mkutup.gov.tr/menu/80, 19 Haziran 2009.

https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/tahribat/osman-hamdi-bey-ve-osmanli-arkeolojisinin-baslangici, 11 Kasım 2022.

http://www.tiyatrotarihi.com/1839_1923_donemi_turk_tiyatrosu.html, 14 Temmuz 2018.

ŞAHIS DİZİNİ

A

Abdülhamid Efendi 8, 13, 32, 41, 46, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 239, 247, 296, 308

II. Abdülhamid 9, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 139, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313

Ahmed Cevdet Paşa 95, 105, 112, 176, 198

Ahmed Rıza Bey 217, 222, 225, 230, 231, 262

Alex Bovier 58

Ali Fethi Bey 230, 232

Ali Suavi 160, 199, 239

Arsen Lüpen 60

Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi 168

Âtıf Bey 19, 115, 116, 120

Ayşe Sultan 19, 41, 43, 44, 47, 52, 56, 71, 100, 109, 115, 120

C

Canning 105, 106, 110, 112, 113, 239

Cevâd Paşa 173

Cevat Boyer 297

Cüce İbrahim 108, 109

D

Damad İbrahim Paşa 31

Damad Mahmud Paşa 42, 138, 140, 153, 170
Derviş Vahdeti 219
Dikran Çuhacıyan 296
Disraeli 144, 159
Dr. Nazım 230

E
Edward Jorris 72
Eğinli Said Paşa 19, 73, 152, 153, 154, 157, 159, 160, 161, 165
Elliot 140, 142, 143, 144, 159, 239
Emanuel Karasu 235
Enver Paşa 75, 76

F
Fatma Aliye Hanım 288
Flora Cordier 124, 125
Fortune de Boisgobey 58
Fuad Hüsnü Bey 300, 301
Fuad Paşa 113, 126

G
Gaspıralı İsmail Bey 274, 275
Gladstone 242, 243
Goltz 176, 262, 263, 284
Goltz Paşa 176

H
Hayrullah Efendi 146, 162
Herzl 7, 43, 77, 78, 79, 80
Hüseyin Hilmi Paşa 213, 217, 222, 223

İ
İbrahim Müteferrika 31
İbrahim Temo 219
II. İsabella 94
İsmail Kemal 140, 141, 152, 160

J
Johann Dubez 55
Johann Strauss 57
Jules Verne 58

K
Kähler 176, 251
Kaiser II. Wilhelm 55, 178, 249, 251, 252, 253, 255, 272
Kâmil Paşa 37, 68, 173, 213, 214, 215, 216, 217, 233
Karl Jensen 121
Küçük Said Paşa 19

L
Layard 40, 87, 124, 160, 161, 176, 239
XVI. Louis 31

M
Mahmud Şevket Paşa 227, 231, 233
Maimon 185
Mavroyani Bey 247
Mehmed Rüşdü Paşa 38, 42, 63, 85, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 152, 170, 171
Memdûh Paşa 37, 84, 145, 173, 186, 310
Michel Zevaco 58
Midhat Paşa 8, 9, 38, 42, 63, 75, 80, 81, 103, 133, 137, 138, 139, 140, 141, 146, 152, 155, 156, 157, 158, 159, 162, 169, 170, 171, 176, 207
Mijatoviç 40, 45, 47, 60, 188, 271, 272
Moris Leplan 58
Mustafa Kemal Bey 227
Münir Paşa 19, 54, 55, 176, 183, 184, 257
Müşfika Kadınefendi 41

N
Namık Kemal 122, 123, 152, 154, 157, 198, 199, 219, 267
III. Napolyon 125
Nazikedâ Kadın 115
Nick Carter 58

O
Osman Hamdi Bey 292, 293
Osmanlı Demokrat Fırkası 219
Osman Selahaddin Dede 42, 138, 162

P
Perestû 41, 97, 101
Pertevniyâl Kadınefendi 134
Pierre Zaccone 58
Prens Sabahaddin 218

R
Resneli Niyazi Bey 211

S - Ş
Sâfinâz 8, 123, 124
Salih Münir Paşa 54, 176, 183, 257
Salisbury 158, 176, 255
Sarah Berhardt 61
Sherlock Holmes 58, 59, 60
Sultan Abdülaziz 41, 92, 118, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 143, 147, 155, 156, 163, 170, 171, 243
Sultan Abdülmecid 32, 52, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 100, 105, 107, 108, 112, 114, 118, 120, 122, 139, 162, 239, 296
Sultan III. Selim 31, 147
Sultan II. Mahmud 32, 51, 92, 93, 138, 287, 296
Sultan I. Mahmud 31
Sultan Mehmed Reşâd 81
Sultan VI. Mehmed Vahdeddin 92
Sultan V. Murad 8, 49, 75, 92, 133, 135, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 160, 162, 163, 165, 190, 207
Şansölye Bismarck 248, 249
Şehzade Abdülhamid Efendi 32, 93, 95, 98, 103, 109, 110, 111, 113, 120, 122, 123, 124, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 135

T
Talat Bey 76, 208, 230
Tevfik Paşa 95, 123, 176, 184, 190, 213, 223, 231, 233, 264
Thomson 141, 142, 159
Tirimüjgan 41, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 108, 114
Tunuslu Hayreddin Paşa 171, 172, 175, 268

U
Ulviye Sultan 115

V
Vahdeddin 92, 189
Vambery 19, 37, 40, 43, 71, 86, 88, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 142, 175, 176, 187, 192, 195, 205, 244, 247, 254, 256, 257, 270, 271, 282, 285
Veliaht Abdülhamid Efendi 8, 46, 118, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 308
Veliaht Georg 260
Verdi 44, 54, 56, 295

W
Wangenheim 62

X
Xavier de Montepien 58

Y
Yedisekiz Hasan Paşa
Yirmisekiz Mehmed Çelebi 31
Yorgo Alibrantis 303
Yunan Veliahtı Georg
Yusuf İzzeddin 125, 127, 155

Z
Zarifi 130, 131, 155
Ziya Bey 152, 157, 199

ÜLKE, ŞEHİR VE YER DİZİNİ

A

Afrika 26, 269, 270, 279, 283
Almanya 10, 30, 65, 66, 76, 81, 126, 128, 136, 170, 177, 195, 240, 241, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 260, 262, 264, 284
Anadolu 28, 29, 30, 83, 150, 189, 202, 209, 210, 237, 239, 243, 252, 253, 254, 261, 275, 277, 279, 282, 283, 292, 293, 301
Aşiret Mekteb-i Hümayun 283
Avrupa 7, 8, 10, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 69, 70, 92, 93, 96, 103, 112, 121, 125, 126, 127, 128, 136, 138, 145, 184, 203, 205, 206, 207, 209, 241, 243, 247, 248, 251, 252, 255, 266, 267, 271, 272, 277, 280, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 296, 304, 305, 306, 312
Avrupalı Büyük Devletler 29, 83, 260, 264, 274, 312
Avusturya-Macaristan 126, 240
Ayasofya Camii 153, 154, 155, 219
Aydın 100

B

Balkanlar 29, 82, 83, 133, 150, 195, 202, 221, 237, 239, 240, 249, 261, 277, 279, 282
Bayezid Halk Kütüphanesi 289
Beşiktaş 109, 126, 190, 301
Beylerbeyi Sarayı 85, 97, 98, 102, 121, 237
Beyoğlu 121, 122, 124, 125, 130, 189, 221, 296, 297
Bulgaristan Prensliği 240, 259, 260

Ç

Çin 65, 258, 269, 270, 273

D

Davos 65, 67
Dolmabahçe Sarayı 97, 108, 109, 111, 114, 118, 119, 124, 132, 138, 141, 143, 146, 152, 153, 154, 155, 163, 164, 189, 190

E

Edirne 159, 167, 208, 227

F

Filibe 259
Filistin 78, 80
Fransa 26, 28, 29, 30, 31, 32, 45, 58, 65, 112, 113, 125, 128, 143, 170, 237, 240, 247, 255, 259, 262, 271, 274, 293
Freiburg 4, 65, 66

G

Galata 130, 131, 300
Gedik Paşa Tiyatrosu 294, 295, 296
Girit 195, 197, 237, 255, 260, 263
Gümüşhane 4, 66, 176

H
Hindistan 65, 246, 267, 269, 270, 271, 273, 275

İ
İngiltere 10, 26, 29, 30, 33, 38, 65, 75, 76, 81, 87, 101, 107, 108, 110, 112, 127, 128, 129, 141, 142, 143, 144, 157, 158, 159, 161, 170, 176, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 251, 253, 255, 256, 257, 259, 260, 262, 264, 265, 267, 270, 272, 274, 277, 278, 279, 300,
İspanya 65, 94
İstanbul 14, 17, 20, 30, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 93, 99, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 131, 133, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 150, 152, 156, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 171, 173, 174, 177, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 209, 210, 215, 216, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 242, 243, 246, 249, 251, 252, 255, 258, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 275, 276, 279, 281, 282, 283, 284, 287, 290, 292, 293, 295, 297, 299, 300, 302, 303, 313

K
Kafkasya 97
Kâğıthane 51, 119, 129, 132, 135, 146, 164, 228, 308
Kahire 208, 274, 275
Karadağ 65, 73, 133, 240
Kıbrıs 240, 241, 243
Kırım 28, 29, 52, 107, 112, 274, 275
Kütüphâne-i Hümâyûn 291

L
Londra 8, 65, 93, 105, 125, 126, 128, 158, 185, 244, 245, 255, 262, 270, 271, 275, 292, 303

M
Makedonya 82, 83, 211, 227, 256, 260, 261
Manastır 260
Maslak 119, 120, 129, 130, 132, 135, 138, 139, 146, 152, 164, 228
Mekteb-i Harbiye 154, 281, 283
Mekteb-i Mülkiye 270, 283
Mısır 28, 29, 96, 189, 216, 240, 243, 244, 246, 254, 259, 269, 271, 275, 293
Mürzsteg 82, 260, 261

O
Osmanlı Devleti 18, 19, 20, 25, 27, 28, 30, 34, 38, 51, 70, 71, 105, 112, 126, 131, 144, 161, 202, 205, 235, 237, 239, 241, 243, 245, 246, 248, 251, 252, 255, 258, 259, 264, 266, 267, 269, 270, 274, 278, 285, 291, 293, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 308,

P
Paris 8, 19, 31, 32, 33, 54, 55, 61, 63, 65, 107, 112, 125, 126, 128, 257, 262, 275, 292, 296,

R
Rodos 99
Rusya 28, 29, 65, 76, 82, 107, 112, 184, 194, 237, 239, 240, 244, 246, 247, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 264, 274, 277

S
Selanik 4, 9, 41, 43, 54, 65, 71, 85, 86, 114, 115, 189, 202, 204, 208, 212, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 230, 234, 235, 236, 237, 245, 289, 297, 299, 303
Sırbistan 40, 45, 133, 143, 240, 254

Ş
Şam 65, 252
Şehzadebaşı 295, 297
Şehzadegân Mektebi 283

T
Taif 170
Tarabya 112, 119, 125, 142, 249
Tesalya 241
Topkapı Sarayı 85, 144, 153, 165
Türkiye 10, 18, 49, 76, 93, 106, 128, 137, 142, 144, 164, 167, 169, 180, 184, 198, 203, 209, 212, 218, 219, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 260, 272, 277, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 300, 302, 312, 313

Y
Yenikapı Mevlevihanesi 138, 162
Yıldız Camii 120, 166
Yıldız Mahkemesi 151, 169, 170
Yıldız Sarayı 9, 39, 45, 47, 48, 49, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 72, 73, 74, 78, 86, 87, 120, 121, 132, 135, 147, 151, 153, 154, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 180, 181, 182, 184, 185, 190, 191, 197, 201, 208, 213, 214, 228, 229, 231, 232, 235, 238, 241, 269, 283, 290, 291, 295, 296, 297, 298, 301, 308, 309, 310, 312
Yunanistan 49, 65, 240, 241, 254, 260, 263

Z
Zamanın Ruhu 23, 24, 70, 305

KAVRAM DİZİNİ

31 Mart Vakası 9, 221, 230, 233
1876 Sırbistan-Karadağ Savaşı 73
1877-1878 Rus Harbi 49, 81, 159, 243
1897 Yunan Harbi 73

A
Ahrâr Fırkası 217, 218, 226
Ali Suavi Olayı 160, 239
Arkeoloji 292, 293
Avcı Taburları 221, 223
Ayan 51, 166
Ayastefanos Anlaşması 243
Aydınlanma 25

B
Balkan Savaşı 4, 83, 86, 150, 236, 311
Berlin Kongresi 10, 82, 83, 150, 159, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 248, 249, 259, 260, 263, 279
Beşiktaş 109, 126, 190, 301
Birinci Dünya Savaşı 4, 30, 49, 50, 75, 76, 81, 83, 245, 250, 262
Black Stocking 300, 301
Borsa 131
Bulgar İsyanı 29

Ç
Çanakkale Savaşı 48, 81

E
Emperyalizm 25, 26, 70
Ermeni Meselesi 83, 242, 244, 252, 254, 255
Ermis Kulübü 300

F
Fenerbahçe 122, 301, 302
Fransız İhtilali 25
Futbol 299, 300, 302

G
Galatasaray 300, 301, 302
Genç Osmanlı 34, 74, 112, 123, 150, 199, 202, 212, 267

H
Hafiye 191
Hareket Ordusu 9, 147, 215, 221, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233
Hristiyan 26, 29, 30, 106, 108, 168, 169, 243, 258, 259, 266, 271, 272, 277, 280

I - İ
Islahat Fermanı 33, 92, 111
İslamcılık 10, 50, 212, 265, 266, 267, 276, 280

İttihadçı 43, 44, 74, 75, 76, 216, 218, 235, 262, 287
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 219
İttihad ve Terakki 205, 207, 218, 226, 230, 306

J
Jön Türk 9, 74, 75, 82, 83, 96, 104, 178, 189, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 227, 229, 284, 287, 288, 303, 309
Jurnal 9, 179

K
Kadiri Tarikatı 47
Kânun-ı Esasi 52, 72, 81, 112, 138, 156, 158, 167, 169, 177, 231, 273, 311
Katolik 26, 99, 279

L
Lale Devri 32

M
Mabeyn 19, 39, 48, 135, 151, 152, 154, 159, 160, 168, 171, 174, 184, 185, 190, 191, 223, 228
Marangoz 60, 120, 121, 122
Mavi Kitap 144
Mebus 168, 224
Meclis-i Mebusan 51, 166, 207, 221, 222, 223, 224, 225, 230, 231, 232, 235
Meclis-i Milli 230
Meşrutiyet 9, 38, 58, 139, 169, 177, 189, 195, 207, 213, 221, 225, 226, 245, 276, 295, 311
Mevlevihane 162
Misyoner 26
Müze 291, 292, 293

N
Nizâm-ı Cedid 32

O
Olimpiyat 10, 299, 303
Opera 7, 10, 53, 56, 294

P
Panhristiyanizm 279
Panislamizm 10, 20, 50, 196, 265, 266, 267, 271, 272, 273, 277, 278, 279, 280
Panprotestanizm 279
Pathé 297, 298
Protestan 26, 279

S - Ş
Sanayi İnkılabı 33, 248
Sansür 9, 179, 194, 195, 196, 199
Sinema 10, 296, 297, 299
Sultan Ahmet Meydanı 222
Şazelî Tarikatı 47

T
Tanzimat Fermanı 32, 52, 92, 107, 108, 172
Tiyatro 7, 10, 58, 61, 63, 198, 199, 294, 295

Y
Yahudi 37, 80, 227, 235

SULTAN II. ABDÜLHAMİD: ARAFTA BİR HÜNKÂR

Modern Türk tarihçiliğinin popüler konularının başında gelen ve fazlasıyla yazılıp çizilen Sultan II. Abdülhamid hakkında yeni bir kitaba ne gerek vardı, diye düşünebilirsiniz. Fakat ***Sultan II. Abdülhamid: Arafta Bir Hünkâr***'ı okuduğunuzda ne kadar farklı olduğunu göreceksiniz. Sultan II. Abdülhamid ve dönemi hakkında makro ve mikro düzeyde yeni bilgileri ve yorumları fark edeceksiniz. Kişisel özellikleri üzerinden veliahtlığının ve hükümdarlığının bütün olarak ele alındığını; hükümdarlığı ile dönemi izah edilirken psikolojik ve sosyal psikolojik değerlendirmeleri okuyacaksınız.

Çocukluğu ve gençliği nasıl geçti?

Genç yaştaki annesinin ve babasının veremden,
ilk çoğunun da yanarak vefat etmesi onu nasıl etkiledi?

Hangi kişisel özelliklere sahipti,
bunlar hükümdarlığını ve dönemini nasıl belirledi?

Günlük hayatı nasıldı?

Veliahdlığı sürecinde hükümetle ve İngilizlerle hangi görüşmeleri yürüttü?

İç siyasette Abdülhamidî yönetim ile Jön Türkler
arasındaki mücadelenin maliyeti ne oldu?

Etkili bir istihbarat teşkilatı kurabilmiş ve
Panislamcı dış-iç siyaset takip edebilmiş miydi?

Dış siyasette İngiliz geleneğinden Alman geleneğine neden geçti?

Eğitim ve kültürel modernleşme yoluyla
modern toplumsal dönüşümü nasıl etkiledi?

Dönemin uzmanı Prof. Dr. Necmettin Alkan, Sultan II. Abdülhamid'in hayatını doğumundan ölümüne kadar ele almakla kalmıyor, kişiliğine dair analizler de yapıyor. Kitapta Abdülhamidi dönemi oluşturan şartlar göz önüne seriliyor. II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî, iktisadî ve diplomatik durumu genel hatlarıyla tespit ediliyor. Sultan Hamid'in çocukluğu, gençliği ve kişiliği anlatılarak hükümdarlığını nasıl etkilediği tartışılıyor. Psikolojik analizlerin de bulunduğu Sultan II. Abdülhamid biyografisinde âdeta Osmanlı'nın panoraması da çiziliyor.

Prof. Dr. Necmettin Alkan, ***Sultan II. Abdülhamid: Arafta Bir Hünkâr*** adlı kitabıyla spekülatif tartışmalara ve abartılı yaklaşımlara girmeden; günlük siyasî endişelerden ve kavgalardan uzak bir Sultan II. Abdülhamid biyografisini sizler için kaleme aldı.

Kronik
kronikkitap.com kronikkitap
ISBN: 978-625-6989-45-0
9 786256 989450